

KARADENİZ İNCELEMELERİ
Dergisi

Journal of Black Sea Studies

26

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

Yıl: 13, Sayı: 26, Bahar 2019

Year: 13, Number: 26, Spring 2019

Sahibi / Owner

Serander Yayınevi Adına
Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

Hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez.

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi
Serander Yayınevi, Gazipaşa Mahallesi,
Uzun Sokak, No: 5/3
Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE
Tel: 0533 421 70 02
Web: www.kainder.com
Web: www.seranderyayınevi.com
e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed by

Eser Ofset Matbaacılık
Tel: 0462 321 53 38 TRABZON

ISSN: 2146-4642

Abone Bedeli / Subscription Rate

Kurum/*Institutional*: 70 TL (USD 20)

Normal/*Normal*: 80 TL (USD 25)

Fiyatı/*Price*: 40 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

Dergisi

Journal of Black Sea Studies

26

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
Turkologischer Anzeiger tarafından taranmakta olup
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2019

EDİTÖRLER / EDITOR'S

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Öğr. Gör. Veysel USTA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Yavuz ALPTEKİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Oktay ÖZEL (Bilkent Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Gülbadi ALAN
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
Aksaray Üniversitesi

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan EKİNCİ
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet HACISALİHOĞLU
Yıldız Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa KANDİL
Karadeniz Teknik Üniversitesi (E)

Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Haşim KARPUZ
KTO Karatay Üniversitesi

Prof. Dr. Orhan KILIÇ
Fırat Üniversitesi

Prof. Dr. Hakan KIRIMLI
Bilkent Üniversitesi

Prof. Dr. Timuçin KODAMAN
Süleyman Demirel Üniversitesi

Prof. Dr. Osman KÖKSAL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Melek ÖKSÜZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ
İsatanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Bige SÜKAN

Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Enis ŞAHİN

Sakarya Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer İskender TULUK

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN

Marmara Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür YILMAZ

Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİLGİN

Yeditepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hamiyet ÖZEN

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi M. Reşat SÜMERKAN

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN

Karadeniz Teknik Üniversitesi

Öğr. Gör. Kudret EMİROĞLU

Bilkent Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

SUNUŞ	309
ONDOKUZUNCU YÜZYILDA DOĞU KARADENİZ'DE (GÜMÜŞHANE- TRABZON) YAYLA ANLAŞMAZLIKLARI VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ <i>HIGHLAND DISPUTES IN THE EASTERN BLACK SEA REGION (GÜMÜŞHANE-TRABZON) DURING THE NINETEENTH CENTURY</i> İlhan EKİNCİ	311
PONTUSÇU ÇETELERLE MÜCADELE GÜNLERİNDE DÂHİLİYE VEKİLİ FETHİ (OKYAR) BEY'İN KARADENİZ GEZİSİ (28 OCAK-25 MART 1922) <i>MINISTER OF INTERIOR FETHİ OKYAR'S BLACK SEA TRIP DURING THE REBELLION OF PONTUS (28 JANUARY-25 MARCH 1922)</i> Mesut ÇAPA	347
OSMANLI'DA SÜRGÜN: TRABZON ÖRNEĞİ <i>EXILE IN THE OTTOMAN EMPIRE: TRABZON CASE</i> Nedim İPEK	363
TRABZON KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN TONYA VE ÇEVRESİ <i>TONYA AND IT'S PERIPHERY IN TERMS OF CULTURAL HISTORY OF TREBIZOND</i> İbrahim TELLİOĞLU	387
ŞEHZADE SÜLEYMAN'IN (KANUNİ) TRABZON'DA DOĞDUĞU EV MESELESİ <i>ŞEHZADE SÜLEYMAN'S (KANUNİ) HOUSE PROBLEM IN TRABZON</i> Veysel USTA	397
THE PROJECTIONS OF THE ENGLISH POLITICS IN THE CAUCASIA/ CENTRAL ASIA AND THE BLACK SEA AGAINST THE RUSSIAN EXPANSIONISM IN THE 19TH CENTURY IN THE WORKS OF EDMUND SPENCER <i>EDMUND SPENCER'İN ESERLERİNDE KAFKASYA/ORTA ASYA VE KARADENİZ'DE RUS YAYILMACILIĞINA KARŞI İZLENEN İNGİLİZ POLİTİKASININ İZDÜŞÜMLERİ</i> Ayşegül KUŞ	415
FRANSIZ EPİDEMİYOLOG ANTOINE FAUVEL'YE GÖRE 1849'DA KARADENİZ KARANTİNALARI <i>QUARANTINE STATIONS IN THE BLACK SEA IN 1849 ACCORDING TO FRENCH EPIDEMIOLOGIST ANTOINE FAUVEL</i> Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA	439

1806-1812 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA RUSLARIN TRABZON VE AKÇAABAT SALDIRILARINA DAİR BAZI YENİ BİLGİLER <i>SOME NEW FINDINGS ON THE RUSSIAN ATTACKS ON TRABZON AND AKÇAABAT IN THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1806-1812</i> Özgür YILMAZ	461
TRABZON KENTİ MİMARLARI ÜZERİNE KANTİTATİF BİR DEĞERLENDİRME (1963-2014) <i>A QUANTITATIVE EVALUATION ON THE ARCHITECTS IN TRABZON: (1963-2014)</i> Bahar KÜÇÜK KARAKAŞ Aysun AYDIN ÖKSÜZ	491
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TRABZON'DA DERNEK FAALİYETLERİ <i>II. ASSOCIATION ACTIVITIES IN TRABZON DURING THE CONSTITUTIONAL PERIOD</i> Ülkü KÖKSAL	507
TARİHSEL GERÇEKLİK IŞIĞINDA TÜRKİYE'NİN TRANSKAFKASYA POLİTİKASI <i>TURKEY'S TRANSCAUCASIAN POLICY IN THE LIGHT OF HISTORICAL REALITY</i> Levent ÜNAL	555
TRABZON'DA YOK OLAN DOKUMA SANATI: "KETAN" <i>THE ART OF WEAVING DESTROYED IN TRABZON: "LINEN"</i> Nazmiye AYDIN	577
KİTAP DEĞERLENDİRME/ BOOK REVIEW	
TRABZON MERKEZ VE İLÇELERİNDEKİ ÖNEMLİ TARİHİ YAPILAR Şifa ÖZTÜRK	623
KİD YAYIN İLKELERİ	627

SUNUŞ

Karadeniz havzasını konu edinen Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin ilk sayısı 2006 yılında yayımlanmıştı. Onikinci yılını idrak eden dergimizin 26. sayısında; 11 bilimsel makale ve bir kitap değerlendirmesiyle okuyucumuzla buluşuyoruz. Bu sayıda yazı portföyümüz içinde siyasal tarihin dışında mimari ve sağlık tarihi konulu sosyal tarihin farklı yelpazelerini ilgilendiren yazılar bulacaksınız.

Bu sayının ilk makalesi, İlhan EKİNCİ'nin "*Ondokuzuncu Yüzyılda Doğu Karadeniz'de (Gümüşhane-Trabzon) Yayla Anlaşmazlıkları Ve Düşündürdükleri*" adlı yazısıdır. Bölgenin yüzyıllar öncesinden bugüne taşınan önemli bir sorununun ele alındığı makalede konar-göçer Türk yaşam biçiminin temel öğelerinden biri olan yaylalarda meydana gelen değişim ve dönüşüm ele alınmıştır. 19. yüzyılda Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ile sahillerde yaşanan kentleşme, iç ve dış göçler, âyan nüfuzu gibi Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı sosyal, ekonomik ve siyasal gelişmelerin yaylalar üzerine yaşanan tartışmaları nasıl şekillendirdiği üzerinde durulmuştur.

Mesut ÇAPA, "*Pontusçu Çetelerle Mücadele Günlerinde Dâhiliye Vekili Fethi (Okyar) Bey'in Karadeniz Gezisi (28 Ocak-25 Mart 1922)*" adlı yazısında Milli Mücadele döneminin en önemli sorunlarından birini ele almıştır. Bilindiği gibi, Mondros Mütarekesi'nden sonraki süreçte Doğu Karadeniz'de bağımsız bir devlet kurmak için İtilaf Devletleri nezdinde yürüttükleri siyasal faaliyetlerin yanı sıra uluslararası kamuoyunu yanlarına çekmek amacıyla Yunanistan, Fener Patrikhanesi ve Pontus cemiyetleri tarafından tarihsel gerçeklerin tahrifine dayanan çok sayıda propaganda kitabı üretilmişti. Bu makalede dönemin Başbakanı Fethi (Okyar) Bey'in 28 Ocak-25 Mart 1922 tarihleri arasında bölgeye yaptığı gezi ve bu gezinin ayrıntıları irdelenmiştir.

Nedim İPEK, "*Osmanlı'da Sürgün: Trabzon Örneği*" adlı yazısında, Osmanlı Devleti'nde kamu güvenliğini sağlamak üzere başvuru cezalandırma yöntemlerinden biri olan sürgünü ele almış ve bunun Trabzon boyutunu irdelenmiştir. Arşiv belgeleri ışığında Nablus, Trablusgarp ve Balkanlarda ikamet eden şahıslardan sürgün cezası alanların Trabzon'a sürgünlerinin izini süren İpek, Trabzon'dan, aralarında voyvodaların da bulunduğu başka mahallere sürgünlerin öykülerine de ışık tutmuştur.

İbrahim TELLİOĞLU, "*Trabzon Kültür Tarihi Açısından Tonya ve Çevresi*" başlıklı yazısında, tarih boyunca çok çeşitli topluluklara evsahipliği yapmış Trabzon'un kültürel dokusunun şekillenmesine değinmektedir. Konuyu Türk hakimiyeti öncesi ve sonrası olarak iki ayrı kategoride ele alan yazar, iskana açılan yörelerin ilkinde Rum-Ortodok, ikincisinde Türk-İslam kültürünün hakim olduğunu, Tonya'nın da bu ikinci grupta incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Veysel USTA, "*Şehzade Süleyman'ın (Kanuni) Trabzon'da Doğduğu Ev Meselesi*" adlı yazısında, dönem kayıtlarından hareketle Şehzade Yavuz Sultan Selim'in valiliği sırasında Trabzon'da dünyaya gelen Şehzade Süleyman'ın doğduğu saray/konak hakkında bir değerlendirme yapmaktadır.

Ayşegül KUŞ, "*The Projections Of The English Politics In The Caucasia/Central Asia And The Black Sea Against The Russian Expansions In The 19th Century In The Works Of Edmund Spencer*" adlı İngilizce makalesinde; Kafkasya, Orta Asya ve Karadeniz'de Rus yayılmacılığına karşı İngiliz siyasetini irdelenmektedir. Batılı seyahatçilere göre 19. yüzyılda Kafkasya'nın durumu konusunda uzman olan yazar bu makalede, İngiliz seyyah Edmund Spencer'in üç eserinden yola çıkarak İngiltere'nin Kafkasya politikasının izini sürmektedir.

Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA, "*Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'ye Göre*

1849'da Karadeniz Karantinaları" adlı yazısında 19. yüzyılın insan yaşamı konusunda en canalicı sorunlarından birine, salgın hastalıklarla mücadelede değinmektedir. Deniz ulaşımının yaygınlaşmasının yarattığı önemli sorunlardan biri olan kolera ve veba gibi salgın hastalıklarla mücadele için Osmanlı'da 1838'de kurulan Meclis-i Tahaffuz'un Fransa delegesi olan Antoine Fauvel tarafından Doğu Karadeniz karantinalarının denetlenmesi için Temmuz 1849'da çıktığı yolculukta hazırladığı rapor, Osmanlı karantina birimlerinin durumlarına ışık tutacak veriler sunmaktadır.

Özgür YILMAZ, "*1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Trabzon Ve Akçaabat Saldırılarına Dair Bazı Yeni Bilgiler*" adlı yazısı ile bu zamana kadar yerli literatürde izine rastlamadığımız Rusların Trabzon'a yapmak istedikleri ilk çıkarma hareketine dair yeni bilgiler vermektedir. Yılmaz, Trabzon'da görev yapan dönemin Fransız Konsolosu Dupré'nin elçiliğe sunduğu raporlardan yola çıkarak Türk literatüründe Sargana çıkarması olarak yer bulan Rusların 1810 tarihinde Trabzon'un Akçaabat kazasının batısındaki Sargana mevkiine çıkarma yapma girişiminin, aslında 1806'da başlatılan hareketin devamı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bahar KÜÇÜK KARAKAŞ ve Aysun AYDIN ÖKSÜZ, "*Trabzon Kenti Mimarları Üzerine Kantitatif Bir Değerlendirme (1963-2014)*" adlı yazılarında, kurulduğu 1963 yılı ile 2014 yılları arasındaki üyeleri, bunların cinsiyetleri ve mezun oldukları okullar bağlamında Trabzon Mimarlar Odası'nı ele almaktadır. Mimarlık mesleğinin Trabzon'daki elli yıllık tarihini hem Türkiye hem de Trabzon mimarlık ortamı ve koşulları bağlamında değerlendiren yazı; 1972, 1993 ve 2010 yıllarının serbest mimarlık ortamı, mesleğe dair cinsiyet algısı ve kente duyulan aidiyet bağlamında önemli referanslar sunması bakımından dönüm noktaları oluşturduğunu vurgulamaktadır.

Ülkü KÖKSAL, "*II. Meşrutiyet Döneminde Trabzon'da Dernek Faaliyetleri*" adlı yazıda, Osmanlı'da Tanzimat'la başlayan dernekleşme hareketinin, yasal kısıtlamaların kaldırıldığı II. Meşrutiyet'le sosyal ve kültürel açıdan toplumsal yaşamın merkezine taşınması sürecini ele almaktadır. Bu dönemin en hareketli merkezlerinden biri olan Trabzon'da kurulan çok sayıda derneğin konu edinildiği yazıda, kuruluş süreçlerinden kurucularına, yaptıkları faaliyetlerden toplumsal karşılıklarına değin oldukça ilginç tespit ve bulgular ortaya konulmuştur. Yazı, Trabzon'un yüz yıllık süreçteki toplumsal değişimine ve bu değişimin aktörlerine dair verdiği bilgiler açısından oldukça dikkat çekici niteliktedir.

Levent ÜNAL "*Tarihsel Gerçeklik Işığında Türkiye'nin Transkafkasya Politikası*" adlı yazıda, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki süreçte istikrarsız bölge olan Güney Kafkasya'nın durumunu ele almıştır. İstikrarsızlığın iç ve dış nedenlerden kaynaklandığını, ancak bölgenin sahip olduğu zengin yer altı ve yerüstü kaynaklarının küresel güçlerin bölge üzerindeki politikalarını yoğunlaştırmasına neden olduğunu belirten yazar, istikrarın sağlanması ve refahın artırılması için Türkiye'nin kısa ve orta vadede neler yapabileceğine ışık tutmaktadır.

Nazmiye AYDIN, "*Trabzon'da Yok Olan Dokuma Sanatı: Ketan*" adlı yazısında, bir iktisadi faaliyet metası olduğu kadar aynı zamanda bir sanat dalının da konusunu oluşturan kendir menşeli yöresel dokuma üzerinde durmaktadır. Günümüzde kaybolmaya yüz tutmuş geleneksel el sanatlarından biri olan ketanın tarladan fanilaya kadarki yolculuğunu sözlü tarih çalışmasıyla ortaya koyan Aydın, sandıklarda kalan nadir örneklerden hareketle ürün çizimlerini yaparak tanıttığı gibi yöresel üretimin canlandırılabilmesi için yeni önerilerde de bulunmuştur.

Dergimizin 26. sayısı Karadeniz bölgesiyle ilgili yeni bir yayının tanıtım yazısıyla son bulmaktadır. Şifa ÖZTÜRK'ün yazısı Haşim Karpuz'un *Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar* adlı kitabını değerlendirmektedir.

ON DOKUZUNCU YÜZYILDA DOĞU KARADENİZ’DE (GÜMÜŞHANE-TRABZON) YAYLA ANLAŞMAZLIKLARI VE DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ*

*İlhan EKİNCİ***

ÖZ

Nehir vadileriyle bölünmüş Karadeniz, sahillerinden başlayarak yaylalarına kadar uzanan bir coğrafyada sosyal ve ekonomik bir bütünlük arz eder. Konar-göçer Türk yaşam biçiminin en önemli unsurlarından olan yaylalar, bu yaşam biçiminin kısmen hayat bulduğu mekânları olarak görülmüş ve o oranda tarihin ilgi alanına girmiştir. Bir kaç asır boyunca klasik Osmanlı düzeninin bir parçası olan yaylalar, on dokuzuncu yüzyılda çeşitli değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Karadeniz’in uluslararası ticarete açılması, sahillerde yaşanan kentleşme, iç ve dış göçler, âyan nüfuzu gibi Osmanlı Devleti’nin maruz kaldığı sosyal, ekonomik ve siyasi gelişmeler bulanık bir mülkiyet alanı haline gelen yaylalar üzerine yaşanan tartışmaları daha da alevlendirmiştir. Doğu Karadeniz’in yaylaları özellikle de Gümüşhane ve Trabzon arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. Bu araştırma, on dokuzuncu yüzyılda genelde Doğu Karadeniz, özelde Gümüşhane ve Trabzon arasında yaşanan anlaşmazlıkların tarihi arka planını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler: Doğu Karadeniz, Yaylalar, Arazi hukuku, Trabzon, Gümüşhane

HIGHLAND DISPUTES IN THE EASTERN BLACK SEA REGION (GÜMÜŞHANE-TRABZON) DURING THE NINETEENTH CENTURY

ABSTRACT

The geography of the Black Sea punctuated by river valleys presents a social and economic unity in a geography from coasts to plains. The highlands, the most important feature characterizing the *nomadic* (Konar-Göçer) Turkmen’s life, mark a space where this life style has emerged and experienced in history. Highlands after the classical Ottoman rule for a few centuries, underwent various changes and transformations in the 19th century. With the rise of international trade in the Black Sea, urbanization in the coastal regions, internal and external migrations, the proprietors’ (*Âyans*) influence on social, economic and political aspects of the Ottoman society further aggravated the dispute on the highlands that caused property concerns. The highlands in the Eastern Black Sea region, predominantly Gümüşhane and

* *Gönderim tarihi:31.12.2018. Kabul tarihi:18.01.2019.* Bu makale 16-18 Ekim 2017 tarihinde düzenlenen I. Uluslararası Gümüşhane Sempozyumuna sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** *Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORDU. ekincilhan@hotmail.com. ORCID: 0000-0002-3980-4159*

Trabzon, were the subject of such dispute. This study aims to explore the historical background of the disputes between the Eastern Black Sea, particularly Gümüşhane and Trabzon in the 19th century.

Keywords: Eastern Black Sea, highlands, territorial law, Trabzon, Gümüşhane

Giriş

Nehir vadileriyle bölünmüş Karadeniz coğrafyası, sahillerinden başlayarak yaylalarına kadar uzanan bir coğrafyada sosyal ve ekonomik bir bütünlük arz etmektedir. Aynı zamanda Karadeniz, dar alana çok farklı iklim özellikleri yerleştirmiş, tarihi gelişmelerin yönlendirdiği, birbirinden çok farklı, zengin bir sosyal ve kültürel bir dokunun bölgesel adıdır. Bölgenin denize paralel uzanan dağlarını derin vadilerle bölmüş nehirler, birbirinden ayrı yarı kapalı havzalar ortaya çıkarmaktadır. Bu durumda hem alçak sahillerden yüksek dağlara kadar uzanan dikine, hem de vadilerle bölünmüş coğrafyası ile enine farklılıklar oluşturmaktadır. Bu yapı siyasi, ekonomik, sosyal şartlar olgunlaştığında bütünlük ve birlik oluşturma gayretlerine sahne olduğu gibi, tersi durumlarda ise ayrılık ve rekabetleri de körüklemiştir.¹

Konar-göçer Türk yaşam biçiminin en önemli unsurlarından olan yaylalar, bu yaşam biçiminin belli bir süre yaşandığı mekânlar olarak görülmüş ve o oranda tarihin ilgi alanına girmiştir. Osmanlı öncesi Türk fethi ve iskânı açısından önemli rol oynayan yaylalar, bir kaç asır boyunca klasik Osmanlı düzeninin bir parçası olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması, sahillerde yaşanan kentleşme, iç ve dış göçler, âyanlık gibi Osmanlı Devleti'nin yaşadığı gelişmeler, yaylaların kullanım /tasarruf şekli üzerinde yaşanan tartışmaları daha da alevlendirmiş görünmektedir. Doğu Karadeniz'in yaylaları da anlaşmazlık konusu olan yerler arasındadır. Bu araştırma, genelde Doğu Karadeniz, özelde ise Gümüşhane ve Trabzon arasında on dokuzuncu yüzyılda yaşanan yayla anlaşmazlıklarının tarihi arka planını ele almayı hedeflemektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki; yazının adında yer alan Gümüşhane ve Trabzon tanımlaması bir idari birim ve il sınırlarından ziyade coğrafi bir anlam taşımaktadır. İl üzerinden yapılan tanımlamalar, Karadeniz dağlarının kuzeye ve güneye bakan kısımlarını ayırt etmek için kullanılmıştır. Çünkü benzer anlaşmazlıklar, Rize-Erzurum, Giresun-Gümüşhane gibi Karadeniz'in sahil kentleri ile hemen güneyindeki kentler/coğrafyalar arasında da söz konusudur. Dolayısıyla il adları üzerinden yapılan kavramsallaştırma idari değil, coğrafi ayrımları vurgulamak içindir. Ancak bu coğrafi ayrımların, birbirle-

¹ Bu konudaki görüşler için bkz. Michael E. Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, İstanbul 2005; Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Ankara 2008, s. 70; vadi yerleşmelerinin bütünlüğü ve şehirleşme ve ilgili olarak Feridun Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü*, Trabzon 2010; *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi, Bulancak-Piraziz*, İstanbul 2005.

rine komşu iller ve yerleşmeler arasında, izleri günümüzde folklorik ve popüler bir şekilde devam eden bir rekabet, çekişme alanları yarattığı gerçeği de yadsınamaz.

Günümüzde komşu illerin (bazen komşu olmasa da bölge içinde ağırlık merkezi olan illerin), komşu ilçe ve kazaların, hatta köylerin rekabetlerine ve bu rekabetlerin halk kültüründeki popüler izlerine sıkça rastlanılmaktadır. Gümüşhane ve Trabzon'a da bu noktadan bakılabilir. Bu rekabetler yalnızca ekonomik gerekçelere dayalı değildir. Mutlaka idari, siyasi ve sosyolojik gerçekler ve sebepler de vardır. Kentlerin bu şekildeki rekabetlerine tarihsel malzeme aramak, ya da belgelerin içerisindeki ifadeleri çekip alarak, bunları rekabet kavramı üzerinden okumak biraz "tarih mühendisliği" yapmak gibidir. Özü itibarıyla bu konu, durum ve duruş yerine göre değişkenlik arz eden bir bakış açısını da yansıtmaktadır. Bu doğrultuda belge ve bilgiler rekabet üzerinden okunup yorumlanabilecekleri gibi işbirliği/birbirini tamamlama/bir bütünü farklı parçaları olarak da okunabilir, yorumlanabilir. Ancak günümüzde idari, siyasi, halk kültürü, futbol takımları, fıkralar ve saire gibi unsurlar üzerinden yapılmakta veya görülmekte olan bu rekabetin, eğer istenirse, yakın tarihte birçok izlerine rastlamak mümkün olacaktır².

Karadeniz Coğrafyası ve Yaylalar

Karadeniz'in, Ordu'dan Hopa'ya kadar uzanan doğu kıyılarında, geniş deltalar yoktur, düz arazilere az rastlanır ve neredeyse manzaranın tamamı sarp ve dağlıktır. Kıyıda uzaklaştıkça yağmur azalır, vadiler derinleşir, dağlar yükselir. Evler sahilde kâgir ve yarı kâgirken yukarılara doğru ahşaba döner ve yerleşme hemen her yerde dağınık bir haldedir. Kıyıdaki birikinti ovaları dışında coğrafyanın engebeli olması nedeniyle düzlük tarım arazilerine ve geniş otlaklara nadiren rastlanmaktadır. Geniş düzlükler ve otlaklar için hayli içeriye girilmeli ve dağların yükseklerine, yaylalara çıkılmalıdır. Burada her vadinin kara ve deniz ticaret yolları ile bağlantısı olup, bazılarının sahilde limanları/ iskeleleri vardır. Bazıları vadiler ve dağ geçitleri aracılığı ile iç kesimlere kolayca ulaşabilir. Aynı zamanda her vadi kendi içinde bir ekolojik sistem oluşturur. Vadilerin, her birisi kendi özelinde ekonomik, sosyal, coğrafi bir bütünlük arz ettiği gibi, şartlar oluştuğunda birbirleriyle rekabeti de beraberinde getirmiştir. Karadeniz coğrafyası biraz da rekabet üreten bir coğrafyadır. Hiç kuşkusuz bunun kültürüne, insanına yansıyan bir yönü de vardır.³

Kırsal yerleşmelerin bir diğer önemli özelliğini de kıyıda iç kesimlere ulaşan vadilerin, farklı kuşaklar içerisindeki yerleşmeleri sosyal ve ekonomik bir bütün olarak kümelenmeleri oluşturur. Aynı yerleşme kuşağının kapsadığı farklı vadilerdeki yerleşme grupları ise, ulaşım, idarî, sosyal ve ekonomik yönden tam bir bütünlük kuramamışlardır. Bir başka anlatımla, iç kesimlerden denize dik inen akarsuların açtıkları vadilerde kümelenmiş olan kırsal yerleşmeler, yol bağlantıları dışında ulaşım ilişkisi kuramadıkları gibi, aynı kuşaktaki kırsal yerleşmeler kırdan

² Tanzimat devri Gümüşhane-Trabzon rekabetinin idari bir görüntüsü için, Trabzon'dan ayrılmak isteğine dair mahzar... *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, (BOA) A.MKT, 71/66, 18 Mart 1847.

³ Meeker, *a.g.e.*, s. 97.

şehre hiyerarşik bir kademelenmede bütünleşemezler. Ancak her vadi boyunca uzanan yerleşmeler, farklı sosyal ve ekonomik yapılarına karşın, kıyıdaki kasaba ve şehirlerle ile bütünleşen bir kırsal-şehirselle yerleşme ünitesi oluştururlar.⁴ Diğer taraftan, doruklardan denize bakan yamaca doğru uzanan derin vadiler dağ eteklerindeki meskûn mahallerin doğal sınırlarını tespit ederken, doruklardaki geniş düzlükler bu sınırları ortadan kaldırmakta ve vadi sınırlarıyla ayrılmak zorunda kalan toplulukları ortak bir yayla kültürü etrafında birleştirmektedir. Yılın belirli dönemlerinde yapılan yayla şenlikleri ise bu birlikteliği pekiştirmektedir. Buralarda vadilerin sınır belirleyici özelliği ise yerini yüksek doruklara bırakmaktaydı⁵. Yüksek düzlükler ve yaylalar, dağların keskinliğine ve derin vadilerle bölünmüş geçit vermez yapılarına karşın, birleriyle ilişki ve irtibat içindedirler. Bu durum, yaylalara, derin vadilerle bölünmüş Karadeniz coğrafyasında her vadinin denize bakan yerinde kurulu iskele/pazar kent ve kasabasının oynadığı rolün bir benzerini vadilerin en yüksek yerlerinde kısmen üstlenmelerini sağlayan bir konum kazandırmıştır.

Bölge coğrafyası yalnız kuzey-güney doğrultusunda bölünmüş vadilerle dikine belirli ayrımlar yaratmaz. Daha az belirgin olmasına karşın sahilden iç kısımlara, yükseltilere doğru çıkıldığı takdirde de farklı manzaralarla ve yapılarla karşılaşılır. Öncelikle birikinti ovalarının bulunduğu düzlükler ve verimli topraklardan oluşan ve hemen ardından nemli, yayvan yapraklı etek ormanlarının örttüğü kıyı şeridi vardır (700 m). Ardından nemli dağ ormanlarının geldiği orta yükseltilere varılır (700-2000 m). Son olarak ise, yazın nüfuslanan yüksek dağ düzlükleri yaylalar kuşağı gelir. Buraya kadar olan kuşakta, yükseldikçe farklılıklar görülmekle beraber, aynı ekolojik bütünlükte olmanın getirdiği ortak kültür ve yaşam biçiminden söz edilebilir. Ancak bundan sonraki kısımda yani Karadeniz dağlarının arkasında farklılıklar daha belirgindir.⁶

Karadeniz sıradağlarının kuzeyine ve güneyine tezatlar hakimdir ve şekillendirir. Dağların tepesinde düzlük yaylalar kuşağının arkasında başka bir hayat, coğrafya ve insan vardır. Manzara çıplak ve ağaçsızdır. Kışı soğuk, yazı sıcak çorak bir iklim ve coğrafyanın evleri de değişir, ahşaptan kerpice dönüşür. Ekinleri, sürüleri, araçları, yapı malzemeleri, ev tasarımları, mutfak yakıtı, yeme içme alışkanlıkları, giysiler, tavırlar, bedenler, yüzler, aksanlar farklılaşır.⁷ Doğu Karadeniz'in yaylaları işte bu iki farklı coğrafyanın, iki farklı yaşam biçiminin, anlayışın, kültürün kesiştiği tam orta yerinde yer alır. Yaylaların kuzey güney ve doğu batı eksenli bu farklılıklar üzerinde adeta orta noktada bir yaşam alanı oluşları, bu karşılaşmaları, her türlü işbirliği, alışveriş ve etkileşimin yanında rekabet yaşanmaya çok elverişli bir hale getirmiştir.

⁴ Mehmet Zaman, *Doğu Karadeniz Kıyı Dağlarında Yaylalar ve Yaylacılık*, Erzurum 2007, s. 137.

⁵ Süleyman Uygun, *Osmanlı Lübnan'ında Değişim ve İç Çatışma, Maruni Asi Yusuf Bey Kerem*, Ankara 2017, s.14-15.

⁶ Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 18-21.

⁷ Meeker, *a.g.e.*, s. 99.

Braudel, Akdeniz dünyasının beş yarımadasını tarif ederken “Eğer engebelerine bakılacak olursa, bunlar aşırı bolluktaki dağlar arasında birkaç ovaya, nadir tepelikler ve geniş yaylalara sahiptirler” demektedir. Yaylalar ise adeta dağlık alanlar arasına sıkışmış birer adacık gibidirler. Dağların aksesuar olarak kullandıkları şapkalar gibi durmaktadırlar. Yaylalar, dağlarla izole edilmiş korunaklı mekânlar ve düzlüklerdir. Dağların keskin, sert, yalçın duruşlarının bittiği, ara verdiği ve yükseklerde tükendiği yerlerde yaylalar başlar. O aşılmaz, keskin, geçilmez sert mekânların adeta insana yumuşak yüzünü gösterdiği mekânlardır yaylalar⁸. Fakat birbirlerinden kopukluklarına, izole mekânlar olmasına rağmen daha geniş bir coğrafya içinde düşünüldüğünde sanıldığının çok ötesinde birbirleriyle bağlantıları olan mekânlardır.

Gümüşhane Sancağı, Doğu Karadeniz Bölgesi ile Doğu Anadolu Bölgesi arasında geçiş noktasında yer almaktadır. Bu nedenle her iki bölgenin fiziki ve coğrafi özelliklerini de yansıtmaktadır. Sancağın kuzey bölümleri daha çok Doğu Karadeniz Bölgesi'nin fiziki özelliklerine sahipken, güney bölümleri Doğu Anadolu Bölgesinin fiziki özelliklerini taşımaktadır. Bu ayırmda Zigana Dağı tabi bir çizgi oluşturmaktadır. Doğu Karadeniz'deki yayla yerleşmelerinin bir kısmı orman alanları içerisinde, diğer bölümü 2000 m'nin üzerindeki Alpin kuşakta yer almaktadır. Zigana dağlarının hemen güneyinde, Soğanlı dağları yer alır ve her iki dağ silsilesinin kuzey ve güneyi çok yoğun olarak yerleşim almış, pek çok manastır, kilise ve şapelin inşa edildiği bölgelerdir. 1800 metre irtifaya kadar yaz kış konaklanan köy yerleşimleri ve 1800 metre irtifadan sonra, sadece yaz aylarında yarı göçebe olarak çıkılan yayla yerleşimleri bu iki dağ silsilesinin her iki yanında çokça mevcuttur⁹. Sancak, kuzey-güney ve doğu batı ekseninde akarsularla ve derin vadilerle bölünmüştür.¹⁰ Sancağın dağlık coğrafyası sebebiyle hayvancılık önemli bir yer tutmaktadır. Yüksek dağların üzerlerinde ve yamaçlarında meralar ve suni çayırlar bulunduğu için daha çok mera ve yayla hayvancılığı ön plana çıkmıştır.¹¹

Yaylaların bir başka özelliği de kıyı dağlarındaki yaylalara sadece bu dağların kuzey tarafındaki köylülerin çıkmamasıdır. Örneğin Bayburt Ovası'nın kuzeyinde yaylacılık yapan köylüler, soğanlı Dağları üzerindeki yaylalara; Gümüşhane merkez, Torul ve Kürtün'e bağlı köylerin çoğunluğu da Zigana Dağları'ndaki yaylalara, Trabzonlu yaylacılarla beraber çıkmaktadır.¹² Zigana Dağlarının kuzeye eğimli yamaçları üzerindeki yaylaların önemli bir kısmı Gümüşhane ili toprakları içerisinde olmasına rağmen çoğunlukla Trabzonlular tarafından kullanılır. Özellikle yaz mevsiminde sahil bölgelerinden ve civar köylerden birçok mal sahibi büyük ve küçükbaş hayvanlarıyla birlikte gelip yaylalarda beş ay kadar kalıp, hayvancılık yapmaktadır. Deveboynu ve Tekke gibi dağların daha yüksek kesimlerinde yer alan

⁸ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İstanbul 1989, s.3.

⁹ İsmail Köse, “İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane ve Trabzon Limanı'na Ulaşan Ticaret Yolları 1840-1900”, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s.458.

¹⁰ Kemal Saylan, *Gümüşhane- İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, İstanbul 2014, s. 24-25.

¹¹ Saylan, *a.g.e.*, s. 101.

¹² Zaman, *a.g.e.*, s. 224.

yaylalar hem Trabzon, hem de Gümüşhane'den gelenler tarafından ortaklaşa kullanılmaktadır. Bu sebepten ötürü günümüzde de halen daha yayla anlaşmazlıkları yaşanmaktadır.¹³ Keza iç kesimlerle sahili yan yana veya karşı karşıya getiren başka yaylacılık alanları da vardır. Bunlardan birisi Ardahan ile kıyı kesimi Hopa'nın çıktığı, Ovit dağının güney yamaçları, Giresun sahil kesiminde yaşayan yaylacılarla Alucra, Şebinkarahisar'a ait yaylalar ile Gümüşhane'nin bazı yaylalarını kullanmaları için de söz konusudur. Yine Beşikdüzü, Maçka, Tonya, Akçabat, Vakfikebir ve Şalpazarı ilçeleri köylüleri de idari açıdan Gümüşhane ili toprakları içerisindeki yaylalara çıktıkları görülür.¹⁴ Yaylalar üzerinde yaşanan bu karşılaşmalar ve anlaşmazlıkların, tarihsel süreç içindeki izlerini takip etmek, bölgenin tarihini anlamaya yardımcı olacaktır.

Tarihi Gelişim ve Yaylalar

Doğu Karadeniz, özellikle Çepniler başta olmak üzere Türkmenler tarafından on birinci yüzyıldan itibaren yurt edinilmeye başlanmıştı. Çepniler, Doğu Karadeniz'i bir taraftan kıyı çizgisine paralel olarak fethederken, diğer taraftan iç kesimlerdeki Türk oymakları Erzincan, Gümüşhane, Harşit ve Niksar gibi Anadolu'ya bakan yamaçlarından aşarak Doğu Karadeniz'in kıyıya bakan yaylalarından sahile doğru inmişlerdir.¹⁵ Türkmenlerin, on dördüncü yüzyılda Gümüşhane taraflarından gelerek Tirebolu'ya kadar ilerledikleri ve yüzyılın sonlarında bölgede Vilayet-i Çepni adıyla bir idari bölge kuracak kadar yoğunlaştıkları, Giresun-Torul, Görele arasındaki saha ile Kürtün kazasının Çepniler tarafından iskân edildikleri ve buralarda yaşayan Çepnilerin, yaylalara çıkıp inmekle beraber, toprağa bağlandıkları ifade edilmektedir. Bu yaylalar, tarihi süreç içerisinde bölgeye yerleşen Türk boyları için uygun bir coğrafi ortam hazırlamıştı. Trabzon Rum krallığının doğal sınırlarını oluşturan dağların üzerindeki bu yaylalar, küçük aşiretler halinde hayvanları ile birlikte yarı göçebe yaşayan Türkler için verimli otlaklar olduğu kadar, büyük kuvvetlerin hareketini kısıtlayan dar geçitlerden ulaşılan yüksek savunma alanlarıydı.¹⁶ Bu nedenle, Anadolu içlerine gelmiş Türklerin, sahile doğru inen fetih hareketlerinde bir hareket ve referans noktası olarak yaylaların ne kadar önemli olduğunun bir işaretidir. Aynı zamanda sahilde ağırlıklı Rum nüfusun fethine karşı direnç noktasının da yaylalardan başladığının bir göstergesi olarak alınabilir. Yani Anadolu içleriyle sahil arasında gerek Toroslar gerekse Kuzey Anadolu'daki

¹³ Zaman, *a.g.e.*, s. 269.

¹⁴ Zaman, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁵ Zaman, *a.g.e.*, s. 144.

¹⁶ Bu özelliği ile dışarıdan gelebilecek saldırılar için güvenli yerler olmuşlardı. Bu durum I. Dünya Savaşı esnasında da yaşanmış ve kıyı bölgesini işgal eden Ruslara karşı siper yerleri olmuşlardı. Trabzon, Giresun, Gümüşhane sınırları içerisindeki çok sayıda yaylada savunma cepheleri oluşturulmuş, Rus kuvvetlerinin iç bölgelere geçişi önlenmiştir. Bu savunma hatlarının oluşturulduğu ve çarpışmalarda şehit düşenlere ait mezarlıklardan bazıları Hıdırnebi, Karaptal, Beypınarı, Kadırğa ve Sultan Murat yaylasında bulunmaktadır. Bu yaylalarda yayla şenlikleri yanında, şehit düşenler için de anma günleri de düzenlenmektedir. Zaman, *a.g.e.*, s. 257-258.

dağlar üzerindeki yaylalar her iki farklı toplum için bir kırılma noktası oluşturuyordu. Yaylalardaki tarihi kökenleri on beşinci yüzyıl öncesine kadar giden mezarlıklar ve türbeler ve bunlar etrafında gelişmiş rivayetler, menkıbeler, masallar gibi anlatımlar, bir zamanlar buraların çok daha canlı ve yoğun bir yerleşime sahne olduğuna ve yaylardan sahillere doğru inen fetih hareketlerinin güçlü işaretlerine vurgu yapmaktadır¹⁷.

Doğu Karadeniz bölgesindeki yaylak alanların iskân edilme zamanlarının farklı olduğu görülmektedir. Bazı yaylalar, bölgeye ilk yerleşen Türk göçebeleri tarafından kullanılmışlardır ve çok daha eski yerleşmelerdir. Nitekim on üç ve on beşinci yüzyıllardaki Karadeniz Dağları'nda yaylacılık yapan, başta Çepniler olmak üzere diğer Oğuz boylarının, Doğu Karadeniz kıyıları nüfusunun Türkleştirilmesinde ve yaylacılık faaliyetlerinin ortaya çıkışında ve sürdürülmesinde önemli etkilerinin olduğu bilinmektedir. Yaylaların bazılarının kullanılmaya başlanması ise bölgenin 1461 yılından itibaren Osmanlı topraklarına katılmasından sonraki yıllara rastlar. Bunların öncekilere oranla, iskân tarihleri birkaç yüzyıl daha yenidir. Diğer bir kısmı da son bir iki yüzyıl, özellikle de son yüzyıl içerisinde artan bölge nüfusuna ve hayvancılığa da bağlı olarak, mevcut oba-yayla yerleşmelerinin ihtiyaca cevap verememesi sonucu kurulmuştur.¹⁸

Yaylacılık faaliyetlerinin, Trabzon, Giresun ve Ordu'da, Rize yöresinden daha erken başladığı ileri sürülmektedir. Başka bir ifadeyle, Rize yöresinde yaylalar ve yaylacılık, yeryüzü şekilleri ve iskân ile de bağlantılı olarak Trabzon, Giresun ve Ordu'ya göre günümüze daha yakın zamanda ortaya çıkmıştır. Nitekim bölgenin Osmanlı topraklarına katılmasıyla ile oluşturulan Trabzon sancağına ait tahrir defterleri incelendiğinde de bu kanıtı destekler bilgiler mevcuttur. 1486 yılında Trabzon sancağı sınırları içerisinde yaylaya çıkan hane başından 2 akçe vergi alındığından bahsedilirken, toplanan vergi miktarı 2650 akçe, yaylak vergisi veren hane sayısı da 1325 olarak ifade edilmiştir. Bu verginin de Trabzon kazası başta olmak üzere Of, Çepni ve Kürtün nahiyelerinden toplandığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde 1554 yılında Trabzon sancağı genelinde toplanan yaylak vergisi 5950 akçe olarak kaydedilmiştir. Bunun da % 58,8'i Trabzon kazası, % 24,4'ü Kürtün ve %16,8'i de Torul kazası sınırları içerisinde yaylacılık yapanlardan alınmıştır. Bu kayıtlara göre, sancakta yaylacılık yapanların sayısı 2975 hane idi. 1583 yılında ise; Trabzon, Of, Rize, Torul, Çepni ve Kürtün kazalarından ibaret olan Trabzon sancağında 23700 akçe yaylak vergisi toplanmış olup, bunun da % 28,3'ü Trabzon kazası, % 25,3'ü Torul, % 25,3'ü Çepni, % 16,9'u Kürtün ve %4,2 si de Of kazasından elde edilmiştir. Buna göre sancakta yaylaya çıkanların sayısı 11850 hane olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerlere göre 1486 ila 1583 yılları arasındaki

¹⁷ Siyasi, sosyal, dini ve etnik ayrımlar dikkate alınmasa bile, bu iskân hareketinin sosyolojik olarak yüksek bölgenin göçebe halkının yaylalardan hareketle sahil/yerleşikleri hâkimiyeti altına alması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca II. Mehmed'in Trabzon'u fetih için kullandığı güzergâh ve Trabzon önlerine geliş yönü de yukarıdaki ifadelere güçlü bir vurgu olarak kabul edilebilir.

¹⁸ Zaman, *a.g.e.*, s. 224.

yaklaşık yüzyıl içinde Trabzon sancağında toplanan vergi 2650 akçeden, 23700 akçeye, yaylaya çıkanların sayısı ise 1325'ten 11850 haneye ulaşmıştır. Bu veriler, Trabzon sancağında klasik dönemde yaylacılık faaliyetlerinin hızla arttığına işaret olarak alınabilir.¹⁹

Akdeniz ve Anadolu'da 1300'lerden 1800'lere kadar süren uzun süreçte hayvancılığın giderek ağırlık kazandığı,²⁰ bunun sebeplerini tespit etmek güç olmakla birlikte, nüfus artışının etken olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum otlakların daha yoğun bir şekilde kullanılmasına sebep olmuştur. Öncelikle Doğu Karadeniz'in denize bakan yönündeki otlak ve meraların yoğun bir şekilde kullanılmaya başlandığı, arkasından hayvancılık yapanların daha yüksek yerlere/yaylalara yönel-dikleri anlaşılmaktadır.²¹

Nüfus artışı ve ekolojik değişim konar-göçerlerin yerleşik hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda F. Tabak ekolojik değişime büyük önem atfetmektedir. Ona göre, konar-göçerlerin yerleşik hayata geç(iril)meye başla(n)ması nüfus artışının arkasındaki önemli etkenlerdendir. Nüfus artışı ürün ekilecek tarla açmak üzere ağaç kesiminin hızlanmasına, ormanlık alanların çıplaklaşmasına ve bu da sıklıkla sel taşkınlarına yol açmaktadır. Buna bağlı olarak ovalardaki nüfus daha yükseklerdeki yamaçlara, sırtlara veya ormanlık alanlara doğru yerleşmeye; yer değiştirmeye başlamaktadır. Bu tür yerleşmeye dayanan nüfus hareketi, doğaldır ki hayvan otlatma alanlarının daralmasına yol açmaktadır. Bu durumda köylüler, konar-göçerler veya çobanlar hayvanlarının beslenmesi için otlakları genişletmeye yönelmekte ve bu amaçla çalılıklar veya ormanlıklar yakı-larak otlaklar oluşturulmaya, zirai alanlar açılmaya başlanmaktadır. Dolayısıyla nüfus arttıkça ve sürüler de sayıca büyüdükçe ovalardan yamaçlara, yamaçlardan ise daha yükseklere doğru bir nüfus hareketi gerçekleşmekte, tarım ve hayvancılık faaliyetleri ovalardan yaylalara doğru genişlemektedir. Anadolu'da 1200'lerden beri devam eden bu değişiklikler, birkaç yüzyıl sonra 2000 metre ve üzerindeki yaylalara uzanmış olmalıdır. Yaylalar üzerindeki egemenlik mücadeleleri ve anlaş-mazlıklar son yüzyıla göre daha az olmakla birlikte, erken dönemden beri yaşan-mıştı. Zira 1700'lerin sonlarından itibaren ve bilhassa 1800'lü yılların ilk yarım

¹⁹ Bu defterlerden 1486, 1554 ve 1583 tarihli olanların hiçbirinde Rize yöresindeki yaylalara ait bilgi bulunmamaktadır. 1583 yılında bile Rize yöresinde toplanan vergiler içerisinde yaylak vergisinin bulunmamaktaydı. Bu durumda bu yörede bu bullarda yaylacılık faaliyetlerinin olmadığı ya da en azından henüz kayıtlarda yer almadığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Zaman, *a.g.e.*, s. 225.

²⁰ Faruk Tabak, on dördüncü yüzyıldan sonra Akdeniz dünyasında yaylacılığın öne çıktığını belirtmektedir. *Solan Akdeniz*, İstanbul 2010, s. 356.

²¹ Otlak ve meralar üzerinde oluşan baskının ortaya çıkardığı şikayetlere bir örnek; 1699'da Akçaabat nahiyesine bağlı Platana köyü (mendireğin karşısına düşen mahalledir) ahali, köy-lerindeki "kuz" adındaki mera yerinin kendilerine ait olmasına ve tasarruf etmelerine karşın, Galinoz köyünden Ali ve kardeşi Hüseyin Beşe'nin haksız yere hayvanlarını yayararak merayı gasp ettiklerinden şikayet etmişlerdi. Yapılan incelemede meranın Platana köyünden Musa Reis'in kadim kışlağı ve otlığı olduğu... Necmettin Aygün, "Osmanlı Kırsalında İktisadi Örutümler ve Trabzon'da Koyun (Sürü) Sahipleri (1727)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2018; (25), s.40.

yüzyılında Doğu Karadeniz’de 2000 metre ve üzerindeki yaylalarda mera paylaşımalarıyla, meraların/otlakların iskâna ve ziraata açılması ile ilgili olan şikâyetlerde öncesine oranla ciddi oranda artış söz konusu olduğu Aygün tarafından ifade edilmektedir.²² Çünkü yüksek yaylalara olan ihtiyaç ve kullanımları gittikçe artmıştır. Elbette bu artış, sebepleri kısmen değişmekle beraber, on dokuzuncu yüzyılda da devam edecektir.

Arazi Hukuku ve Yaylalar

Yaylalarla ilgili olan Osmanlı arşiv belgelerinin büyük bir kısmı arazi hukuku, kullanım hakkı ve vergi anlaşmazlıklarını içermektedir. Bu anlaşmazlıklar, yerinde çözülememiş olduklarından merkeze kadar yansımış ve köklü problemler haline gelmişlerdir. Hatta bu anlaşmazlıkların genellikle merkezin de çözüm üretmediği veya üretmekte zorlandığı, anlaşmazlıklar oldukları söylenebilir. Arazi ve tasarruf hakkı konusundaki anlaşmazlıkların temelinde Osmanlı toprak hukukunun geçirmekte olduğu değişim süreci yatmaktadır. Tahrir geleneğinin kesintiye uğraması, miri arazi rejiminin bozulması, toprakların özel mülkiyete geçmesi, özel mülkiyete geçen toprakların âyan ve mütegalibenin elinde toplanması gibi, zaman zaman devleti çaresiz bırakan arazi problemleri yaylalar için de kısmen geçerlidir.

Klasik dönem Osmanlı kaynakları (özellikle tapu tahrir defterleri) hayvancılık ve yaylalar konusunda, kayda alınma maksatlarına bağlı olarak çok fazla bilgi içermemektedir. Dahası, yaylalar gibi merkezin denetiminden uzakta kalan sahalarda kayıtlardaki mali veriler de genelde itibari bir anlama bürünmektedir.²³

Bu olumsuzluğun yanında, merkeze yansıyan belgelerin neredeyse tamamının anlaşmazlıklar konusunda olması; metodolojik bir probleme (kaymaya) neden olduğu açıktır. Yaylaların bir anlaşmazlık, çatışma, mücadele, rekabet alanı gibi algılanması sonucunu doğurmaktadır. Ancak hakkında hiçbir belge olmayan, merkeze yansımamış, anlaşmazlığa konu olmamış, sorunu olmayan, kendi içinde ve şartlarında tarihsel sürecini yaşamış ve yavaş bir değişime uğramış yaylalar da olmalıdır. Dolayısıyla mevcut belgeler üzerinden yapılan değerlendirmeler, yaylaları toplumların birbirleriyle iletişime geçtiği, işbirliği/işbölümü yaptığı, bir karşılaşma ve ticaret mekânları olarak değil de, bir anlaşmazlık mekânları olarak algılanmasına sebep olmaktadır.

Yaylalar, Osmanlı hukuki düzeninde genellikle “Metruk Arazi” bölümünde incelenmiştir. Metruk arazi ise âmmenin yahut muayyen bir kasaba veya köy ahalisinin istifadesine terk edilen (pazar, panayır, yol köprü ve saire ile mera, yaylak ve kışlaklar gibi) yerler olarak tanımlanmıştır. Metruk arazi, hukuki rejim olarak bir mülkiyet ya da tasarruf hakkına mevzu olamazdı. Sadece ammenin yahut metruk arazinin tahsis edildiği, köy, kasaba ahalisinin bir intifa hakkı vardı. Fakat bu intifa hakkı eski ve yeni hukuktaki intifa hakkına benzemiyordu. Bu kendine has bir haktı. Herkes başkasına zarar vermemek şartıyla istifade edebilirdi. Ayrıca bu

²² Aygün, *a.g.m.*, s.28.

²³ Aygün, *a.g.m.*, s.30.

hak hiçbir zaman bir tasarruf hakkı seviyesine ulaşamaz. Hiç kimse bu yerler üzerinde fiili hukuki bir tasarrufta bulunamaz. Metruk arazide tapu ile tasarruf mümkün değildir. Köy adına senet tanzim edilmez. Rüsuma tabi değildir. Metruk arazide zaman aşımı cereyan etmez, davalarda sulh caiz değildir, mübadele cereyan edemez. Metruk arazide teberru da mümkün değildir. Bu sebeple istifade hakkı aynı bir hak değildir. Hiç kimse bu yerlerden münhasıran istifade edemez. İstifade etmeye kalkarsa men olunur. Arazi-i metrukeden sayılan yerler alınıp satılamaz. Devlet tarafından herhangi bir şahsa veya bir cemaate tahsis edilemez. Tahsis cihetleri de değiştirilemez. Metruk araziye tecavüz vukuunda istifade edenler dava açabilirler. Yine de metruk arazi konusunda da anlaşmazlık vardır. Bir kısım müellifler, metruk arazinin rakabesinin devlete ait olduğunu ileri sürerler. Bir kısım ise de bu topraklar üzerinde devletin otoritesine binaen bir tanzim hakkına sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu ikinci fikir daha doğru olarak görülmüştür. Yani devlet bu arazilerden istifadeyi tanzim edebilir.²⁴

Doğu Karadeniz yaylaları konusundaki anlaşmazlıkların büyük bir kısmı, yaylaların yukarıda tanımlanmış ve özel mülkiyete geçiş sürecinde iyice bulanıklaşan, arazi hukuku veya tasarruf hakkı konusundaki anlaşmazlıklar oluşturmaktadır. Ancak hukuki anlaşmazlıkların da arka planına bakmak, ortaya çıkış sebeplerini iyi anlamak gerekir. Çünkü her ne kadar arşive yansımış biçimleri hukuki olarak görünüyorsa da arka planda idari, sosyal, ekonomik, dini, hatta siyasi sebepler bulunabilmektedir.

Göçler, Âyanlar, Kentleşme ve Yaylalar

Yaylalar ve göç olgusu iki biçimde ele alınabilir. Birincisi yaylaların konar-göçer yaşam biçiminin kısmi yarı zamanlı, ancak aktif bir mekânı oluşudur. Akdeniz dünyasındaki yaylacılığa bağlı göç hareketlerini değerlendiren Braudel, Karadeniz bölgesinde yapılan şekline benzerlik gösteren de dahil olarak birçok transhüman olduğunu belirtir:

... Bunlardan birisi, sürü sahipleri ve çobanlar ova insanlarıdır, ovada otur-
maktadırlar. Yazın oviden yola çıkmaktadırlar. Dağ bu göçe sadece mekân
sağlamaktadır. Genelde bu mekân çoğu zaman ova köylüsünün mülkiyetindedir
ve genellikle dağlıya kiralanmaktadır. Diğeri ise “ters” göçlerdir. Sürüler,
çobanlar bu kez ülkenin yukarılarından, aşağı ülkeye doğru, genelde pazar yeri
olarak ve ticari işleri sebebiyle inmektedirler. Çobanlar ve hayvanlar soğuk
dağdan kaçarak adeta bir ordu gibi aşağı doğru inmektedirler. Bunun dışında
daha az önemi olan hem kış hem de yaz göçleriyle daha karışık bir şekilde olan
göçler de vardır. Akdeniz dünyasında genelde kış döneminin alçak otlak-
larından, yaz döneminin yüksek otlaklarına doğru yapılan dikine bir trans-
hüman söz konusudur... Bu göçler, ova otlaklarıyla, dağ otlakları arasındaki,
Akdeniz çobanlık hayatının sadece düzene sokulmuş ve adeta bilge bir hale
getirilmiş biçimlerinden birisidir. Bir işbölümü, her yerde pratik bir tarım,
korunması gereken tarlalar, sabit evler, köyler gerektirmektedir. Bu köyler

²⁴ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara 1978, s.42.

mevsimlerine göre, ya ovaya doğru, ya da yüksek dağlara doğru, nüfuslarının büyük bölümünü boşaltmaktadırlar. Bunun tersine, göçebe hayvancılık her şeyi kendisiyle birlikte ve muazzam güzergâhlar boyunca sürüklemektedir. İnsanlar, hayvanlar hatta evler taşınmaktadır...²⁵

Bu göçler arasında yaylaların konumu ve durumu işi daha karmaşık hale getirmekte ve işe mülkiyet ya da tasarruf hakkı sorunları dahil olmaktadır. Braudel on yedinci yüzyıldan itibaren Akdeniz dünyasında mülkiyet yoğunlaşmasının büyük mal sahiplerine doğru kaydığı, bunların sürülerinin daha da büyüdüğünü ve mülkiyet dengelerinin aşağı ülkenin yararına (lehine) değiştiğini belirtmektedir. Yani alçak bölgeler halkı gittikçe daha yüksek yerler ve yaylaları kendi lehlerine mülkiyetlerine geçirmeye başlamışlardır. Bu da dağlılarla normal transhüman hareketi yapan aşağı ülke insanların otlakları kullanma veya kiralama konusunda çatışmalara yol açmıştır.²⁶

On yedinci yüzyıl Osmanlısında Karadeniz için de benzer bir değişimin yaşandığı söylenebilir mi? Bunu bilemiyoruz. Ancak merkezîyetçiliğin zayıfladığı, yerel güçlerin yükseldiği on sekizinci yüzyıl için bazı tespitler yapılmıştır. N. Aygün'ün; Trabzon şehrini çevreleyen coğrafya, yayla ve meraları yanında uygun iklimi sayesinde kentli ileri gelenlerin; dirlik sahiplerinin, sipahi çocuklarının, ayan, eşraf ve bilhassa kentli bürokratların yatırım ve servet biriktirme aracı olarak, çoban tutarak küçükbaş hayvan beslettiklerine dair çalışmasındaki tespitleri dikkat çekicidir. Bu faaliyetlerin, aynı zamanda kentli ileri gelenlerin kırsal ile siyasi, sosyal, iktisadi her türden münasebetlerinin, uzun, devamlılık ve bağımlılık ilişkilerine de bir örnek teşkil ettiği de gösterilmiştir.²⁷ Dolayısıyla bu tespitlerin, on dokuzuncu yüzyılda yaylalar ile ilgili olarak yaşanan anlaşmazlıkların hallinde, sahillerin/sahil kentlerinin Anadolu'nun iç kesimlerinden gelenlere karşı elde ettikleri üstünlüğü ve ağırlığı da açıklar mahiyettedir.

Yaylalar üzerinde yaşanan anlaşmazlıkların bir başka tarihi arka planı ise nüfus ve göç hareketleri ile ilgilidir. 1700'lü yıllarda Karadeniz'de yeni sahil yerleşimlerinin ortaya çıkması, var olan sahil yerleşimlerinin göç olarak nüfusça büyümesi, bölgenin Karadeniz limanları vasıtasıyla dünya ekonomisine katılması söz konusudur. Diğer etkenlerle beraber yaylaları ve vadileri izleyerek Anadolu'nun iç kesimlerinden Karadeniz sahillerine, buradan da Rusya, Balkanlar ve İstanbul'a doğru nüfus göçleri görülmektedir²⁸. Nüfus baskısının veya iskân genişlemesinin hayvan beslemeye olan yönelimi engellemediği; hatta teşvik ettiğine dair tespitler söz konusudur. Nitekim O. Özel, Amasya kazasında 1576'dan 1643'e kadar geçen süreçte özellikle celali hareketi sebebiyle köy sakinlerinin tekrar göçebelîğe (yani hayvancılığa) döndüklerinden söz eder. 1576 yılında yerleşmelerin % 46'sının 600-900, % 10'unun 1200-1500 metrede yaşarken celali olayları sonrası en çok zarar

²⁵ Braudel, *a.g.e.*, s.40.

²⁶ Braudel, *a.g.e.*, s.44.

²⁷ Aygün, *a.g.m.*, s.28 vd..

²⁸ Aygün, *a.g.m.*, s.36.

gören ve halkı dağılan yerlerin ova yerleşimleri olduğunu, dağlık alanların nüfus yapısını koruduğunu belirtir. Özel, tarıma müsait ova veya düzlük alanlardaki yerleşik nüfusun, artan nüfus, eşkıya saldırılarına dayalı güvenlik sorunu, ehl-i örfün vergi baskısı veya eşkıya tasallutundan kurtulmak amacıyla, büyük sultanî vakıflara, askeri çiftliklere, şehirlere veya ovalardan yükseklerle; dağlık alanlara yerleşerek, buralarda kısmen ziraat, büyük oranda ise hayvancılık ile meşgul olarak yaşamlarını devam ettiklerine işaret etmektedir. Ancak o, celali hareketleri sonrası yerleşim yerlerinin yükseltisiyle ilgili bir rakam vermez²⁹. Bununla beraber, bu hareketlerin yayla anlaşmazlıklarında ve muhtemelen bu anlaşmazlıkların ilk çıkışlarında önemli rol oynamıştı. Buna dair bir örnekte; Akçaabat nahiyesine bağlı Visera köyünün koyun ve davarlarının yaylak olarak kullandıkları Mili yaylağındaki Holmezi mevkiine, köylülerin güvensizlik sebebiyle nice zamandır gide-medikleri, yaylağın diğer bir köy olan Polita ahalisi tarafından haksız yere gasp edilerek kullanmaya başlamalarından şikâyet edilmekteydi³⁰.

Benzer bir değişim ve dönüşüm sürecinin sebepleri ve örüntüsü aynı olmakla birlikte, Karadeniz sahilleri ve yaylalar açısından on sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda da yaşandığı değerlendirilebilir. Doğu Karadeniz’de arazinin daralması, artan nüfusun kendisini besleyemeyecek duruma gelmesi, hayvan otlatmalarına ait olan yaylaklar ile kışlaklar, baltalıklardan başka miriye ait ormanlardan dahi ziraat için yer açılmaya başlanması yaylalar üzerine olan nüfus baskısını artırmıştı. Bu durum hiç kuşkusuz yeni kavgaları da beraberinde getiriyordu.³¹

Yaylaların nüfus ve göç kapsamında etkilendiği bir diğer husus ise bölgesel ve bölge dışı göç hareketlerinde iskân edilmeleri veya boşaltılmalarıdır. Bu gelişme, yüzyıllardır gelenekselleşmiş düzenin ve dengelerin bozulması demektir. Hiç kuşkusuz on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda Karadeniz’in nüfus yapısını etkileyen en önemli etken göçler olmuştur. Celali isyanları, ayanların mücadeleleri, madenlerin kapanması gibi sebepler bölgede iç göçlerin yaşanmasına sebep olmuştur. On altıncı yüzyıldan Tanzimat dönemine kadar geçen süreçte Karadeniz’de tabii nüfus artışı dışında, Anadolu’nun iç kısımlarından, Gümüşhane-Kürtün yöresinden gelen, güvenli ve daha iyi yaşam şartları arayan Müslim ve gayrimüslim göçleri buna örnek olarak gösterilebilir.³²

Bu göçler sonucu, 1700’lü yıllarda 20.000’in üzerinde olduğu belirtilen havza nüfusunun en az 3/4’ü on dokuzuncu yüzyıla kadar bölgeyi terk etmiştir. On sekizinci yüzyılda büyük oranda Gümüşhane ve Harşit Vadisinde bulunan bölge madenlerinin yer yer kapanmaya başlamasıyla geçim derdine düşen ahali başka topraklara göç etmeye başlamıştır. Özellikle maden çıkarılması ve işletilmesinde

²⁹ Oktay Özel, *Türkiye 1643 Goşa'nın Gözleri*, İstanbul 2013, s. 112 vd; Aygün, *a.g.m.*, s.29.

³⁰ Aygün, *a.g.m.*, s.38.

³¹ Eyyub Şimşek, “On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesi’nden Rusya’ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Gözlemler”, *TAD*, C: 36/S.62, 2017, s.256.

³² Gümüşhane’den yapılan gayrimüslim göçleri konusunda bkz. Kemal Saylan, “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016 (20), 275-292; Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Ankara 2014, s. 169 vd.

mahir olan Rumlar, madencilikğin geliştiği başka yerlere veya verimli toprakları olan bölgelere göç ettiler. Rusya'nın Kafkaslar ve Kırım'dan sürdüğü Müslümanların yerine Hıristiyan yerleştirme amaçlı propagandalarına dayalı on sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda yaşanan bu kitlesel büyük göçler dışında, bölge madenlerinin on dokuzuncu yüzyıl başlarında tamamen kapanması göçleri artıran hususlar arasındaydı.³³

Trabzon hem iç hem de uluslararası ticaret yolları üzerinde olan önemli bir kentti. Doğu Karadeniz'de kuzeydeki yerleşim yerlerini daha güneydeki yerleşim yerlerine bağlayan yollar arazinin dağlık ve engebeli olmasından dolayı genellikle aynı doğrultudaki vadileri takip etmek zorunda kalmıştır. Birçok farklı güzergâh olmakla beraber Zigana yolu yazın, vadi yolu da kışın kullanılmaktadır³⁴. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında gerek Süveyş kanalının açılması, gerekse Rusya'nın İran'a ulaşan yol güzergâhlarını kendi hâkimiyetindeki Kafkas bölgesine çekmesi Trabzon'un ticaret yolları üzerindeki bu konumuna zarar verdi. Bu değişimden içerideki yol güzergâhlarının da etkilendiği anlaşılmaktadır. İşsizlik ve göç sonucu bölge nüfusu hızla azalmıştır. Bölgede, sadece tarım ve hayvancılıkla geçinen ve de ağırlıklı olarak yaşlılardan oluşan halk ve mevsimsel olarak çalışmak amacıyla Trabzon, İstanbul, Batum ve Rusya'ya giden ve birkaç aylığına köylerine dönen işçilerin ve özellikle Trabzon'da yaşayan zengin Rumların ailelerinden ve bunların arazilerini işleyen yarıcılardan oluşan az sayıda nüfus kalmıştı.³⁵ Nüfusun azaldığı noktalarda tasarruf edilen yaylalar boş kalmakta, bu yaylalar özellikle Karadeniz sahillerinden gelen hayvancılık baskısıyla karşılaşmaktaydı. Bu yaylalar bazen kiralama yoluyla kullanılmışsa da genellikle bir süre sonra tasarrufunu elde etmeye yöneldiğinden, anlaşmazlıklar çıkmaktaydı.

On sekizinci yüzyıl, aynı zamanda taşrada merkezi otoritenin zayıfladığı ve yerel güçlerin yükseldiği bir dönemdir. İmparatorlukta olduğu gibi Karadeniz'de de yükselen âyanlık derin sarsıntılar yaratmış ve izler bırakmıřtır³⁶. Yerel güçlerin yükselişi, birbirleriyle ve devletle mücadeleleri ekonomik ve sosyal olarak Karadeniz'i baştanbaşa sarsmıştır. Âyanların gelir kaynaklarına hükmetmeleri, göçlerle gelen nüfusu potansiyel bir güç ve nüfuz unsuru olarak kullanmaları, geniş arazi-

³³ Mustafa Altunbay, "1780'de Merkeze Gönderilen Bir Belgeye Göre Gümüşhane Yöresi Madenlerinin Durumu ve Madencilerin Devletten Beklentileri", *Trabzon ve Çevresi, Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon 2002, s. 279-288; "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 1999, s. 379-393; Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi, Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon 2002, s. 289 vd.

³⁴ Necmettin Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C:1, Ankara 2016, s. 53 vd.

³⁵ Coşkun Erüz-Güler Erüz-Raif Kandemir-Güngör Üçüncüoğlu, "Antik Çağdan Günümüze Gümüşhane-Torul-Kurum (Gorom-Kromni) Vadisi Demografik Değişimi", *II Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu*, 25-28 Mayıs 2010, s. 9; Keza bu göçler hakkında Nedim İpek, "II. Abdülhamid Döneminde Trabzon'da Amele Göçü", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2018 (25), s.103-132.

³⁶ Rıza Karagöz, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2009, s. 140.

lerin ve toprakların mülkiyetlerini ellerine geçirmeleri, yeni iskân ve göçlere sebep olmuştur.³⁷

Bu göçlerin o dönemdeki boş araziler olan yaylaların iskâmı konusunda bir nüfus baskısı oluşturduğu açıktır. Ayanların hâkim oldukları topraklar arasında geniş yayla arazileri de vardır. Bu göçmen nüfusu, potansiyel bir güç ve nüfuz aracı olarak gören ayanların sahibi oldukları veya nüfuzlarının etkin olduğu bölgelerde iskân ettirdikleri bilinmektedir. Merkezi otoritenin güç ve etkisini yitirdiği yaylalarda korunmasız ve güvensiz halde iskân etmek zorunda bulunan bu topluluklar doğal olarak kendini güvende hissettikleri bir ayanın himayesi altında toplanmak durumunda kaldılar. Bu ise karşılığında ayana önemli bir nüfus ve güç kaynağı imkânı sağlamaktaydı. Yani ilişkiler siyasal boşluğun ve tabii şartların zorluğundan kaynaklı çıkar ilişkilerine dayanmaktaydı. Bu çıkar ilişkileri kimi zaman çatışmalara da dönüşebilmekteydi. Bu hareketlerin yaylaları kullanan ve sahilden gelen yaylacılarla bu grupları karşı karşıya bıraktığı, bunlar arasında yoğun bir anlaşmazlık yaşandığı anlaşılmaktadır.³⁸

Yaylalar üzerindeki göç ve anlaşmazlıkları tetikleyen unsurlardan birisi de bazı yaylalarda çıkarılan madenler ve yine bu madenler üzerinde yaşanan mücadelelerdir. Gümüşhane yöresi madenlerinin kapanmaya başlaması yörede maden reayasının göçüne sebep olmuştur. Bu reaya genellikle sahile veya batıya doğru göç etmek zorunda kalmıştı. Bu göçlerde buldukları bölgeden daha batıdaki yaylalara göç edenler buralarda maden çıkarma teşebbüslerinde bulunmuşlardı. Bu gelir kaynağını ve göçmenlerini kontrol etmek isteyen ayanlar açısından da farklı bir rekabet ve nüfuz alanı ortaya çıkmasına sebep olmuş görünmektedir.³⁹

On dokuzuncu yüzyılda Karadeniz yaylalarındaki anlaşmazlıkları artıran en önemli gelişmenin kentleşme, ticarileşme ve bunun sonucundaki gelişmelerde yattığı söylenmelidir. İskele-pazar yeri özelliğine sahip kıyı köyleri özellikle on yedinci yüzyılda önem kazanmaya başlamıştır. Sahilin iç kısımlarından ve doğusundan gelmeye devam eden göçler, ticarileşmenin getirdiği avantajlarla sahil iskelelerinin önemini artırmıştır. İnsanlara daha fazla fırsatlar sunan sahillerde nüfus gittikçe artmıştır. On dokuzuncu yüzyıla kadar Doğu Karadeniz kıyı kesiminde iskele yahut pazar yeri olarak kayıtlarda adlarına rastlanılan küçük yerleşmelerin birçoğu bu yüzyılda bazen hızlı bazen de yavaş bir seyir izleyerek önce köy olmaktan çıkmış, yerleşmeleri iyice sahile kaymış -veya taşınmış- şehir ve kasabalar haline ulaşmıştır. Buralar Karadeniz'in milletlerarası ticarete açılmasının getirdiği hareketlilik, bölgenin kadim liman kentlerinin yanı sıra, bu tali küçük

³⁷ Abdullah Bay, "Taşra Elitleri, Haneleri ve Yaşamları: Canik Çevresinde Ayan Konaklarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Konak Hayatı", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, Samsun 2016, I, s. 346.

³⁸ Zaman, *a.g.e.*, s. 224, 269; Rize'de, sahil yönünden gelenlerle, iç kısımdan gelenlerin karşılaştığı bir yayla anlaşmazlığı için bkz, İlhan Ekinci, "XIX. Yüzyılda Doğu Karadeniz Yaylalarında Değişim, Rekabet ve Tartışmalar", *ASOS*, 2017.

³⁹ Bu konudaki bir örnek için bkz, İlhan Ekinci, "Milas (Mesudiye) Bakır Madeni (1750-1816)", *Turkish Studies*, 8/5, 2013, s. 243-259.

iskele-pazar yerlerini de etkilemiş, Kırım Savaşı sonrası sağlanan sükûnet ortamında art ülkeleriyle de kuvvetli bir şekilde sosyal ve ekonomik destek bulabilen küçük iskele-pazar yerleri hızla yükselmiştir.⁴⁰ Bu gelişme yaylaları birkaç şekilde etkilemiştir. Birisi sahillerdeki kentleşmenin getirdiği ve özellikle yazın büyük bir problem haline gelen sıtmaya dayalı bir yerleşme/iskân problemini aşabilmektir. Diğer bir husus ise ekonomik gelişme ve yükselmeye, artan pazar ve üretim hareketliğinde yazın hayli nüfus barındıran yaylaların da rol oynamasıdır. Bir başka etkisi yüksek bölgelerden, cazibesi artan sahil kentlerine özellikle ülke dışına doğru yapılan genellikle mevsimlik işçi olarak başlayan ancak zaman zaman kalıcı hale dönüşen işçi göçleridir.

Gümüşhane yöresinde coğrafi şartlara uygun olarak Müslümanlar daha çok çiftçilikle uğraşmaktaydılar. Ancak, sancak toprakları ziraata çok uygun olmadığı için ahali fakirdi. Bu nedenle Müslim-gayrimüslim halkın bir kısmı çalışıp para kazanmak için mevsimlik olarak Rusya'ya giderlerdi. Rusya'ya gidenlerin bazıları memleketlerine az çok para göndermekteydiler. Yurt dışına çalışmaya gitmeyen ve hayvancılıkla uğraşan Müslümanlar ise kış aylarında vadi boylarında daha çok ormanlık alanlarda oturlardı. Mayıs-Ağustos ayları arasında sürüleri için çok daha güzel ot bulunduğu için yaylalara göçerlerdi. Bu göç esnasında köylüler bütün eşyalarını da beraber taşırlardı.⁴¹

On dokuzuncu yüzyılda yaylalar üzerinde rekabeti artıran hususlardan birisi de ekonomiktir. Uluslararası ticaret bölgede ekonomik gelişmeyi artırmıştı. Karadeniz'in uluslararası ticarete açılışı⁴², sahillerin yoğun bir ekonomik hareketliliğe sahne olmasına, kıyı iskele, köy ve pazarlarının kasaba ve kentlere dönüşme sürecini sağladı. Sahil ekonomisinin yükselişi beraberinde onun iç ve yüksek kesimlere olan etki ve hâkimiyetini artırmıştır. Buradaki büyük toprak ve sürü sahipleri olarak nitelendirilen grupların yerini Anadolu'da ayanlar ve ağalar almaktadır. Büyük toprak sahibi olan ayanlar ve ağalar, sadece kentleşme ile beraber gelen gelirleri değil, yolları ve yaylaları da önemli oranda kontrol etmek istemişlerdir. Yükselen sahil kentlerinin vadettiği yeni ekonomik imkânlardan yararlanmak isteyen ve buralara inen nüfusun ve bu nüfusu bir nüfuz alanına dönüştüren ayanların yaylalardaki etkinlikleri tartışma konusu olmuş, dahası ayan mücadelelerinde yaylalar da bir hâkimiyet alanı haline dönüşebilmiştir. Dönemin yayla anlaşmazlık belgelerinde sık sık Kumbasaroğulları⁴³, Tuzcuoğulları, Hacısalihioğulları gibi yörenin

⁴⁰ Emecen, *Bulancağ ve Piraziz*, s. 41-42.

⁴¹ Saylan, *a.g.e.*, s. 134.

⁴² Kemal Beydilli, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belâten* CLV/124, s. 687-756; İdris Bostan, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya İle Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları, 1780-1846, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6, İstanbul 1991, s.21-44.

⁴³ *BOA*, A.MKT.UM. 556/66, 20 Şevval 1278 (20 Nisan 1862); Trabzon'un Mecil Ortaköy sakinleri ile Kumbasaroğullarının yayla davaları hakkında Defterhane-i Amire'ye gönderilen ilam ve mazbatanın icabının yapılması istenmişti; Kumbasarzadeler ile Cimil köylüleri arasındaki mera davası hakkında *BOA*, A.DVNS.AHK.TZ.d,8, s.36, 51-52, 73-74; *BOA*, A.MKT NZD, 395/2, 25 Receb 1278, (26 Ocak 1862) Öyle anlaşılıyor ki yaylak ihtiyacı kazaların başka

ileri gelen ayan ailelerinin isimlerinin geçtiği görülmektedir. Bunların ister yaylalar üzerinde tasarruf hakkı iddia etmeleri gibi doğrudan, isterse yörenin nüfuzlu kişileri olarak köylülerin davalarında bir tarafı himaye etmesi gibi dolaylı şekilde olsun, meselelere bir şekilde müdahil oldukları belgelerden anlaşılmaktadır.⁴⁴

Yaylalar, hayvancılık ile ilgili önemli bir üretim merkezi olmasının yanında yazın artan nüfuslarıyla önemli birer pazardır. Bazı yaylalar maden bakımından da ekonomik potansiyeli yüksek yerler olabiliyordu. Madenlerin kapanması sonrasında yaşanan göç hareketleri yaylaları kullananlar açısından boş bir tasarruf alanı yaratıyor, bu boşluk geçimin zor, hayvancılığın mutlaka yüksek otlaklara ihtiyaç duyduğu bölgede hemen çevredeki köyler tarafından doldurulmaya çalışılıyordu. Özellikle de sahilden/kuzeyden gelenler yaylaları daha fazla kullanmaya başlamışlardı.⁴⁵ Bu da yaylalar üzerindeki tartışmaları artırıyordu.

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Karadeniz'in kıyı kesiminin gittikçe artan bir eğilimle nüfus alması, iskelelerin kasabaya, kasabaların kente dönüşmesini sağladı. Ancak, kentleşme nehirlerin suladığı alçak düzlüklere doğru yapılmaktaydı. Bunun ise bir bedeli vardı. İnsanlar havasının ve sularının kötülüğü, sıtma gibi hastalıklarla mücadele etme riskini göze almak zorunda kalıyorlardı. En azından hastalığın ve riskin arttığı yazları bu durumdan kurtulmak üzere yükseklere/yaylalara çıkmanın nispeten geçerli bir çözüm olduğu biliniyordu. Hastalıklar karşısında bir çare olarak köylere ve yaylalara çekilme geleneği çok güçlü bir eğilimdir ve bu yalnızca sıtma ile ilgili bir husus değildi. Kolera, çiçek vs. gibi salgın hastalıklar söz konusu olduğunda da insanlar sahillerden ya da kent merkezlerinden uzaklaşırdı. Yayla ve yüksek köylere çekilme Trabzon başta olmak üzere Karadeniz kentlerinde görülmeyle başlayan yüzyılın sonundaki kolera salgınında da yaşanmıştı. Kentleşme

kaza ve sancaklarla rekabete girişmesinin dışında kendi içlerinde veya komşu kazalarla da rekabetlerine sebep olmaktadır. Yani aynı kazada veya komşu vadinin yaylası üzerinden yaşanan rekabetler de çok miktarda görünmektedir. Kaldı ki sancak dışında bu durum daha güçlü olabilir. Ayrıca, artan nüfus, göçler, büyüyen-gelişen ekonomi ticarileşen hayvancılık ve ürünlerine olan talebi artırmış olabilir. Bunun da yaylalara olan talebi artırdığı kesindir.

⁴⁴ Ayanların yaylalar üzerindeki etkinliklerine dair yakın zamanlara ait bir örnek; "...Vorley Harris, Trabzon'da her kesimle dostluklar kurmuş bir konsolostur. Trabzon'un köklü ailelerinden ve yüzlerce dönüm arazileri ve köyleri olan Nemlizade İhsan Bey ile samimi arkadaşlık geliştirmiştir. İhsan Bey, İsviçre'de Rolle kentinde Le Rosey'de eğitimi tamamlayan bir şahıstı. Hatta konsolos ve ailesi İhsan Bey tarafından kendi yaylasına davete edilmişlerdir..." Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "Trabzon'daki Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris'in Raporlarına Göre 1952 Yılında Gümüşhane", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s.440.

⁴⁵ Coğrafyanın gereği, Trabzon eyaletinin sancak ve kaza merkezleri büyük oranda sahil kenarındadır. Bu sahil kent ve kasabaları sivil olduğu kadar yoğun bir idari karakter taşır. Sermaye sahibi bu idarecilerin ticari bir yaklaşımla servet biriktirme aracı olarak hayvancılığa yöneldikleri bilinmektedir. Hatta merkezden çevreye doğru gittikçe sahip olunan hayvan sayısının artması yerine azalması da bunu göstermektedir. Bu daha "devletlü" bir karakter taşıyan sahillerin, bölgede yapılan hayvancılık için mutlaka gerekli olan yaz otlakları sebebiyle yaylalar üzerinde idari nüfuzlu bir baskı oluşturduklarını düşündürmektedir. Eğilimlerle ilgili bkz Aygün, *a.g.m.*, s.44 vd.

arttıkça bunların sayfiyesi konumunda olan bazı yaylalara olan nüfus baskısı da arttı.⁴⁶

Yaylaların, gerek nüfus ve gerek ekonomik olarak artan bu ağırlık merkezi, onlar üzerindeki rekabetleri tetiklediği açıktır. Bu rekabette dikkati çeken en önemli husus ise sahil ile iç kesim arasındaki coğrafi, kültürel farklılığın getirdiği ayrışmadır. Tartışmalı yaylalara ve müddeilere bakıldığında bir önemli husus öne çıkmaktadır. Bu da yaylaların sahilden gelenlerle iç kesimden gelenler arasında kıyasıya bir rekabet alanı haline dönüşmesidir. Bu Anadolu'nun hassaten Karadeniz bölgesinde sahillerin artan ekonomik ağırlık merkezi ile yakından ilgilidir. Sahillere doğru yoğun ekonomik ve nüfus kayışı, her iki kesimin de gözünü diktiği yaylaların birinciler lehinde bir hâkimiyetine zemin hazırladığını göstermektedir. Yaşanan anlaşmazlıklarda, yaylanın tasarruf hakkını, genellikle sahilden çıkanların kazanmaları ise manidardır.

Ondokuzuncu Yüzyılda Yayla Anlaşmazlıklarına Dair Bir Örnek

Karadeniz yaylalarının anlaşmazlığa konu olanlarının sayısı fazladır. Resmi belgelere yansıyanlardan bazıları yerel mahkemelere konu olmuş ve şeriye sicillerinde rastlanılan örneklerinde görüldüğü üzere halledilmiş görünmektedir. Bu anlaşmazlıkların bazıları ise resmi belgelere yansımamış olup, köyler arasında sürtüşme şeklinde kalmıştır. Bu türden olanlar genelde yerel hafızada kalmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bu araştırmada ele alınan anlaşmazlıklar ise bunların daha ötesinde, yani yerel düzeyde halledilememiş ve bir şekilde merkeze-İstanbul'a kadar yansımış, üst mahkemelere taşınmış olaylara aittir. Bunlardan en önemlisi Santa ile Mesahor (Misahor-Mesehor) arasındaki yayla anlaşmazlığıdır. Bu anlaşmazlıkta belgelerde geçen yayla ismi, biraz da tarafların mülkiyet iddialarını güçlendirmek amacıyla olsa gerek, Uskurdun, İşkodra gibi farklı adlarla anılmaktadır.

Doğu Karadeniz'in kırsal nüfus yoğunluğuna karşılık tarım arazilerinin yetersizliği, Tanzimat ile birlikte gelen yeni vergiler ve çifte vergilendirme sorunları, Rusya'nın bir devlet politikası olarak nüfus ve ekonomik yapısını güçlendirme isteklerine bağlı olarak özellikle Osmanlı tebaası gayrimüslimlere yönelik yaptığı propaganda ile ülkesine göçü teşvik etmişti. Önceleri geçici işçi göçleri olarak başlayan süreç zamanla zincirleme bir göçe dönüşmüştü. Göçmenlerin bir kısmı gittikleri yerlerde kalıcı olurlarken, bu göç hareketleri bölgedeki ekonomik ve sosyal düzeni olumsuz etkileyecek hale dönüşmüştü. Gidenler, orada elde ettikleri gelirlerle sosyal ve ekonomik statülerini yükseltirlerken, geride bıraktıkları mülkler/araziler üzerindeki tasarruf haklarını da korumak/güçlendirmek istemekteydiler. Bu genel görüntünün tam ortasına uygun bir noktada yer alan örneklerden birisi de Gümüşhane'nin Santa köyü ile alakalıdır⁴⁷.

⁴⁶ Ekinci, "XIX. Yüzyılda Doğu Karadeniz Yaylalarında Değişim", s.138.

⁴⁷ Abdullah Bay, "Rusya'ya İşçi Göçü (1830-1921)", *OTAM*, 41/Bahar 2017, s.25-56; Şimşek, *a.g.m.*, s.256; Rusya'nın denizlerde etkin olma çabalarına dair bir örnek için bkz. M Emre Kılıçaslan, "Bandıra Usulsüzlüklerine Bir Örnek: Trabzon Kayıklarındaki Rusya", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu IV*, İstanbul 2012, s.219-230.

Gümüşhane sancağının Torul kazasına bağlı Santa köyü ile Sürmene kazasına bağlı Mesahor köyü halkı arasında yayla meselesi üzerine çıkan anlaşmazlığın halledilmesi için Santa halkı talepte bulunmuş ve mahkemeye başvurmuştu. Meselenin halli için Ahmet İzzet Paşa'ya merkezden gönderilen emirde eskiden beri bir köye ait merada yalnız o köyün halkının hayvanlarını otlatabileceği diğer köylerin buraya müdahale edemeyeceği, eğer mera müşterek ise köye uzaklık ya da sınırında olup olmamasına bakılmaksızın ilgili köyler ortak tasarruf edebilecekleri belirtilmişti. Ayrıca mera ve yaylalar ister müşterek, isterse müstakil kullanılsın alınıp satılamayacağı, üzerine mandıra, ağıl gibi binalar yapılamayacağı, ağaç ya da başka şeyler dikerek bağ ya da bahçeye dönüştürülemeyeceği, dahası buna rağmen yapılırsa merayı tasarruf edenlerin bunları sökebileceği veya yıktırabileceği de hatırlatılmıştı. Valiye yayla davasının taraflar önünde hukuki yollarla çözülmesi uyarısında bulunulmuştu⁴⁸.

Anlaşmazlığın merkeze yansıdığı dönem Kırım Harbi ve Islahat Fermanının hemen sonrasındır. 1858 yılında dönemin Trabzon Valisi Ahmet İzzet Paşa'nın mesele ile ilgili olarak merkezi bilgilendirdiği ve çözüm için merkezden uzman/mühendis istediği yazısından, aslında olayların daha önce sefeli Ragıp Paşa zamanında başladığı, 1851-52 yıllarına, hatta daha öncesine kadar gittiği (1858 yılında yazılan bir belgede anlaşmazlığın 8-10 yıl öncesine dayandığı ifadelerinden olayın 1848 yılına kadar uzandığı) anlaşılmaktadır. Ragıp Paşa zamanında vilayete yansıyan mesele üzerine Trabzon vilayetinin isteğiyle merkezden yetkili bir memur (Madenli Ali Kavvas⁴⁹) gönderilmişti. Davanın görülmesi için memurlar ve ilgili mübaşir anlaşmazlık konusu yaylaya giderek tarafları çağırılmış ve sancak ileri gelenlerinin de dahil olduğu komisyonda davaları görülmüştü. Anlaşmazlığa konu olan yaylanın keşfi yapılarak sınırları belirlenmiş ve gezilmişti. Yapılan yargılama ve ifadeler sonunda Santalılar; köylerinin yakınında olan ve Uskurdun yaylası olarak adlandırılan sınırları Ziyaret Tepesi, Keşan Yolu, Doluşabaşı? ve Oluklu Pınar, yol ile Aşhane Mezrasınca çevrili/hudutlu olan yaylağın kendilerinin kadim (atadan dededen) yaylağı olduğunu belirtmişlerdi. İlgili yaylanın Mesahor köyü halkına

⁴⁸ "...kuyuda müracaat ve divan-ı hümayunum kaleminden kanun ve muktezası sual olundukda bir karyeye mine'l-kadim mahsus olan merada yalnız ol karye ahalisi hayvanatını rai eder ve aher karye ahalisi ol meraya hayvanat süremez iki veya üç ya daha ziyade karye ahalisi beyninde mine'l-kadim müşterek olan mera her hangi karyenin hududu dahilinde bulunur ise bulunsun ol karyeler ahalisi hayvanatlarını müşterek rai ettirib yekdiğeri rai'den men edemez ve böyle bir karye ahalisine bila-müstakil veyahut birkaç karye ahalisine bila-müşterek mahsus olan kadimi mera yerleri alunub satılmaz ve üzerine mandıra ve ağıl ve ebniye-i saire ihdas olunamaz ve kürüm ve eşcar garsıyla bağ ve bağçe ittihaz kılınmaz... eşcar iras ve gars eden olur ise ahali hedm ve kal' ettirebilir ... bir kimse tarafından sökülüb ziraat ve hırasete izin ve ruhsat verilmemiş ziraat eden olursa meni olunub her ne vakit olsa mera olmak üzere ibka kılınur diyü kanun-ı cedid-i hümayunumun doksan yedinci maddesinde münderic olub ..." A.DVNS.AHK.TZ.d, 8/75, s.9-10.

⁴⁹ Bölgenin daha önceki yıllarında yaylak vergisi mültezimi olduğu anlaşılan kişinin, Santa ile Mesahor arasındaki yaylak anlaşmazlığını çözmek üzere İstanbul'dan ilk gönderilen kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak anlaşmazlık devam edince daha sonra Mülazım Selim Efendi gönderilmişti. *BOA*, A.MKT.MHM, 54/38.

yıllık üç batman (yaklaşık 24 kilo) tereyağı karşılığı kiralandığı ve her yıl kiralarını aldıklarını, ilgili köyün hayvanlarını otlatarak yayladan faydalandıkları ve yıllarca kiralarını ödediklerini belirtmişlerdi. 1851 yılına gelinceye kadar yıllık kiralarını ödemekteler iken, bu yıldan itibaren kiralarını ödemekten kaçındıklarını, bunun üzerine kendilerinin de meseleyi Trabzon’da mahkemeye götürdüklerini belirtmişlerdi. Mahkemenin ise ellerinde bulunan birçok hüccet-i şer’iyye ve senede bakarak kendileri lehinde karar verdiğini ifade etmişlerdi.⁵⁰

Santalılar, belki problemin çıkışında değil ama devam etmesinde, dini hassasiyetlere ve bölgede yaşanan olayların rolüne de atıf yapmaktaydılar: “*Mesele halledilmişken 1852 yılında “karyemiz ahali ve sekenelerinin ekserileri millet-i Hristiyanıdan bulunduğundan yaylak-ı mezkûrun icarı merkûmlardan talep olunmuş ise de ol-vakit gaile-i vakia cihetiyle bir sıra bularak sal-i hale (içinde bulunulan yıla) gelinceye kadar çend (birkaç) senedir arada arada taallül eylediklerinden naşi (bahane gösterdiklerinden dolayı)”* tekrar Trabzon vilayetine şikâyetle bulunmuşlardı. Vilayet, tarafların İstanbul’a birer adam göndermelerini uygun görmüştü. Ancak Santalıların iddialarına göre; bu esnada Mesehor köyü halkı eskiden olduğu gibi kiralarını ödeme talep ve taahhüdünde bulunarak, yaylayı kiralamak istemişler; ancak Santalılar bunu kabul etmeyerek, artık yaylalarına müdahale etmemelerini talep etmişlerdi. Mesehor köyü halkı ise mahkemede, Kuru Mağaza, Kenisa Tepesi, Keşan Yolu, Meşeler ile sınırlı Uskurdun yaylasını bundan 190 yıl önce (yaklaşık 1660’lı yıllarda) Santalılardan satın aldıklarını iddia etmişler, ancak bununla ilgili bir belge/delil gösterememişlerdi. Bu arada, yayla kullanımını ile ilgili olarak Santalılara kira ödediklerini de inkâr etmişlerdi.⁵¹ Buna karşın Santalılar, Mesahor köyü ahalisinin yaylayı kiraladıklarına dair, Trabzon’da iskele yanında yapılan işlemin/ anlaşmanın şahitleri olduğunu belirtip, getirtmek istediklerinde Mesehor tarafının dava vekillerinin itirazlarıyla karşılaştığı, bunların dinlenilmesinin engellendiğini hatırlatmışlardı. Mahkeme heyeti, Gümüşhane’de yapılan mahkemede “yayla hakkında senedlerimiz vardır, getirelim diyen Mesehorlulara onbeş gün müddet verildiği halde” herhangi bir delil sunamadıkları, kendilerinden yaylayı kiralamak için vekil tayin ettikleri kişilerin çağrılması üzerine de Mesehorluların bunları vekillikten azlettikleri ve yerlerine başkalarını tayin ettikleri, azledilen eski vekillerin kaçarak eyalet dışına çıktıkları, yeni vekil tayin ettikleri kişinin ise iddiaları değiştirerek “yaylayı satın almış oldukları ve kendi yaylaları olduğunu iddia ettiklerini” belirtmişlerdi. Santalıların iddialarını güçlendiren bir husus da yaylanın köylere olan uzaklığıydı. İlgili yayla, Santa karyesine bir buçuk saat mesafede iken, Mesehor köyüne sekiz saat uzaklıktaydı. Mahkeme, ellerinde

⁵⁰ Davada, Santa köyü halkına Çilingiroğlu Mahmud bin İsmail, Ma’rufoğlu Haralanbi veledi Kostantin ve Köroğlu Yani veledi Haralanbi; Sürmene kazası halkı adına da Yomra kazası köylerinden Rızane köyü sakinlerinden Hamd Tahir bin Hüseyin, Mesehor köyünden Bogos oğlu Hamd bin Ali ve yine aynı köyden Kayalı Mehmed bin Hasan adlı kişiler vekil ve temsilen katılmışlardı. Murat Dursun Tosun, *Osmanlıca Arşiv Belgelerinde Gümüşhane Tarihte Yaşananlar ve Ayrıntıları (1695-1928)*, İstanbul 2017, C: II, s. 987-991.

⁵¹ Murat Dursun Tosun, *Osmanlıca Arşiv Belgelerinde Gümüşhane Tarihte Yaşananlar ve Ayrıntıları (1695-1928)*, İstanbul 2017, C: II, s. 987-991.

sağlam hiçbir delil ve belge olmayan Mesehorluları haksız bulmuş ve dönemin valisi Ragıp Paşa tarafından Santalılara bir buyruldu verilmişti.⁵² Ancak anlaşmazlık kapanmamış, devam etmişti.

Mesele bir hukuki anlaşmazlık olsa ilk mahkemeden sonra bitmesi/ kapanması gerekirdi. İddia ve olayların devam etmesi, basit bir yayla (hukuk) anlaşmazlığı olarak görünen meselenin aslında bunun çok ötesinde başka birçok sebebinin olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Anlaşmazlığın yeniden alevlendiği, Ragıp Paşa'dan sonra Trabzon'a vali olan Ahmet İzzet Paşa'nın merkeze yazdığı bir tahrirattan öğrenilmektedir. Meselenin devam et(tiril)mesinde ya da yatışmamasında birçok sebebin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Öncelikle, Tanzimat uygulamalarının taşraya yansıyan biçimi ve bu biçimin halkın algılayışındaki boyutunun bu anlaşmazlığın ortaya çıkışında etkisi var mıydı, ayrıca vali değişikliğinin yayla anlaşmazlığının yeniden ortaya çıkışındaki rolü var mıydı? gibi sorular akla gelmektedir.

Anlaşmazlığın Tanzimat döneminde çıkmış olması, Tanzimat'ın taşrada görünen uygulama ve algılanış biçimine bakmayı ve belgeleri de bu çerçevede değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Trabzon eyaleti Tanzimat'ın geç uygulandığı bir eyaletti. Coğrafi şartları, ayanların (ağaların) çokluğu, tepkilerin fazlalığı, bölünmüşlükleri gibi hususlar Tanzimat uygulamalarını boşa çıkarmış ve ilk başarısız teşebbüsten dolayı 1848'den sonra ikinci bir defa uygulanmaya geçilmişti. Bu da kolay olmamış, sancılı bir nüfuz mücadelesi yaşanmıştı. Bütün bu gelişmelere, merkezin bu yıllarda Kırım Harbi'nin getirdiği zorluklarla uğraşmakta olması da eklenmişti. Eyalette merkezîyetçiliği yerleştirme sürecinde içeriden yükselen tepkilere göre durum alan merkez, sık sık vali değiştirmekte, her vali içerideki mevcut güç odaklarının istek ve hedeflerine maruz kalmaktaydı. Gelen valiler icraatları gerçekleştirebilmek için bu odaklarla ittifak-muhalefet ilişkisi içerisinde didişmek zorunda kalmaktaydı. Böyle bir ortamda yeni valinin gelişyle mesele yeniden ortaya çıkmıştı. Ancak bunda sadece idari sebeplerin rol oynadığı düşünülmemelidir. Sosyal, ekonomik hatta dini sebeplerin anlaşmazlığı körüklediği anlaşılmaktadır.

Dönemin Trabzon Valisi Ahmet İzzet Paşa, anlaşmazlık konusunda yazmış olduğu ayrıntılı tahriratta, meselenin bambaşka noktalarına dikkat çekmişti. Santalıların iddia ve delillerini zikretmekle beraber, onlara karşı olanları, özellikle Mesehorluların iddialarını da ayrıntılı bir şekilde dile getirmiş, hukuken bitmiş bir süreci yeniden tartışmaya açabilmek için hayli çaba sarf etmiş görünmektedir. Mesehorluların görüşleri ile valilik tavsiye kararı ve görüşleri birbirinden ayırt edilemeyecek şekilde iç içe geçmiş gibidir. Selefî Ragıp Paşa'ya hitaben 26 Ocak 1858 tarihinde gönderilen sadaret emrinde, Trabzon'da Santa halkının mutasarrıf olduğu meralarına müdahalenin haksız olduğu Gümüşhane meclisinin tahkikatı sonucunda anlaşıldığı ve haklarının iade edildiği belirtilmişti. Ancak Santalıların bu konudaki istek ve dilekçelerinin ertelenmesinin sebebinin ise bunların Rusya'nın Poti'de inşasına karar verdiği liman ve şehrin gerekli binalarının yapımında

⁵² Mazbata ve buyruldu sureti için bkz. Tosun, .a.g.e, s. 987-991, 983-985.

istihdam olunmak üzere çağrılmış olmalarından kaynaklandığını ifade etmişti. Vali bu noktada, yaylanın mutasarrıfları olarak görünen Santalıların, o sırada alevlenmiş olan “Rusya’ya göç meselesi” üzerinden okumakta ve böylece meselenin karmaşıklığına dikkat çekmekteydi.⁵³

Rusya, buralara yeterli işgücü çekebilmek için Santalılara, ücretten hariç olarak, tarla ve çeşitli imtiyazlar vermeyi taahhüt etmişti. Rusya konsolosu, köyün tamamı olan Hristiyan ahalden duvarcı, taşçı, tuğlacı ve marangoz olan 640 ailenin üzerinde bir nüfusu davet etmişti. Halkın da bu davete meyli olduğuna dikkat çekilmişti. Bu göçün önlenmesi, halkın dikkatlerinin çekilmesi ve Santa halkına güzel davranılarak her yönüyle memnun edilmeleri hususundaki merkezin hassasiyeti ve emirleri de hatırlatılmıştı.⁵⁴ Ancak dönemin Trabzon Valisi Ragıp Paşa, Santalılarından 640 ailenin Rusya’ya gidecekleri iddialarının gerçekçi (akla yakın) olmadığı, halkın Osmanlıda gördükleri asayiş ve rahatı Rusya’da göremeyeceklerinin herkes tarafından bilinen bir gerçek olduğunu belirtilmişti. Vali, Hristiyanların birçoğunun ve bazı Müslümanların çeşitli faydalar görecekleri düşüncesiyle Rusya himayesine geçme temayülü gösterecekler de, bunlara izin verilse bile, yeni himaye iddiasında bulunanlar şöyle dursun eski himaye iddiasında olanların dahi gitmeyerek hepsinin Rus himayesini terk edeceklerini düşünüyordu. Bütün bu sebepler yüzünden “selefi Ragıp Paşa’nın Santalılara ziyadece yüz verdiğini” açıkça yazmıştı. Hiç şüphesiz, merkezin ve eski valinin hassasiyetleri ve hareket tarzına yapılan bu eleştiriler, yayla konusundaki Santalıların lehine verilen kararı etkilediğinin imasıydı. Yeni Trabzon valisinin meseleyi diğer itirazcılar lehine dönüştürmek, konuyu yeniden tartışmaya ve davaya açmak için özel bir gayret sarf ettiği görülmektedir. Bunda, hiç kuşkusuz yeni vali üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan yerel güç odaklarının faaliyetlerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Gümüşhane’den verilen ilam ve mazbatanın o konuda verilmiş olan fermanın birer sureti alınmıştı. İlamın bir sureti Trabzon mollası ile mütalaa edildiğinde “*hüküm terettüb etmemiş*” olduğu belirtilmişti. Vali, mahkeme sonrasında yayla ile ilgili Ragıp Paşa’nın Santalılara vermiş olduğu buyrulduyu da “muvakkat”, yani “geçici” olarak değerlendirmişti.

Paşa, sonrasında yaşanan gelişmeleri de yine konum olarak sahile yakın olan Mesehorlulara daha yakın bir duruşla ifade etmişti. “İddiada buldukları yaylayı zapt için ellerine geçici buyuruldu verilmiş olması[ndan cesaret alan Santalıları], yaylaya giderek çok eskiden beri orada ikamet eden ve bir çok ölülerini gömdükleri kabristanları olan Mesahor köyü halkından intikam almak istemişlerdi. Hristiyan (Santalılar) takımının, mezarların üzerine çıkıp şarap içmek, dökmek, horon tepmek ve çalgı çalmak gibi hareketleri haberlerini Mesahor köylüleri alınca, köy 260 hane olmasına rağmen, kudreti yetişen oraya hücum etmiş, Santalıların, kelif tabir olunan çalı çırpıdan yaz günleri kalmak için yapılan hanelerini yıkarak tencere, tas, kilim, yorgan ne varsa almışlardı”. Şikâyet üzerine, Santalıların işaret ettiği onbeş Mese-

⁵³ Saylan, *a.g.m.*, s.286.

⁵⁴ Tosun, *a.g.e.*, s. 1000-1001.

horlu sorgulanmış, kendilerine isnat edilen suçlamaları reddetmelerine karşın, hapse atılmışlardı. Santalılar, 28.000 kuruş zarar iddia etmişler ve tazminini istemişlerdi.

Mesele, devlet merkezi ile yereldeki makamları meşgul etmeye devam etmişti. Vali, muhtemelen vilayetin Mesehorlulardan yana duran tavrı konusundaki ithamlardan dolayı “Mesahor köylülerinden hapishaneye atılanlardan, hapishanenin kötü şartlarından dolayı dokuzu ölüm derecesinde hastalandıkları için Vilayet Meclisi’nin, mahkemeleri ileride yapılmak üzere bunları serbest bıraktığını belirtmek durumunda kalmıştı. İlgili tahriratta daha başka itiraflar da yer almaktadır. Yaklaşık on yıldan beri devam eden yaylak anlaşmazlığında, taraflar birbirlerinin aleyhinde olmak ve davayı kazanmak için büyük masraflar yapmışlardı. Vali tahriratında “kim para almaya rağbet ederse o tarafa para vermiş”, diyerek iki tarafın da davayı kazanmak için her türlü para/rüşvet verdiklerini, hatta “yüzlerine karşı söylenildiğinde bile inkâr edebilecek durumları kalmadığını” ve durumu örtülü bir şekilde itiraf ettiklerini belirtmişti.⁵⁵

Santalılar, ellerinde birçok eski senetler olduğu, sınırları çok eskiden beri çizilmiş ve belirli olan yaylanın kendi köylerine bir buçuk, Mesehorlulara ise sekiz saat (valilik tahriratında yedi olarak yazılmıştır) mesafede olduğunu belirterek kendi haklılıklarını vurgularken, Vali, Mesahorluların buradan başka yaylaları olmayıp, bu yaylak ellerinden çıktığı takdirde hayvanlarını idare edemeyecekleri, kendilerinin 200 hane oldukları ve üçer beşer hane olarak uygun/münasip köylere naklettirilmeleri gerekeceğini belirtmişti. Santalıların ise bu yayladan başka dört yaylakları daha vardı ve Mesahorlulara (ve bu görüşü dile getirdiğine göre Trabzon valisine) göre de hayvanlarını idareye kâfiydi. Kendilerinin ise anlaşmazlık konusu olan yaylaya ihtiyaçları çok fazlaydı. Mesehorlular ayrıca, ihtiyaçlarının zarureti konusundaki mevcut durumun civardaki dört kaza halkından sorulup araştırılmasını istemişlerdi. Santalılar da yaylanın eski senetleri gereği köylerinin sınırları dahilinde bulunduğu, yaylanın Mesahorlulara vaktiyle satılmayıp, diğer bir köy ile başlangıçta anlaşmazlık çıkmasından dolayı o zaman kendilerine yardım etmek kabilinden yaylayı Mesahorlulara senede iki batman yağ karşılığında kiraya verdiklerini belirtmişlerdi. 40 yıldan beri ikamet etmekte ve bazı (son) yıllarda kirası bile verilmemekteydi. Santalıların ifadelerinde artan nüfusun yaylalar üzerinde oluşturduğu ekonomik baskıya dair izleri de görmek mümkündür. Kendilerinin diğer yaylakları varsa da, kiraya verdikleri dönemde köylerinin 200 haneden ibaret olduğu, şimdi ise hane sayısının 600’e yükseldiği; dolayısıyla ihtiyaçlarının arttığı ve yaylayı artık kendilerinin tasarruf etmek istediklerini belirtmişlerdi. 1858 yılında Gümüşhane Kaymakamı Hasan Bey marifetiyle görülen davalarında anlaşmazlığa son verildiği ve alınan ilam-ı şer’î ile mazbataları gereği selefi Ragıp Paşa tarafından ellerine buyuruldu verildiği, dolayısıyla Mesahorluların müdahalelerinde hakları olmadığını ifade etmişlerdi.

Öyle anlaşılıyor ki, ister kalıcı isterse mevsimlik işçi göçleri olsun, özellikle Rusya’ya çalışmak için giden Santalıların yaşam biçim ve düzeyi farklılaşmaktadır. Mevsimlik işçi olarak Rusya’ya giden, zenginleşen, ancak değişen yaşam biçimiyle

⁵⁵ BOA, İ.MVL, 420/18415, 18 Rebiülahir 1275, (25 Kasım 1858).

daha önce de pek kullanmadıkları ve tamamen boş kalan yaylalara, sahilde veya Karadeniz'in sahile bakan yamaçlarındaki Müslüman köylüler müdahale etmeye başlamıştı. Ancak, Santalılarda gelişen ve değişen yalnızca hayat tarzı değildi. Tanzimat ve Islahat Fermanları sonrasında gayrimüslimlerin hukuki konum ve durumlarının yükselmesi, mülkiyete bakışlarını da değiştirmiş görünmektedir. Onlar, önceleri ortak kullandıkları, hatta kiraladıkları yaylaları bu sefer kendi tasarruflarına almak istemektedirler. Bunda, Tanzimat yenilikleri ile beraber toprak üzerindeki fiili tasarrufların beraberinde hukuki mülkiyeti de getiren düzenlemelerin etkili olduğu tahmin edilebilir. Ancak tarım ve hayvancılık temelinde geleneksel yaşam biçimlerini sürdüren Müslüman tebaanın, artan nüfus ve bölgenin hayvancılık faaliyetlerinde yaylalara olan ihtiyaç ve lüzumu artarak devam etmekteydi.

İlgili arşiv belgelerinde, değişmekte olan sosyal yapıya veya cemaat ilişkilerine dair de açık göndermeler vardır. Santa köyünün Gümüşhane kaymakamlığına bağlılığı ve Hristiyan nüfusun çokluğuna, Mesahor karyesinin ise Trabzon'un Sürmene kazasına bağlılığı ve Müslüman nüfusun yoğunluğuna atıfta bulunulmuştu. Belgeler, "aralarında 10 yıldan beri var olan münaferet ve anlaşmazlığın halledilmesinin mümkün görünmediğini de" itiraf ediyordu. Söz konusu Rum tebaa olunca, patrikhane de işe karışıyor ve bürokrasi üzerinde hak arayışlarına giriyordu.⁵⁶ Vilayetin tahriratında, "*üstelik Mesahor köyünün yaylaya olan ihtiyacının çokluğu sebebiyle bilirkişilerce uygunsuz ve taşkın bir harekette bulunabilecekleri konusunda yetkililer uyarılmıştı*" ifadeleri, vilayet üzerinden bürokratik bir mecburiyet hissi oluşturmak ve dönemin şartları içinde fiili durumu kabul ettirmeye yönelik örtülü uyarılar kokmaktadır. Vilayet Meclisi ve Meclis-i Tahkik üyelerinden oluşturulacak bir komisyon kurularak, Santalıların talep ettikleri 28.000 kuruş tazminatın şer'an ispat edilebilir olmadığını belirtmiş ve talep edilen meblağın yüksekliğinin gerçekçi olmadığını ifade etmişti. Yüksek tazminat talebinin Mesahorluların suçlu olmasından kaynaklandığını, dahası bunun Santalıların tarafından hak iddialarını güçlendirmek için bir araç olarak kullanıldığını belirtmektedir. Yapılan incelemeyle zararın 14.000 kuruşa indirildiği görülmektedir. Ancak Mesahorlular bunu da kabul etmek istememişler, fakat kendilerinden zorla alınacağı belirtilince, susmak zorunda kalmışlardı. Bunların aralarındaki anlaşmazlığın halledilmesi için defalarca barış yapmaya çabalanmış ise de çaresi bulunamamış, ileride daha elim olaylar çıkabileceği için böyle bir anlaşmazlığın olduğu gibi devam etmesine de imkân bulunmadığı, bu yüzden öncelikle yayla anlaşmazlığının halledilmesi gerektiği belirtilmişti. Bunun için İstanbul'dan, askeriyeden bir mühendis, Trabzon Vilayet Meclisi ile Gümüşhane sancağı meclisinden birer üye

⁵⁶ Örneğin eskiden beri Edre köyü ahalisinin tasarrufu altında bulunan Hatunoluğu yaylağının mahalli hükümetçe satılmasına teşebbüs edildiğinde, Gümüşhane Metropoliti vekaletinden Rum patrikhanesine gönderilen telgrafname üzerine nezarete itiraz edilmişti. Yaylanın bölgedeki Rum tebaaya ait olduğu ifade edilmişti. Ancak kurulan komisyonla yapılan incelemede adı geçen yaylanın devlete ait olduğu ortaya çıkmıştı. *BOA*, DH.MKT, 1456/32, 7 Teşrinievvel 1303, (19 Ekim 1887).

seçilerek Santa ve Mesahor köylerinin bütün arazisinin haritalarının çıkarılması, buna göre nüfus, hayvanlar, hane ve saire ölçülerine göre yaylanın tefrik ve taksim olunması Trabzon valisi tarafından teklif edilmişti.⁵⁷

Anlaşıldığı üzere Trabzon vilayeti, Santa ve Mesahor köyleri arasında anlaşmazlık konusu olan yaylak hakkında iki tarafın ellerinde bulunan senetlerin delilendirilmesi gerektiği için bu senetlerin itibara alınmayarak, iki köyün bütün arazisinin bir haritasının yapılarak, hane ve nüfusların kaydedilmesini, bu araştırma sonucunda ortaya çıkacak duruma göre arazinin ayırım ve taksiminin yapılmasını teklif etmişti. Mahkeme süreci tamamlanmış bir konuyu “nüfus ve ihtiyaç” üzerinden yeniden tartışmaya açacak olan bu teklif, hiç kuşkusuz Mesehorluların lehineydi. Bunların yapılabilmesi için bir mühendis gönderilmesi, Trabzon ve Gümüşhane meclislerinden birer üye seçilerek gerekli işlerin yürütülmesine karar verilmişti. Akabinde mühendis olarak da Mülazım Selim Efendi görevlendirilmişti.⁵⁸ İlgili belgeler üzerinden bu yayla konusundaki anlaşmazlığın ne şekilde sonuçlandığı takip edilememektedir. Ancak bölge genelinde farklı tarihlerde ve farklı yerlerde yayla anlaşmazlıklarının sorun olmaya devam ettiği bilinen bir gerçekliktir.⁵⁹

Gümüşhane yöresinin kuzey bölgelerinde yer alan yayla anlaşmazlıklarına bir örnek de Giresun bölgesinden verilebilir. Oğuz ve Ören köyleri arasında yaşanan bu anlaşmazlık sınır bölgesinde olduğu için, soruna Kürtün yöresi yetkililerinin de dahil olduğu görülmektedir. Yayla anlaşmazlığı örneğinde Ören köyü halkı adına vekil tayin edilen Hacı Ahmed Efendi'nin Dahiliye Nezareti'ne yazdığı 11 Temmuz 1327 (24 Temmuz 1911) tarihli dilekçesinde; Oğuz ve Ören köyleri arasında devam eden bir yayla anlaşmazlığının olduğu ve “yeniden” ortaya çıktığı ifade edilmişti. Şarlı (Beşikdüzü) nahiyesine bağlı Oğuz ve Ören köylüleri arasındaki yayla anlaşmazlığı, yaralama olaylarına sebebiyet verecek kadar ileri gitmişti. Anlaşmazlık üzerine Şarlı, Görele ve Kürtün hükümet yetkilileri yaylaya gönderilerek tetkikte bulunmuşlardı. Bu tetkik sırasında, Oğuz köyünden 40'dan fazla kişinin silahlı olarak yaylaya gidecekleri ve Ören köyü ahalilerini tehdit ettikleri tespit edilerek, durum kayda geçirilmişti. Heyet bununla da yetinmeyerek iki taraftan teminat almıştı. Bununla beraber söz konusu başvurular dikkate alınmamış; yaylaya çıkma zamanı olan 15 Temmuz 1327 (28 Temmuz 1911) Cuma günü Oğuz köylülerinin Örenlileri yayladan çıkarmak için silahla yaylaya gidecekleri haberi alınmış, bu durumda 400 haneden fazla Oğuz köylüleriyle 250 haneden fazla Ören köylüleri arasında bir çatışma çıkmasının kaçınılmaz olduğu, böyle bir çatışmanın ise her iki köyün de birbirlerini yok edecekleri anlamı taşımakta olduğu belirtilmişti. Hacı

⁵⁷ BOA, İ.MVL, 420/18415, 18 Rebiülahir 1275, (25 Kasım 1858); Tosun, *Osmanlıca Arşiv Belgelerinde Gümüşhane*, s. 995-1000, 1002, 1003.

⁵⁸ 640 kuruş harcırahının 350 kuruş maaşının yerinden yani, anlaşmazlığa konu olan tarafların ödemesi gerektiği belirtilmiştir. BOA, A.MKT.UM, 109/55, 18 Muharrem 1276, (17 Ağustos 1859); Tosun, *Osmanlıca Arşiv Belgelerinde Gümüşhane*, s. 982.

⁵⁹ Anlaşmazlığın tarafları, sosyal, ekonomik ve dini durumları, vs birçok konudaki benzerlik içeren bir yayla davası da Erzurum'un Keskim kazası Kakmahor ve Hodoçor ahalisi ile Trabzon'un Atina kazası Çınçeve köyü (Günümüzde Şenyuva) halkı arasında yaşanan Hanab (Dusovası) yaylası meselesidir. Bkz, Ekinci, *a.g.m.*

Ahmed Efendi (belki de haklı oldukları düşüncesine dayalı olarak, merkezi hükümetin ve vilayetin olaya bir an önce dahil olmasını ve müdahale etmelerini sağlamak için) dilekçesinde anlaşmazlığın ve silahlı çatışmanın önlenmesi için Trabzon vilayeti aracılığıyla bir telgrafın acilen çekilmesini istemişti. Trabzon vilayetinden gelen cevapta ise asayişin yolunda olduğu, bununla ilgili bu meseleye dair 26 Haziran 1327 (9 Temmuz 1911) tarihli bir rapor tanzim edildiği, Ören ahalesinin vekili olan Ahmed Efendi'ye ait bu dilekçenin "hilaf-ı hakikat" olduğu belirtilmekteydi.⁶⁰

Buradaki anlaşmazlığın kökenleri, bu iki köyün ortaya çıkışı, gelişimi, tarihsel coğrafyadaki yerleri ile ilgili olmalıdır. Daha bölgenin ilk Türkleşmesinde yaylalardan inerek, sahildeki Trabzon Rum Devleti'ne karşı bir uç bölgesi olarak ortaya çıkan, bölgede önemli ve merkezi bir rol oynayan Oğuz köyü ile hemen yakınındaki Ören arasında yaşanan anlaşmazlığın hayli geçmişe uzandığı anlaşılmaktadır. Ağasar vadisinin, sahile yakın kesiminde bir sınır hattında ortaya çıkan adeta bir ileri karakol vasfı taşıyan, adının çağrıştırdığı gibi savaştı Türk gruplarının merkez üssü durumuna bulunan Oğuz köyü temelli yerleşime açılmış ve bu oluşan zemin üzerinden güneydeki yaylalık alanlarla da demografik bağların tesis edilmiş olduğu belirtilmiştir⁶¹. Oğuz köyünün Ağasar vadisindeki nüfus artışı ve iskân sebebiyle daha önce mezrası olarak kaydedilmiş bazı köylerin ortaya çıkmasındaki önemine karşın, Ören köyü bu vadi yerleşmesinin batısında ve dışındadır. Yani Ören köyünün de Oğuz köyünden ayrılan bir yerleşim yeri olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak Oğuz ve Ören köyleri arasındaki ilişki, vadi farklılığı olsa bile tarihi geçmiş olarak güneydeki yaylalık alanlara uzanan sosyal ve ekonomik bütünlükte bulunduğu düşünülebilir. Yayla anlaşmazlığı da bundan kaynaklanmış olabilir. Dolayısıyla iki köy arasında yaşanan bu anlaşmazlıkta, sadece bölgede ortaya çıkan yeni yerleşimlerin, yeni ekonomik eğilimlerin etkili olduğu değerlendirilmesi yapılmakla yetinilecektir. Bu anlaşmazlığın nüfusu artan köy ve kasabaların artan otlak ihtiyacını karşılamak için daha küçük köylerin yaylalarına doğru bir genişleme ve büyüme eğilimine girdikleri için mi, yoksa ana iskân biriminden ayrılan ve yeni kurulan köylerin bir zamanlar ortak kullandıkları yaylalarda sahip oldukları tasarruf hakkı iddialarını devam ettirmek istedikleri için mi çıktığı anlaşılmaya muhtaç bir şekilde durmaktadır.

Reformlar (Tanzimat, Meşrutiyet), Savaşlar ve Yaylalar

On dokuzuncu yüzyılda gerçekleşen reform hareketlerinin yanında bölgedeki savaşların, yaylalar üzerinden yaşanan anlaşmazlıkları doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediğini göstermektedir. Tanzimat'ın taşrada uygulanması ve merkezi-yetçi bir idare oluşturma çabalarının, toprak sisteminden başlayarak vergilendirmeye ve idari sınırlarla oynamaya kadar bir dizi sonuçları oldu. Dolayısıyla Tanzimat döneminde yerel güçlerle (ayanlar) merkezi güç arasındaki ilişkilerin

⁶⁰ Ayhan Yüksel, *Giresun Tarihi Yazıları*, İstanbul 2002, 261; *BOA*, DH.H., 41/43, 11 Temmuz 1327, (24 Temmuz 1911).

⁶¹ Emecen, *Ağasar Vadisi: Şalpaazarı-Beşikdüzü*, s.69 vd.

değişen boyutları, yaylalar üzerinde yaşanan anlaşmazlıkları farklı biçimlerde de olsa etkiledi.

Tanzimat'ın taşradaki uygulamalarından birisi vergilendirme biçim ve anlayışındaki değişikliklerdi. Vergide adaleti sağlama iddiasıyla fermanda yer bulan anlayış, iltizamı kaldırma ve herkesin gelirine göre bir vergilendirmeyi düstur edinmişti. Ancak uygulama merkezin öngördüğü ölçüde ve şartlarda gitmedi. Halk bu uygulamayı vergi yükünün hafiflemesi hatta vergiden kurtulma şeklinde algılamak, merkezi yönetim sağlıklı bir vergi sistemiyle gelirlerinin artacağını öngörmüştü. Keza toprak sisteminin açmazları da bir başka meseleydi. Miri toprak düzeni özel mülkiyete doğru giderken, kontrol edilemeyen, denetlenemeyen bir biçimde ayanlar ve ağalar geniş topraklara hâkim olmuşlardı. Devlet, içinden çıkamadığı bu duruma Arazi Kanunnamesi ile son vermek istemiş, ancak toprak meselesi topraksız köylüler lehine değil, otoritesini tanıma adına ayanlarla devlet arasında bir anlaşma şekline dönüşmüş, devlet ayanların bir şekilde ellerine geçirdiği topraklar üzerindeki tasarruf haklarını kabul etmişti.

Belgeler, bölgedeki yaylaların durumunun bu noktadan değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Ayanların müdahil oldukları yayla anlaşmazlıklarına dair bir örnek yukarıda verilmişti. Vergi meseleleriyle ilgili örneklerde bir tarafta devletin, diğer tarafta halkın veya ayanların olduğu anlaşmazlıklara rastlanılmaktadır. Genellikle belgelerde devlet yaylalardan daha çok vergi alabilmek ve verimli bir vergi sistemi oluşturma gayretleri içinde kayda geçirilmeyen yaylalar ve buraya yerleşen nüfusun yeterince vergilendirilmediğinden de şikayet ederken⁶², ahali ise kendisinden fazla vergi alındığından şikayet etmekteydi.⁶³ Örneğin, Gümüşhane sancağında bulunan ve 1266 (1849-50) senesine mahsuben 1000 kûsur kuruş ile Mehmed Efendi'ye ihale olunan Yağmurdere kazasıyla Yalahor köyü yaylak vergisinin tahsil edilemediği belirtilmişti. Ancak, yapılan araştırmada, yaylak denilen yerlerin bazıları halkın hayvanlarına mahsus meralar, bazılarının ise tapu ile tasarruf ettikleri mezarları olduğu, bu yüzden vergi alınmasının doğru olmayacağı belirtilmişti. Zaten mera ve mezra sahiplerine yıllık 2420 kuruş vergi koyulmuş ve tapu temessükü verilmek üzere 4445 kuruş harç alınması kararlaştır-

⁶² Trabzon vilayeti ile Erzurum vilayeti hududunda Atina kazasındaki "Nokavari, Çari, Doluğza Dere, Çamdibi, Siret, Zirzireli, Çavuş ve Evliya (nam-ı diğer Saport) yaylaları dokuz yayladan ibaret ise de bu yaylalardan yalnız "Siret" yaylasının vergisi toplanmaktaydı. Bu vergi de yaylanın en eski halkı tarafından verilmekteydi. Bu yaylalara daha sonra yerleşenler yerel idareye hiçbir vergi vermemekteydi. Bu yaylalara gönderilen memurların ise bu sekiz yaylayı yazmadıkları ve bu yüzden devlet hazinesinin zarara uğratıldığı, mahalli hükümet onayladığı takdirde masrafları kendisine ait olmak üzere adı geçen yaylaları teftişe hazır bulunduğu ifade edilmişti. Ayrıca bu dokuz yaylanın vergilerinin alındığı, buralarda muhacir iskân edilmemiş olduğu tahkikat sonucu anlaşılmış olduğu Lazistan sancağından bildirilmişti. *BOA*, DH.MKT, 1041, 24 Rebiülahir 1324, (17 Haziran 1906)

⁶³ Lazistan sancağına bağlı Kura-yı Seba nahiyesinde ve tasarruflarında bulunan yaylalar civarında orman bulunmadığı halde orman memurları tarafından vergi talep edildiği ve kendilerine bu konuda baskı yapıldığından şikayetle... *BOA*, DH. MKT, 72/46, 10 Haziran 1309, (22 Haziran 1893).

tırılmıştı.⁶⁴ Tanzimat'ın Trabzon eyaletinde uygulanmaya başladığı yıllara rastlayan bu örnek, hem devletin toprak sistemindeki dönüşümlere tam anlamıyla hakim olamadığının, hem de vergilendirme sisteminde ortaya çıkan aksaklıkların giderilemediğini göstermektedir. Muhtemelen bir zamanlar yaylak olan ve vergisi uzun yıllara bölünerek alınmakta olan arazilerin zamanla mezra haline dönüştüğü ya da dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Zamanla yaylaların yakın ve çevrelerindeki köylerce veya bizzat o yaylaya çıkanlar tarafından iskân edilmiş olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Uzun periyodlarla alınan, daha doğrusu alınamayan vergiler, hazine tarafından tapu temessükü sonra verilmek üzere yıllık alınan aşar vergisi gibi -veya aşar vergisinin bizzat kendisine- dönüştü veya dönüştürüldü. Devlet, kontrol edemediği yaylak vergisinden ise zirai alan haline dönüşen ve belki daha fazla kontrol edebildiği aşar vergisini tercih etmiş olabilir. Fakat arazinin hukuki durum ve yapısı ile ilgili olarak bu dönüşümün ne şekilde sonuçlandığı arşiv belgelerinden takip edilememektedir. Bir başka belgede ise; Ordu, Karahisar ve Gümüşhane sancaklarının, yaylak, otlak, adet-i ağnam, enfiye rüsumları 1268 (1851-52) senesine mahsuben bir yük kırk üç bin dört yüz kuruş bedelle Ali Kavvas'a ihale edilmişti. Esnaf Şeyhi Yasin Efendi'nin kefil olduğu bu iltizamda, Ali Kavvas Trabzon'a giderek, Trabzon Tomruk Memuru Hafız Baba'yı kendisine ortak yapmıştı. Bu alınan iltizamın yerel güçlerle ittifak halinde toplanması ve paylaşılmasına bir örnekti. Ancak, iltizamı alanların çeşitli zorluklara karşılaştığı, vergiyi toplamadıkları ve devlete bir akçe bile teslim edemedikleri bildirilmiş, bedelin kefillerinden talep edilmesi kararlaştırılmıştı.⁶⁵ Bu örnek, bölgede Tanzimat'ın uygulanmaya başladığı yıllarda, "merkezin en uzağında" kalan yaylalardan vergi toplamanın devlet açısından güçlüklerine işaret etmektedir.

İlerleyen tarihlerde yaylaların vergilendirilmesi konusundaki hassasiyetin devam ettiği ve ahalinin ilgi ve kullanım alanına girdikçe, devletin vergilendirme alanına dahil oldukları görülmektedir. Ülke kaynaklarını vergilendirme konusunda gittikçe daha ayrıntılı ve verimli arayışlarda bulunan devlet, zaman zaman bu konudaki geleneksel uygulamalardan vazgeçilmesi sebebiyle köylünün itirazlarıyla da karşılaşılıyordu. Vakfikebir kazasının Petromide ve Asporli ve Caferli köyleriyle

⁶⁴ Mehmed Efendi 5834 kuruş hazineye vermiş olduğundan bu verginin lağvedilerek mera ve mezra sahiplerine yıllık bu miktar vergi tahsis edilerek, üç yıllığı bulunan 7000 küsür kuruştan 5845 kuruşunun Mehmed Efendiye verilmesi, kalanının da tapu temessükü harcı olarak hazineye ulaştırılması, bundan böyle verginin aşarla beraber yıllık tayin edilerek yıldan yıla alınması, İdarelerde bu gibi mezra ve meraların tapusuz olarak tasarruf edilmekte olanları haber alındığından Meclis-i kebir vasıtasıyla bunların da tespit edilip bilahare tapu verilmek üzere mezra ve mera sahiplerinin isim gerekli bilgileri içeren defterlerinin hazırlanması istenmişti. *BOA*, A. MKT. DV, 49/44 13 Rebiülevvel 1268, (6 Ocak 1852).

⁶⁵ Yapılan araştırmada ihalesi tekrar yapıldığı fakat eski kefiller ve kefaletlerinin olduğu gibi bırakılmış olduğu anlaşılmış, yenilerin kefil veremedikleri, eskilerinin ise mal varlıkları borçlarına yetmeyeceği anlaşılmış olup, vergi borcunun Ali Kavas ve onun vekili olan Yasin Efendiden alınması istenmişti. *A.MKT.MHM*, 54/38; Bölgenin yaylak vergisi mültezimi olduğu anlaşılan kişinin, Santa ile Mesahor arasındaki yaylak anlaşmazlığını çözmek üzere İstanbul'dan ilk gönderilen kişi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak anlaşmazlık devam edince sonraki dönem Mülazım Selim Efendi gönderilmişti.

Akçaabad'ın Moçora köyü ahalisine mahsus olan dört yaylak Maçka nahiyesine kaydedilerek vergilendirilmişti. Ancak vergisi verilmeyen ve biriken 50.000 kuruşun tahsiline teşebbüs olunması üzerine köylüler itiraz etmişlerdi. Bu zamana kadar kendilerinden yaylak vergisi istenilmediği gibi bu yaylakların da köylerde mezra, çayır, çalılık gibi hiç kimsenin malı olmayıp köyün ortak tasarruf ettiği arazilerden olduğunu ifade etmişlerdi. Şahıs uhdesinde olmayıp, ahaliye mahsus olan yaylakların vergiden müstesna olduğu, adı geçen yaylaklara vergi konulmasının haksız bir uygulama olduğunu belirtmişlerdi.⁶⁶ Tahrir sırasında yaylakların yalnız kulübelere vergi koyulurken, bu dört yaylakta ayrıca yaylaya da konulmuştu. Köylüler, kulübelere koyulan vergilerini ödediklerini söyleyerek çifte vergilendirmeye itiraz etmişlerdi. Bu yaylaklar Vakfikebir, Akçaabad, Torul kazalarıyla Şarlı, Tonya, Maçka ve Kürtün nahiyeleri arasındaydı. Hangisinin hangi kaza ve nahiye dahilinde olduğu ve sınırlarını nereye kadar uzandığı da belli değildi. Bu durum hem idari problemlere sebep oluyor hem de yaylaları kullananlar açısından tasarruf iddialarına sebebiyet veriyordu. Yaylaları kullanan halk, çiftçinin üzerinde zaten ağır olan vergi yükü sebebiyle, vergilendirmenin emsali yaylalarda olduğu gibi azaltılmasını, biriken borçların taksitlendirilmesini istemişti.⁶⁷

Merkezi otoritenin en uzağında kalan mekânlar olarak yaylalar, çevrelerinde yaşanan sosyal kırılmaları en çok hisseden bölgeler oldular. Bu bağlamda, yaylak ve kışlaklar arasında yaşanan düzeni tehdit eden en önemli hususlardan birisi eşkıyalık olaylarıydı. Yaylalara çıkanları korumak için alınan tedbirlerin yetersizliği, bölgede vilayet yetkililerini uğraştıran sorunlardan birisi olarak görünmektedir.⁶⁸ Bölgeye kadar uzanan savaşlar, halkın rutin yaşayış düzenini bozabilmekte, yaylaları farklı bir konuma taşıyabilmekteydi. 1828-29 Osmanlı-Rus Harbinde Bölge derinden etkilenmişti. Hatta Rus askerlerinin bölgeye gelmesine, bölgedeki halkın verdiği klasik tepki yaylalara çekilmek olmuştu. Bu sırada bir başka gaileyi de Trabzon ve Gümüşhane arasındaki topraklarda yaşayan Rumlar oluşturuyordu. Bunların elinde bulunan silahlar toplanmadığı için etraf köylere baskınlar yaparak

⁶⁶ *BOA*, İ.ML, 17/27; 7 Zilkade 1313, (20 Nisan 1896).

⁶⁷ *BOA*, İ.ML, 17/27, 7 Zilkade 1313, (20 Nisan 1896).

⁶⁸ Trabzon'da yayla mevsiminde yaylaya çıkacak olanlar için güvenlik tedbirleri alınması, kordonlar oluşturulması için asker istihdamı gibi tedbirler alınması istenmişti. Bu tedbirler yeni bir şey değilse de, yirminci yüzyılın başında konuya ait belgelerde artış olması, son yıllarda bu konuda artan gerilimlerin yaylalara, yaylacılığa da yansımış olduğu, bu faaliyeti de etkilediği değerlendirilebilir. Hatta yaylacılık ve yaylaların egemenliği konusunda eyalette artan gerilimler sebebiyle bu tedbirlerin de artırıldığı söylenebilir. Yayla mevsimi sebebiyle yaylaklara çıkacak köylülerin asayişini sağlamak için lüzumlu mevkilere kordonlar kurulması için görevli istihdamı... *BOA*, BEO 1133/84930, 11 Muharrem 1316, (1 Haziran 1898); Yayla ve yol kordonlarının teşkili mevsimi geldiğinden geçici elemanlar istihdam olunmadığı takdirde gelip geçen ahalinin yolda kalacağı... *BOA*, DH. MKT, 2089/36, 19 Zilhicce 1315, (11 Mayıs 1898); Ordu ve Canik cihetlerinde yayla mevsimi olmasından dolayı asker azlığı sebebiyle zamanında alınamayan emniyet tedbirlerinden vilayetin mesul tutulamayacağı... *BOA*, DH.ŞFR 415/31; Trabzon'da efrad-ı müstebdelenin terhis olması ve asker adedinin azalması sebebiyle yayla mevsiminde ihtiyaç duyulan asker miktarının kafi miktara ulaştırılması talebi. *BOA*, DH.ŞFR, 415/81.

önemli sorunlar çıkarıyorlardı. Her şeye rağmen yaklaşık 20.000 kişi Bayburt'a beş altı saat mesafedeki yaylalarda toplanmıştı. Ancak bu kadar insanın ihtiyacı olan zahire dolayısıyla Gümüşhane'de büyük bir kıtlık ortaya çıkmıştı.⁶⁹

Savaşların ve idari bölünmelerin yaylalar meselesini nasıl etkilediğini ve tetiklediğini; daha doğrusu yaylaların, idari bölünmelerde haklı bir kanıt olarak nasıl kullanıldıklarını görmek için başka örnekler de vardır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bitimiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da fazla toprak kaybetmesi ve dolayısıyla Erzurum vilayetinin sınırlarının küçülmesi üzerine Kelkit ve Şiran kazalarının tekrar Erzurum vilayetine bağlanması gündeme gelmişti. Bu kez iki kazanın yeni oluşturulan Bayburt sancağına mı yoksa Erzincan sancağına mı bağlanacağı konusunda tartışmalar yaşanmıştı. Bu konuda özellikle Erzincanlılar yoğun kamuoyu oluşturma çabasına girmişlerdi. Erzincan ileri gelenlerinden Hacı Mehmed adlı bir şahıs, Kelkit ve Şiran kazalarını dolaşarak halkı Erzincan sancağına bağlanmaları konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Mehmed Bey, Trabzonlu yaylacıların zaman zaman Kelkit ve Şiran yaylalarını işgal ettiğini ve bu durumun bölgede asayişsizliğe neden olduğunu söylüyordu. Problemin çözülmesinin ise kazaların Erzincan'a bağlanması ile mümkün olacağını ifade ediyordu. Mehmet Bey'in bu söylemleri üzerine, Trabzonlu yetkililer Bâb-ı Ali'ye yazı yazarak Hacı Mehmed'in faaliyetlerine son verilmesini ve her iki kazanın Gümüşhane'ye bağlılığının devam etmesini istediler. Bu talebi dikkate alan Bâb-ı Ali, Trabzon ve Erzurum vilayetlerine emirler yazılarak Mehmed Beyin Kelkit ve Şiran köylerindeki faaliyetlerinin engellenmesini istemişti. Mehmed Bey'in engellenmesiyle birlikte, Kelkit ve Şiran kazalarının Erzincan'a bağlanması girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.⁷⁰ Bu kazalar, 10 yıl süreyle Bayburt'a bağlı kaldıktan sonra 1888 senesinde Gümüşhane Mutasarrıflığı tekrar girişimde bulunarak Şiran ve Kelkit kazalarının tekrar Gümüşhane'ye bağlanmasını istemişti. Arazisinin dağlık olması sebebiyle Gümüşhane halkının ihtiyacı olan hububat Kelkit ve Şiran'dan sağlanı-

⁶⁹ Uğur Akbulut, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Gümüşhane ve Çevresi", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 39; Özcan, a.g.e., s.153 vd.

⁷⁰ Saylan, a.g.e., s. 44; BOA, DH.MKT. 1461/74, 21 Safer 1305, (8 Kasım 1887), *Erzurum vilayeti dahilinde kain Bayburd Sancağına merbut Kelkit ve Şiran kazalarının kemafi's-sabık Trabzon vilayeti dahilinde vaki Gümüşhane sancağına ilhakına dair ahali tarafından ita olunan istid'anamelerin ve ol-babda bi'l-muhabere Gümüşhane mutasarrıflığından alınan tahriratın irsaliyle icra-yı icabını havi Trabzon vilayeti idare meclisinden meb'us mazbatada mezkûr kazaların Bayburd'a ilhaki zaten icabat-ı mevki'aya ve ilcaat-ı siyasiye üzerine mübteni olmayub mücerred Bayburd'un sancak şekline konulması için vilayetinin iş'arından neş'et eylediği kuyud ile sabit olduğundan ve Gümüşhane ahalişi işbu iki kaza dahilinde bulunan yaylaklarında hayvanlarını müsttereken ra'y ettirmek üzere oraya gitmekte ve Gümüşhane'ye merbut iken yapamadıkları ahvale oraca tasaddi ve mezkûr kazalar ahalisinden dahi bazı sebükmağzan şuna buna taaddi etmekte olub bunların meydana çıkarılması da şimdiki halde müşkülce idiğünden Bayburd'un liva suretinde kalması mültezim ise Erzurum vilayetinin Bayburd'a civar olan mahallerinden münasiplerinin oraya ilhakıyla mezkûr Kelkit ve Şiran kazalarının Gümüşhane'ye iade-i irtibatı beyan ve bunun üzerine bi'l-istilam Erzurum vilayetinden gelen tahriratda dahi mezkûr kazalar mukaddema maslahaten ve idareten ve mevki'an görünen lüzum üzerine Gümüşhane sancağından bi't-tefrik İspir kazasıyla birleştirilerek Bayburd'a ilave ile Bayburd Sancağı teşkil olunduğu... Tosun, a.g.e., s. 230.*

yordu. Bu da her iki kazanın Gümüşhane için önemini daha da artırmaktaydı. Bu nedenle Gümüşhane Mutasarrıfı bu kazaların yeniden Gümüşhane'ye bağlanması için Trabzon Valiliğine yazı yazmıştı. Mutasarrıf, Bâb-ı Ser-askerî tarafından bu kazaların askeri işlerinin tekrar Gümüşhane sancağında görülmesi yolundaki kararını dayanak göstererek, her iki kazanın Gümüşhane sancağına bağlanmasını istemişti. Valilik talebi Bâb-ı Ali'ye bildirdi. Bâb-ı Ali'ye yazdığı yazıda Kelkit ve Şiran kazalarının Bayburt sancağına bağlanmasının mevkii icabı ya da siyasi gereklilik üzerine olmadığını, her iki kazanın Erzurum Valiliğinin isteği üzerine Bayburt'un sancak olabilmesi için Bayburt'a bağlandığını belirtmekteydi. Valilik ayrıca bu yazısında Gümüşhane halkının Kelkit ve Şiran dâhilinde yaylakları bulunduğunu ve bu kazalar Bayburt'a bağlı olduğu için yaylaklardan halkın istifadesinde sıkıntılar ortaya çıktığını vurgulamaktaydı.⁷¹

Merkezi kaygılarla ile hazırlanan ıslahat programlarının taşrada algılanış biçimi farklıydı. Merkezden farklı olarak taşra ıslahatlara kendi anlamını yükledi. Özellikle uygulama aşamasına gelindiğinde bu fark belirgin bir şekilde ortaya çıkardı. Tanzimat ve Islahat Fermanlarında olduğu gibi Meşrutiyet'e de taşrada merkezden farklı anlamlar yüklenmiştir. Bölgede yaşanan bir yayla anlaşmazlığında bu hassasiyeti görmek mümkündür. Gümüşhane'ye bağlı İmre (İmera?) ile Hakkese (Hayekse)? köyü arasında çıkan yayla (ki yaylanın adı belgelerde Vaje, Vaze veya Avace olarak farklı biçimlerde geçmektedir) anlaşmazlığında, İmeralılar tekrar tekrar yaylalarına müdahale edildiğinden şikayet ederken, Hakkeseliler bu iki farklı isimdeki yaylaların ayrı ayrı yerler olduğu iddiasındadırlar. Hakkeseliler, Avace yaylasının kendilerine ait olduğunu ifade etmişlerdi. İddialarını ispat için de bir şer'î ilam ibra etmişlerdi. Bu yayla davasının çok uzun zamandan beri devam ettiği de verilen bilgiler arasındaydı. İmeralılar ellerindeki ilamla davayı kazanmışlardı ve iki yıl boyunca Hakkese köylülerini yayladan çıkartılması için uğraşmışlar ama başarılı olamamışlardı. Öyle ki yaylayı boşalttırmak için giden görevliler şiddetli karşılık görmüşlerdi. Belgelerde iki köy arasındaki anlaşmazlığın sebebi düşmanlık ve münafetten kaynaklandığı belirtilmişti.⁷² İmera köyü halkı adına dava vekili; köyün 190 yıllık şeri ilam ile kanunen tasarruf ettikleri Vaje yaylasının, Hakkese köyü halkı tarafından 24 yıl önce zorla ele geçirildiğini, 22 yıl zarfında aldıkları çeşitli mahkeme ilamları neticesinde Gümüşhane icra dairesi ve zabıta kuvveti ile yaylalarının geri almalarına karar verildiğini yazmaktadır. Fakat jandarma yoluyla alınmasına karar verilen yayla, köylülerin direniş ve şiddetli mukavemeti sebebiyle iki yıldan beri alınmamıştı. Bunun için bütün makamlara başvurduklarını söyleyen köy halkı, müracaatlarının memurdan memura, daireden daireye havale edilerek bir sonuç alınmadığını belirtmişlerdir. İmeralılar daha önce yapılan başvurular sonucu

⁷¹ Saylan, *a.g.e.*, s. 45.

⁷² Hakkeselilerin ellerinde bulunan ve iddia ettikleri yer neresidir, İmrelerin hükmen kazandıkları yerle aynı mıdır, veya değilse bu yaylanın ya da yaylaların sınırları neresidir?. Vaze ve Avace denilen yer veya yaylalar tek bir yayla mı yoksa farklı yerler midir? Bu durumun ayrıntılarıyla araştırılıp bildirilmesi istenmişti. *BOA*, DH.MUİ, 111/52, 29 Haziran 1326, (12 Temmuz 1910).

Trabzon vilayetine gerekli emirler gittiğini ancak vilayetin gerekli teşebbüs ve icraatları yapmadığından da şikayetçiydi. Adliye nezaretinin tebligatı üzerine kâfi miktarda kuvvet alınarak mütevacizlerin yayladan uzaklaştırılması ve tecavüzlerinin önlenmesi için Gümüşhane mutasarrıflığı yaylaya çıkmış ise de hasımların muhafefeti sebebiyle kesinlikle bir şey yapılamamıştı. Zorla çıkartmak için ise jandarma yeterli kuvveti olmadığından bahisle Trabzon vilayetinden yardım istemek üzere ertelenmişti. İmeralılar iki yıldan beri devam eden bu problemlere bir son vermek üzere zaten kısa olan yayla mevsimi sebebiyle kararın bir an önce uygulanmasını istemişlerdi. Gümüşhane'deki jandarma kuvveti yeterli olmaması sebebiyle, üç günlük mesafede bulunmasına rağmen Trabzon'dan takviye kuvvetle yaylalarının kendilerine teslimini talep etmişlerdi. Dava Vekili Mumcuoğlu Sokrati kararın uygulanamamasını “*Kanuna ve namus-ı hükümete karşı bir itaatsizlik olarak*” değerlendirmişti. Sokrati, senelerden beri uğraşarak alınan ilamın hükümsüz kalacağına işaret eden dava vekili yayla mevsiminin geçmekte olduğu, Gümüşhane memurları tarafından alınan idare-i maslahat muamelesinin her halde bertaraf olmasıyla “*hükümet-i meşrutamızın kanuna karşı herkesten intizar ettiği itaat ve muhabbetin temini lüzumuna*” dikkat çekmişti.⁷³ Sokrati, Meşrutiyet'in getirdiği beklentiler ve prensipler üzerinden giderek, onun taşrada algılanış biçimine ve halkın beklentilerine işaret ederek, diğer bir ifadeyle merkezin hassasiyetleri üzerinden giderek kararı uygulamaya çalışıyordu.

Ancak bölgedeki yaylalarla ilgili gerilim ve çatışmaların yoğunlaştığı dönem I. Dünya Savaşı ve sonrasındır. Tüm Anadolu'yu sarmış olan işgaller, merkezi otoritenin zayıflaması beraberinde uzun zamandır taşınan gerilimler, ilişkilerin kırılmasına yol açmıştır. Bu dönemde merkezi otoritenin uzağındaki yaylalar, savaş ve mücadele alanları haline dönüşmüştü. Bu mücadelede yalnız sosyal ve ekonomik arka planlı müslim-gayrimüslim gerilimi yer alamaz. Siyasi sebeplere dayalı çeteler ve eşkıyalık olayları, bütün toplumu da derinden etkilemiştir. Örneğin olayların en yoğun yaşandığı dönem 1915 senesinin Temmuz ve Ağustos ayları oldu. Temmuz 1915 tarihinde 25 kişilik bir Ermeni çetesi Torul kazasına bağlı Santa köyünün Derin Irmak mevkiinde bir jandarma müfrezesine pusu kurup, 2 askeri şehit ederek silahlarını gasp etmişti. Ayrıca halktan da bir kişiyi öldüren çete üyeleri şehit ettikleri ve öldürdükleri bu kişilerin canice gözlerini oyup kulaklarını kesmişlerdi. Yine Temmuz ayında 6 kişilik bir Ermeni çetesi Maçka ile Gümüşhane arasında bulunan Mescit Yaylası'nın Arpasan mevkiinde bir jandarma birliğine saldırmışlardı. Ermeni çete, yapılan takibat sonucu kısıtlanmıştı. Meydana gelen çarpışma sonunda çete üyelerinin hepsi öldürüldü.⁷⁴

Trabzon'un Rus işgaline uğraması ihtimaline karşı Vali Cemal Azmi Bey tarafından 16 Nisan 1916'da vilayet yönetimi Ordu kazasına taşınmıştı. Vali tarafından vilayet yönetimi Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan bir komisyona bırakılmıştı. Bununla birlikte Müslüman halkın büyük çoğunluğu muhacir olarak batı vilayet ve kazalarına göç etmiş; dolayısıyla Trabzon merkezindeki demografik

⁷³ BOA, DH.MUİ, 111/52, 26 Haziran 1326, (9 Temmuz 1910).

⁷⁴ Saylan, a.g.e., s. 151.

yapı, Hrisantos'un ruhani liderliğini yaptığı Hristiyanların lehine dönüşmüştü. İşgal yıllarında şehir idaresinde etkin bir rol oynayan Hrisantos, Ruslar çekilirken onlardan kalan silahları Rumlara dağıtıp silahlandırmıştı. Milli Mücadele döneminde meydana gelen otorite boşluğundan faydalanan Rumlarda bölgedeki eşkıyalık faaliyetlerini daha da yoğunlaştırdılar. Başta Efkalidis olmak üzere Pontusçu çetelerin en önemli karargâhları Santa idi. Fevzi Paşa, silahlı Rum komitelerinin Santa nahiyesi denilen Sürmene'nin güneyindeki yüksek yaylada konuşlandıklarını, amaçlarının da hem Trabzon-Erzurum yolunun güvenliğinin ihlal, hem de Karadeniz'de Pontus Devleti'nin teşkili için çıkarılacak kuvvetin hareketine yardımda bulunmak olduğunu belirtmiştir⁷⁵. Keza 1919 senesinin Mayıs ayında Torul kazasından tuz yüküyle geçmekte bulunan Sürmene'nin Koloş köyü ahali-sinden Kalatcıoğlu İbrahim, kardeşi Mehmed ile diğer Mehmed'in önlerine aniden çıkan Rum çeteler, Kalatcıoğlu İbrahim'i katlederek tuzları gasp etmişlerdi. Bölgedeki Rum çeteler yine aynı tarihlerde Maçka'nın Larhan Yaylası'ndaki Müslüman ve Rum ahalinin keçi ve koyunlarını gasp ettikten sonra Rumlara ait hayvanları iade etmişler, Müslümanların hayvanlarını ise Torul'un Krom köyüne sürmüşlerdi. Bunun üzerine Rum eşkıyasının takibi için Torul'dan nizamiye ve jandarmadan oluşan bir müfreze çıkarılmıştı. Görevlendirilen müfreze yaptığı aramada Mezaralan mevkiinin batısında Larhan Yaylası'ndan gelen ırmağın içerisinde kolları bağlı olarak kimlikleri tespit edilemeyen cesetler buldu. Maktullerin bir kısım çene ve kol kemikleri ile kendi eşyalarından bir bölümü su içerisinde çıkarılarak toprağa gömüldü. Yapılan araştırma sonucu bu işi yapanların Krom'un Muhara Mahallesi'nden Yanko oğlu Nikola (çete reisi), İlistos Mahallesi'nden Cirooğullarından Tudor oğlu Yanko, Uluova Mahallesi'nden Şinos oğlu İstavri, Karankandoz Mahallesi'nden Papaz Kristos'un oğullarından Azrail oğlu İliya, Ruspo Mahallesi'nde bulunan papazın damadı Kostantin ve Trabzon'un Marna köyünden henüz isimleri tespit edilemeyen iki Ermeni olduğu anlaşıldı. Müfreze yaptığı takibat sonucu sekiz kişiden oluşan bu Rum çetesini Krom köyüne komşu olan Kangal mevkiinde sıkıştırdı. Bir saat devam eden çatışma sonucu eşkıyalardan Kromlu Kavas oğlu Tudor ölü, Nikola oğlu İstavri de yaralı ele geçirildi. Çetenin geri kalan 6 üyesi de ellerindeki silahları bırakarak kaçtılar. Santa'dan geçen bir jandarma taburu da bu çete tarafından gasp edilen silahları geri almayı başardı.⁷⁶ Gümüşhane boğazında 15. kolorduya bağlı Deli Halit Paşa olarak bilinen Halit Beyin de görev yaptığı tümen, dağlık bölgede dağıntık olarak bulunan 7 bini silahlı 20 bine yakın Rum'u etkisiz hale getirmek için Tortum bölgesinden nakledilmişti. Bu tümene bağlı kuvvetler, Santa yaylasını üs olarak seçen Rum çetelerini kuşatmış ve etkisiz hale getirmişti.⁷⁷

⁷⁵ Uğur Üçüncü, "Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane'de Rumlarda ve Pontus Hareketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2017 (23), s.121 vd.

⁷⁶ BOA, DH.EUM.AYŞ, 17/66, 7 Zilkade 1337, (4 Ağustos 1919); Saylan, *a.g.e.*, s. 154; Üçüncü, *a.g.m.*, s.123.

⁷⁷ Mehmet Bilgin "Pontus Meselesine Tarihsel Bir Bakış", *Başlangıcından Günümüze Pontus Sorunu*, Editör Veysel Usta, Trabzon 2007, s. 57.

Bölgedeki yayla anlaşmazlıklarının Cumhuriyet dönemine miras kaldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan yakın dönemlere kadar yansımış en manidar olanlarından birisi Maçka ile Torul arasında çekişme konusu olan ve zaman zaman silahlı çatışmalara sahne olan yayla anlaşmazlığı ile ilgili yerel anlatıdır:⁷⁸

1950-1953 yılına kadar bu sınır ihtilafı oldukça arttı. Bunun üzerine Torul Kaymakamlığı ve Belediye Başkanı olan Tefik Üçüncü ile birlikte Trabzon Asliye Hukuk mahkemesine dava açılmıştır. Bu dava yaşlı bilirkişilerin ve mahkeme heyetinin yaptığı keşiflerde bir türlü karar verilemez hale dönüştü Zigana dağında oluşan pazarda pazarcılardan işgaliye makbuzlarını Trabzon mahkemesine sunulması üzerine mahkeme Zigana dağının Torul mülki hudutlarında olduğuna karar verdi... Bu olaylar olduğunda ve mahkeme heyeti Zigana dağına geldiğinde Torul bölgesine ait binlerce silahlı Zigana dağının başında nöbet tuttıkları ve Zigana bölgesine sahip çıkmalarının bu hikayesini bir parantez açarak gelecek kuşaklara bildirmeyi kendime bir borç bildim...

Sonuç

Kıyıya paralel uzanarak hızla yükselen dağlarıyla Karadeniz coğrafyası insanları, sahil ile iç kesimler arasında iki farklı yaşam biçimine zorlar. Aynı dağları kuzey-güney doğrultusunda derin vadilerle bölen nehirler/dereler de doğu-batı doğrultusunda farklılaşmalara sebep olur. Vadilerin doruklardaki uzantısı olan geniş düzlüklerden ibaret yaylalar sahil düzlüklerinden ve alçak bölgelerden gelen toplumların sınırlarının kalktığı bir araya geldiği noktalarıdır. Bu durum kimi zaman kaynaşmalara vesile olurken, bazen de ayrışma ve rekabete, çatışma alanına dönüşebilmekteydi. Karadeniz, uygun şartlar altında zaten rekabet üreten bir coğrafyaydı. Tarihsel gelişim açısından konar-göçer Türk yaşam biçiminin en özel alanlarından biri olan yaylalar, 13. yüzyıldan itibaren bölgedeki Türkmen topluluklarının ilgi ve yaşam alanına girmiştir. Özellikle on yedi ve on sekizinci yüzyıllardan sonra değişen/bozulan Osmanlı toprak düzeni bu anlaşmazlıkları daha da artırmıştır. Yaylalar üzerindeki rekabetleri tetikleyen unsurların başında taşrada Osmanlı merkezi otoritesinin sarsılmasının geldiği görülmektedir. Sosyal ve ekonomik huzursuzlukların arttığı, yerel, ağa ve ayanların yükseldiği, göçlerin yoğunlaştığı dönemlerde yaylalar üzerindeki rekabet ve kavgaların da çoğaldığı anlaşılmaktadır. Karadeniz'in yaylaları da on dokuzuncu yüzyıldaki gelişmelerden ve şartlardan etkilenmiştir. Dikine vadilerin böldüğü coğrafya ve denize paralel dağların ayırdığı sahil ile iç kesim arasındaki yaşanan ekonomik ve sosyal kırılmalar yaylalar üzerindeki rekabetleri artırmıştır. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin merkezileşme çabaları, toprak sistemindeki değişimler, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması ve sahillerin ekonomik ve nüfus olarak ağırlığının artması eklenince, değişen sosyal ve ekonomik dengeler yaylaları da etkilemiş görülmektedir. Bunlara bölgenin zaman zaman savaş alanı gelmesi, taraflar- özellikle Müslümanlar- için yaylaları bir kaçış ve savunma alanı haline dönüştü-

⁷⁸ A. Güngör Üçüncüoğlu, *Zigana Dağı Efsanesi*, Torul 2007, s. 17-18.

rürken, gayrimüslimleri işgalci veya büyük güçlerin tesiri altına sokmuştu. I. Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkisi yaylaları da tesir altına almış, geçmişten getirilen anlaşmazlıkların da etkisiyle, merkezi otoritenin yetişemediği uzak, birer eşkıyalık faaliyetleri alanı haline dönüştürmüştür. On dokuzuncu yüzyıl boyunca devam eden anlaşmazlıklar, bölgede Müslüman-gayrimüslim cemaatlerin ilişkilerini kırmıştı. Cumhuriyet dönemi, merkezi otorite kurularak asayiş sağlanmış olmakla birlikte hukuki olarak yayla anlaşmazlıklarını bir miras olarak almıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları *

Kitap ve Makaleler

AKBULUT, Uğur “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Gümüşhane ve Çevresi”, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016.

ALTUNBAY, Mustafa, “1780’de Merkeze Gönderilen Bir Belgeye Göre Gümüşhane Yöresi Madenlerinin Durumu ve Madencilerin Devletten Beklentileri”, *Trabzon ve Çevresi, Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon 2002, s. 279-288.

_____, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gümüşhane ve Yöresinde Madencilik Faaliyetleri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu 6-8 Kasım 1998*, Trabzon 1999, s. 379-393.

AYGÜN, Necmettin, *Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: 1, Ankara 2016.

_____, “Osmanlı Devleti Kırsalında İktisadi Örüntüler ve Trabzon’da Koyun (Sürü) Sahipleri (1722)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2018;(25):11-68.

BAY, Abdullah, “Taşra Elitleri, Haneleri ve Yaşamları: Canik Çevresinde Ayan Konaklarının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Konak Hayatı”, *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, I, Samsun 2016, s. 346-358.

_____, “Rusya’ya İşçi Göçü (1830-1921)”, *OTAM*, 41/Bahar 2017, s.25-56.

BEYDİLLİ, Kemal, “Karadeniz’in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü”, *Belleten*, CLV/124, s. 687-756.

BİLGİN, Mehmet, “Pontus Meselesine Tarihsel Bir Bakış”, *Başlangıcından Günümüze Pontus Sorunu*, Editör Veysel Usta, Trabzon 2007.

BOSTAN, İdris, “İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz’de Rusya İle Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları, 1780-1846”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6, İstanbul 1991, s.21-44.

BRAUDEL, Ferdinand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, İstanbul 1989.

CİN, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Ankara 1978.

ÇEBİ, Sıtkı, *Çambaşı Yaylası*, Ordu 2004.

* Arşiv belgeleri ve numaraları dipnotlarda verilmiştir.

EKİNCİ, İlhan, “XIX. Yüzyılda Doğu Karadeniz Yaylılarında Değişim, Rekabet ve Tartışmalar”, *ASOS*, 2017, s.133-143.

_____, “Milas (Mesudiye) Bakır Madeni (1750-1816), *Turkish Studies*, 8/5, 2013, s.243-259.

EMECEN, Feridun M., *Doğu Kardeniz’de İki Kıyı Kasabasının Tarihi, Bulancak-Piraziz*, İstanbul 2005.

_____, *Doğu Karadeniz’de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpaazarı-Beşikdüzü*, Trabzon 2010.

ERÜZ, Coşkun-ERÜZ, Güler-KANDEMİR, Raif-ÜÇÜNCÜOĞLU, Güngör, “Antik Çağdan Günümüze Gümüşhane-Torul-Kurum (Gorom-Kromni) Vadisi Demografik Değişimi”, *İl Oluşunun 85. Yılında Gümüşhane Tarihi ve Ekonomisi Sempozyumu*, 25-28 Mayıs 2010.

İPEK, Nedim, “II. Abdülhamid Döneminde Trabzon’da Amele Göçü”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2018;(25):103-132

KARAGÖZ, Rıza, *Haznedarzade Süleyman Paşa*, Samsun 2009.

KILIÇASLAN M. Emre, “Bandıra Usulsüzlüklerine Bir Örnek: Trabzon Kayıklarındaki Rusya”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu IV*, İstanbul 2012, s.219-230.

KÖSE, İsmail, “İngiliz Seyyahların Günlüklerinde Gümüşhane ve Trabzon Limanı’na Ulaşan Ticaret Yolları 1840-1900, *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016.

KÖSE, Osman, “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri”, *Trabzon ve Çevresi, Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu*, Trabzon 2002, s. 289-312.

MEEKER, M. E., *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus*, İstanbul 2015.

ÖZDİŞ, Hamdi, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Ankara. 2008.

ÖZEL, Oktay, *Türkiye 1643 Goşa’nın Gözleri*, İstanbul 2013.

ÖZCAN, Tuğrul, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Ankara 2014.

SAYLAN, Kemal, *1868-1914 Döneminde Ordu Kazası*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2007.

_____, *Gümüşhane- İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih (1850-1918)*, İstanbul 2014.

_____, “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Sancağında Yaşanan Gayrimüslim Göçleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon 2016.

ŞİMŞEK, Eyyub, “On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Karadeniz Bölgesi’nden Rusya’ya Yapılan Göçler Üzerine Bazı Gözlemler”, *TAD*, C.36/S.62, 2017, s.247-271.

TABAK, Faruk, *Solan Akdeniz 1550-1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, İstanbul 2010.

TOSUN Murat Dursun, *Osmanlıca Arşiv Belgelerinde Gümüşhane Tarihte Yaşananlar ve Ayrıntıları (1695-1928)*, CI, II, İstanbul 2017.

UYGUN Süleyman, *Osmanlı Lübnan'ında Değişim ve İç Çatışma, Marunî Asi Yusuf Bey Kerem*, Ankara 2017.

ÜÇÜNCÜ, Uğur, "Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane'de Rumlar ve Pontus Hareketi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2017; (23), s.107-142.

ÜÇÜNCÜOĞLU, A. Güngör, *Zigana Dağı Efsanesi*, Torul 2007.

YALÇINKAYA, M. Alaaddin, "Trabzon'daki Son İngiliz Konsolosu Vorley Harris'in Raporlarına Göre 1952 Yılında Gümüşhane", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.

YILDIZ, Adnan, *Osmanlı Belgelerinde Ordu*, İstanbul 2013.

YÜKSEL, Ayhan, *Giresun Tarihi Yazıları*, İstanbul 2012.

ZAMAN, Mehmet, *Doğu Karadeniz Kıyı Dağlarında Yaylalar ve Yaylacılık*, Erzurum 2007.

PONTUSÇU ÇETELERLE MÜCADELE GÜNLERİNDE DÂHİLİYE VEKİLİ FETHİ (OKYAR) BEY'İN KARADENİZ GEZİSİ (28 Ocak-25 Mart 1922)*

Mesut ÇAPA**

ÖZ

Pontus Meselesi, Milli Mücadele yıllarında hep gündemde kalmıştır Pontusçu Rum çeteleri, Samsun ve çevresindeki faaliyetlerini 1922 yılı sonlarına kadar sürdürmüşlerdir. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti, Pontus isyanını bastırmak üzere bazı tedbirler almıştır. 1920 yılı sonlarında kurulan Merkez Ordusu, 1921 yılında Pontusçu çetelere karşı önemli faaliyetlerde bulunmuşsa da kesin bir sonuca varılamamıştır. Fethi (Okyar) Bey'in Dâhiliye Vekilliği (10 Ekim 1921-4 Ekim 1922) döneminde de bu mücadele sürdürülmüştür. Fethi Bey, 1922 yılı baharında Pontusçulara karşı düzenlenecek olan harekâtı yakından takip etmek üzere, 28 Ocak-25 Mart 1922 tarihleri arasında Karadeniz gezisini gerçekleştirmiştir. Bu gezi sırasında Samsun dışında bir ara Trabzon, Giresun ve Ordu'yu da ziyaret etmiştir. Makalede, Fethi Bey'in Karadeniz gezisi çerçevesinde Pontusçu çetelere karşı başlatılan mücadeleye yer verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Pontusçu çeteler, Dahiliye Vekili Fethi Bey, Jandarma Genel Komutanı Galip Bey, 10. Fırka Komutanı Cemil Cahit Bey, Samsun, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun Mutasarrıfı Faik Bey.

MINISTER OF INTERIOR FETHİ OKYAR'S BLACK SEA TRIP DURING THE REBELLION OF PONTUS (28 JANUARY-25 MARCH 1922)

ABSTRACT

The Pontic Issue remained on the agenda during the years of National Struggle. The Pontic Greek gangs continued their activities in and around Samsun until the end of 1922. Grand National Assembly of Turkey (Parliament), the Government has taken some measures to suppress the rebellion of Pontus. The Central Army, founded in the late 1920s, took important measures against the activities of the Pontic gangs in 1921, but the result was not satisfactory enough. This struggle continued during the period of Fethi Okyar Bey (October 10, 1921 - October 4, 1922). In the 1922 spring, Fethi Bey carried out the Black Sea tour between 28 January-25 March 1922 to monitor the operation against the Ponticists. During this trip, he extended his visit to Trabzon, Giresun and Ordu. In this article, the

* *Gönderim tarihi:15.11.2018. Kabul tarihi:21.01.2019.*

** *Prof. Dr., AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, ANKARA. capa@ankara.edu.tr
ORCID: 000-0003-1924-813X*

struggle against the Pontic gangs will be examined within the frame of Fethi Bey's visit to the Black Sea.

Keywords:Pontic gangs, Interior Minister Fethi Bey, Gendarmerie General Commander Galip Bey, Cemil Cahit Bey of 10th Commander, Samsun, Trabzon, Giresun, Ordu, Faik Bey the District Governer of Samsun.

Giriş

Rumeli’de, İttihatçı subaylarla birlikte İkinci Meşrutiyet’in ilanı için çalışmış olan Fethi (Okyar) Bey, bu dönemde bazı görevlerde bulunduktan sonra Paris Sefareti ataşemiliterliğine tayin olunmuştur. Trablusgarp Savaşı’nın başlaması üzerine Fransız ordusunda staj yapmakta olan bazı subaylarla birlikte cepheye giderek İtalyanlara karşı mücadele etmiştir. Balkan Savaşı’nda Bolayır’daki ordunun komutanlığına tayin edilmiştir. Şarköy-Bolayır muharebesinde Bulgarlara karşı yaşanan mağlubiyet üzerine, Şarköy çıkarma harekâtını idare eden Enver Paşa ile aralarında çıkan anlaşmazlık sonucu yolları ayrılmıştır. Balkan Savaşı’ndan sonra askerlikten istifa ederek Sofya Sefaretine tayin edilen Fethi Bey, burada bir süre ataşemiliter olarak görev yapan Mustafa Kemal Paşa ile beraber çalışmıştır.

Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda İstanbul mebusluğuna seçilerek Mebuslar Meclisi’ne katılan Fethi Bey, Mütareke döneminde İzzet Paşa Hükümetinde Dâhiliye Nazırı olarak görev yapmıştı. İzzet Paşa’nın istifasından sonra siyasi hayattan çekilmiş olmakla birlikte, Ferit Paşa Hükümeti zamanında tutuklanarak önce Bekirağa Bölüğü’ne atılmış ve ardından İngilizler tarafından Malta adasına sürgüne gönderilmiştir.¹

Malta’dan döndükten sonra Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne katılan Fethi Bey, 10 Ekim 1921-4 Ekim 1922 tarihleri arasında Dâhiliye Vekilliği görevinde bulunmuştur. Siyasi ve askeri tecrübeye sahip olan Fethi Bey, bakanlığı süresinde mesaisinin çoğunu Pontus Meselesiyle mücadeleye ayırarak isyanın bastırılmasında etkili olmuştur.

9 Aralık 1920 tarihine Pontuşçularla mücadele etmek üzere Merkez Ordusu kurularak komutanlığına Nurettin Paşa getirilmişti. Karargâhı Amasya’da bulunan Merkez Ordusu, geniş bir alana dağılmış olan Pontuşçu çetelere karşı 1921 yılında etkili harekâtlarda bulunmuşsa da Pontus isyanı bastırılmamıştı. Fethi Bey’in Dâhiliye Vekilliğine başladığı sırada Merkez Ordusu’nun görev ve sorumluluğu devam ediyordu.

Fethi Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin (TBMM) 29 Aralık 1921 tarihli oturumunda Pontus Meselesi hakkında detaylı bilgi vermiştir.² Yine aynı tarihlerde

¹ *Anadolu Hediyesi*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, No:4, Dersaadet 1337.

² İzmit mebusu Sırrı Bey’in Anadolu için yapılan Pontus propagandasına hakkındaki sualine Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey’in şifahi cevabı. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*

Genelkurmay Başkanı (Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi) Fevzi Paşa (Çakmak) ile Dâhiliye Vekili Fethi Bey TBMM’de Samsun, Amasya ve Tokat mebuslarıyla yaptıkları toplantıda, “Pontusculuk nam ve hülyası altında” Birinci Dünya Savaşı’nın başından itibaren Samsun, Çarşamba, Erbaa istikametinden Tokat’a “bir buçuk saat mesafede Yaylacık Dağına kadar uzanan ormanlık saha dâhil ve haricindeki İslâm ahali ve köylerine karşı her çeşit mezalim” yapmaktan çekinmeyen Pontusçu çetelere karşı alınacak tedbirleri görüşerek ilkbahardan önce harekât düzenlenmesini kararlaştırdılar. Silah altına alınacak askerlerle o civardaki mevcut kuvvetler takviye edilerek yeniden düzenlenecekti. 1922 yılı baharında yapılacak harekâtın başında Fethi Bey’in “âmir ve âmil” olarak bulunması kararlaştırılmıştır. Kararın uygulanması için Fethi Bey’in bizzat Samsun mıntıkasına gitmesi uygun görülmüştür.³

28 Ocak 1922 tarihinde Fethi Bey, “Samsun ve havalisinde ittihaz olunan tedâbir-i inzibatiyeye yakından temas ve nezaret etmek üzere” Ankara’dan Samsun’a hareket etti.⁴ İki ay kadar (28 Ocak-25 Mart 1922) süren Karadeniz gezisi Ankara, Yozgat, Çorum, Merzifon, Havza, Kavak, Samsun, Bafra, Samsun, Trabzon, Giresun, Ordu, Samsun, Amasya, Çorum Sungurlu, Ankara güzergâhı üzerinden yapılmıştır. Fethi Bey, daha ziyade Samsun ve çevresinde çalışmalarda bulunmuştur. Bildiride, Fethi Bey’in gezisi çerçevesinde Pontusçularla yapılan mücadele ele alınmaktadır.

Dâhiliye Vekili Fethi Bey’in Ankara’dan Samsun’a Hareketi

Dâhiliye Vekili Fethi Bey, 28 Ocak 1922 günü refakatinde Jandarma Genel Komutanı Miralay Galip (Yenen) Bey⁵ ile Özel Kalem Müdürü Raşit Bey olduğu halde Pontus isyan bölgesine gitmek üzere Ankara’dan ayrıldı. 25 Ocak tarihinde İcra Vekilleri Heyet Başkanlığı’na gönderdiği yazıda, “Tokat, Amasya, Canik livaları dâhilinde Rum eşkıyanın fecayı’ ve tecavüzâtı bunların bir an evvel kâmilten tenkil ve imhalarını zarurî kılmış olmasından dolayı mahallerinde tedâbir-i lâzime ve müessire ittihazı için bizzat” seyahate mecbur kaldığını açıklamıştı.⁶ Fethi Bey, Ankara’dan ayrılmadan önce, 26 Ocak’ta Bakanlık Vekaletini Maarif Vekili Vehbi Bey’e bırakmıştı.⁷

(TBMMZC), 29.12.1921, C: 15, Ankara 1959, s. 238, 241-242; *Hâkimiyet-i Milliye (HM)*, 28 Mart 1922.

³ TBMMZC, C: 20, TBMM Matbaası, Ankara 1959, 18.5.1922, s. 67-68.

⁴ TBMMZC, C: 18, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s.183.

⁵ Ali Galip Yenen (1877-1948): 31 Mayıs 1921 tarihinde Jandarma Genel Komutanlığı’na atanan Galip Bey, bu görevindeyken 16 Temmuz 1923’te Niğde milletvekilliğine seçildi. Bkz., Mücahit Özçelik, “I. ve II. Dönem Niğde Milletvekilleri ve Faaliyetleri”, *I. Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu*, 3 Mayıs 2012, s. 16.

⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 030.0-010-000-000-199-360-2.

⁷ TBMM’nin 13 Mart 1922 tarihli oturumunda Bakanlık bütçesi görüşülürken Hüseyin Avni Bey, Fethi Bey’in vekaleti kendiliğinden bir başkasına bırakmasını eleştirerek bu görevlen-dirmenin kanuni yetki sınırları dışında olduğunu iddia etmiştir: “Dâhiliye Vekili Fethi Beyefendi bir vazife ile makamlarını muvakkaten terk ederken Maarif Vekili Vehbi Beyefendiye hotbehot ve hiçbir kanuna müstenit olmaksızın ve selâhiyet-i kanuniye hilafında hareket ederek vekalet

Fethi Bey, daha Samsun yolundayken, 8 Şubat 1922'de Merkez Ordusu lağvedilerek⁸ Pontusçularla mücadele görevi 10. Fırka Komutanlığına bırakılmıştı. Daha önce 10. Fırka Komutanlığında bulunan İsmail Hakkı Bey değiştirilerek yerine Miralay Cemil Cahit Bey getirilmişti. Bu değişiklikle birlikte yetkinin mülki teşkilata devredilmesiyle Fethi Bey'in sorumluluğu daha da artmıştı.⁹

Fethi Bey, Ankara'dan Samsun'a giderken yaşanan gelişmeleri TBMM'de şöyle açıklamıştır:

Yola çıktığım zaman zannedirim Ocak ayının yirmi sekizine tesadüf ediyordu. Buradaki toplantı bundan on, on beş gün evvel yapılmış idi. Merkez Ordusu'na emirler verilmiş idi. Maatteessüf ben Keskin'e vardığım zaman bu efradın silahaltına alınmadığı ve buna Merkez Ordusu'nca lüzum gösterilmediğini anladım ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine maruzatta bulundum. O andan itibaren o efrat silahaltına alınmaya başlanmıştı. Bu yolda mütemadiyen bu işle meşgul oldum, Merzifon ve Havza'ya vasil olduğum zaman Merkez Ordusu baki kaldıkça bu takip meselesini cihet-i mülkiye mi yapacak, yoksa cihet-i askeriye mi yapacak? Bunu bir haysiyet meselesi haline koydukça bu işin doğru gitmeyeceğini söyledim ve o zaman rüfekadan Asım Bey de beraber idi zannedirim. Bu hususta yine maruzatta bulundum. Orada gerek ahalinin ve gerek askerinin itimadını haiz olan bir zatın 10. Fırka Komutanlığı'na tayin olunmasını ve Merkez Ordusu teşkilatının lağvına lüzum gösterdim. Zaten evvelce de Merkez Ordusu teşkilatına nihayet vermek Erkân-ı Harbiye'ce düşünülmekteyken ve Merkez Ordusu'nun ve gerideki teşkilatın tenkisi Meclis-i Âlinizin arzusu iktizasından bulunduğundan Merkez Ordusu ilga olunmuş ve Cemil Cahit Bey Fırka kumandanlığına getirilmiştir. İşte asıl işe başlamam Cemil Cahit Bey'in Fırka Komutanlığına tayininden itibaren olmuştur. O zamana kadar hep müşkülâtle mücadele etmeye mecbur kaldım. Cemil Cahit Bey Fırka Komutanlığına tayin olunmuş ve tertibat almaya başlamış idi.¹⁰

Fethi Bey Samsun'a, Yozgat-Çorum-Merzifon-Havza ve Kavak üzerinden gitmiştir. Samsun Mutasarrıfı Faik (Günday) Bey, Fethi Bey'i karşılamak üzere Samsun Belediye Başkanı Nihat ve Samsun Ticaret Odası Başkanı Yelkencizâde Şükrü Beylerle birlikte bir kamyonla Kavak nahiyesine gelmiştir. Bu sırada Havza'da bulunan Fethi Bey'in kendisiyle yalnız görüşmek istediğini telgrafla bildirmesi üzerine ertesi gün atla Havza'ya geçmiştir. Amasya Mutasarrıfı Osman Bey de oraya gelmişti. Havza'da yapılan toplantıda, Pontusçulara karşı yapılacak harekât hakkında görüşmelerde bulunulmuştur. Faik Bey'in teklifi üzerine, 10. Fırka'nın bütün kuvvetleriyle Samsun-Kavak şosesinin muayyen noktalarından Kocadağ'dan Nebyan dağları istikametince Kızılırmak'a kadar büyük bir tarama harekâtı yapılmasına karar verilmiştir. Pontusçu çetelerin Kavak-Havza arasından Vezirköprü taraflarına geçmelerine ve Kızılırmak civarından batıya kaçmalarına

verdiğine dair, o zaman İcra Vekilleri Heyeti Reisi bulunan Fehmi Efendi Hazretlerinin bir tezkeresini okuyorum.”, *TBMMZC*, C: 18, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s.183.

⁸ Hadiye Yılmaz, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, İstanbul 2016, s.151.

⁹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C: III, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985., s. 372.

¹⁰ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s.372.

engel olmak için askeri önlemler alınacaktı. Ayrıca, Samsun-Bafra arasında Kocadağ, Engiz ve Enbiyalı mıntıklarındaki çetelere karşı da benzer önlemler alınması kararlaştırılmıştı.

Fethi Bey ve refakatindekiler, Samsun Mutasarrıfıyla birlikte bir gün sonra Havza'dan yaylı arabalarla Kavak'a geldiler. Yolculuk yağmurlu bir havada bozuk ve çamurlu bir yolda geçmişti. Geceyi Kavak'ta geçiren heyet, ertesi gün kamyonla Hacılar ve Mahmur dağları zorluklarla geçilerek 10 Şubat akşamı karanlığında Samsun'a geldi. Fethi Bey'in Samsun'a gelişinde maiyetinde Jandarma Genel Komutanı Miralay Galip Bey, Jandarma müfettişlerinden Binbaşı Rasim (Canpolat), Özel Kalem Müdürü Raşit Bey'le birlikte Miralay Cemil Cahit Bey bulunuyordu. Günün kararmasına rağmen Samsunlular Fethi Bey'i tezahüratla karşıladılar. Fethi Bey, Samsun'da kaldığı müddetçe Yelkencizâde Şükrü Bey'in evinde konakladı.¹¹

Fethi Bey Gelmeden Önce Samsun'da Durum

Fethi Bey'in Samsun'a geldiği sırada Canik (Samsun) Sancağı Mutasarrıflığı'nda Ahmet Faik (Günday) bulunuyordu. Ordu Mutasarrıflığı'ndan Samsun'a atanan Faik Bey 10 Kasım 1921 tarihinde göreve başlamıştı.

Bu sırada Samsun ve çevresinde asayiş oldukça kötüydü. Bütün Rumlar çoluk çocuklarıyla birlikte Samsun, Kavak, Çarşamba, Terme, Bafra ve Alaçam'da köylerini terk ederek dağlara çıkmışlardı. Dağlarda muntazam birlikler kurmuş olan Pontusçu Rumlar, siyasi bir gaye uğrunda eşkıyalığa başlamışlardı. Başlarında Samsun'un Kadıköy mahallesinden İstil adında bir öğretmen bulunuyordu. Silahlı çeteler bir ordu düzeninde teşkilatlanmışlardı. Silahsız kuvvetler ise yangıncı ve hamallar şeklinde iki gruba ayrılmıştı. Türk köylerine yapılan hücumlarda yangıncılar köy evlerini tutuşturuyor, hamallar ise evlerdeki erzak ve eşyaları hayvanlara yükleyip götürüyorlardı. Bu durum Türk köylerinde büyük bir korkunun doğmasına sebep olmuştu. Mutasarrıflığa müracaatta bulunan Kocadağ mıntikasındaki köylüler Pontusçu çetelerin zulümlerinden korunmalarını istemişlerdi. Birinci Dünya Savaşı'nda isyana kalkıştıkları için Yozgat taraflarından Çarşamba ile Erbaa kazaları arasındaki yerlere iskân edilen dört yüz kadar Ermeni de eşkıyalığa başlamışlardı.¹²

Mutasarrıf Faik Bey, Pontuscu eşkıyalara karşı milis teşkilatı kurmak için hemen harekete geçti. Samsun ileri gelenlerinden 30 bin lira topladı, muhtelif mıntıkları korumak üzere milis teşkilatı kurdu. Perşembe nahiyesinde Soytarı oğlu İsmail Ağa Dikbıyık ve çevresinde, Pazarlı Mustafa Kocadağ mıntikasında, Tekke köylü Of'lu Molla Ahmet Tekke mıntikasında, Çarşamba'nın Gökçedere Köyünden Ali ve Halim komutasındaki milis müfrezesi de Dikbıyık ve daha ileri mıntıklarda görevlendirildi. Bu milis teşkilatı sayesinde Samsun sancağının ve özellikle köylerin güvenliği sağlanmıştı. 10. Fırka Komutanı Miralay İsmail Hakkı Bey, İlyas köyü civarından Kadamut ve Susuz Hanlar istikametinde yaptığı tarama

¹¹ Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 428-429.

¹² Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 423,425.

harekâtıyla Avdan köyü ve şose civarında sağlı sollu Rum köylerini Pontusçu çetelerden temizlemiştir.¹³

Faik Bey, Pontuscu çetelere karşı Samsun merkezini korumak için de bazı tedbirler almıştır. Samsun'un İlyas köyü, Protestan mezarlığı ve Çiftlik'ten sahile kadar uzanan mıntıkada siperler kazdırılarak geceleri bu siperlerde bulunan jandarma, asker ve bekçiler Samsun'a girmeye çalışan Pontusçu eşkıyayı durdurmaya çalışmıştır. Muhtemel bir çatışmaya mani olmak için Faik Bey, Rum ailelerini iç kısımlara ve merkez mıntikasına sevk ettirmiştir.

Faik Bey, Samsun'da göreve başladığı ilk günlerden itibaren, Pontusçu çetelere karşı bazı tedbirler alınması için Dâhiliye Vekâletiyle yazışmalarda bulunmuştur. 10. Fırkanın yetersiz olacağını tam mevcutlu bir fırka daha gönderilmesini istemiş, aksi takdirde, "Pontusçu çeteler köylerimizi yakacaklar ve birçok kadın ve çocuklar da olmak üzere insanları katl ve ifna edecekleri gibi menkul mallarını erzak ve ekin ve hayvanat ve eşyalarını gasp edeceklerini" yazmıştı. Takviye asker gönderilmesinin imkânsızlığı anlaşılınca Faik Bey, Dâhiliye Vekâleti'ne yeni bir öneride bulunarak 600 bin lira tahsisatla teşkil edeceği milis kuvvetleriyle Samsun, Amasya ve Tokat sancaklarındaki Pontusçu çeteleri üç ay içinde ortadan kaldıracığını taahhüt etmiştir. Tahsisat yetersizliğinden bu teklif de kabul görmemiştir. Faik Bey Dâhiliye Vekaleti'ne sunduğu son önerisinde, bütün sorumluluğu kendisine ait olmak üzere "hükümetin Pontusçu çeteleri tenkil ve imha edeceği zamanın hululüne kadar devam etmek kayıt ve şartıyla" Pontusçularla belirli şartlar dahilinde mütareke yapmasına izin verilmesini istemiştir. Dâhiliye Vekâleti bu öneriyi ve mütareke şartlarını kabul ederek uygulanmasına izin vermiştir. Bunun üzerine çete reisi İstil'le irtibata geçilerek silahlarından bir kısmını teslim etmek suretiyle mütareke yapılmıştır. Faik Bey'in anlarında belirttiğine göre, bu tedbirler sonucu Samsun ve çevresindeki eşkıyalık olayları son bulmuş ve köylüler huzura kavuşmuşlardır.¹⁴

Samsun Mutasarrıfı Faik Bey 1922 yılının ilk günlerinde dağlardaki Pontusçu çetelere hitaben bir bildiri yayınladı. Beyannamede, köyleri terk edip dağlara çekilmiş olan silahlı ve silahsız bütün Rumların kayıtsız şartsız silahlarıyla bir ay içinde davete katılarak teslim olmaları isteniyordu. Faik Bey bildirisinde Pontusçuların, yabancı bir devlet adına çalışan ve bu uğurda para karşılığında namus ve vicdanını hiçe sayan vatansız kişilerin teşvikleriyle kandırılarak dağlara çekildiklerini ve ailelerini de felakete sürükleyerek dağlarda bedevî hayatı yaşamakta olduklarını hatırlatarak şöyle sesleniyordu:

Sizler; asırlarca bu toprakta yaşadınız ve bu toprakların hakiki sahipleri olan Türklerle yüzlerce seneler hemhâl oldunuz. Birbirlerinizin elinden kahve, su içtiniz; yemek yediniz ve hatta kesinlikle biliriz ki, biriniz ticaret için başka yerlere giderken evinizi, çoluk- çocuğunuzu bir Türk komşunuzun gözetimine emanet ettiniz. Döndüğünüzde, o Türk'ün ailenize nasıl bir fedakârlıkla bakışımı ihtimal ki hayretle gördünüz, böyle değil miydi?

¹³ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 426-427.

¹⁴ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.432-433.

TBMM Hükümeti; şimdiye kadar her iki taraftan akan, gelecekte de akması pek muhtemel olan birçok kanlara artık bir nihayet vermek, kendi emrine tâbi, sâdik tebasını yine şefkatli kollarına almak kararındadır.¹⁵

Beyannamenin tebliğinden sonra binlerce silahsız Pontusçu kadın, erkek, çocuk papazlarıyla birlikte devletin vaadine uyarak geri döndüler. Bunlar İlyas köyündeki kışlalara yerleştirildi. İaşe ve tedavileri Amerikan Yakındoğu Yardım Cemiyeti tarafından sağlandı. Kendilerine verilen sürenin sona ermesinden sonra, yolda işeleri karşılanarak arabalarla iç kısımlara sevk edilmek üzere Amasya'ya gönderildiler. Bununla birlikte Canik, Amasya ve Tokat sancakları dağlarında hala 60 bine yakını silahlı olmak üzere 160 bin civarında Pontusçu eşkıya faaliyet halindeydi.¹⁶

Fethi Bey'in Samsun ve Civarındaki Çalışmaları

10 Şubat 1922 akşamı Samsun'a gelen Dâhiliye Vekili Fethi Bey, iki gün sonra yerel gazeteler vasıtasıyla Pontuscu isyancılara karşı bir bildiri yayınlarak devletin adaletine sığınmalarını istedi:

Asırlardan beri devletin ihsanı altında her türlü refah ve saadete erişmişken size dost görünen fakat hakikatte hem bu memleketin, hem de aynı zamanda sizin düşmanınız olan dış güçlerin etkilerine kapılarak Pontus adıyla bir devlet kurmak için devlete ve millete karşı isyan ettiniz. Memleketin ziraat ve ticaretine faydalı bir unsur iken çevrenizdeki İslam köylerini yakmak ve halkını öldürmek, ateşe atmak suretiyle etrafi harap ve sefalet içerisinde bıraktınız. Yaşamak mücadelesine girişen Türk milleti cephede meşgul iken sizler düşmanlarımız hesabına vatana karşı silah kullandınız.

Bu hareketinize karşı Hükümet gereken askerî tedbirlere başvuracaktır. Ancak kan dökülmesine sebebiyet vermemenizi son defa olmak üzere size hatırlatmayı bir insanlık görevi sayarak bir hafta zarfında kayıtsız-şartsız Bafra, Çarşamba, Lâdik, Erbaa, Vezirköprü ve Havza hükümetlerine veya karşılaştığınız askeri birliklere teslim olmak suretiyle memleketin kanunlarına uymaya sizi davet eylerim.¹⁷

Bildirinin Pontusçu çeteler üzerinde pek etkisi olmamış, ancak silahsız çok az kişi teslim olmuştur. Bunlar arasında “aceze gürûhundan olanlar” iç kısımlarda iskân edildiler.¹⁸ Pontusçuların tamamına yakını bildiriye uymayarak eşkıyalık ve isyanda ısrar etmişlerdir. Aralarında subayların da bulunduğu Pontusçu eşkıyaların iyi talim ve askerî eğitim gördükleri anlaşılmaktaydı. TBMM Hükümeti, verilen

¹⁵ *Hâkimiyet-i Milliye (HM)*, 11 Ocak 1922.

¹⁶ Beyoğlu, *a.g.e.*, s.424-25.

¹⁷ *HM*, 14 Şubat 1922; *İstikbal*, 19 Şubat 1922; Yılmaz Kurt, Pontus Meselesi, TBMM Basımevi, Ankara 1995, s. 389-90; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 151; Nuri Yazıcı, *Milli Mücadele'de (Canik Sancağı'nda) Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Ankara 1989, s. 100.

¹⁸ Fethi Bey, TBMM'de bu konuda şöyle demektedir: “Dehalet edenler, Samsun'da iken bir beyanname neşretmiş idim, bir hafta müddetle Hükümet eşkıyaya tedâbir-i askeriyeye tevessül edecektir. Fakat bilâkaydüşart Hükümete dehalet edecekler varsa, dehalet etsin dedim ve filvaki bunun üzerine bilâkaydüşart dehalet edenler olmuştur. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s. 408.

müddetin dolması üzerine kanuna uymayan asilere karşı askerî harekâtı başlatmak zorunda kaldı.

10. Fırka Komutanı Cemil Cahit Bey, yapılacak harekât için birlikleri hazırlamış ve harekâtın başlayacağı gün belirlenmiştir. Galip ve Faik Beylerle birlikte harekâtı yakından takip etmek üzere Şubatın sonlarında Bafra'ya giden Fethi Bey, burada kaldığı 3-4 gün zarfında Tir Alizâde Mehmet Bey'in evinde konaklamıştır. Galip ve Rasim (Canpolat) Beyler harekâtı yakından takip etmek üzere Kızılırmak nehri boyunca güneye doğru gitmişlerdir. Pontusçu çetelerden binlercesi çoluk-çocuklarıyla birlikte Kızılırmak nehri kenarlarındaki kayalıklardaki mağaralara yerleşmişlerdi. Karlı kış günlerinde yapılan bu harekâta kısa sürede başarı sağlanamamıştır. Yaklaşılması zor olan mağaralara yapılan atışlar etkili olamamış, karşıdan mantelli toplarla yapılan atışlardan da bir sonuç alınamamıştır. Bu sebeple Pontusçu çetelerle yapılan mücadele aylarca sürdü. Geçen bu uzun süre içinde açlığa dayanamayan mağaralardaki 10 bine yakın Pontusçu Rum teslim olmak zorunda kaldılar.¹⁹ Harekât esnasında mağaralardan çıkararak sarp mntikalara kaçan Pontusçuların arasında bulunan çocuk ve kadınlardan bir kısmı soğuktan ölmüştü.

Kızılırmak vadisinde Pontusçulara karşı yapılan bu harekâttan kesin bir netice alınamaması TBMM'nin 18 Mayıs 1922 tarihli oturumunda gündeme gelmiş, Tokat Mebusu Rifat ve Hamdi Beyler Pontus meselesine dair Dâhiliye Vekâleti'ne soru önergesi vermişlerdir. 15 Mayıs 1922 tarihli önergede, 1922 Şubat ayında Kızılırmak vadisinde yapılan harekâtın başarısız olduğu dile getirilerek Fethi Bey eleştirilmiştir:

Yapılan harekât-ı askeriye o havalinin emniyet ve asayişini katiyen temin etmediği gibi Rum âsilerinin esasen iaşesinden âciz kalarak terk ettikleri birtakım aceze ve nisvanın dehaleti şekil ve mahiyetinde bir muvaffâkiyet gösterdiler. Ve bu suretle şakîlerin ayaklarından bağı çıkararak yeni baştan Müslüman köylerine tasallut ettiler. Amasya, Samsun muhitinden vazih bir malumatım yok ise de, Tokat mntikasında Rumların halen yapmakta oldukları mezalim hakkında aldığımız hususi mektuplar ile seçim mntikamız nazar-ı dikkatimizi celp ediyorlar. Hattâ resmi raporların muvafik-ı hakikat olmadığını dahi kayıt ve işaret ediyorlar. Rumlar beş altı seneden beri irtikâb ettikleri mezalim ve fecayie elyevm devam etmekle beraber şu sırada bililtizam rast geldikleri köy kadınlarını feci bir surette katil ve imha ediyorlar. Millî davanın istihsalı uğrunda can ve

¹⁹ Fethi Bey, Pontusçuların sığındığı sarp mağaralar hakkında şu örneği vermektedir: “Zannedersem Asarcık isminde bir mağara. O mağarada tatbikat esnasında -ki çıkılması gayet müşkül-dür. Yirmi, otuz metre irtifaında sarp bir kayanın içerisine açılmış bir deliktir. Kendileri iple çıkıyorlarmış. O mağaranın içerisinde müsellaş eşkıya ile beraber silahsız birtakım kadın ve çocuk ve erkek vardır. Bunların teslim olmasına suret-i katiyede itina ettik ve esasen yapılan tedâbir de, takipler de bu mağaraya müteaddit defalar girilmiş ve nihayet bir ila beş gün durulmuş ve neticede yorgunluk hâsıl olduğu için bırakıp gidiyorlarmış. Bunlar da eskisi gibi gelip gidecektir zannıyla teslim olmadılar ve hiçbir kimsenin teslimine muvafakat etmediler. Hatta bizim oradaki zabitimize birkaç defa gel, gel teslim olacağız diye istihza ettiler ve kurşun atıldılar. Bu defa mağarayı eşkıya telef veya teslim oluncaya kadar zerre kadar tarassuttan bırakılmamasını emrettik. Ve kırk gün sonra teslim olmaya mecbur oldular ve bunların içinde de kadın, çocuk ve erkek vardı. ...”, *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s. 375.

malca âzami fedakârlığı ifa eden zavallı halkın köylerinde kalan birkaç ihtiyar ile kadınların ve beş on baş hayvanlarının mevcudiyet ve emniyetini temin edecek kuvvetler mahallerinde mevcut iken ne için yapılmadığını sual etmek hakkımız olduğu takdir buyrulur. Tokat'a kadar tesirati hissedilen bu fecayi ve mezalimden halk arasında mahsus olan havf ve hirâs memleketin emniyet ve iktisadiyatını ihlâl edecek dereceyi bulmuştur. Hususi malûmat ve duyduklarımıza göre o civardaki takip taburları meseleyi ehemmiyet-i mahsusasıyla hüsnü telâkki etmeyip oralarda bu işi uzatmak ve umumi cephe gerisinde rahat vakit geçirmek maksadı mevcut imiş. Fethi Beyefendi bizzat bu harekâtın başında bulunacağını ve Mart hulûlünden evvel bu fecayie nihayet vereceğini vaat buyurduğu halde Samsun ve Bafra merkezlerinden maada hiçbir harekâtın başında bulunmamış ve Amasya'da mutasarrıfın ısrarıyla bir gece kalmış ve Tokat'a hiç gitmemiştir. Dört liva mebuslarına karşı bu işi deruhte eden Dâhiliye Vekili müşârüniyleh Fethi Beyefendi olmakla vaat ve temini mucibince kışın bu işi hüsnü neticeye vardiymayıp da Rumları yeni baştan mütezâyid bir gayz ve kin ile milletin başına bela etmesi esbabını Vekili müşârileyhten istifsâr eyleriz.²⁰

Fethi Bey bu önergede ileri sürülen iddiaları TBMM'nin 10 Haziran 1922 günü yapılan gizli toplantısında cevaplamıştır. Pontusçu çetelere karşı başlatılan askerî harekâtın sürdürüğü bu tarihte Fethi Bey özetle şu bilgileri vermiştir:

Cemil Cahit Bey, 10. Fırka Komutanlığı'na atandıktan sonra Pontusçu çetelere karşı harekât hazırlıklarına başlamıştır. Fethi Bey'in ifadesiyle, “Şubatın 22 veya 23. günüdür. İyi hatırımda değil, o gün umumi takibata mübaşeret olundu. Evvela eşkıyanın en ziyade tahassungâhi olan Nebyan dağına harekât yapıldı ve bu harekât tekrar edildi, bir daha tekrar edildi, ondan sonra diğer mıntıklarda da harekât yapıldı. Ondan sonra Tavşan dağı istikametinde harekât yapıldı. Velhasıl müteaddit cihetlerde, müteaddit askeri harekâta bulunuldu.” Şubat ayının sonlarında başlatılan askerî harekât halâ devam etmekteydi. 20 Mart-15 Mayıs 1922 tarihleri arasında Pontusçu isyancılardan 1.150'si teslim olmuş, diğerleri sağ, yaralı ve ölü olmak üzere toplam 16.928 kişi etkisiz hale getirilmiştir. Bunun 1.588 kişisi Merkez Ordusu zamanına, diğer 15.340 kişisi de Fethi Bey'in başlattığı harekât dönemine aitti. Fethi Bey'in ifadesiyle, “Efendiler on beş bin kişinin sağ, ölü ve yaralı olarak elde edilmesi büyük bir meydan muharebesidir. Bizim orada bulunan firkamız mütemadiyen gece ve gündüz demeyerek, dağ, dere demeyerek, kış, yağmur demeyerek eşkıyanın arkasını bırakmamış ve takip etmekte bulunmuştur ve bu surette bizden de tabii zayıat olmuştur.” Harekât sırasında elde edilen başarıya nispetle zayıyatımız çok az olmuştur. Takibat esnasında çetecilerin erzak depoları ve barınma yerleri tamamen tahrip edilmiştir. Pontusçu eşkıyalar, “eskiden kendilerine güzel barakalar vesaireler tesis etmişlerdi ve rahat rahat yaşamakta idiler ve hatta etrafında ziraat de ediyorlardı ve ziraatları da biçiyorlar ve yiyorlardı.” Bütün bunlar tahrip edilerek açlığa mahkûm edilmişler ve böylece isyancılardan önemli bir kısmı teslim olmak zorunda kalmışlardır.²¹

²⁰ TBMMZC, C: 20, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s.67-68.

²¹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, s.372-373.

Fethi Bey, Samsun'da bazı Rum ailelerin müracaatları üzerine bunların yurtdışına çıkmalarına izin vermişti. Bu durum Samsun'da bazı dedikodulara ve memnuniyetsizliklere sebep olmuş ve TBMM'de de eleştirilmiştir.²²

Dâhiliye Vekili Fethi Bey, harekâtın ardından Mart ayının ilk günlerinde Samsun Mutasarrıfı Faik Bey'le birlikte Çarşamba'ya gitti. Burada bir gece kalarak incelemelerde bulundu. Teftiş sırasında, köyleri Rum eşkıyası tarafından yakılmış olan Çarşamba kazasındaki Müslüman halkın “pek feci bir zaruret ve ihtiyaç içinde” oldukları görülmüştü. Aynı zamanda Çarşamba'nın Ayvalık mıntikasında üç bin kadar nüfusun açlıktan vefat etmekte olduğu anlaşılmıştı.²³ Çarşamba mıntikasındaki Ermeni çeteleriyle Çarşamba ve Terme mıntıklarındaki Müslüman çetelerin af dilekleri kabul edilerek cezaları tecil edildi. Ermenilere bir iskân sahası gösterildi. Silah ve cephanelerini teslim edeceklerini taahhüt etmelerine rağmen buna uymamışlardır. Fethi Bey buradaki incelemelerinden sonra Samsun'a dönmüş ve ardından Trabzon'a hareket etmiştir.

8-14 Mart 1922 tarihleri arasında Trabzon, Giresun ve Ordu ziyaretlerini tamamlayan Fethi Bey, 15 Mart 1922 günü Ordu'dan Samsun'a gelmiş, iki gün sonra da Ankara'ya gitmek üzere Samsun'dan ayrılmıştır.²⁴

Fethi Bey'in Trabzon, Giresun ve Ordu'yu Ziyareti

Pontuşçular üzerine başlatılan harekât devam ederken Fethi Bey Trabzon, Giresun ve Ordu'ya kısa süreli ziyaretlerde bulundu. 8 Mart'ta Samsun'dan vapurla hareket eden Fethi Bey'in,²⁵ Trabzon'a gelmekte olduğu haberi İstikbal gazetesinde yer almıştır.²⁶ Ertesi gün refakatinde Jandarma Genel Komutanı Galip Bey olduğu halde Trabzon'a gelen Fethi Bey, iskelede büyük bir törenle karşılanmıştır. Vapurun limana yaklaştığı sırada “halk fevç fevç iskelede inmiş”, polislerle bir bölük asker, öğrenciler ve Dârüleytam bandosu iskelede yerlerini almışlardı. Eşraf ve Vilayetin ileri gelen memurları da iskelede toplanmışlardı. Vapurun limana girmesi üzerine Vali Vekili ve Fırka Komutanı Sami Sabit Bey ve Belediye Reisi Hüseyin Efendi motorla, Müdafaa-i Hukuk heyeti ile diğer yetkililer kayıklarla vapura gitmişlerdir. Bir süre sonra Fethi Bey motorla iskelede gelmiş ve burada kendisini karşılayanlarla görüştüğünden sonra halkın alkışları arasında otomobile binerek Belediye dairesine gitmiştir. Belediyede eşraf ve memurlarla yaptığı

²² Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 431.

²³ Dahiliye Vekaletinin 17 Mayıs 1922 tarihli yazısı üzerine Çarşamba kazasına yardım yapılması için bir kararname çıkarılarak “Terme kazasında emanet-i aşareden mevcut otuz iki bin kilo mısırın” Çarşamba'ya gönderilmesi kararlaştırıldı, 30 Mayıs 1922. *BCA* 030-18-01-01-04-55-7.

²⁴ Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 431.

²⁵ Fethi Bey, aynı gün Samsun'dan eşi Galibe Hanıma yazdığı mektupta, “Ben bugün Trabzon'a gidiyorum. Üç dört gün sonra avdet edeceğim. Ondan sonra dahi Ankara'ya hareket edeceğim” demektedir. Fethi Okyar, *İki Gözüm Galibem Malta Sürğününden Mektuplar*, Ed. Pınar Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.242.

²⁶ “Samsun'da bulunmakta olan Dahiliye Vekili muhterem Fethi Beyefendi'nin bugün şehrimizi teşrif buyuracakları haber alınmıştır.”, *İstikbal*, 9 Mart 1922.

görüşmede, “Trabzonluların vatanperverliklerinden kahramanlıklarından ve Millî harekâta önyak olmalarından sitayişkârane bir surette bahsettikten sonra halkın emellerini ve arzularını anlamak maksadıyla seyahat etmekte olduğunu söylemiştir.” Gece, Belediye Reisi Hüseyin Efendi tarafından misafir edilen Fethi Bey, ertesi gün halkla görüşmelerde bulunmuştur.²⁷

Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey TBMM'nin 10 Haziran 1922 tarihli oturumunda, Dâhiliye Vekili Fethi Bey'in Trabzon'da halkla görüşmediğini iddia etmiştir. Fethi Bey, aynı oturumda yaptığı konuşmada kendisine yöneltilen eleştirilerin doğru olmadığını savunmuştur:

Bendeniz Trabzon'a gittiğim zaman Trabzon ahali-i hamiyet-mendânın hüsnü kabulüne mazhar oldum ve Belediye dairesine gittim. Belediye dairesinde memleketin bilumum eşraf ve ağayânı ve muteberânı geldiler ve onlarla görüş-tüm. Ahali ile temas etmek için başka tarik yoktur zannederim. Belediye dairesinde herkesi kabul ettiğim gibi hükümete bana müracaat eden her zatı kabul etmekten başka halkla temas için bir tarik bilmiyorum. Dükkân dükkân gezip te herkesin hatırını sormak da zannederim bir Dâhiliye Vekili için kabil değildir. Burada kendilerinin kastetmek istedikleri Müdafaa-i Hukuk Reisi Hacı Ahmet Efendi ile Belediye dairesinde görüş-tük. Belediye Reisi muhtereminin kendilerine müteşekkirim, bana evlerinde yer verdiler, hüsnü kabul ettiler. Onun evinde bir saat kadar görüş-tüm, temas ettim ve beni Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde bir ziyafete davet ettiler, düşündüm, bu daveti kabul etmemek için kendimce bir mazeret buldum. Çünkü Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kısm-ı azamı böyle ziyafetlere masrûf olduğu için ve bu masruf paraların masraflarının hizasında da hangi zatın şerefine ziyafet verildiği mukayyet olduğu cihetle benim namımın da bu tahsisat raporuna geçmesine razı olmadığım için (alkışlar) davetlerini kabul edemedim. İşte halk ile temas etmemek meselesi, halkın temasından kaçınmak meselesi, sırf bu ziyafetin kabul edilmemesinden neşet etmiştir. Mekteplerine gittim, müftülerine gittim, bilcümle devâire gittim, hükümet dairesinde ilan ettim ve kim arzu ederse bana gelsin ve arz-ı halini versin dedim. Halkla temas için başka surette bir çare olacağını bilmiyorum, bir çare varsa lütfen bildiriniz.²⁸

Trabzon'a gelişinde büyük bir törenle karşılanan Fethi Bey'in ayrılırken nasıl uğurlandığı hakkında Trabzon basınında herhangi bir haber yayınlanmamıştır. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organı durumundaki İstikbal gazetesinin takındığı bu sessizlik Fethi Bey'e duyulan kırgınlığın bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Trabzon'da birkaç gün kalan Fethi Bey, Samsun'a dönüşünde önce Giresun'u ve ardından Ordu'ya ziyaret etmiştir.

Fethi Bey, 13-14 Mart tarihlerinde Ordu'da ziyaretlerde bulunmuştur. 13 Mart pazartesi günü motorla Giresun'dan Ordu'ya gelen Fethi Bey'in refakatinde Jandarma Genel Komutanı Miralay Galip Bey, Dahiliye Özel Kalem Müdürü Raşit Bey, Giresun Belediye Reisi ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Osman Ağa

²⁷ *İstikbal*, 10 Mart 1922. Fethi Bey'in 10 Mart 1922 günü Trabzon'da yetkililerle çektiği toplu fotoğraf için bkz., Okyar, *a.g.e.*, s. 243.

²⁸ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s. 371-372.

(Topal Osman), Ziya Bey (Çürüksulu) bulunuyordu. Ordu Mutasarrıfı Ethem Bey başkanlığındaki heyet Fethi Bey'i iskele başında karşılamışlardır. Takım önünde İstiklal Marşı okunduktan sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne geçilerek görüşmeler öğleye kadar devam etmiştir. Görüşmelerin ardından Alipaşazade Ziya Bey tarafından yirmi kişilik ziyafet verilmiştir. Geceyi Ordu'da geçiren Fethi Bey ertesi gün okulları, Osmanlı Bankasını, Ticaret Odasını ve ticarethaneleri ziyaret etmiştir. Öğle yemeği Belediye Reisi Yusuf Bey tarafından, akşam yemeği ise eşraftan Hacı Harun efendinin konağında verilmiştir. Fethi Bey refakatindekilerle birlikte gece saat üç sıralarında limanda bulunan Fransız bandıralı Vusta vapuruyla Samsun'a hareket etmiştir.²⁹

Sonuç

Dâhiliye Vekili Fethi Bey, 15 Mart 1922 günü Ordu'dan Samsun'a dönmüş, iki gün sonra 17 Mart'ta Ankara'ya gitmek üzere Samsun'dan ayrılmıştır. İki ay kadar süren Karadeniz gezisinin iki haftaya yakın kısmını Samsun'da geçiren Fethi Bey Amasya, Çorum ve Sungurlu yoluyla 25 Mart günü Ankara'ya dönmüştür. Dekovil treniyle saat ikide Ankara'ya gelişinde kendisini Valisi İhsan Bey ve diğer devlet erkânı karşılamışlardır.³⁰

Gezi sırasında Pontusçuluk dışında adi eşkıyalık olaylarının da ortadan kaldırılmasına çalışılmıştır. Jandarma Genel Komutanı Miralay Galip Bey'in yaptığı açıklamaya göre, bölgede ufak-tefek inzibati ve yol kesme olayları yaşanmaktaydı. Halkı eşkıyaların verdiği zararlardan korumak için aralıksız bir takibat başlatılarak köklü tedbirler alınmıştır. Çorum livası dâhilinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan bir çete reisi, sıkı takibat karşısında Yozgat'ta devlet güçlerine teslimi mecbur olmuştur.³¹

Fethi Bey Ankara'ya döndüğünde 10. Fırka'nın Pontusçulara karşı başlattığı harekât devam etmekteydi. Yürütülen sıkı takip sonucu birçok Rum çetesi Samsun'u terk etmek zorunda kalmıştı. Samsun ve çevresinde Müslümanlara karşı çeşitli mezalimlerde bulunan seksen kişilik bir Rum çetesi Kastamonu ve Bolu taraflarına geçmişti. Mayıs ayında kendilerini takip eden askeri birlikle girdikleri çatışmada bunlardan 14'ü ölü, 5'i yaralı ve 6'sı da sağ olarak yakalanmıştı. Ayrıca, Müslüman köylerinden gasp etmiş oldukları eşya ve erzak da ele geçirilmişti.³² Bununla birlikte 1922 yazında Pontusçu çetelerin varlığına henüz son verilememişti. Dâhiliye Vekâleti'ne gelen raporlarda Samsun, Amasya, Tokat livaları asayişini ihlal eden eşkıyanın tekrar sarp mevkilerde toplanarak büyük çeteler halinde köylerde Müslümanlara karşı saldırılarını artırdıkları bildirilmekteydi. Cemil Cahit Bey'in tahminine göre Ağustos ayı itibarıyla Samsun, Amasya ve

²⁹ *Güneş*, 15 Mart 1338.

³⁰ *HM*, 26 Mart 1922.

³¹ *HM*, 28 Mart 1922.

³² *HM*, 25 Mayıs 1922.

Tokat livalarında 1.600 kadarı silahlı olmak üzere 8 bin kadar eşkıya mevcuttu. Bunlardan 3.500'ü (800'ü silahlı) Samsun livası dâhilinde bulunuyordu.³³

Dâhiliye Vekili Fethi Bey'in uzun bir süre bizzat harekât bölgesinde bulunması TBMM Hükümeti'nin Pontus isyanının bastırılmasındaki kararlılığını göstermektedir. Başlangıçta Pontusçu çetelerle mücadele görevi bir askerî tedbir olarak Merkez Ordusu'nun sorumluluğuna bırakılmıştı. Fethi Bey'in Dâhiliye Vekilliği'ne atanmasından sonra ise bu görev mülkî idarenin sorumluluğuna verilmiştir. Böylece bir iç asayiş meselesi olarak görülen Pontus isyanı bir yıl içinde tamamen bastırılmıştır.

KAYNAKLAR

- Anadolu Hediyesi*, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, No: 4, Dersaadet 1337.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*
- BEYOĞLU, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, Birinci Basım, İstanbul 2011.
- Güneş*, 15 Mart 1338.
- Hâkimiyet-i Milliye (HM)*.
- İstikbal*.
- KURT, Yılmaz, *Pontus Meselesi*, TBMM Basımevi, Ankara 1995.
- OKYAR, Fethi, *İki Gözüm Galibem Malta Sürgününden Mektuplar*, Ed. Pınar Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- ÖZÇELİK, Mücahit, "I. ve II. Dönem Niğde Milletvekilleri ve Faaliyetleri", *I. Uluslararası Niğde Dil, Kültür ve Tarih Sempozyumu*, 3 Mayıs 2012, s.16.
- TBMMZC*, C:15, 18, 20, TBMM Matbaası, Ankara 1959.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C: III, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985.
- YAZICI, Nuri, *Milli Mücadele'de (Canik Sancağı'nda) Pontusçu Faaliyetler (1918-1922)*, Ankara 1989.
- YILMAZ, Hadiye, *Dünden Bugüne Pontus Macerası*, İstanbul 2016.

³³ Fethi Bey, 16 Temmuz 1922'de İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderdiği yazıda, "Eşkıyanın bu sureti tecavüzü evliye-i mezkure servet-i umumiyesini fevkalâde ızzar ettiği gibi nüfusça da zayıtı mucib olmakta ve bilhassa nüfus zayıtı telafisi gayrikabil olacak dereceyi bulmaktadır." Bakanlık mutasarrıflarla görüşerek Samsun livasında 13, Amasya livasında 35, Tokatta 30 yerde sabit kuvvetli karakollar ve ayrıca her üç livada "dolgun mevcutlu seyyar takip kuvvetleri" tertibinin başarılı sonuçlar alacağı kanaatine varmış. Bunun için üç livanın jandarma kadrosuna 3 bin neferin ilavesini uygun görmüştü. *BCA*, 030-18-1-1-07-16-18.

EKLER

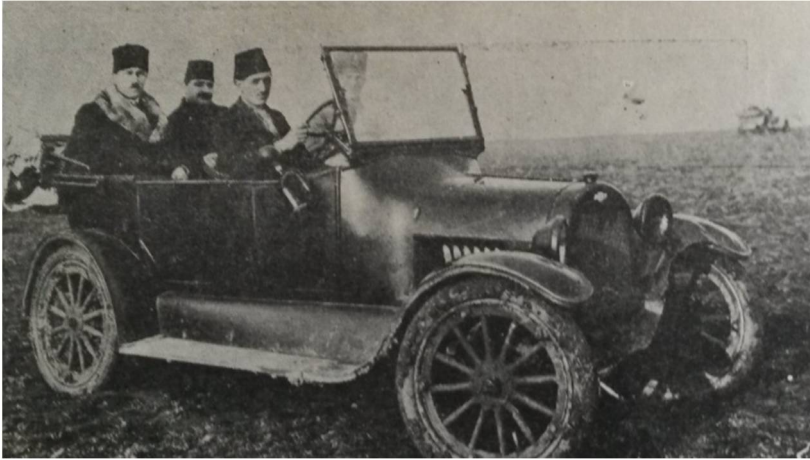
TOKAT SANCAĞI'NDA PONTUSÇULUK FAALİYETLERİ*

“Harbi Umûmî'nin birinci senesi nihayetlerinde, malum ya o zamanlarda bunlar da askere alınmışlardı. Bu askere alınanlar tamamıyla firar ettiler ve geldiler. Karadeniz sevâhiline Ruslar tarafından işgali üzerine Çar Hükümeti bunlara silah dağıttı. Bu firarlar ta Samsun ile Çarşamba arasından başlar gelir, Yeşilırmağ'a, Tokat'a gelir, Erbaa (?) nahiyesinde müntehi olur. Bütün ormanlık bir dağdır. Bu dağda 70-80 bine yakın Rum köyleri vardır. Bunlar tamamıyla teslîh edilmişlerdi (silahlandırılmışlardı), bomba ve saire hepsi vardı. Bunlar alelade hırsızlık yapıyorlardı. O zaman islam köylerinde de asker kaçakları vardı. Bazı asker kaçakları bunlara karşı köylerini vikaye ediyorlardı. Ara sıra müsademe de oluyordu ve birbirlerini öldürüyorlardı. Sonra efendim, mütareke oldu, mütareke olduktan sonra bu Rumlara karşı gayet ihmalkâr bir siyaset takip edildi. Güya Rumlara ilişilmeyecek, Rumlara ilişilirse Hükümet mazarrat (zarar) görecek, Rumların yaptığı cinayetleri Hükümet tabiatıyla ister-istemez ihmal edecek, görmeyecek. Bunlar Hükümetin vaadini anladılar. Ötede beride artık dünyada bir insan nasıl öldürülürse kazıklamak, ağaca bacağından asmak, yakmak, türlü türlü işkencelerle kıyıda, bucakta öldürülür. Ne bir müddeiumumi gidebilir, ne bir jandarma gidebilir. Orada ölenler toprak yüzü görmemişlerdir, toprağın üzerinde çürümüşlerdir. Hele ırmağa atılan Müslümanların adedini Allah bilir. Yani bu mezalim o kadar çoktur ki, hükümet bilmiyor efendim. *Ne bir nahije müdürü, ne bir kaymakam yazabilir, Hükümetin siyasetine dokunmuş. Hatta bendenizi Rum meselesiyle alakadar olmak üzere Erbaa Kaymakam vekâletine gönderdiler. Giderken mutasarrıf ile jandarma kumandanı oturuyorlardı. Bendeniz de görüştüm, dediler ki, Rumların yaptığı cinayetleri biraz görmeyiver dediler. Niçin dedim; öyle siyasetimiz var dediler. Rumların yaptığı hırsızlıktan cinayetten dolayı birçok Müslümanlara iftira edilmiştir, kasten olmuştur ve Müslümanlar Rumların yerine gelmişler ve hapis olmuşlardır. Ferit Paşa Hükümeti zamanında böyle bir şeydi. Boyalarcık (?) dağından Pazar nahiyesine kadar teşmil eden bu kısımda yirmi kadar köy yani tamamen Boyalarcık dağının odunundan, otundan iktifa ve intifâ ederlerdi. Eskiden beridir ki arkaları bu dağlardır. Kendileri giderler, oradan odun keserlerdi. Beş senedir oradan ne bir hayvan ne bir odun kesebilirler, ne bir çöp getirebilirler, ne de bir hayvan yayabilirlerdi. Önünde ufacak bir mera varsa, var yani ekin arasında. Bundan başka orada hayvan da kalmadı, bir şey de kalmadı, bütün munkarız oldu gitti. Hala bugüne kadar devam ediyor. 23 Mayıs tarihli aldığım mektupta yine birkaç tane köyü soymuşlar, kadınları kesmişler. Sonra Serpin köyü var bu, dağlar içinde yüz elli hanelik bir köy. Bunlar askerden kaçırdıkları delikanlılarla bu köyü beş saattir muhafaza ediyorlardı. Köyün etrafına siper kazmışlar. Geçen gün geldiler, köyün beş yüz tane mevâşisini (davar ve mal) götürdüler. Bir köyden beş yüz tane mevâşî giderse o köyden ne hayır kalır. İşte bu suretle bütün köylerde ne kadar köy varsa bu dağdan mahrum kaldılar, istifade etmediler.”*

* Tokat Mebusu Rifat Bey'in TBMM'deki konuşması. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C: III, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1985, s.386

Samsun'da Fethi Bey'e refakat eden heyet (sağdan sola): Ağır topçu yüzbaşı Sarıyerli Kamil Bey, Samsun mebusu Süleyman Bey, Jandarma Genel Komutanı Yaveri Yüzbaşı Ferit Bey, Jandarma Genel Komutanı Miralay Galip (Yenen) Bey, Topçu Yüzbaşı Cemal Bey, Dâhiliye Vekâleti Özel Kalem Müdürü Raşit Bey, Samsunlu Hafız Efendi.

Dâhiliye Vekili Fethi Bey Samsun'da (Mart 1922)

Dâhiliye Vekili Fethi Bey Samsun'da (sağdan sola): Dâhiliye Vekâleti Özel Kalem Müdürü Raşit Bey, Jandarma Genel Komutanı Miralay Galip (Yenen) Bey, Dâhiliye Vekili Fethi Bey, Samsun Mutasarrıfı Faik (Günday) Bey, Samsun mebusu Süleyman Bey.

Dâhiliye Vekili Fethi Bey Trabzon'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleriyle

OSMANLI'DA SÜRGÜN: TRABZON ÖRNEĞİ*

*Nedim İPEK***

ÖZ

Osmanlı Devleti kamu güvenliğini sağlamak amacıyla çeşitli tedbirler almıştır. Bunlardan birisi de sürgün yöntemidir. Bu yöntemin Trabzon'daki uygulaması üç şekilde incelenebilir. Birincisi, fetih sonrası buradaki gayrimüslim nüfusun bir kısmı başta İstanbul olmak üzere ülkenin değişik yerlerine gönderilirken, Orta Karadeniz bölgesinden buraya Türk nüfus sevk ve iskân edilmiştir. İkincisi, Birinci Dünya Savaşı döneminde, cephe ve cephe gerisinde kamu güvenliğini bozan ve bozacağı düşünülen kişiler başka yerlere gönderilmiştir. Üçüncüsü, 1461-1920 yılları arası yasalara aykırı davrananların sürgün cezasına çarptırılmasıdır. Bu makalede, bu durum belgelere dayalı olarak incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı Devleti, Sürgün, Trabzon, Göç, Kamu güvenliği

EXILE IN THE OTTOMAN EMPIRE: TRABZON CASE

ABSTRACT

The Ottoman Empire used "exile" as a means of punishment among the precautions to achieve public security. The imposition of this kind of restriction can be examined in three ways. Firstly, after the conquest a part of the non-Muslim population in Trabzon was sent to different parts of the country, especially Istanbul, while the Turkish population from the Central Black Sea region has been dispatched and settled in Trabzon. Secondly, during World War I, people who disrupt or are thought to disrupt public security across the locations at the frontal region or at the background were sent to other places. Thirdly, between 1461 and 1920, those who violated the law were banished. In this article, the issue of exile and banishment as a legal restriction was examined with reference to documents.

Keywords: The Ottoman State, exile, Trabzon, immigration, public security

* *Gönderim tarihi:14.02.2019. Kabul Tarihi:20.03.2019.*

** *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAMSUN. nedimipek@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9239-1333*

Giriş

Sürgün iskân veya ceza yöntemi olmak üzere iki farklı şekilde uygulanmaktaydı. Birincisi belirli bir proje çerçevesinde bir grubu veya topluluğu buldukları yerden çıkarıp farklı bir yere iskân etmektir. Bu fiilin politik, sosyal ve ekonomik amaçları vardır. Sürgün uygulaması Osmanlı Devleti'nin geleneksel veya klasik dönemin başlarında daha ziyade fethedilen yerlerdeki halkın başka bir bölgeye gönderilmesi veya buraya Müslüman Türk unsurların belirli bir metot çerçevesinde sevk edilip yerleştirilmesi şeklinde tatbik edilmekteydi. Amaç ele geçen bölgede Osmanlı Devleti'ni temsil edecek bir topluluk oluşturmaktır. İkincisi ise bireysel olarak işlenen suçlara karşı tatbik edilen bir ceza yöntemidir. Bu çalışmada bireysel suçlara karşı verilen sürgün cezasının tatbiki ve uygulanışı Trabzon kazası örneğinde kaynaklara istinaden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Sürgün Terminolojisi ve Uygulama

İslam hukukunda suç ve ceza *had*, *kıyas* ve *tazir* olmak üzere üçe ayrılır: Kıyas kul hakkı, tazir hem kul ve hem kamu, had ise kamuya karşı yapılan kanuna aykırı fiillerle ilgilidir. Sürgün hem had hem de tazir için verilen bir ceza çeşididir¹.

Sürgün köy veya şehir halkının geleneğe ve göreneğe uygun hareket etmeyen, davranışları ile huzurlarını kaçıran kişileri içlerinden uzaklaştırmak için uyguladığı bir ceza idi². Ayrıca yangına sebebiyet verenler, kundaklamaya engel olamayan bekçiler, asi çingeneler, cüzzamlılar da sürülebilmekteydi. Faizcilik, vurgunculuk veya muhbirlik yapanlarla dinsel gerekleri yerine getirmeyenler de aileleriyle birlikte sürgüne gönderilirlerdi³. Modern dönemde ise bu ceza, hükümlüleri *ıslah-ı nefis* amacıyla uygulanan bir yöntem haline dönüştü.

Modern dönemde devletin nizamını ve toplumun huzurunu bozmak, memuriyet görevini kötüye kullanmak, halka zulmetmek, emir ve yasaklara aykırı davranmak, şeri hükümlere uymamak, iftira atmak, eşkıyalık veya hırsızlık yapmak, gayri ahlakî davranışlarda bulunmak, kamu malına zarar vermek, kamusal yükümlülükleri yerine getirmemek, görevi kötüye kullanmak sürgünle cezalandırılıyordu⁴.

Sürgün bir kişinin, grubun veya topluluğun iradesi dışında iskân mahallini değiştirmek, bir yerden uzaklaştırmak, zorla göç ettirilmek anlamına gelmektedir. Fıkıh kitaplarında ise hükümlülerin geçici bir süre buldukları yerden uzaklaştırılarak başka bir yere gönderilmesi şeklinde izah edilmektedir. Sürgün hüküm-

¹ Mehmet Güneş, "Osmanlı Devletinde Sürgün Cezası ve Karahisarısahip'e Yapılan Sürgünler (1815-1839)", *History Studies*, 8/1, (Mart 2016), s. 49-70.

² Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebentlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, 4, İstanbul 1984, (s.79- 88), s. 81.

³ Biray Tugay, *Aydın Vilayetinde Sürgün (Tanzimat'tan Cumhuriyete)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 81.

⁴ Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları", *OTAM*, 19, Ankara 2006, s. 289; Oğuz Baytımur, *Osmanlı Devletinde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791-1808)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2011, s. 60; Kemal Daşçioğlu sürgün cezalarını yedi grupta tasnif etmiştir. Bk. Kemal Daşçioğlu, *Osmanlı'da Sürgün (Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2007.

lerinde bu ceza *nefy*, *nefy ve icla*, *nefy ve tağrip*, *nefy ve irsal*, *sarf ve tahvil*, *inha*, *icla*, *mütebaidin*, *tebid*, *ikamete memur* kelimeleri ile tanımlanmıştır⁵. Sürgün edilene *menfi*, sürgün yerine ise *menfa* denirdi. Nefy cezasının süresi suçun derecesi ve durumuna göre farklılaşmaktaydı. Zaman *nefy-i muvakkat* veya *nefy-i müebbed* şeklinde tanımlanmaktaydı. Tanzimat öncesi sürgün hükümlerinde süre belirtilmezdi⁶. Tanzimat sonrası iki farklı şekilde tanzim edilmiş hüküm görmek mümkündür. Hükümlerin bir kısmında süre, *nefy-i muvakkat* şeklinde yazılı iken diğerlerinde ise mahkûmiyet süresi ay veya yıl olarak daha açık bir şekilde yazılı idi. Ağır suçlular ise *nefy-i müebbet* veya *bir daha ayak basmamak* ifadeleriyle süresiz olarak o bölgeden uzaklaştırılmaktaydılar.

Sürgün edilen kişi kamu görevlisi ise nefy cezası tabii bulunduğu kurumun amiri tarafından tatbik edilmekteydi. Sürgün teklifini ulema için şeyhülislam, kapıkulu için yeniçeri ağası, diğer ehl-i örf için kaptan paşa yapmaktaydı. Tanzimat döneminde seraskerlik ve nezaretlere de bu yetki tanınmıştır. Söz konusu kurumlar sürgün tekliflerini sadarete yapmaktaydı. İlgili evraklar Tanzimat döneminde sadaret aracılığı ile Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'ye sevk edilmekteydi. Nihai karar padişaha aitti. Sürgün hükmünde menfinin adı, sürgün sebebi, menfiye refakat edecek mübaşir, bunların görevleri, dönüşte getireceği belgeler, mülkî amir, kadı ve naibin yetki ve yükümlülükleri belirtilirdi. Nefy cezasının infaz yetkisi Tanzimat'tan önce sadrazama, Tanzimat döneminde son yargılama yeri Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye aitti. Karar padişahın onayı sonrası tatbik edilirdi⁷.

Ferman mübaşir unvanı ile görevlendirilen divan-ı hümayun çavuşuna teslim edilirdi. Hükümlüyü menfaya götürmekle yükümlü kişiler çeşitli sebeplerle görev mahalline gelmeyebiliyordu. Bu gibi durumlarda mülkî amirden hükümlüyü götüreceği kişiyi kendi emri altında çalışanlardan birisini görevlendirmesi istenebilmekteydi⁸. Sürgün fermanı genellikle sürülecek şahsın bulunduğu yerin mülkî yöneticisi ile sürüleceği yerin mülkî amiri ve kadısına, özel olarak görevlendirilmiş ise mübaşire yazılırdı. Cezaya çarptırılan kişinin malları müsadere edilecek ise Enderun'dan bir kişi mallarını tespitle görevlendirilirdi. Suçluyu menfaya kadar götürüp yerleştirmek devletin görevi dâhilinde bulunduğundan bu işlem dolayısıyla doğan masraflar da kamu tarafından karşılanmaktaydı. Mübaşir menfada fermanı halka okuyup ilan ederdi. Bir örneği kadı siciline kaydedilirdi. Mübaşir kadıdan hükümlünün teslim edildiğine dair bir ilam alırdı. İlam infazın başlangıcı sayılırdı. Af taleplerinde aranan en önemli belgeydi. Sürgünün menfasındaki ikametini sağlamak, ceza süresi boyunca kontrol altında bulundurmak mahallin kadısının görevleri arasında yer almaktaydı. Kadı her şeyden önce sürgün edilen kişiyi konumuna uygun bir ikametgâha yerleştirmek ile işe başlardı. Hükümlü menfada serbest hareket etmek imkânına sahipti. İçlerinde zaman zaman konumuna uygun iş

⁵ Tugay, *a.g.t.*, s. 36.

⁶ Güneş, *a.g.m.*, s. 49-70.

⁷ Elif Özdemir, *1 Numaralı Nefy ve Kısas Defterinin (s. 74-134) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2018, s. 9.

⁸ BOA, A.Mkt, No. 212/11: Kütahya ve Hüdavendigâr Müşirliğine Tezkireler.

ve hizmet görenler de vardı. Görev, makam ve mevkilerini kaybetmiş olsalar bile hükümlülere statülerine uygun tayinat verilmekteydi. Örneğin Trabzon'a sürülen Arnavutlar arasında bulunan Piriştineli Ahmet Trabzon'da hem tahsil ve hem de *neşr-i ilm* yapmaktaydı. Bu nedenle emsalleri gibi buna da bir miktar maaş verilmekteydi. Ancak bu tahsisatın yeterli olmadığı gerekçesiyle ya bu paranın arttırılması veya İstanbul'daki medreselerden birine yerleştirilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine şeyhülislamın da görüşü alınarak serbest bırakılması ve İstanbul'da münasip bir medreseye yerleştirilmesi hususunda irade sadır oldu⁹. Menfa hayatı sona erdikten sonra da İstanbul'da bulunan medreselere yerleşenler olmuştur. Örneğin Trabzon valisi ve kadısına gönderilen Haziran 1851 tarihli hükümden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon'daki menfa hayatı sona eren bir kişi memleketi tarafına gitmeyeceğine dair kefil göstermesi şartıyla İstanbul'daki medreselerden birisine yerleştirilmesine izin verildi.

Belirtmek gerekirse sürgün yolculuğu esnasında veya sürgün mahalline vardıktan sonra yaşlılık ve hastalık gibi sebeplerden dolayı menfa mevkii değiştirilebilmekteydi. Örneğin Kars'tan sürgün edilen bir kişi hastalığı sebebiyle Bozcaada'ya kadar yolculuk yapamayacağı kanaati hâsıl olunca menfası Trabzon'a tahvil edilmiştir¹⁰. Bir diğer örnekte ise kanuna aykırı suçlarından dolayı Amasya'ya sürgün edilen müftünün menfası yaşlı olduğu gerekçesiyle Trabzon olarak değiştirilmiştir¹¹. Maraşlı Osman Paşa memleket nizamına muhalif davranışına mebni Bozok'a gönderildi. Ancak Bozok'un Maraş'a yakın olması sebebiyle menfası Trabzon'a tahvil edildi. (Kasım 1842). İleriki tarihlerde menfası bir kez daha değiştirilerek mübaşir gözetiminde Bursa'ya gönderildi¹². Cidde kaymakamı Nisan 1866 tarihinde işlediği suça binaen müebbeden Kıbrıs'a sürülür. Ancak adanın iklimine uyum sağlayamaz ve sağlık sorunları yaşar. Bunun üzerine Kıbrıs'ta beş, altı ay kaldıktan sonra menfası Trabzon'a dönüştürülür¹³. Bazı sanıklar haklarında hüküm verilinceye kadar tutuklu kalabilmişlerdir. Bu gerekçeyle Trabzon'da da tutuklu kalanlar olmuştur. Örneğin, Tırnova sabık kaymakamı irtikap sebebiyle kamu hizmetinden men edilecek, rütbesi tenzil edilecek ve iki seneliğine Bursa'ya

⁹ Trabzon vilayeti ve kadısına hüküm (Evahir-i Z 1266). Tuğba Akıllı Acar, *3 Nolu Nefy ve İtlak Defterinin (s. 1-100) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006, s. 207.

¹⁰ Çıldır Beylerbeyi ve Kars Muhafızı Ahmet Paşa'ya ve Trabzon Kadısına hüküm (15 R 1249). Sibel Kavaklı, *929/A Numaralı Nefy Defterinin (1826-1833) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2005, s. 581.

¹¹ Amasya ve Trabzon naiplerine hüküm (Evasıt-ı L 1259): Elif Özdemir, *1 Numaralı Nefy ve Kıyas Defterinin (s. 74- 134) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2018, s.59, 174.

¹² Özdemir, *a.g.t.*, s. 28, 155, 180.

¹³ Trabzon Valisi, Kıbrıs Mutasarrıfı ve Trabzon Kadısına Hüküm (Evasıt-ı ZA 1282; Harun Çoban, *5 Numaralı Nefy ve İtlak Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010, s. 310.

sürülecektir. Adı geçen kişinin Trabzon'da tutuklu kaldığı süre göz önüne alınarak sürgün süresi bir yıla indirilmiştir¹⁴.

Sürgüne tabi tutulanlar merkezden izin almak şartıyla menfa mevkiini geçici olarak terk edebiliyorlardı. Menfayı terk edebilmek amacıyla merkeze sunulan arzuhallerdeki gerekçelerden birisi hac farızasını yerine getirme talebiydi. Trabzon'da sürgünde bulunan üç Arnavut hac farızasını yerine getirebilmek için kendilerine gerekli iznin verilmesi hususunda yetkili makamlara müracaat etmişlerdir. Aslında bunların hac için ruhsat alıp memleketlerine savuşmaları ihtimali de söz konusudur. Bu ihtimali ortadan kaldırmak için hac sonrası yine Trabzon'a döneceklerine dair mahallince *kavi* bir kefil gösterebilenlere izin verilmesi görüşü belirmiştir. Netice itibarıyla Osmanlı bürokratinin tanımlamasıyla *hac-ı şerife gitmek, badelhac yine Trabzon'a gelmek üzere küfelaya raptıyla mürur tezkirelerine dahi şerh verilmesi* Meclis-i Vala'da kararlaştırılmıştır¹⁵.

Sürgünde bulunan kişiye diğer adli ve idari işlerini takip hakkı tanınmaktaydı. Hatta gerekirse bunun için hükümlünün infaz mahalli geçici olarak değiştirilebilmekteydi. Örneğin, Trabzon'da menfada bulunan Üsküplü Elhac Ebubekir, memleketteki işlerini yürütme yetkisini oğluna devretmişti. Ancak hükümlünün iddiasına göre oğlunun işlere vakıf olmaması sebebiyle resmî makamlar bu kişinin işyerinin faaliyetini durdurmuştu. Elhac Ebubekir resmî makamlara verdiği arzuhalde yetkililerle bu sorunu çözümlenmek amacıyla kendisinin İstanbul'a sevk edilmesini ister. Bu mealdeki arzuhal üzerine zaptiyenin gözetiminde işini takip etmek ve işin neticelenmesi sonrası tekrar Trabzon'a gelmek şartıyla İstanbul'a gönderilmesi hususunda irade sadır oldu¹⁶. Sürgün edilen kişi fakrû zaruret içerisinde ise geride kalan aile bireylerinin geçimlerinin temini veya belgenin ifadesiyle *terfih-i ahvaliçün* kamudan kendilerine maaş tahsis edilmekteydi. Örneğin Üsküp'ten Trabzon'a sürülen şahıslardan fakrû zaruret içerisinde olanların ailelerine verilmek üzere Üsküp Mal Sandığı'ndan beş bin kuruş tahsis edilmiştir¹⁷.

Sürgün edilen kişiler, iklime uyum sağlayamamak, meşakkat ve müşkülata maruz kalmak, yiyecek ve içeceğin pahalı olması, kıtlık gibi sebeplerle en temel ihtiyaçlarının karşılanamaması halinde *tahvil-i ikamet* talebinde bulunabilmekteydiler¹⁸.

Ceza özel veya genel af ile sona ermekteydi¹⁹. Sürgünün serbest bırakılması *utlak, af ve utlak, sebil, sebin, utlak-ı sebil*²⁰ olarak tanımlanmıştır. Hükümlüler geçim sıkıntısı çektikleri, ebeveynlerinin veya çoluk çocuğunun perişan olduğu, memlekette bulunan emlak ve akarını idare edecek kimsesi olmadığı, o ana kadar

¹⁴ Hüdavendigar Eyaleti Valisi Rafet Süleyman Paşa'ya Divan-ı Deavi Nazırı Muhtar Bey'e ve Bursa Kadısına Hüküm (Evahir-i Ş 1274). Kılıç, *a.g.t.*, s. 142.

¹⁵ BOA, Mvl. No. 91/50: Meclis-i Vükela Mazbatası.

¹⁶ BOA, Mvl. No. 77/19: Trabzon Valisinin Arz Tezkiresi (9 S 1265).

¹⁷ BOA, İ. Hus. No. 93/6: Resen irade (31 KE 1317); İ.Hus. No. 85/149: Resen İrade (31 KE 1317).

¹⁸ Güneş, *a.g.m.*, s. 60-64.

¹⁹ Köksal, *a.g.m.*, s. 295-297.

²⁰ Özdemir, *a.g.t.*

yaşadıkları sürgün hayatının terbiye olmaları için yeterli olduğu²¹ gibi gerekçelerle af talebinde bulunuyorlardı. Olay mahallinin olumlu rapor vermesi halinde konu en son Meclisi-i Vala'da müzakere ediliyordu. Meclisin de olumlu görüş bildirmesi durumunda nihai karar padişahın iradesine kalmaktaydı. Padişah genellikle bu gibi taleplerde bulunanların kanuna aykırı hareketlerde bulunmamak şartıyla serbest bırakılması hususunda irade vermektedir²².

Sürgüne tabi tutulanlar mücavir alandaki yerleşmelere gönderilebildikleri gibi oldukça uzak bir mekâna da sevk edilebiliyorlardı. Menfanın uzaklık veya yakınlığı işlenen suçun cinsine göre belirlenmekteydi. Sorunlu bölgeler dışındaki merkezlerin tamamına sürgün icra edilebilmiştir. Sürgün yerleri belirlenirken isyan, toplumsal kargaşa gibi devletin bekasını tehlikeye atacak hadiselerle sebebiyet veren veya teşebbüs edenler olay mahalline uzak sahalara sürülürken, bireysel hadiselerle sebebiyet verenler yakın yerlere gönderilebilmişlerdir. Özellikle Kuzey Afrika toprakları Osmanlı hâkimiyetinden çıkınca veya otoritesi zayıflayınca Anadolu'da küçük, kontrol edilebilir ve güvenli yerleşim birimleri sürgün mahalli olarak tercih edilmiştir²³. Trabzon da menfa sahasıdır.

Memleketinde geçimini temin edemeyenler kısmetini başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerde aramaktaydılar. Memalik-i şahanede geçim sıkıntısı çeken ve çareyi gurbette arayanların başında Trabzonlular gelmekteydi. Ancak gurbetçiler çoğunlukla buralarda iş bulamıyorlardı. Bu durum şehrin asayişini tehdit etmekteydi. Çözüm şehirdeki işsizlerin memleketlerine iade edilmesinde bulunuyordu. Cana ve ırza yönelik suçlarda dikkati çeken işsiz, hamal ve benzeri grupların kontrol edilmesinde sürgün, zorunlu çalışma veya hapis cezası başvurulmuş bir yöntemdi²⁴. Büyük şehirlerde işsiz başıboş dolaşan kişiler şehrin asayişini tehdit ediyorlardı. Bu gibi kişiler tespit halinde memleketlerine iade edilmekteydiler. Örneğin, İzmir'in sokaklarında işsiz güçsüz dolaşan Trabzonlu bir terzi çırağı zaptiye nezaretinin 1906 tarihli yazısı ile memleketine gönderilmiştir²⁵. Bu gibi kişiler yolda veya memleketinde fırsatını bulduğunda geri dönüyorlardı. Bu durum görevlilerin dikkatinden kaçabilmekteydi. Örneğin İstanbul'da Bayezid mevkiinde akrabalarının yanında ikamet eden Sürmeneli bir şahıs köyüne sürgüne tabi tutulmuştur. Gerekli işlemler yapılmış ve adı geçen şahıs köyüne gönderilmiştir. Söz konusu şahıs fırsatını bulunca tekrar İstanbul'a dönmüştür. Resmî makamlar bu şahsın firar ettiğini ancak 1,5 yıl sonra öğrenirler. Bunun üzerine Trabzon valiliği çareyi vilayet dâhilindeki mülkî amirleri daha dikkatli olmayı tavsiye etmekte

²¹ BOA, Mvl. No. 91/51: Trabzon Eyalet İdare Meclisi Mazbatası; BOA, A. Dvn, No. 67/48: Arz Tezkiresi.

²² Trabzon Kalası dizdarına hüküm (Evail-i Z 1203): Ramazan Uz, *24 Numaralı Kalebant Defterine (H. 1203- 1205 / M. 1788- 1790) Göre Osmanlı Devleti'nde Suçlular ve Cezalar (Değerlendirme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 258.

²³ Salih Özkan, "Niğde'ye Yapılan Sürgünler, *Bilig*, 36, (Kış 2006), s. 187-200.

²⁴ Gültekin Yıldız, *Mapusane Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839- 1908)*, İstanbul 2012, s. 22.

²⁵ Tugay, *a.g.t.*, s. 245.

bulur²⁶. İşsiz olup tespit edilemeyenler arasında hırsızlık ve gasp gibi adi vakalara adı karışanlar da olmuştur. Bunlardan yakalananlar nefy veya kürek cezasına çarptırılmışlardır. Örneğin Üsküdar'da bir handa hırsızlık yapan bir kişi Trabzon'a sürüldü. (Ağustos 1753). Küreğe mahkûm olanların cezası ise bir daha İstanbul'a dönmek şartıyla Trabzon'a sürgüne tahvil edildi²⁷.

Kamuda veya vakıflarda istihdam imkânı bulanlardan kanun ve nizama aykırı davrananlar sürgüne tabi tutulmuşlardır. Bu gibiler askerî, idarî ve malî idareciler hariç, genellikle memleketlerine sürgün edilmekteydiler. Örneğin, Süleymaniye müderrislerinden olup bazı uygunsuz davranışlarda bulunan bir Trabzonlu müderris *bu makule harekât-ı gayr-ı lâyıkaya ictisar edenlerin tedip ve terbiyeleri lazımeden idiğine binaen li-ecli't-tedib memleketi olan Trabzon'a nefy ve tağrip* olundu. Bu şahıs divan-ı deavi çavuşlarından mübaşir tayin edilen kişinin nezaretinde Trabzon'a sevk edilmiştir. 11 Temmuz 1851 tarihli ilamdan anlaşıldığı kadarıyla söz konusu kişi menfasına götürülmüş ve ikamet ettirilmiştir²⁸. Keza İstanbul'da Fatih Camii civarındaki Soğukkuyu Medresesi'nde sakin Rizeli bir talebe kendi halinde ırz ve edebiyetle meşgul olmayıp bazı talebeleri darp ettiği, yaraladığı veya hakaretimiz sözler sarf ettiği gerekçesiyle memleketi Rize'ye sürülmesi Şeyhülislam tarafından Kasım 1852 tarihinde teklif edildi²⁹.

Bilindiği üzere Osmanlı toplumu cemaatlerden oluşmaktaydı. Cemaatler günlük yaşamlarını millet sistemi gereği kendi inançlarına göre sürdürmekteydiler. Cemaate mensup kişilerin bu kurallara uyup uymadığı patrikhanelerce kontrol edilmekteydi. Tanzimat döneminde de kabul edilen ceza kanununa göre ayin ve mezhep kurallarına aykırı harekette bulunup *milletçe tedibi lazım gelenler* patrikhane tarafından muhakeme edilmekte ve verilen cezanın tatbiki sadaretçe mülkî amirden istenmekteydi. Örneğin Temmuz 1753'de Ermeni patriğinin arzuhalinden anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'daki Ermeni cemaati mensuplarını rahatsız eden Acem Ermeni taifesinden bir kişi ve zevcesi Ermeni cemaatinden çıkarılıp *fımabad patriğin mühürlü emr-i işarı sadır olmadıkça itlak olmamak üzere* Trabzon'a sürgün edilmiştir³⁰. Keza İstanbul'da Eğinli bir Hristiyan kadın ahlak dışı davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle Ermeni patriğinin resmî dilekçesi üzerine Trabzon'a ve oradan da Eğin kasabasına sürgüne gönderilmesi için hüküm verilmiştir³¹. Mezhep kurallarına aykırı davrananlar ise başka şehirlerde bulunan manastırlarda ikamete memur ediliyorlardı. Örneğin mugayir-i ayin ve mezhep hareketine mebni Rum milletine mensup bir kişi patrikhanece sürgün cezasına çarptırılmış ve

²⁶ BOA, Y.Prk. Um. No. 80/75: Trabzon Vali Vekilinden Şifre Tel (3 TS 1323).

²⁷ Fatma Şahin, *11 Numaralı Kalebent Defterine Göre (1-196) H. 1166- 1167 / M. 1753- 1754) Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Suç, Suçlu ve Cezalar (Değerlendirme Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 351, 378, 414, 615.

²⁸ Divan-ı Deavi Nazırı Mustafa Mazlum Bey, Trabzon Valisi Vezir Bekir Rüstem Paşa ve Trabzon Kadısına Hüküm (Evail-i C 1267). Tuğba Akıllı Acar, *a.g.t.*, s. 230.

²⁹ Trabzon Valisi ve Zabtiye Kaymakamı ve Rize Kazası Naibine Hüküm (Evahir-i B 1268.) Akıllı Acar, *a.g.t.*, s. 299.

³⁰ Melek Deniz, *2 Numaralı Nefy ve Kısas Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015, s. 215.

³¹ Trabzon Vilayetine ve Eğin Kazası Naibine Hüküm (Evahir-i ZA 1259). Özdemir, *a.g.t.*, s.179.

30 Mayıs 1848 tarihinde Sümela Manastırı'na gönderilmiştir. Bir süre sonra patrikhane yaptığı işten pişmanlık duyduğunu ifade eden bu kişinin serbest bırakılmasını sadareten talep eder. Bunun üzerine Trabzon valiliğine adı geçen kişinin tahliye edilerek memleketine gitmesine izin verilmesi hususunda takrir gönderilir³².

Trabzon'a sürgün edilen gayrimüslim din adamları da mevcuttu. Ermeni ve Rum Patrikhaneleri tarafından cezalandırılan Hristiyan din adamları da sürgüne tabi tutulabilmiştir. Patrikhane tarafından sürgüne çarptırılanların isimleri hükümete bildirilince hükümlü hususi olarak görevlendirilen muhafızlar marifetiyle Trabzon'a getirilip yetkililere teslim edilmekteydi. Bu şekilde sürgün edilen Rum cemaatine mensup din adamlarından bir kısmı *ıslah-ı nefis* için Sumela Manastırı'na gönderilmiştir. Hükümlünün affına dair yeni bir ferman gelmedikçe manastırdan dışarı çıkarılması yasaktı. Mesela Samako Metropoliti ruhban ve mezhep kurallarına aykırı hareketine mebni metropolitlik ve papazlıktan külliye ihraç edilip Sümela'ya sürülmüştür. Katolik Ermenilerden de bazı kişiler sürgün cezasına çarptırılıp Trabzon'a gönderilmiştir. Mesela Katolik Patriği vasıtasıyla Galata'da oturan ve cemaatin kurallarına aykırı hareket eden Ohennesoğlu Becen 1835'de bir mübaşir eşliğinde Trabzon'a sürüldü³³. Keza Katolik milletinden Karine 1844-1845 yıllarında Trabzon'a sürülenler arasında yer almaktaydı³⁴.

Trabzon'da bulunan sürgünler arasında sahte belge tanzim edenler de bulunmaktaydı. Hak sahibi olmayan kişilere tımar pusulası veren Acem Muhammet,³⁵ Anadolu'da kasaba kasaba dolaşarak para karşılığı sahte mürur tezkiresi dağıtan iki kişi bir daha İstanbul'a ayak basmamak üzere Trabzon'a sürüldü³⁶. Keza Moralı Yusuf Mısır'da Süleymanpaşazade namı ile para karşılığı tanzim ettiği sahte mürur tezkirelerini dağıtıyordu. Yakalanınca üzerinde bulunan para ilgililere teslim edilirken kendisinin bir daha İstanbul'a dönmek üzere Trabzon'a sürülmesine hükmedildi. (Kasım 1847)³⁷.

Burada ifade etmek gerekirse sürgün mahallinin belirlenmesinde en önemli unsur kişinin işlediği cürmün mahiyetidir. Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere adi vakalara adı karışanlar memleketlerine, tahrik ve fesat gibi hareketlerde bulunanlar ise *bu havalıye bir daha ayak basmamak üzere uzak bir mahalle* sürülürlerdi. Çıldır sancağı Livane kazasında vergi maddesinde bazı uygunsuz davranışlar zuhur etti. Bu uygunsuzlukları tahrik edenlerden müderris Samsun'a, molla ise Trabzon'a sürüldü³⁸.

Askerî, mülkî ve malî alanlarda makam sahibi olanlar görev mahalline bir hayli uzak yerlere sürülmüşlerdir. Bu gibilerin sürüldüğü yerler arasında Trabzon da bulunmaktaydı. Örneğin Belgenin tanımlamasıyla *su-i hareketine mebni* Debreli

³² BOA, A. Mkt. No. 192/11: Trabzon Valisine Takrir, Rum Patrikhanesinin Tezkiresi.

³³ Abdullah Saydam, "Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1791- 1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 154, İstanbul 2005, s. 81-106.

³⁴ Deniz, *a.g.t.*, s. 152, 166, 225.

³⁵ İstanbul Gümrüğü Emni ve Trabzon Kadısına Hüküm (Evasıt B 1166), Şahin, *a.g.t.*, s. 172.

³⁶ Tugay, *a.g.t.*, s. 253.

³⁷ Deniz, *a.g.t.*, s. 543.

³⁸ Erzurum Vilayeti, Canik Mutasarrıfı ve Samsun Kazası Naibine (Evail R 1267).

Hakkı Paşa ve biraderi Talip Bey Trabzon'a sürüldü. 8 Temmuz 1841 tarihli belgeden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon müşiri Osman Paşa adı geçen şahısların İstanbul'da ikamet etmek şartıyla affını talep eder. Bu talep konusunda Rumeli Müşiri Yusuf Paşa'nın görüşü sorulur. Yusuf Paşa 8 Temmuz 1841 tarihli arz tezkiresinde “*müddet-i tard ve tebidleri haylice vakt olunarak ıslah-ı nefis etmiş olacakları, ... Dersaadet'te ve hatta Rumeli'de ikametlerinde herhangi bir mahzur olmadığı yönünde görüş belirtir*³⁹.

Yeniil aşairi perakendesinden Ankara Sancağı Pürtek Cemaati Müdürü Musabeyoğlu Mehmet Bey *memleket mesarifi ve akçe-i güzeşte* namı ile Pürtek-lilerden akçe tahsil eylediğinden⁴⁰ görevinden azlolunarak Ağustos 1845 tarihinde Trabzon'a sürülmüştür. Yaklaşık bir yıl kadar bir sürgün hayatı yaşadktan sonra çoluk çocuğunun ötede beride sürünmek durumunda olduğu gerekçesiyle affını talep etmiştir. Sürgün süresinin yeterli olduğuna kanaat getirilerek söz konusu cemaatin işine karışmamak şartıyla affedildi (Haziran 1846)⁴¹.

Kütahya kazası murabahacılarından Sabık Kütahya Muhassılı Müftüzade İbrahim Bey ve azadan Karağazade Hacı Hüseyin ahali ve fukaraya zarar veren murabahacı takımından oldukları iddiasıyla *bila-müddet* sürgüne tabi tutuldular. İbrahim Bey Kasım 1849 tarihli hüküm gereği Trabzon'a sürülmüşse de Bursa'ya firar etmiştir. Hatta buradan menfasının Bursa veya Balıkesir'e tahvilini isteyebilmiştir. Talep kabul edilmemiş ve sabık muhassılın karayolu ile Trabzon'a sevki hususunda Hüdavendigâr müşirine ve Kütahya muhassılına talimat verilecektir⁴². Trabzon'a sevk edilen İbrahim Bey 31 Mart 1849 tarihli arzuhalinde ikamet müddetinden beri hayli zaman geçtiği, bu süre zarfında çoluk çocuğunun sefil ve perişan olduğu gerekçesiyle giriftar olduğu *mahcuriyet-i vatan beliyyesinden* affını istiyordu⁴³. Talep Meclis-i Vala'da müzakere edildi. Yapılan inceleme sonucu dört aydır sürgün hayatı yaşadığı anlaşıldı. Meclis-i Vala bu süreyi terbiye olmak için yeterli görerek bundan böyle hiçbir şekilde memleket işlerine karışmamak ve sadece kendi işiyle meşgul olmak şartıyla serbest bırakılmasına karar verdi⁴⁴. Sisam Adası Kocabaşısı Yani ve Dimitri bir daha adaya ayak basmamak üzere Trabzon'a sürülenler arasında yer almaktaydı⁴⁵. Bunların kasaba dâhilinde gezmeleri için Trabzon'daki Rum milletinin kâhyası yetkililere kefalet takdim etmiştir⁴⁶. Adı geçen kişilerin bir daha benzer uygunsuzluklara tevessül etmeyeceklerini Sisam Adası Meclis-i Umumisi taahhüt edince Ekim 1852 tarihli hükümle serbest bırakıldılar⁴⁷.

³⁹ BOA, I.Dh. No. 53/ 2602: Arz Tezkiresi.

⁴⁰ Deniz, *a.g.t.*, s. 249-304.

⁴¹ Deniz, *a.g.t.*, s. 26.

⁴² BOA, A.Mkt, No. 214/21: Hüdavendigâr Müşirine Şukka.,BOA, A.Mkt, No. 212/11. Hüdavendigâr Müşirine ve Kütahya Muhassılına takrir, Akıllı Acar, *a.g.t.*, s. 119.

⁴³ BOA, A. Mkt. No. 226/27: 7 CA 1265 tarihli arz-ı hal.

⁴⁴ BOA, A. Amd, No. 11/38: Sadaret Tezkiresi. Akıllı Acar, *a.g.t.*, s. 135.

⁴⁵ Trabzon Valisi ve Kadısına Hüküm (Evasıt ZA 1268).

⁴⁶ BOA, MvI, No. 243/ 17: Trabzon Valisinin Tezkiresi 9 CA 1267.

⁴⁷ Trabzon Valisi ve Trabzon Kadısına Hüküm (Evasıt ZA 1268), Akıllı Acar, *a.g.t.*, s. 306.

Trabzon'a Sürgün

1-Nablus'tan Sürgün Edilenler

Trabzon'a Nablus'tan da sürgün yapılmıştır. Nablus, Kudüs'ün kuzeyindeki bir vadide inşa edilmiştir. Tanzimat'a kadar Tokan, Cerrar, Abdülhadi ve Nimr gibi hanedan kökenli aileler bölgenin idaresinde etkili olmuşlardır. 1831- 1841 yılları arasında Mehmed Ali Paşa ailesince idare edilen Nablus'ta 1841 yılında Osmanlı idaresi tekrar tesis edilmişti. Bölgede Osmanlı otoritesinin sağlanması esnasında asayiş bozucu hadiseler adı karışan hanedana mensup kişiler sürgüne tabi tutulmuştur. Nablus'ta uygunsuz davranışlarda buldukları iddiasıyla hanedandan Abdullah Bey (Efendi), Tufanzade Süleyman Bey, Şeyh İbrahim ve Şeyh Kasımül Abdülhadi ailesinden yedi kişi mahallince tekrar olunacak tedkikat ve muhakemenin neticelenmesine kadar zaptiye kaymakamı marifetiyle Trabzon'a sevk edilmişlerdir. (26 Ocak 1852). Bilahare bunların on sene sürgünde yaşamaya mahkûm edildikleri anlaşılmaktadır. Muhtemelen Nablus hanedanından Abdullah Efendi de Trabzon'a sevk edilenler arasındaydı. Abdullah Efendi'nin resmî makamlara verdiği istidasından anlaşıldığı kadarıyla kendisi Mısır'da 18 sene ikamet ettikten sonra Nablus'a avdet etmişse de bir sene sonra tekrar Mısır'a gitmek üzere iken sebepsiz yere sabık Nablus kaymakamı ve müdürü ile birlikte İstanbul'a gönderilmiş ve buradan da Trabzon'a sürülmüşlerdir. Sürgün döneminde memleketindeki mal varlıkları başka kişilerce gasp edilmekte olduğu ve ailesinin dilenci derecesinde perişan bulunduğu iddiasıyla affını talep etmiştir. Bu talep üzerine konunun araştırılması ve suçunun ne olduğunun tarafsız erbab-ı vukuf ve malumeden öğrenilip meclisçe tahkik ve tetkik edilerek neticenin bildirilmesi Nablus kaymakamlığından istenmiştir⁴⁸. Abdullah Bey'in dışında Trabzon'da bulunan Nabluslulardan Abdülkadir ve Mehmed Elhadi memleketlerine firar etmişlerdi.

Hâlihazır Trabzon'da bulunan Nabluslular af talebinde bulunurlar. Talep hakkında Sayda valilik makamından görüş istenir. Sayda valiliği bunların serbest bırakılarak memleketlerine dönmesini mahzurlu bulur. Ancak memleketlerinde bulunan emlak ve akarlarından elde edilen gelirlerden idarelerine kâfi akçenin taraflarına gönderilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁹. Sayda valiliğinin olumsuz görüşüne karşın Trabzon valiliği 3 Haziran 1853 tarihli arzı ile bunların şimdiye kadar *ıslah-ı nefis* eylemeleri memul olduğundan bundan böyle çoluk ve çocuklarıyla beraber olmak, emlak ve eşyalarına sahip çıkmak üzere serbest bırakılmalarını, yahut Şam'ın münasip bir mahallinde ikamete memur edilmelerini talep etti⁵⁰. Netice itibarıyla Nablusî Süleyman Bey ile Mehmet Sadık el- Cemaini ve İbrahim el Mustafa'nın sürgün edildikleri süre zarfında *ıslah-ı nefis* oldukları gerekçesiyle bundan böyle kendi işleriyle meşgul olup memleket işlerine karışmamak ve *mugayir-i rıza-yı şahane* harekâta bulunmamak üzere serbest bırakılmasına karar verildi⁵¹.

⁴⁸ BOA, A. Mkt. Mhm, No. 201/19: Nablus Kaymakamı Yusuf Ziya Bey'e Şukka.

⁴⁹ BOA, A. Mkt. Um, No. 146/ 72: Sayda Valisine Tezkire.

⁵⁰ BOA, Mvl. No. 288/45: Trabzon Vilayeti Tezkiresi (17 N 1271).

⁵¹ Kılıç, a.g.t., s. 385.

Trabzon'dan firar eden Nabluslulara gelince: Abdülhadi ailesinden Mehmed el Hüseyin Frenk kıyafetiyle Nemçe vapuruna binmiş ve İstanbul'a firar etmiştir. Aynı aileden olan yedi kişi daha kendisini takiben firar etmişti. Yapılan takibat neticesi söz konusu yedi kişi Giresun iskelesinde yakalandı. Trabzon valisinin değerlendirmesine göre bunlar kalebent olmadıkları için günlük yaşantılarını şehirde serbestçe sürdürmekteydiler. Bu da firarlarını kolaylaştıran bir unsur olmuştur.(18 Mart 1854)⁵². Mehmet el Hüseyin Efendi ise Nablus'a gitmiştir. Kudüs Mutasarrıfı İsmail Kamil 4 Ocak 1856 tarihli arzında bu ailenin Osmanlı'ya sadık olduğunu, bundan böyle herhangi bir tarafa müdahalede bulunmayacağını, davet edildiği asayiş toplantısına katıldığını beyan ile kendisinin ıslah-ı nefis eylediği kanaatinin hâsıl olduğu gerekçesiyle affını talep etmekteydi⁵³.

2-Balkanlardan Sürgün Edilenler

Trabzon'a Balkanlardan da sürülenler olmuştur. 1836 yılında Belene Mütesellimi Ali Paşa,⁵⁴ Bosnalı iki kişi bir daha memleketlerine ayak basmamak üzere Trabzon ve Ünye'ye sevk edilmişlerdir. 1837 tarihli bir belgeye göre bunların affedilmesi için Travnik vücutundan Hasan-paşazade Mehmed Bey'den kefalet senedi alındı⁵⁵. Belirtmek gerekirse bunlarla birlikte iki sabık mütesellim ve erkek kardeşleri, Kilis Asakir-i mansure süvari binbaşısı kavas eşliğinde Trabzon'a sürüldüler⁵⁶. Tespit ettiğimiz kadarıyla Bosnalı Gazi Hüsrev Bey Vakfı Mütevellisi Ahmet Ziya Bey de Trabzon'a sürülenler arasında yer almaktaydı⁵⁷.

Vergi yolsuzluğu ve halktan vergi adı altında yasal olmayan para toplayıp Trabzon'a sürülenlerden birisi de Belgradcık kazası sabık müdürü ile Vidin çorbacısıdır. Bu kişiler ahaliden tahsil ettikleri aşar ve rüsum dışında yasal dayanağı olmayan toplam dört yüz bin kuruşu aşan parayı zimmetlerine geçirmişlerdi. Çorbacıların zimmetlerine geçirdikleri para kendilerinden alınarak sahiplerine iade edildi. Müdürden de zimmetine geçirdiği paranın geri alınması ve cümlesinin Trabzon'a sürülmesi, bir sene orada ikamet ettirilmeleri, sürelerinin bitiminde tahliye edilip neticenin merkeze bildirilmesi hususunda karar alındı. (Ağustos 1858)⁵⁸.

Trabzon'da menfaa hayatı yaşayanlar arasında Arnavut kimliğine sahip olanlar da bulunmaktaydı. Bunlar Kosova, Piriştine ve Üsküp'ten sürülmüşlerdir. Elimizdeki belgelerde bunların sürgün gerekçeleri ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bildiğimiz Trabzon'da sürgün hayatı yaşayanların bir kısmı

⁵² BOA, Mvl. No. 273/54: Trabzon Valisinin Arz Tezkiresi (18 C 1270).

⁵³ BOA, A.Mkt. Um, No. 22/2: Kudüs Mutasarrıfının Arzı (25 R 1272).

Ayşegül Şahiner, *1964/150 Nolu Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007, s. 161.

⁵⁵ BOA, İd, No. 63/ 3148: Arz Tezkiresi (Eylül 1837).

⁵⁶ BOA, İd., No. 63/3148: Arz Tezkiresi (Eylül 1837).

⁵⁷ Deniz, *a.g.t.*, s. 152, 166, 225.

⁵⁸ Trabzon ve Vidin Eyaleti valileri ve Trabzon Kadısına Hüküm (Evahir M 1275); Ömer Kılıç, *4 Numaralı Nefy ve İtlak Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010, s. 156.

aslında prangaya mahkûm iken cezaları sürgüne tahvil edilenlerdir. Bunlar toplam 111 kişidir. Söz konusu Arnavutların bir kısmı tersanede ve bir kısmı da Davutpaşa kışlasında idi. Tersanedekilere günlük ekmek, yağ, soğan, tuz verilmekteydi. Davutpaşa kışlasındakilere ise katık parası karşılığı günlük 20'şer para tahsis edilmişti. Bunlar Trabzon'a gemiyle sevk edileceklerdir. Yolculuk esnasında kendilerine günlük ekmek ve 20'şer para katık parası verilmesi hususunda valiliğe yetki tanındı. Trabzon valiliği söz konusu mahkûmları şehirde barındırmaya müsait bina olmadığı gerekçesiyle onar kişilik gruplar halinde çevredeki kasabalara dağıttı⁵⁹.

Trabzon'daki Arnavutların çoğu büyük bir geçim sıkıntısı içindedir. Bunlara vilayet emvalinden 25 para yevmiye verilmekteydi. Geçim sıkıntısı içindekilerin bir kısmı hamallık, ırgatlık yaparak hayatlarını idame ettirmeye çalışmaktaydılar⁶⁰. Zamanla Trabzon'da menfaa hayatı yaşayan Arnavutlar af ve memleketlerine iadelerini talep ettiler. Özellikle af talebinde bulunan Üsküplü hükümlüler bundan böyle uygunsuz herhangi bir harekette bulunmayacaklarını taahhüt etmekteydiler. Dilekçeye ilaveten bu konuda Üsküp ahali tarafından tekeffül ve taahhüt olunduğuna dair iki kita kefaletname de takdim edilmiştir. Kefalet sistemi Osmanlı devlet ve toplumsal mekanizmasında önemli bir husustu. Kefalet, *mala kefalet* ve şahsa *kefalet* olmak üzere iki türdür. Şahsa kefalet İslam kültürüne özgü bir yöntemdir⁶¹. Burada esas bir adamın şahsına kefil olunmaktadır. Üsküplü 11 kişiye memleketleri Üsküp'te ikamet ettikleri mahallelerin imam, muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sanisi ile Üsküp'te demirci, yağ, debbağ, tüfenkçi, tüccar, saraç, bakkal gibi esnaf veya tüccarları, ashab-ı alaka, sipahi makulesi kefil olarak gösterilmiştir. Kişilerin kefil sayıları imam ve muhtar dışında iki ile beş kişi arasında değişmekteydi. Köylerde ise imam ve muhtarın dışında kefil sayısı 2 ila 4 kişi arasında değişmekteydi. Kefillerin tamamı o köyün sakinleriydi⁶².

Üsküp meclisinin 13 Nisan 1848 tarihli mazbatası üzerine Rumeli Ordusu müşirliğinden af isteklerinin kabul edilmesinin mahzurlu olup olmadığının tahkikiyle işarı talep edildi. Af talebinde bulunanlardan ağır cezalıktan olan dört kişinin memleketlerine gitmeleri mahzurlu bulunmuştur. Diğer 12 kişinin sivil olması ve suçlarının adı vaka kapsamında bulunması ve bundan böyle kanuna aykırı bir davranışta bulunmayacaklarına dair ahali tarafından kefaletname dahi verilmesi cihetiyle vilayetlerine gitmelerinde herhangi bir sakınca görülmediği Esseyit Mehmet Emin imzalı 16 Nisan 1848 tarihli takrir ile sadarete arz olunmuştur. Netice itibarıyla *cünha-yı azime* sebebiyle sürgün edilenler Trabzon'da ikamete devam edeceklerdi. Diğer sekiz kişinin işe memleketlerine gönderilmesi hususunda Trabzon valisine hüküm yazılması Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'de 9 Mayıs 1848'de

⁵⁹ BOA, Mvl. No14/21: 2 S 1263 tarihli arz tezkiresi, Trabzon Vilayetinin Tezkiresi (22 B 1263).

⁶⁰ BOA, Mvl, No. 26/30: Trabzon Valisi Esseyid İsmail Rahmi Arz Tezkiresi ve İrade (11 B 1264).

⁶¹ Bu konuda bkz. Osman Uysal, "19. Yüzyılda Osmanlı'da İç güvenlik ve Asayişin Temini Açısından Kefalet Sistemi", *Balıkesir Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Karesi Tarih Kulübü Bülteni*, 2007/1, s. 1-30.

⁶² BOA, I. Mvl. No. 120/3038. Kefilleri Mübeyyen defter-i memhure-i mahsus.

kararlaştırılmıştır. Öte yandan İstanbul'da tersanede bulunan dört kişi de aynı gerekçelerden dolayı serbest bırakılıp memleketlerine gönderileceklerdir. Serbest bırakılmayanlardan kürek mahkûmu beş kişinin cezasının nefye tahvili ile Trabzon'a gönderilmeleri hususunda kaptan paşaya hüküm gönderilmiştir⁶³.

Trabzon'daki Arnavutlardan bir kısmı da Priştinelidir. Bunlar da Trabzonlulara ait meskenlerde kimsesiz olarak kaldıklarından çektikleri cezanın yeterli olduğunu ifade ile serbest bırakılmayı talep ettiler⁶⁴. Bir diğer Arnavut sürgün ise daha ilginç bir talepte bulunur. Trabzon'da menfa hayatı yaşayan Arnavutlardan Novaberdeli Mehmet gayet yaşlı olduğu ifadesiyle İstanbul'daki akrabaları yanında *sedr-ı hakk* etmek ve ömrü oldukça *kale kapısından taşra* gitmemek şartıyla İstanbul'a sevkini talep eder. Bu hususta bir de mühürlü bir kefaletname sunar. Kefaletname Fatih civarında Çiftebaş Kurşunlu Medresesi Bevvabı Priştineli İbrahim Efendi'ye aittir. Netice itibarıyla adı geçen kişinin geçimini temin edemeyecek kadar yaşlı ve fakrû zaruret içerisinde olduğu, memleketi tarafına gitmeyeceğine, herhangi biriyle iletişim kurmayacağına ve hilaf-ı rıza bir harekette bulunmayacağına dair kefil de bulunduğundan akrabası nezdinde ikamet etmek üzere İstanbul'a gitmesine izin verildi⁶⁵. Benzer gerekçeyle Prizrenli Süleyman da vilayeti dâhiline gitmemek ve kavi kefil göstermek şartıyla İstanbul'da bir medresede ikamet etmek üzere af edilecektir⁶⁶.

1902'de Trabzon'da sürgün hayatı yaşayan Arnavutlar toplam 16 kişiydi. Bunlar nalbant, debbağ, bakkal, tütüncü, kömürcü mesleğine mensuptur. Aynı tarihte Bitlis, İzmir ve Bursa'ya sürülmüş dört Arnavut mevcut idi. Bunlardan ikisi sürgün sona erdikten sonra Aydın'da uygun bir memuriyette istihdam edilmesi hususunda irade sadır oldu⁶⁷.

3-Trablusgarp'tan Sürgün Edilenler

Trabzon'a sürülenler arasında Trablusgarp'ta isyan eden şeyhler de bulunmaktaydı. Şeyh Guma bunlardan birisidir. Cezayir'in işgali sonrası Kuzey Afrika'da başlatılan merkezîyetçiliğe hanedan aileler, kabileler, yeniçeriler muhalefet etmiştir. Muhalefet mekânlarından birisi de Trablusgarp'tı. Trablusgarp eyaletinin Cebel-i Garbi sancağında güçlü kabile lideri Şeyh Guma bölgede en geniş çaplı direnişi örgütlemiştir. Amacı Karamanlı hanedanını Trablus'ta tekrar işbaşına getirmektir. Şeyh Guma kuvvetleri her ne kadar Eylül 1839'da başarılı olduysa da⁶⁸ Haziran

⁶³ BOA, İ. Mvl. No. 120/3038: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Mazbatası (5 C 1264). İrade tarihi 14 C 1264.

⁶⁴ BOA, Mvl. No. 84/58: Abdühelim Kulları imzalı 9 R 1266 tarihli arzihal.

⁶⁵ BOA, İ.Mvl. No. 148/4193: Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Mazbatası (22 N 1265), Sadaret Arzı: 27 N 1265, İrade: 28 N. 1265.

⁶⁶ BOA, Mvl. No. 75/78; BOA, A. Amd, Nr. 26/28: Tezkire-i Samiye. BOA, A.Dvn No. 66/19: İrade 2 B 1267; BOA, I.Mvl. No. 192/5849: Rumeli Ordu-yı Hümayun Müşiri Tezkiresi (18. CA 1266)

⁶⁷ BOA, İ. Hus. No, 96/22: Resen İrade (3 Nisan 1318).

⁶⁸ Cemal Atabaş, *Trablusgarp Eyaletinde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 140.

1841'de Garyan'da Osmanlı kuvvetlerince dağıtıldı. Şeyh Guma kaçtı. Asi şeyhler tutuklandı. Yerlerine Garyan'dan başkaları atandı. Bu arada Şeyh Abdülcelil öldürülünce Osmanlı idaresi karşısında bir direniş odağı olarak Şeyh Guma tek başına kaldı⁶⁹.

1842'de Şeyh Guma ve Abdülhadi bin Murabıt Cebel-i Garbi'ye geldi. Mehmet Paşa'nın ifadesine nazaran Cebel-i Garbi muhaliflerin merkezi idi. Guma Trablusgarp Valisi Mehmet Paşa'nın teşebbüsleri neticesinde bölge ileri gelenlerinin garantörlüğünde teslim oldu. Guma ve Abdülhadi Trablus'ta uygun birer ikametgâha yerleştirildiler. Padişahın iradesine aykırı davranmayacağına dair Kur'an'a el basarak yemin eden Şeyh Guma affedildi ve kendisine kapıcıbaşılık rütbesine mahsus nişan ve hediyeler verildi. Ayrıca 2.500 kuruş maaş tahsis edildi. Yeğeni Abdülcelil, Kâhyası Mevlut, Damadı Şeyh Mermuri de taltif edildiler. Bütün bu tedbirler işe yaramadı⁷⁰. Bunun üzerine Şeyh Guma, kâhyası Şeyh Mevlut, biraderzadesi Abdülcelil, Damadı Şeyh Mermuri, Evlad-ı Said bin Sule Şeyhi Mermuri halkı kışkırtıp ayaklandırdıkları iddiasıyla sahip oldukları nişanları geri alındı ve bir daha Trablus'a ayak basmamak üzere çavuş ve kavaslardan oluşan dört kişilik bir ekip tarafından İstanbul'a sevk edildiler. Trablusgarp Eyaleti Müşiri Mehmet Paşa ve Defterdar Azmizade'nin ortak istidaları üzerine süresiz olarak Trabzon'a sürgün edildiler. (Ocak 1843)⁷¹. Şeyh Mermuri ileriki tarihlerde takdim ettiği arzında Şeyh Guma ve Şeyh Abdülcelil ile beş sene mücadele etmesine, Askar Ali Paşa'ya itaat ve hizmette kusur etmemesine rağmen söz konusu isyanda kendisinin de dahil olduğu iddiasıyla şikâyet edilince adı geçen şeyhler ile birlikte Trabzon'a sürüldüğünü, menfa hayatını genellikle hapisnede geçirdiğini, çocuklarının büyük bir sıkıntı içinde kaldığını ifade ile affını talep etti⁷².

Sadaret Trabzon valiliğinden Şeyh Guma ve beraberindekilerin firar edemeyecek şekilde tevkif ve muhafazalarını talep etmişti. Bunun üzerine Tüfekçibaşı dairesinde oldukça müreffeh bir odaya yerleştirildi. Buradan ayrılmasına engel olacak tedbirler alındı⁷³. Cuma günleri camiye kolcu nezaretinde gidip gelmesine izin verildi. Kendisine ve Şeyh Mermuri'ye 6 Kasım 1847'de Trabzon emvalinden 150'şer kuruş maaş bağlandı⁷⁴. Dışarı çıkma yasağı olmasına rağmen bölgede serbestçe dolaşabilmekteydiler. Hizmetindekiler için herhangi bir kısıtlama yoktu⁷⁵. İaşeleri ve sair masrafları hükümetçe karşılanıyordu. Buna rağmen Şeyh Guma tanıdık tüccar ve hemşerilerinden harçlık temin etmek talebiyle İstanbul'a adamlarından birisini göndermek için izin talep etti. Kendisine gerekli izin verildi. Ancak Şeyh Guma bu işi suiistimal eder ve İstanbul'a yanındaki menfilerden kethüdası

⁶⁹ Atabaş, *a.g.t.*, s. 140.

⁷⁰ Atabaş, *a.g.t.*, s. 163-174.

⁷¹ Özdemir, *a.g.t.*, s. 40; Orhan Koloğlu-M. Yavuz Erler, "Trabzon'da Sürgün Trablusgarplı Bir Şeyh: Guma (1843-1854) *Ciepo*, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 17. Sempozyumu Bildirileri, Trabzon 2006, (951-961), s. 951-953.

⁷² BOA, Mvl. No. 245/24: Şeyh Marmuru Arzı.

⁷³ BOA, A. Mkt. No. 23/75: Esseyid Abdullah'ın 16 R 1261 tarihli arızası.

⁷⁴ Atabaş, *a.g.t.*, s. 214.

⁷⁵ BOA, Amd. No. 2/81; Atabaş, *a.g.t.*, s. 174.

Şeyh Mevlut'u gönderir. Bir süre sonra Şeyh Mevlut Trablus civarındaki Cerbe mevkiine firar eder⁷⁶. Şeyhin firar ettiği anlaşılınca Trabzon'daki menfiler hapsedildiler. Hatta zincire vuruldular. Şeyh bu uygulamadan şikâyetçi olunca Babîâli, Trabzon valisinden menfilere eziyet edilmemesini, firar etmelerine engel olacak tedbirlerin alınması ile yetinilmesini ihtar eder. Hatta bunların ferah ve korunaklı bir yere nakledilmeleri istenir. Bunun üzerine Tüfekçibaşı dairesinin daha geniş bir odasına nakledilirler.

İngiliz elçisi şeyhin İstanbul'a veya Trablusgarp'a iadesini ister. Zaptiye nezareti Trablus'ta asayiş ve düzen sağlandığı için şeyhin hiçbir şeye karışmayacağına dair kuvvetli bir kefil göstermesi halinde affedebileceği yönünde görüş bildirdi. Trablus valisi ise kendisinin daha önce de affedildiği, buna rağmen fırsat bulduğunda önceki gibi fesat ve ihtilale cesaret ettiği, dolayısıyla buralarda kendisine emniyet olunamayacağını, akrabaları ile birlikte Trabzon'da tutulmasının daha iyi olacağı yönünde görüş bildirdi⁷⁷.

Af talebinin sonuçsuz kalması üzerine Şeyh Guma yaşlı olduğunu ve çocuklarına hasret kaldığını ifade ederek memleketinde bulunan ailesinin Trabzon'a getirilmesi için vilayet yetkililerine başvurur. Meclis-i Vala'da oluşan görüşe göre müeyyiden menfi olanların zevce ve müteallikatının istemesi halinde hükümlünün yanına gitmesinde herhangi bir mahzur görülmez⁷⁸. Kurulan iletişim neticesinde aile bireyleri Trabzon'a gitmeyi kabul etmişlerdir. Bunun üzerine 3'ü nikâhlı zevcesi, 2'si kerimesi, 1'i hemşiresi, 1'i kız kardeşinin oğlu, 2'si cariyesi, 2'si kölesi, 1'i hizmetçisi olmak üzere toplam 12 kişi Ömer Tacuri nam kaptanın gemisi ile gönderilmiştir. (29 Mart 1849)⁷⁹. Ailesi Trabzon'a gelince Guma'nın masrafları arttı. Şeyh Guma kendisine verilen maaşın azlığından serzenişte bulunmaya başladı. Bunun üzerine maaşı 31 Ocak 1851'de 200 kuruşa çıkarıldı⁸⁰. Aynı tarihte Guma tekrar affını talep etti. Trablusgarp valisi af talebinin kabulünü bölge için tehlikeli bulur. Bunun üzerine Şeyh Guma, Mermuri ve Ahmet Trabzon mal sandığından aldıkları maaşların Cidde gümrüğünden ödenmesini, Mekke'de ikameti, bu olmadığı takdirde hac farızasına izin verilmesini ister. İstek kabul görmez. Ancak Kırım Savaşı yıllarında Trabzon'un işgal tehlikesi gündeme gelince şeyh İstanbul'a nakledildi⁸¹. Söz konusu menfiler 1843-1854 yılları arası 12 yıl Trabzon'da sürgün hayatı yaşadı. Şeyh fırsatını bulunca Kuzey Afrika'ya dönecektir⁸².

Trablusgarp valisinin 11 Haziran 1854 tarihli arzına göre, Trablus'a firar eden Şeyh Guma'nın cebel halkını Osmanlı'ya karşı tahrik etmesinden korkuluyordu. Söz konusu korku yersiz değildi. Şeyh Guma'nın Tunus hududundaki

⁷⁶ BOA, İ.Msm, No. 72/2088: Abdullah Paşa'nın Tezkiresi; Atabaş, *a.g.t.*, s. 190.

⁷⁷ BOA, A. Mkt. Um, No. 24/ 55: 27 N 1266 Tarihli Arz Tezkiresi; Koloğlu-Erler, *a.g.b.*, s. 954-957.

⁷⁸ BOA, Mvl, No. 77/18: Mazbata.

⁷⁹ BOA, A. Mkt. No. 186/37: Trabzon Valisinin Arzı (5 CA 1265); BOA, A. Mkt. Nzd, No. 16/79: Trabzon Vilayeti ve Zabtiye Nezaretine Tezkire.

⁸⁰ Atabaş, *a.g.t.*, s. 246.

⁸¹ Koloğlu-Erler, *a.g.b.*, s. 959-961.

⁸² Koloğlu, Erler, *a.g.b.*, s. 959.

Nalut kazası Araplarını isyana kıskırtmak amacıyla Arapça hazırlattığı fesat-name ele geçirilmişti. 1854 yılındaki kuraklık neticesinde öteye beriye dağılmış halkın tahriklerden kolayca etkilenmesine ortam hazırlıyordu. Nitekim kısa bir süre sonra fitne ve fesatvari hareketlere kaldığı yerden devam etti⁸³. Kendi aşiretinin yanı sıra Havamid ve Kubat kabileleri ile de ittifak yaptı. Arapça bildiriler dağıtarak diğer aşiretleri de merkezi idareye karşı isyana teşvik etti. Nitekim Trablusgarp valiliği raporuna göre kendisi *ekber-i müfsidin* idi⁸⁴. 1858'de Osmanlı kuvvetleri ile çarpışırken öldü⁸⁵.

Guma'nın oğlu ve yeğeni silah altına alınarak tevkif edilmişlerdi. Bunların Trablus veya İstanbul'da bulunmaları sakıncalı bulununca Anadolu veya Rumeli ordularında istihdam olunmak üzere Miralay Osman Bey eşliğinde İstanbul'a sevk edildiler⁸⁶. Şeyh Guma ile menfiyen Trabzon'da bulunup firaren birlikte Trablusgarp'a dönmüş olan Şeyh Mermuri ve Şeyh Ahmet Mesluh gerçekleşen çatışmalar esnasında Osmanlı birliklerine iltica ettiklerinden ve sadakatlerini gösterdiklerinden Nisan 1860 tarihinde af olunmuşlardı⁸⁷. Şeyh Mermuri'ye maaş tahsis edildi⁸⁸.

Trabzon'dan Sürgün

Trabzon dâhilinden sürülenler de olmuştur. Bu konuda tespit ettiğimiz en erken tarihli olay 1802'de Maçka'da gerçekleşmiştir. Maçka voyvodalığını yapan Süleyman ve Abdi'nin haklarında kanunsuz hareketleri iddiasıyla sürgün fermanı çıkmıştır. Ancak gerçekleştirilen tahkikat sonucu söz konusu kişilerin görevlerini yaptıkları tespit edilince ferman iptal edilecektir⁸⁹. 1820-1821 yıllarında Trabzon'da valilik yapan Salih Paşa dirayetsiz olduğu gerekçesiyle azl edilip Tokat'a sürülmüştür⁹⁰. Trabzon vücuhundan Kalcızade Osman Bey 15 Şubat 1829'da *ifsad-ı memleket* misilli bazı uygunsuz hareketlerde bulunduğu tahkik edildiği için Kütahya'ya sürüldü. Osman Bey'in valilikçe tayin edilen bir mübaşir ile birlikte Trabzon'dan Samsun'a deniz yolu ile sevki planlandı. Ancak daha Akçakale mevkiinde gemiden inip bir şekilde Sinop'a gitmiş ve oradan Bolu'ya geçmiş olup affını talep etti. Kendisinin Trabzon'da bulunması mahzurlu bulunduğundan Erzurum valisinin kapıkethüdası mübaşir tayin kılınarak Kütahya'ya sevki tekraren karar altına alındı⁹¹. Trabzon vücuhundan ve istabl-ı amire müdürü payeli Katipzade

⁸³ BOA, A.Mkt.Mhm, No. 73/17: Trabzon Vilayetine Tezkire (17 CA 1271).

⁸⁴ Şeyh Guma Tunus'dan Suud'a Arapça fesatvari mektup yazmıştır. BOA, A.Mkt. Um, No. 193/71: Trablusgarp valisinin Arzuhali (25 B 1271).

⁸⁵ Koloğlu-Erler, *a.g.b.*, s. 959-961.

⁸⁶ BOA, I. Msm, Nr. 73/2094: Arz Tezkiresi.

⁸⁷ BOA, A. Mkt. Mhm, No. 163/37: Trablusgarp Valisi ve Maliye Nezaretine Tezkire. Ömer Kılıç, 4 Numaralı Nefy ve İtlak Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010.

⁸⁸ BOA, A. Mkt. Mhm, No. 163/37: Trablusgarp Valisi ve Maliye Nezaretine Tezkire. Mehmet Hacısalihoğlu, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzade Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737- 1844)*, Trabzon 2014, s. 74- 75.

⁹⁰ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2013, s. 136- 137.

⁹¹ Kavaklı, *a.g.t.*, s. 284.

Osman Bey ise Temmuz 1845'de *ihtilal-i şiraze-i nizam-ı millete mucip hareket-i maraziyyesine* mebni Adana'ya sürülmüştür⁹². Başka bir kişi töhmetine binaen iki seneliğine Kütahya'ya sürülmüştür. İlgili hükümde suçunun nevi belirtilmemiştir. Söz konusu kişi 1867 yılında hac farizasını yerine getirebilmek için affını talep etmiştir. 20 Kasım 1867 tarihinde bu konuda irade sadır oldu⁹³. Of'un sabık müftüsü Hacı İsmail memleketi karıştırmaya yönelik bazı uygunsuz hareketleri sebebiyle Amasya'ya sürgün edildi⁹⁴. Keza yine Trabzon vucuhundan Tuzcuoğlu Abdülaziz kanuna aykırı davranışlarda bulunduğu gerekçesiyle Rusçuk'a sürgün edildiyse de daha sonra karar değiştirilerek ailesiyle birlikte Kastamonu da ikamete memur edildi. Ancak kendisi buradan Bağdat'a firar etti. Bunun üzerine Kastamonu'da bulunan aile bireylerinin Trabzon'a gitmelerine izin verildi⁹⁵. Buradan İstanbul'a gelmiş olan Tuzcuoğlu Abdülaziz *islah-ı nefis* ettiği, çoluk çocuğunun sefil ve perişan olduğunu beyan ile affını talep etti. Hilaf-ı rıza harekette bulunmamak şartıyla merhameten affedildi⁹⁶. Trabzon'dan Akka'ya sürülenler de olmuştur. Akçaabatlı iki kişi 1854 tarihinde Akka'ya sürüldü. 1857 yılında ahali adına verilen kefalet senedi üzerine söz konusu kişiler serbest bırakılacaktır⁹⁷.

Trabzon'da görev yapan ve kurallara aykırı davranan gayrimüslim din adamları ise memalik-i şahanenin diğer yerlerindeki manastırlara gönderilmiştir. Örneğin, 1844 yılının sonlarında Trabzon'da Ermeni murahhasası İstanbullu rahip raiyyet ve mezhep kurallarına aykırı davranışlarda bulunduğundan *islah-ı nefis* edinceye kadar Sivas Ermeni manastırına sürgün edildi. Nisan 1845 tarihli hüküm ile *islah-ı nefis* eylediği gerekçesiyle af edildi⁹⁸.

Trabzon'da sürgün cezasına çarptırılanların bir kısmının menfası eyalet/vilayet dâhilindeki bir yerleşmedir. Örneğin Trabzon sancağı Tirebolu kazası müdürü kanuna aykırı hareketten dolayı bir sene müddetle eyalet dâhilinde bir mahalle sürülmüştür. Söz konusu kişi af talebine binaen Haziran 1859 tarihli irade ile serbest bırakılmıştır⁹⁹. Haziran 1858 tarihinde Vakfikebir kazası sabık müdürü, zaptiye çavuşu, Maçka kazası sabık müdürü, müftü, iki aza, zaptiye sergerdesi, kapıcıbaşı ve oğullarının birer sene müddetle eyalet dâhilinde münasip mahallere sürülmelerine karar verilmiştir¹⁰⁰. Keza Kırım Savaşı esnasında Trabzon Eyaleti'nden Erzurum'a asker sevkinde ortaya çıkan kargaşa ve huzursuzlukta dahli olan hanedana mensup kişilerin eyalet dâhilinde herhangi bir yere birer sene müddetle sürülmeleri hususunda irade sadır oldu¹⁰¹.

⁹² Deniz, *a.g.t.*, s. 233.

⁹³ Hüdavendigâr Valisi, Kütahya Mutasarrıfı ve Naibine Hüküm, (23 B 1284), Çoban, *a.g.t.*, s. 434.

⁹⁴ Trabzon Valisi ve Amasya Kadısına Hüküm (Evasıt-ı B 1259). Özdemir, *a.g.t.*, s. 53, 156.

⁹⁵ Kastamonu Naibine Hüküm (Evahir-i Ş 1259). Özdemir, *a.g.t.*, s. 9.

⁹⁶ Deniz, *a.g.t.*, s. 148.

⁹⁷ BOA, A. Mkt. Mvl, No. 92/41: Akka Muhafızıyla Zabtiye Müşirine (7 R 1274).

⁹⁸ Deniz, *a.g.t.* s. 212, 279.

⁹⁹ Trabzon Eyaleti İzzet Paşaya Hüküm (Evahir-i L 1275). Kılıç, *a.g.t.*, s. 191.

¹⁰⁰ Trabzon Valisi Ragıp Paşaya Hüküm, (Evahir-i Ş 1274; Kılıç, *a.g.t.*, s. 138-139, 385.

¹⁰¹ Kılıç, *a.g.t.*, s. 138-139.

Trabzonlu kamu görevlileri de istihdam edildikleri yerlerde kanuna aykırı fiillerde bulunabilmişlerdir. Bu gibiler çeşitli cezalara çarptırılacaklardır. Örneğin Erzurum Asakir-i Zaptiye Alayı Kars Sancağı mevkiindeki 2. Tabur Süvari Birinci Bölüğü'nde görevli Trabzonlu ve Karanlı üç kol vekili asakir-i nizamiye askerlerinden üç kişinin firar etmesine rüşvet karşılığı göz yummuşlardır. Bunlar nakit para cezası ve kalebentlik cezasına çarptırılacaklardır. İlk önce kalebentlik cezası verilmiş ve bu ceza bir sene müddetle Maraş'a nefye tahvil edilmiştir¹⁰².

Trabzon'da menfa hayatı yaşayanlardan bir kısmı serbest bırakıldıktan sonra Aydın, İstanbul gibi şehirlerde mevcut kütüphane ve medrese gibi eğitim kurumlarına yerleşmişler veya sair kamu kurumlarında istihdam edilebilmişlerdir. Bazıları da sürgün hayatı esnasında kamu hizmetinde istihdam edilmiştir. Örneğin Toskalık ve Kığalık eşkıyasından olup Kangırı'ya gönderilen 12 Arnavut'un münasip kazalara birer ikişer dağıtılarak zabtiye hizmetinde istihdam edilmesine teşebbüs edilmiştir¹⁰³. Bazıları da serbest kaldıktan sonra adam yaralama gibi olaylara karışmış ve firar edebilmişlerdir¹⁰⁴.

Kalebentlik

Kalebentliği ağırlaştırılmış sürgün olarak tanımlamak mümkündür. Kalebent bir kişinin kale hisarından çıkmamak üzere ikamete mecbur edilmesi demektir. Kaleden dışarı çıkmadığı için hapis, kendi memleketinden uzak olduğu için bir çeşit sürgündür. 17. yüzyılda belirginleşti. 18. yüzyılda yaygınlaştı. Kalebent ağır işlerde çalıştırılmaz, işkence görmezdi. Kale halkıyla bir araya gelebilirdi¹⁰⁵. *Palankabentlik*, *manasturbentlik*, *kulebentlik* gibi çeşitleri de bulunmaktaydı.

Kalebentler etrafı surlarla çevrili kalelerin içine hapsedilirdi. Kalebentler zaptiye nizamının izin verdiği ölçüde sur içerisinde günlük yaşamını düzenler ve sürdürürdü. Lüzumu halinde zaptiye nezaretinin izniyle sur dışına da çıkabilirlerdi. Zanaat ve ticaretle meşgul olabilmekte hatta ailesini kendi yanına getirebilmekteydi. Müebbet kalebentler kale içerisinde kendileri tarafından tutulacak evlerde zaptiyenin nezareti altında olmak kaydıyla ikamet edebilmekteydiler¹⁰⁶.

Nefy ve kalebentlik cezası, zindan cezasına göre Osmanlı'da daha yaygındı. Daha çok memleket nizamına karşı işlendiği düşünülen fiillerden suçlu bulunmuş olanlara verilirdi. Kalebentlik cezası kişinin ait olduğu mahalden başka bir yere gönderilerek tehlikesiz hale getirilmesini hedefleyen sürgün cezasını bir kale şehrin surları içerisinde yaşama zorunluluğu ile pekiştiriyordu¹⁰⁷. *Kalebentlik hapis*, *muhkem hapis* veya *katle bedel hapis* şeklinde üç farklı şekilde uygulanıyordu¹⁰⁸.

¹⁰² Erzurum Valisi ve Muş Mutasarrıfına Hüküm (20 CA 1288), Çoban, *a.g.t.*, s. 434.

¹⁰³ BOA, A. Mkt. Mvl, No. 29/74: Zaptiye Nezaretine Tezkire.

¹⁰⁴ BOA, A.Mkt, No. 129/18: Arz Tezkiresi (9 CA 1264); BOA, I.Hus. Nr. 96/22.

¹⁰⁵ Uğur Koca, "Boğazkesen Kalesi Kalebentleri (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Tarih Dergisi*, 67, İstanbul 2018 (s. 125-150).

¹⁰⁶ Tugay, *a.g.t.*, s. 74.

¹⁰⁷ Gültekin Yıldız, *Mapusane Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul 2012, s. 29.

¹⁰⁸ Baytimur, *a.g.t.*, s. 66.

Trabzon, Erzurum ve Van vilayetlerinin kalebent merkezi Erzurum'du. Bununla beraber Trabzon'a da kalebent hükümlüleri gönderilmiştir. İlk tespitimiz 1728 yılına aittir. 1728'de Sohum kalesinden bir nefer kalebent hükümlüsü olarak Trabzon dizdarına gönderilmiştir¹⁰⁹.

Tanzimat döneminde teorik olarak işsizlerin şehirlere giriş ve çıkışına izin verilmiyordu. Bosna valisinin 23 Şubat 1847 tarihli arz tezkiresine göre serseri taifesinden olduğu anlaşılan Sırp kimliğine sahip kişinin üzerinde farklı dillerde yazılı olan çok sayıda evrak çıkmıştır. İfadesinde ise yanıltıcı cevaplar vererek kâh Karadağlı ve kâh Sırp olduğunu beyan etmiştir. Muharrir ve müfsit guruhundan olduğu ve Bosna ahalisinden olmadığı için gereğinin yapılması sadarete arz olunmuştur¹¹⁰. Söz konusu kişi *ifsad-ı reaya* fiilini işlediği gerekçesiyle kalebent olmak üzere bila-müddet Trabzon'a sürülmüştür. Süresiz sürgüne tabi tutulanların da zaman içerisinde serbest bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Hükümlünün serbest bırakılma talebinin kabul edilebilmesi için ilk etapta olay mahalli mülki amirinin olumlu görüşü aranıyordu. İkinci etapta konu Meclis-i Vala'da müzakere edilmekteydi. Burada hükümlünün ıslah-ı nefis etmiş olduğu kanaati hâsıl olursa bir daha bu tür uygunsuz bir harekette bulunmamak şartıyla serbest bırakılması hususu padişaha arz edilmekteydi. Nitekim örnek hadisede bu prosedür takip edilmiş ve söz konusu kişinin serbest bırakılarak memleketine gönderilmesi yönünde irade sadır olmuştur.

Şubat 1859 tarihinde bir bahriye yüzbaşısı kalyondan barut çaldığı tespit edilince meslekten ihraç edilmişti. Ayrıca çaldığı barutu gemide saklamak suretiyle hem gemi ve hem de personelin hayatını riske etmişti. Bu nedenle ağır bir şekilde cezalandırılması ve kalebent olmak üzere iki sene müddetle Trabzon'a sürülmesine karar verilmiştir¹¹¹. Temmuz 1862 tarihinde Batum ileri gelenlerinden bir kişi sahte belge tanzim etme suçundan on sene Trabzon'da kalebent cezasına çarptırılmıştır. Bilahare muvakkat kalebent cezası nefy-i muvakkate dönüştürülecektir. Bu kişi Trabzon'da tutuklu kaldığı süre cezasından indirilerek, beş yıllığına Livane kazasına sürülmüştür¹¹².

Trabzon kalesine kalebent hükümlüleri gönderilebilmiştir¹¹³. Memaliki şahaneninin başka yerlerinde hüküm giymiş kişiler kalebent olarak Trabzon'a gönderilirken, görev mahalli Trabzon ve çevresinde olan kişiler de Trabzon'da kalebent olabilmişlerdir. Bu konuda tespit ettiğimiz ilk örnek 1706 yılına aittir. Devlet otoritesinin kaybolması ve eşkıyalığın yaygınlaşması sebebiyle zeamet ve timar erbabı ile yeniçeri zabıtları Trabzon'da görev mahallerine gitmemişlerdir.

¹⁰⁹ Gülseren Erden, *1890 Numaralı Trabzon Şeriye Siciline Göre Trabzon H. 1140- 1141 (1727-1728)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2000, s. 146.

¹¹⁰ Bosna Valisinin Arzı (7 RA 1263)

¹¹¹ Trabzon Valisine, Kapdan-ı Derya ve Trabzon Kadısına (Evail-i B 1275) Hüküm. Kılıç, *a.g.t.*, s. 184.

¹¹² Dersaadet Zabtiye Müşiri Abdülkerim Paşa ve Lazistan Sancağı Kaymakamı Şevki ve Livane Naibine Hüküm (Evahir-i M 1279). Kılıç, *a.g.t.*, s. 365-366.

¹¹³ Sürre-i Hümayun Emininin kapı çukadarı, Turnaşıbaşı kalebent olarak Trabzon'a sevk edilmişlerdir. Trabzon Kalası Dizdarına Hüküm (Evail Z 1203), Bkz. Uz, *a.g.t.*, s. 27, 258; Tugay, *a.g.t.*, s. 304.

Söz konusu kişilerin kadı ve mütesellim nezaretinde kalebent olmaları hususunda gerekli emirler verilmiştir¹¹⁴. 1789 yılında ise Trabzon ve havalisinden Anapa'ya asker sevk etmekle görevlendirilen kişi işini savsaklamış, yükümlü olmayanları asker olarak yazarken yükümlü olanları yazmamak, uygulamasına karşı çıkanları kaleye hapsedmek gibi bir takım uygunsuz davranışlarda bulunmuştur. Kendisi Trabzon'da kalebent cezasına çarptırılmıştır¹¹⁵.

Bir kamu görevlisi köylünün tasarrufundaki çiftliğe el koyar. Miri mala, geleneğe aykırı bir şekilde el koyma suçun cezasını bir misli arttırmaktaydı. Neticede söz konusu sanığa beş yıl kalebent ve süresiz memuriyetten mahrumiyet cezası verilir. Kalebentlik cezası daha sonra üç yıl ikamet etmek üzere Trabzon'a nefye tahvil edilir. Öte yandan irtikâp ettiği paranın kendisinden iki kat olarak tahsil edilmesi kararlaştırılır¹¹⁶.

Trabzon'da ikamet edenler işledikleri suçlara istinaden kalebent cezasına da çarptırılabilmişlerdir. Bu gibiler cezalarını çekmek üzere tespit edebildiğimiz kadarıyla Erzurum'a gönderilmişlerdir. Trabzon Sürmene ahalisinden bir kişi üç sene müddetle kalebent olmak üzere Erzurum'a sevk edilmiştir (Mayıs 1862)¹¹⁷. Trabzon gümrüğü eski memurlarından bir kişi de memuriyeti esnasında usulsüzlük yaptığı gerekçesiyle üç sene kalebent olarak Erzurum'a nefy edilmiştir¹¹⁸.

Sonuç

Sürgün iskân veya ceza yöntemi olmak üzere iki farklı şekilde uygulanmıştır. Birincisi belirli bir proje çerçevesinde bir grubu veya topluluğu buldukları yerden çıkarıp farklı bir yere iskân etmektir. Bu fiilin politik, sosyal ve ekonomik amaçları vardır. Sürgün uygulaması Osmanlı Devleti'nin geleneksel veya klasik dönemin başlarında daha ziyade fethedilen yerlerdeki halkın bir kısmının başka bir bölgeye gönderilmesi veya fetih sahasına Müslüman Türk unsurların sürgün yöntemiyle sevk edilip yerleştirilmesi şeklinde tatbik edilmekteydi. Amaç ele geçen bölgede Osmanlı Devleti'ni temsil edecek bir topluluk oluşturmaktır.

Fethi müteakip ve 1515-1553 yılları arası Trabzon'dan başta İstanbul olmak üzere Balkanlara ve Karadeniz bölgesine Hristiyan nüfus sürgün edilmiştir. Öte yandan Orta Karadeniz bölgesinden Trabzon'a Türk nüfus sürgün ve iskân edildi. İçe iskâna tabi tutulan gayrimüslimler de vardı. 1554'de yerleştirilen Hristiyanların sayısı 650 kişiyi bulmaktaydı. Bunların bir kısmı Karaman ve Canik bölgesindedi. Genel savaş döneminde de kamu güvenliğini sağlamak adına Ermeni nüfus memalik-i şahanenin güneyine sevk edilmiş ve iskâna tabi tutulmuştur.

1914 nüfus kayıtlarına göre vilayet dâhilindeki Ermeni nüfusu 37.549 kişiydi. Tamamı Trabzon nüfusuna kayıtlı idi. Vilayet dâhilinde yabancı statüde

¹¹⁴ Necmettin Aygün, *18. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005, s. 44.

¹¹⁵ Trabzon Kalası Dizdarına Hüküm (Evail-i Z 1203) Bkz. Uz, *a.g.t.*, s. 27, 258.

¹¹⁶ Trabzon Valisi, Karahisar Sancağı Kaymakamı ve Trabzon Kadısına Hüküm (Evasıt Şaban 1282). Çoban, *a.g.t.*, s. 298.

¹¹⁷ Trabzon ve Erzurum Valilerine Hüküm (Evahir Zilhicce 1282), Çoban, *a.g.t.*, s. 320.

¹¹⁸ Çoban, *a.g.t.*, s. 422, 703

Ermeni nüfus bulunmamaktaydı. Trabzon, Of, Akçaabat, Sürmene, Vakfikebir ve Maçka'daki Ermeni nüfus ise toplam 18.995 kişidir. Ayrıca Trabzon şehrinde 1.345 Katolik Ermeni ve 127 Protestan mevcut idi. Haziran 1915 tarihli Trabzon valiliği telgrafına göre Trabzon vilayetinde Ermeniler tedricen sevk ve iskâna tabi tutulmuş, Maçka ve Gümüşhane üzerinden güneye sevk edilmişlerdir.

Sürgün aynı zamanda bireysel olarak işlenen suçlara karşı tatbik edilen bir ceza yöntemidir. İslam hukukunda suçlar *had*, *kıyas* ve *tazir* olmak üzere üçe ayrılır: Kıyas kul hakkı, tazir hem kul ve hem kamu, had ise kamuya karşı yapılan kanuna aykırı fiillerle ilgilidir. Sürgün hem had hem de tazir için verilen bir ceza çeşitidir. Temel amaç kamunun güvenliğini sağlamaktır.

Ülkenin çeşitli yerleşmelerinde ikinci bir kişiye veya kamuya karşı hareketlerde bulunanların sürgün edildiği yerleşmelerden birisi de Trabzon şehridir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Nablus, Trablusgarp, Bosna, Kosova, Piriştine, Üsküp, Sisam ile başta İstanbul olmak üzere Anadolu şehirlerinden sahte belge tanzim eden, toplumu tahrik eden, yasalara aykırı davranışta bulunan müderris, molla, mütesellim, şeyh, ayan, hanedan ve kilise mensupları veya siviller nefy veya kalebent olmak üzere Trabzon'a sürülmüşlerdir. Sürülenlerin iâşe ve ulaşım masrafları kamu tarafından karşılanmıştır. Öte yandan sürgün edilen kişinin geride kalan aile efradından fakrû zaruret halinde olanlara maaş tahsis edilebilmiştir. Sürgün olarak şehre gelenler ahalinin meskenlerine veya kamuya ait binalara yerleştirilmişlerdir. Sürgün edilen şahıslar şehirde günlük hayatlarını istedikleri gibi idame ettirmişlerdir. Bunlar geçimlerini sağlamak amacıyla zanaatkârlık veya hamallık gibi alanlarda çalışmışlardır. Sürgün döneminde hükümlüye hac farizasını yerine getirme veya diğer bir şehirdeki işini takip için izin verilebilmiştir.

Sürgün edilen kişiler, iklime uyum sağlayamamak, meşakkat ve müşkülata maruz kalmak, yiyecek ve içeceğin pahalı olması, kıtlık gibi sebeplerle en temel ihtiyaçlarının karşılanamaması halinde *tahvil-i ikamet* talebinde bulunabilmişlerdir. Ceza özel veya genel af ile sona ermekteydi. Hükümlüler geçim sıkıntısı çektikleri, ebeveynlerinin veya çoluk çocuğunun perişan olduğu, memlekette bulunan emlak ve akarını idare edecek kimsesi olmadığı, o ana kadar yaşadıkları sürgün hayatının terbiye olmaları için yeterli olduğu gibi gerekçelerle af talebinde bulunmuşlardır. Olay mahallinin olumlu rapor vermesi halinde konu en son Meclisi-i Vala'da müzakere ediliyordu. Meclisin de olumlu görüş bildirmesi durumunda nihai karar padişahın iradesine kalmaktaydı. Padişah genellikle bu gibi talepleri kanuna aykırı hareketlerde bulunmamak şartıyla onaylıyordu.

Trabzon'da menfaa hayatı yaşayanlardan bir kısmı serbest bırakıldıktan sonra Aydın, İstanbul gibi şehirlerde mevcut kütüphane ve medrese gibi eğitim kurumlarına veya sair kamu kurumlarına yerleştirilmişlerdir. Daha sürgün hayatı esnasında kamu hizmetinde istihdam edilenler de olmuştur. Serbest kaldıktan sonra adı adli vakalara karışanlara da rastlanmıyor değildi.

KAYNAKLAR

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri

A.Amd; A.Dvn; A.Mkt; A.Mkt. Mhm; A.Mkt. Um; İ.Dh: İ.Hus; İ.Msm; Mvl; Y.Prk. Um.

Kaynak ve Referans Eserler

ACAR, Tuğba Akıllı, *3 Nolu Nefy ve İtlak Defterinin (s. 1- 100) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2006.

ATABAŞ, Cemal, *Trablusgarp Eyaletinde Merkezi İdarenin Tesisi ve Şeyh Guma İsyanı (1835-1858)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

AYGÜN, Necmettin, *18. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*, Trabzon 2005.

BAYTİMUR, Oğuz, *Osmanlı Devletinde Hapis ve Sürgün Cezaları (1791- 1808)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2011.

ÇOBAN, Harun, *5 Numaralı Nefy ve İtlak Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010, s. 310.

DAŞÇIOĞLU, Kemal, *Osmanlı'da Sürgün (Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2007.

DENİZ, Melek, *2 Numaralı Nefy ve Kıyas Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2015.

ERDEN, Gülseren, *1890 Numaralı Trabzon Şeriye Siciline Göre Trabzon H. 1140- 1141 (1727- 1728)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2000, s. 146.

ERİM, Neşe, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebentlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları*, 4, İstanbul 1984, s.79-88.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2013,

GÜNEŞ, Mehmet, "Osmanlı Devletinde Sürgün Cezası ve Karahisarısahip'e Yapılan Sürgünler (1815- 1839)", *History Studies*, 8/1, (Mart 2016), s. 49- 70.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzade Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737- 1844)*, Trabzon 2014.

KAVAKLI, Sibel, *929/A Numaralı Nefy Defterinin (1826- 1833) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2005.

KILIÇ, Ömer, *4 Numaralı Nefy ve İtlak Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2010, s. 156.

KOCA, Uğur, "Boğazkesen Kalesi Kalebentleri (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Tarih Dergisi*, 67, İstanbul 2018, s. 125-150.

KOLOĞLU, Orhan, M. Yavuz Erler, "Trabzon'da Sürgün Trablusgarplı Bir Şeyh: Guma (1843- 1854) Ciepo, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 17. Sempozyumu Bildirileri", Trabzon 2006, s. 951-961.

KÖKSAL, Osman, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hatt-ı Hümayunları", *OTAM*, 19, Ankara 2006, s. 284- 340.

ÖZDEMİR, Elif, *1 Numaralı Nefy ve Kısas Defterinin (s.74-134) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2018.

ÖZKAN, Salih, “Niğde’ye Yapılan Sürgünler”, *Bilig*, 36, (Kış 2006), s. 187- 200.

SAYDAM, Abdullah, “Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1791- 1850)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 154, İstanbul 2005, s. 81-106.

ŞAHİN, Fatma, *11 Numaralı Kalebent Defterine Göre (1- 196) H. 1166- 1167 / M. 1753- 1754 Yılları Arasında Osmanlı Devleti’nde Suç, Suçlu ve Cezalar (Değerlendirme Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

ŞAHİNER, Ayşegül, *1964/150 Nolu Trabzon Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007.

TUGAY, Biray, *Aydın Vilayetinde Sürgün (Tanzimat’tan Cumhuriyete)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

UYSAL, Osman, “19. Yüzyılda Osmanlı’da İç Güvenlik ve Asayişin Temini Açısından Kefalet Sistemi”, *Balıkesir Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Karesi Tarih Kulübü Bülteni*, 2007/1, s. 1-30.

UZ, Ramazan, *24 Numaralı Kalebent Defterine (H. 1203- 1205/ M. 1788- 179) Göre Osmanlı Devleti’nde Suçlular ve Cezalar (Değerlendirme-Metin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

YILDIZ, Gültekin, *Mapusane Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul 2012.

TRABZON KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN TONYA VE ÇEVRESİ*

İbrahim TELLİOĞLU**

ÖZ

Trabzon tarih boyunca pek çok topluluğa ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Haliyle yörede çeşitli kültürlerin izlerini görmek mümkündür. Trabzon'un sahil kesiminde ortaya çıkan yerleşim birimleri genelde ticari faaliyetler sonucu meydana gelmiş yerler olduğu için buraların nüfusu kozmopolittir. Vadilerde kurulan yerleşim bölgeleri tarım ve hayvancılığa dayalı geçim tarzının yaygın olduğu ve aynı soydan insanlar daha yoğun bulunduğu yerlerdir. İlk Çağdan itibaren Trabzon'un kültürel dokusunun şekillenmesinde bu farklılaşmanın büyük etkisi vardır. Sahilde çok kültürlü bir yapı görülürken vadilerde yüzyıllar boyu özgünlüğünü koruyan kültürler var olmuştur.

Trabzon'un kültürel dokusunda vadi ve kıyı yerleşmelerinin farkı gözüktürken vadi yerleşmeleri de kendi içerisinde ikiye ayrılır. Bunların bir kısmı Türk yerleşiminden önce iskâna açılmış vadiler olup buralarda Rum/Ortodoks kültürünün etkisi yükündür. Türklerle birlikte yerleşime açılan vadilerde ise Türk-İslam kültürü baskın durumdadır. Ağasar ve Fol vadileri bu grupta yer alır.

Tonya, Fol vadisinde Osmanlı hâkimiyetinden sonra ortaya çıkmış bir yerleşim birimidir. XV. yüzyıl öncesi dönemde bölge ıssızdır. Trabzon Rum Devleti'nin son zamanlarında Fol vadisi Türklerle Rumlar arasındaki sınır olmuştur. Osmanlıların bölgeye hâkim olmasından sonra Fol vadisi şenlenmeye başladı. Türkler tarafından kurulduğu için Tonya'nın kültürel dokusunda Türk etkisi oldukça fazladır. Bölgenin tek kültürlü yapısı Rumların da bölgeye yerleşmesiyle birlikte çeşitlenmekle birlikte Tonya'nın kültürel dokusundaki Türk yoğunluğu devam etmiştir. Fol vadisinde, Altındere ya da Kromni vadilerinde olduğu gibi Rum/Ortodoks kültürünün izleri yoğun değildir.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Tonya, kültürel doku, Türk, İslam, Rum/Ortodoks.

TONYA AND IT'S PERIPHERY IN TERMS OF CULTURAL HISTORY OF TREBIZOND

ABSTRACT

Trabzon is a region that has hosted many communities throughout history. Therefore, it is possible to see traces of various cultures in the region. Since the settlements in the coastal part of Trabzon were to a great extent served for the commercial activities, the

* *Gönderim tarihi: 23.12.2018. Kabul tarihi:29.01.2019.*

** *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, SAMSUN.
telliogluibrahim@gmail.com ORCID: 0000-0002-1796-1452.*

population of this region has been cosmopolite. Today, the settlements established in the valleys where agriculture and livestock-based livelihoods are common and people from the same lineage are more intense. This diversity has had a great effect in shaping the cultural texture of Trabzon since the early ages. It is seen that there is a multicultural structure on the shore whereas there have been cultures in the valleys having preserved their originality for centuries. As the cultural texture of Trabzon shows the difference between the valley and coastal settlements, the valley settlements can be divided into two groups. Some of these valleys were built before the Turkish settlement thereby making the Greek/Orthodox culture intense. On the other hand, Turkish-Islamic culture is dominant in the valleys with the Turkish settlement such as Agasar and Fol valleys. Tonya was an uninhabited place in the Fol Valley until the early 19th century, but it became a Turkish settlement with the domination of the Ottoman Empire. In the last period of the Trebizond Greek State, the Fol Valley became the border between the Turks and the Greeks. After the Ottomans dominated the region, the Fol Valley was opened to settlement. Since it was founded by the Turks, the Turkish influence in Tonya's cultural texture is quite considerable. Although the monocultural structure of the region diversified with the settlement of the Greeks, the Turkish prevalence in the cultural texture of Tonya continued. The traces of the Greek/Orthodox culture are not so visible in the Fol valley as that of Altındere or Kromni.

Keywords: Trebizond, Tonya, Cultural Texture, Turk, Islam, Greek/Orthodox

Trabzon Karadeniz bölgesinin en eski şehirlerinden birisidir. Pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış bu kent tarih boyunca çeşitli devletlerin hâkimiyetinde kalmıştır. İlk Çağda Roma-Pers mücadelelerinden itibaren Doğu-Batı rekabetine sahne olan bölge ticari bakımdan da İran'ın Karadeniz'e açılan kapısı konumundadır. O yüzden Trabzon limanı ilk çağdan itibaren oldukça işlek bir mevki haline gelmiştir.¹ Kolonileşme döneminde geç kurulan yerlerden birisi olmasına rağmen kısa sürede ilk koloni olan Sinop'u geçerek en önemli ticaret merkezlerinden birisi haline gelmesi bu canlılığın bir sonucudur.

İlk Çağda Trabzon ve çevresinin konumuna bakarken bir hususun altını özellikle çizmek gerekir. Türkiye'de şehircilik tarihi ele alınırken mevcut kentlerin arkeolojik geçmişi olduğuna atıfla yerleşimin kökeni antik çağlara dayandırılmaya çalışılır. Bu öylesine yaygın bir hal almıştır ki araştırma sahası İlk Çağda boş ise bile çevredeki bir Eski Çağ yerleşimi ile irtibatlandırarak bölgedeki insan izlerini geriye taşıma gibi bir genel gayret ortaya çıkmıştır. Karadeniz ve Trabzon tarih yazımı da bu durumdan nasibini almıştır.

Trabzon'un kültür tarihinin şekillenmesinde bölgenin yerleşim evriminin büyük etkisi olmuştur. Burada da şüphesiz en önemli etken yörenin coğrafi yapısıdır. Trabzon'da kıyı ve vadi yerleşmesi olmak üzere iki tür yerleşme şekli

¹ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon 3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002, s. 71-90; Süleyman Çiğdem, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2 (2007), s. 136- 155.

vardır. Kıyı yerleşmeleri genel itibariyle ticaret merkezleri olarak ortaya çıkmış yerlerdir. Başlangıçta ticaret ile ilgili depo, dükkân, kale, iskele gibi yapıların olduğu bu yerler zamanla büyüyerek yerleşim yerlerine dönüşmüştür. Buralarda esası ticarete dayalı bir ekonomik model oluşmuştur. Çok kültürlü bir yapının hâkim olduğu kıyı yerleşmelerinde başlangıçta tüccar sıfatıyla bölgeye gelmiş olan unsurlar zamanla yörenin yerleşimcisi ve yerlisi haline gelebilmiştir. Kıyı şehirleri de İlk Çağdan beri isimleri bilinen ve çoğunlukla büyüyüp gelişen şehirler olarak kaynaklara geçmiştir.² İlk Çağda Trabzon'dan bahsedilen kaynaklara bakıldığında genel olarak sahildeki bu merkezlerden bahsederler.³ Geri kalan yerleri ise sahille ilişkileri nispetinde dikkate alırlar.

Trabzon'da ikinci tür yerleşim şekli sahili dik şekilde kesen vadilerde ortaya çıkmıştır. Kıyı yerleşimlerine göre daha geç devirde oluşmuşlardır. Kültürel bakımdan daha millidir. Ekonomi daha çok hayvancılık ve tarım temellidir. Kıyı ile kendilerini ayırt edici kültürel unsurlar kullanmayı severler. Sahildeki yerleşim yerlerinden daha muhafazakârdırlar. Dışa kapalılıkları dolayısıyla kültürel özgünlüklerini daha uzun süre korumayı başarabilirler. Daha gözlerden uzak yaşadıkları için kaynaklarda daha az yer bulurlar.⁴ O yüzden bazen vadi yerleşmelerinin hangi zamanda ortaya çıktığını tespit etmek bile çok zor olabilir. Bir gezgin vadinin birinde oldukça gelişmiş bir şehirden bahsederken daha önce buradan kimsenin görmemiş olmamasını hayretle karşılayabilir.⁵

Tonya Eski Çağda yerleşime açılmamış bir yerdir. Günümüze kadar Tonya'nın İlk Çağdaki durumu ile ilgili olarak yazılanlar faraziyelerden ibarettir. Bölgenin yer isimleri ile ilgili hazırladıkları çalışmada A. Bryer ve D. Winfield'in yaptığı değerlendirmeler buna en güzel örnektir. Doğu Karadeniz bölgesinde en kapsamlı saha araştırmasını yapan ekibe dâhil olan bu araştırmacılar, yazdıkları kitapta yöredeki Bizans yapıları ve yer isimlerine temas etmeden önce kısa bir tarihçe verirler. Bu kısımda her yerleşim yerinin ilk ortaya çıktığı zamandan Bizans devrine kadar olan tarihi gelişiminden bahsederler. Onların Tonya'nın Eski Çağı ile ilgili yazdıkları güçlü tahminlerin ötesine geçemez. Tonya tarihini anlamak için eskiden yeniye doğru değil tersine yakından geriye doğru gidilmelidir. Orta ve Eski Çağlarda bölgede yerleşim olduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi bulamayan yazarlar, Fol deresinin Vakkıkebir'den güneye giden yollardan birisi olarak uzun zamandır kullanıldığını düşünmekte ancak bu zaman diliminin hangi aralıkta

² Örnek olarak bkz. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Buluncak-Piraziz*, İstanbul 2005.

³ *Arrianus'un Karadeniz Seyahati* (nşr. M. Arslan), İstanbul 2005, s. 3-35. Trabzon'un Eski Çağdaki önemi için ayrıca bkz. Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Trabzon 2011; Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 35-45.

⁴ Örnek olarak bkz. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi: Ağasar Vadisi-Şalpaçarı Beşikdüzü*, Trabzon 2011.

⁵ Fallmerayer'in Trabzon'la ilgili gezi notlarında bununla ilgili pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Bkz. Jakob Philipp Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar* (nşr. H. Salihoğlu), Ankara 2002.

bulunduğunu ya da ne kadar eskiye gidebildiğini izah edememektedir. Bölgede Eski Çağda yapılmış bir kale bulunduğuna dair çeşitli bilgiler olduğunu ancak bu kaleye ait en ufak da olsa bir iz bulamadıklarını da eklemektedir. Bölgede Vakfikebir'in Fol vadisine bakan kısmında Bizans döneminden kalma bir kilisenin varlığından bahsederler ki onların yörede bulunduğu en eski sanat eseri budur. Bahsi geçen araştırmacılar için Tonya ile Fol deresi arasına konumlanan Dargeçit mevkiî Vakfikebir'den güneye giden yollar içerisinde dikkat çekici bir stratejik yerdir. Onlara göre Trabzon Kralı III. Aleksios (1349-1390) ve Şeyh Cüneyd'in bu güzergâhı kullanarak Vakfikebir'in güneyine inmiş olabilir.⁶

Fol vadisinin ıssızlığı Orta Çağ boyunca da devam eder. Doğu Roma İmparatorluğu zamanında Trabzon oldukça gelişmeye başladı. Şehrin yeni kurulan Khaldia eyaletinin başkenti olması şüphesiz bu büyümeye başlatan en önemli gelişmeydi. Romalılar kente büyük yatırım yaptılar. Trabzon önemli bir siyasi ve ticari merkez haline geldi. Buna bağlı olarak şehrin kültürel çehresi de değişmeye başladı. Bölgenin en büyük surlara sahip şehri olarak en korunaklı yer haline geldi. İran seferleri açısından harekât ve lojistik merkezi konumuna yükselmesi Romalıların bölgeye olan yatırımlarını daha da artırdı. Haliyle Rum/Ortodoks kültürü kente hâkim olmaya başladı. Özellikle VI. yüzyılda Karadeniz bölgesindeki farklı dinden toplulukların Hıristiyanlaştırılması Trabzon'daki kültürel yapının değişmesinde büyük rol oynadı. Sahil kesimindeki ticaret merkezlerinde de ekonomik canlılık arttı. Ancak buralarda benzer kültürel gelişmeler olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

Trabzon'un siyasi, askeri ve kültürel konumu XI. yüzyılın sonlarından itibaren değişmeye başladı. Türklerin Anadolu'yu ele geçirmesi Trabzon'un Roma İmparatorluğu içerisindeki yerini farklılaştırdı. Türklerin 1080'li yılların başında Marmara Denizi'ne kadar olan yerleri ele geçirmesi Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletleri ile bağının bazı yerlerde kopmasına bazı yerlerde de büyük ölçüde azalmasına sebep oldu. Ani, İberya, Vaspuragan gibi Doğu ve Güneydoğu eyaletleri büyük ölçüde Türklerin eline geçerken Trabzon'un merkezi olduğu Khaldia eyaletinin de sahildeki kıyı şeridi Rumların kontrolünde kalabildi. Doğu Karadeniz sıradağlarının güneyindeki saha Türk-İslam kültürünün yayıldığı bir yer haline gelirken sahildeki merkezlerde Rum/ Ortodoks kültür tutunmayı başardı. Ancak bölge büyük ölçüde Romalıların otoritesinden çıktı.⁷ Anna Komnena'nın yakından şahitlik ettiği üzere Trabzon, Malazgirt Savaşının hemen ardından Türklerin eline düştüğünde Khaldia valisi Theodore Gabras şehri tekrar geri almayı başarmıştı. Ancak imparatorluğun içine düştüğü zor durumdan faydalanan Gabras, İstanbul ile bağlarını kopararak kendi başına hareket etmeye başlamıştı.⁸ Böylece İmpara-

⁶ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I*, Washington 1985, s. 47, 153 vd.

⁷ İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004, s. 71-94.

⁸ Anna Komnena, *Alexiad*, (nşr. B. Umar), İstanbul 1996, s. 261.

torluğun kuzeydoğu ucu da yaklaşık yüz yıl boyunca Trabzon dükleri tarafından idare edildi.⁹ 1165'te Romalılar şehre vali atayarak kontrolü yeniden sağladılar.¹⁰

XIII. yüzyıl başlarında Trabzon'un kültür tarihinde yeni bir evre başladı. 1204'te Aleksios ve David Komnenos, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın (1184-1212) askeri desteği ile Karadeniz sahilinin büyük kısmını ele geçirerek daha önce Romalıların hâkimiyetinde olan merkezlerde hükümlanlık kurdu. Roma İmparatorluğunu yaklaşık yüz yıl boyunca idare eden bir hanedanın fertleri olarak bölgeyi idare etmeye başlayan Komnenos kardeşler, aileleri 1185'te tahttan indirilmiş olsa da hala bölgede yakından tanınmaktaydı. Bu imkânı kullanarak Trabzon'u merkez edinip Karadeniz bölgesinde hüküm sürmeye başladılar.¹¹ Ancak güney sınırı büyük ölçüde Türklerle çevriliydi. XIV. yüzyıl başlarından itibaren Çepnilerin batı sınırlarında gözükmeleriyle birlikte Rum/ Ortodoks kültürün hâkim olduğu saha daha da sınırlanmaya başladı. Moğol hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Orta Karadeniz Bölgesi'nde ortaya çıkan Hacı Emiroğlu ve Taceddinoğlu beyliklerinin doğuya doğru yayılması Komnenosları gerilettiler. Özellikle Ordu ve çevresine hâkim olan Hacı Emirli beylerinin Trabzon'a yönelik yağma akınları büyük sıkıntılara sebep oluyordu.¹² II. Aleksios (1297-1330) Eylül 1301'de sefere çıkarak Giresun'a kadar ilerlemiş, buradaki Çepnileri püskürterek Ordu'dan doğuya doğru yayılmakta olan Türkmenleri durdurmayı başarmıştır.¹³ Kral bununla da kalmamış ve Trabzon'un 18 km. batısında Akçaabat kıyısında Akçakale'yi inşa etmiştir.¹⁴ Böylece batıdan gelecek Türk tehdidine karşı savunma hattı oluşturmaya başlamıştır. Ancak Ordu'dan yola çıkan akıncıların Maçka üzerinden Trabzon'a ulaşması XIV. yüzyıldan itibaren Harşit Vadisinin büyük ölçüde Türklerin kontrolünde olduğunu göstermektedir.

Trabzon Rum Devleti döneminde Fol vadisi ıssızlığını korudu. Bölgede Komnenoslardan kalma bir iz bulunmaz.¹⁵ Rumlar batıdan yönelen Türk akınlarını önlemek için Hacı Emiroğlu ve Taceddinoğlu beylerine kız vererek onlarla akraba olmuştu. Ancak bu bağ ancak bir kuşakta barış tesis edilmesini sağladı. Bir süre

⁹ Bu aile ve bölgedeki hâkimiyeti için bkz. Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 164-187; Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005)*, I, Trabzon 2007, s. 55-66.

¹⁰ Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, (nşr. A. C. Eren vd.), Ankara 2011, s. 21.

¹¹ A. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, 11/1 (Ocak 1936), s. 3-37; Cyril Toumanoff, "On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Queen Thamar", *Speculum*, 15/3 (Temmuz 1940), s. 299-312.

¹² İbrahim Telliöğlu, *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon 2009, s. 74-105; Mehmet Bilgin, *Karadeniz Dünyası*, İstanbul 2013, s. 108 vd.

¹³ William Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu* (nşr. N. Süleymangil), İstanbul 2007, s. 21 vd.; Sergey Pavloviç Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* (nşr. E. Uzun), İstanbul 2016, s. 590; Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper*, 29 (1975), s. 143.

¹⁴ A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments*, I, s. 158.

¹⁵ Bkz. Anthony Bryer vd., *The Post Byzantine Monuments of the Pontos*, Hampsire 2002.

sonra özellikle Hacı Emiroğullarının Trabzon üzerine baskıları yoğunlaştı. Nitekim Süleyman Bey 1396/1397'de düzenlediği akında Giresun'a fethetmiştir.¹⁶ Böylece Rumların hâkimiyet alanı oldukça daraldı. XV. yüzyıl başlarından itibaren siyasi durum öyle bir hal aldı ki seyri açıkça takip edilemese de Ağasar vadisi Çepnilerin eline geçtiği sonraki bazı olaylar vesilesiyle anlaşılmaktadır. III. Aleksios 1380'de Giresun ve çevresindeki Çepnileri püskürtmek için Trabzon'dan yola çıktığında Ağasar vadisi üzerinden batıya ilerlemişti.¹⁷ Chalkokondyles'in yazdığına bakılırsa Osmanlı fethinden kısa süre önce Şeyh Cüneyd 1456'da Trabzon'u fethetmek için bölgeye geldiğinde aynı güzergâhı kullanarak yani güneyden dolaşarak şehre ulaşmıştı.¹⁸ Rumlar, sahilde Akçakale'den itibaren Trabzon'u savunabilir vaziyetteydi. Fol vadisi ise boş bir durumdaydı. Rum savunma hattının batısında, Türk geçiş alanının da doğusunda yer alan vadi adeta sınır konumundaydı. 15 Ağustos 1461'de Fatih Trabzon'u fethedip¹⁹ akabinde de Giresun'u ele geçirince bölge Osmanlı hâkimiyetine dâhil oldu. Bu konumu da ortadan kalktı.

Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Trabzon vadileri şenlenmeye başladı. O zamana kadar esas itibarıyla tüccar unsurların kontrolünde gelişen kıyı yerleşimlerinin yanı sıra hayvancılık ve tarım esasına dayalı ekonomiyi benimseyen, konar-göçer hayat tarzına sahip Türkmenler Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilerek Trabzon'a yerleştirilmeye başlandı. Konya, Karaman, Maraş, Diyarbakir gibi Osmanlı Devleti'nin rakibi konumundaki beylik ve devletlerin hâkimiyetindeki yerlerden getirilen Türkmen taifeleriyle birlikte hem Trabzon'daki Türk-İslam nüfusu artırılmış, hem de rakip unsurların nüfusu seyreltilmiştir.²⁰ Bu zorunlu iskân dışında doğudan Gürcistan üzerinden gelen Kıpçaklarla batıda Ordu'dan yayılan Çepniler de katılırsa Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte oluşan nüfus yapısı ortaya çıkar. Bu değişim siyasi, sosyal, dinî ve kültürel bakımdan Trabzon'un çehresini oldukça değiştirmiştir. Tonya da Trabzon'un değişen yüzünün bir göstergesi olarak XVI. yüzyılın sonlarında şenlenmeye başlamış ve bu vesileyle Fol vadisi de yerleşime açılmıştır.

Tonya bir vadi yerleşimidir. Doğu Karadeniz sahilini dik olarak kesen korunaklı vadilerde İlk Çağdan itibaren birbirinden çok farklı toplulukların yaşadıkları görülmektedir. Ksenophon'un şahitliği ile Trabzon'un vadilerinde de dili, kültürü, gelenekleri, ekonomik yaşantısı birbirinden farklı pek çok İlk Çağ topluluğunun var olduğu öğrenildi.²¹ Bu halkların dış dünyayla teması o kadar azdı ki ülkelerinden geçenler ancak onları fark edebildi. Eski Çağ tarihçileri ya da coğrafyacılarının bu halklardan bahsetmemesi yaşam yeri tercihlerinden kaynak-

¹⁶ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014, s. 506.

¹⁷ A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I*, s. 155.

¹⁸ Laonikos Chalkokondyles, *The Histories, II* (nşr. A. Kaldellis), Cambridge 2014, s. 309 vd.

¹⁹ Konstantin Mihailoviç, *Memoirs of a Janissary* (nşr. B. Stolz), Ann Arbor 1975, s. 118 vd.; Kritovulos, *Fatih Sultan Mehmet* (nşr. Karolidi Efendi), Trabzon 2009, s. 189 vd.; Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (nşr. A.M. Tulum), İstanbul 1977, s. 109 vd.

²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.

²¹ Ksenophon, *Anabasis*, (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984, s. 140-156.

lanır. Bunların yaşadığı yerler o kadar izole mekânlardır ki kültürel özgünlüklerini uzun süre koruyabilmektedirler. Trabzon'da aynı dağın iki farklı eteğinde birbirinden çok farklı kültürlere sahip topluluklara rastlanabilir. Bu durum Trabzon'un vadi yaşamındaki farklılıkların ve günümüze kadar özgünlüğünü koruyan binlerce yıllık kültürel birikimin sebebidir.

Tonya Osmanlı hâkimiyeti sırasında şenlenen bir yerdir. XVI. yüzyılın sonlarında itibaren bölge Türkler tarafından yerleşime açılmıştır. Trabzon'un fethinden 122 yıl sonrasına ait 1583 tarihli tahrirde Tonya bir köy olarak kayıtlara geçmiştir. Kumyatağı (İskenderli) mezarası da ona bağlıdır. Çevrede ise Karaağaç köyü ve ona bağlı Hola mezarası ile Şova köyü bulunmaktadır. Buradaki yerleşim daha sonra bugünkü Torul kazasının da nüvesini oluşturacaktır. 1583'teki tahmini nüfusu 1037 kişiden ibaret olup bunun 782 kişisi Müslüman diğeri gayrimüslimdir. Tonya köyünün tamamı Müslüman Türklerden oluşmaktadır. Karaağaç'ta yaşayan 236 kişinin $\frac{3}{4}$ 'ü Hıristiyan gerisi Müslümandır. Şova köyünde yaşayan 86 kişiden 55'i Hıristiyan gerisi Türk'tür. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere kurulduğu dönemde Tonya Müslüman Türklerden oluşan bir köy iken Şova ve Karaağaç'ta Türklerle Rumlar bir arada yaşamaktaydı. Şahıs isimlerinden anlaşıldığı kadarı ile Tonya ve çevresindeki yerleşim birimlerini kuranlar Ağasar vadisindeki Çepniler ve diğer Türkmen boylarıdır.²²

Tonya'nın dil özellikleri ile ilgili çalışmalar bölgenin kültürel dokusu hakkında önemli bilgiler içerir. Trabzon ağzı ile alakalı araştırmalar göstermiştir ki Tonya'daki insanların ana dili Türkçedir. Kelimelerin cümle içerisindeki dizilişleri, sözcüklerin telaffuzu vb. unsurlardan hareket eden dilciler insanların ana dilini belirlemede zorlanmazlar. Aynı şekilde ninni, mani, ağıt gibi kültürel unsurlarla bölgenin dil kökenlerini tespit etmekte sıkıntı çekmezler. Tonya'nın belirli yerlerinde Rumca da bilinir. Ancak Rumca bilen insanların Türkçe mantığı ile bu dili kullandığı yine dilciler tarafından çok açık bir biçimde vurgulanmaktadır. Bu çalışmalarda elde edilen örneklerden yola çıkarak Rumlarla bir arada yaşayan Türklerin Rumca öğrendikleri sonucuna varan araştırmacılar bu izlerin günümüze kadar devam ettiğini vurgulamaktadır.²³ 1583'ten 1923'teki mübadeleye kadar Rumlarla iç içe yaşayan bir halkın onların dilini bilmesinden daha doğal bir şey yoktur. Hal böyleyken Karadeniz tarihi hakkında çeşitli örnekleri görülen propaganda faaliyetlerinin izleri Tonya'da kendisini gösterir. Çeşitli eserlerde ve platformda dile getirilen iddialara göre Tonya, Rum/ Ortodoksluğun hâkim olduğu bir yer iken İslamiyet'in benimsenmesi ile birlikte bölge halkının dini yapısının değişmeye başladığı ancak kültürünü koruduğu vurgulanmaktadır. Ancak bunları ileri sürenler iddialarını destekleyecek somut veriler ortaya koyamamaktadır. Bir

²² M. Hanefi Bostan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Tonya ve Çevresinde İskân Birimleri ve Nüfus", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24 (2018), s. 31-38, 46.

²³ Tonya'nın dil özellikleri konusunda örnekli açıklamalar için bkz. Bernt Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon, I-II*, Oslo 2001; Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları, I-II-III*, Ankara 2006; Mevhibe Coşar, "Tonya Ağzı Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24 (2018), s. 85-96.

başka deyişle herhangi bir mahalle, köy ya da kasabanın nüfus kayıtlarını ortaya koyarak “*bunlar Rum Ortodoks’u, daha sonra Müslüman oldular*” diyebilecekleri bir somut örnek gösterememektedirler. Gösteremezler de. Zira kamuoyunda yanlış anlaşıldığı gibi Trabzon’da tarihin hiçbir döneminde toplu din değiştirme olayı yaşanmamıştır. Din değiştirme kayıtları incelendiğinde çeşitli zamanlarda farklı yerlerde bazı kişiler Müftülerin huzurunda dinî vebibelerini yerine getirerek Müslüman olurlar ve bu şahıslara ait bilgiler Kadı Mahkemesi defterlerine işlenir.²⁴ Bu defterlere bakılırsa aile olarak bile din değiştirene rastlanılmaz. Haliyle bir mahalleyi, köyü ya da kasabayı din değiştirmiş olarak göstermek tarihi gerçeklerden uzaktır ve genel itibariyle kimlik kargaşası çıkarmaya yönelik bir propagandanın ürünüdür. Tonya da bu propagandadan fazlasıyla nasibini almaktadır.

Tonya’nın kültürel dokusunun şekillenmesinde Türk kültürü oldukça baskındır. Bölge halkının tamamı Müslüman olmasına rağmen İslam öncesi Türk inanışlarının yoğun bir şekilde yaşatıldığı görülmektedir. Albastı, eşik kutsama, nazar boncuğu, mezarlıklara önem verilmesi gibi Türklere ait doğacılık ve ruhçuluk simgeleri binlerce yıllık kökü olan bir birikimin Tonya’daki yansımalarıdır. Yöredeki aile yapısı geleneksel Türk aile tipinin bozulmamış örneklerindedir. Bölgede yapılan sosyolojik araştırmalarda da halkın çoğunluğunun kültürel kökleri konusu sağlam bilgilere sahip olduğunu göstermektedir.²⁵ Günümüzde Tonya’nın maddi kültür unsurları genellikle konar-göçer kültür ve hayvancılıkla ilgilidir. Bölge tereyağı, peynir gibi hayvansal ürünleri ile önemli bir marka değeri kazanmıştır. Bu da Osmanlı hâkimiyetiyle yörede ortaya çıkan sosyo-ekonomik dokunun büyük ölçüde varlığını korumasıyla alakalıdır. Tonya dendiğinde ilk akla gelen kültürel unsurlardan olan otçu göçü, kökü Orta Asya’ya dayanan kadim konar-göçer Türk yaşantısının günümüzde yaşayan unsurlarındandır. Bölgenin kültürel dokusu da aynı yapının uzantısı olarak varlığını korur. Halk oyunlarından el sanatlarına, müzik aletlerinden geleneksel kıyafetlere kadar kadim Türk kültürünün izlerini Tonya’da görmek mümkündür.

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Tonya, Trabzon’un Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte yükselen bir yerleşim yeridir. Haliyle Trabzon’un çeşitli yerlerinde karşımıza çıkan Roma, Helenistik ya da Komnenos kültürlerine Fol vadisinde rastlanılmaz. XV. yüzyıl başlarında Türklere Rumlar arasında sınır haline gelen bölge, 1461’den sonra Osmanlı toprağı olmuştur. Trabzon’daki Türk iskânına bağlı olarak şenlenen vadilerden birisi de Fol vadisidir. 1583’ten itibaren Türklerin yerleşime açtığı Tonya ekonominin tarım ve hayvancılık ekseninde geliştiği konar-göçer yapının sosyal hayata egemen olduğu bir yer haline gelmiştir.

²⁴ Bu konuda çeşitli örnekler için bkz. Abdullah Saydam, “Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1794-1850)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 155 (Mart-Nisan 2005), s. 47-72; Kenan İnan, “Trabzon’da İhtida Olayları (1648-1656)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 245-252.

²⁵ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Ethem Yıldız-Muammer Ak, *Doğu Karadeniz’de Kültürel Kimlik (Çaykara ve Tonya Örneklemleri)*, İstanbul 2000, s. 214-335.

Tonya bir vadi yerleşmesi olduğu için sahildeki bazı kasabalarda görülen çok kültürlü yapıdan farklıdır. Vadi yerleşimi olması sebebiyle dış dünyaya daha kapalı bir yer olan Tonya, Türkmenler tarafından kurulduğu için Türk-İslam kültürünün hâkim olduğu bir yerdir. Kültürel özgünlüğünü koruması sebebiyle kadim Türk inanışları bölgede yaşamaya devam eder. Torul ile bağlantısı sebebiyle Rum Ortodoksluk da bölgeye yayılmıştır. Ancak yörede Rum/Ortodoks kültürüne ait yapılar büyük çoğunlukla Tanzimat sonrasına aittir. Trabzon'un çeşitli yerlerinde görülen Roma ve Komnenos dönemi eserlere Fol vadisinde rastlanılmaz. Yaşayan unsurlar göz önünde bulundurulduğunda Tonya'nın kültürel dokusu Trabzon'un batısına hâkim olan Ağasar vadisine hatta daha da ilerideki Giresun-Ordu havalisine çok benzer.

KAYNAKLAR

- ANNA KOMMENA, *Alexiad*, (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.
- Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (nşr. M. Arslan), İstanbul 2005.
- AYAN, Ergin, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005)*, I, Trabzon 2007, s. 55-66.
- AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERÂBÂDÎ, *Bezm u Rezm* (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014.
- BİLGİN, Mehmet, *Karadeniz Dünyası*, İstanbul 2013.
- BOSTAN, M. Hanefî, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.
- , "XVI-XVII. Yüzyıllarda Tonya ve Çevresinde İskân Birimleri ve Nüfus", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 24 (2018), s. 31-62.
- BRENDEMOEN, Bernt, *The Turkish Dialects of Trabzon, I-II*, Oslo 2001.
- BRYER, Anthony, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 164-187.
- , "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper*, 29 (1975), s. 113-149.
- , WİNFİELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I*, Washington 1985.
- , vd., *The Post Byzantine Monuments of the Pontos*, Hampshire 2002.
- CHALKOKONDYLES, Laonikos, *The Histories, II*, (nşr. A. Kaldellis), Cambridge 2014.
- COŞAR, Mevhibe, "Tonya Ağzı Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Ş: 24 (2018), s. 85-96.
- ÇİĞDEM, Süleyman, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2 (2007), s. 136-155.
- DEMİR, Necati, *Trabzon ve Yöresi Ağızları, I-II-III*, Ankara 2006.

EMECEN, Feridun M., *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi: Ağasar Vadisi-Şalpazarı Beşikdüzü*, Trabzon 2011.

-----, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*, İstanbul 2005.

EMİR, Osman, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Trabzon 2011.

FALLMERAYER, Jakob Philipp, *Doğu'dan Fragmanlar*, (nşr. H. Salihoğlu), Ankara 2002.

-----, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, (nşr. A. C. Eren vd.), Ankara 2011.

İNAN, Kenan, "Trabzon'da İhtida Olayları (1648-1656)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 245-252.

KARPOV, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. E. Uzun), İstanbul 2016.

KRİTOVULOS, *Fatih Sultan Mehmet*, (nşr. Karolidi Efendi), Trabzon 2009.

KSENOPHON, *Anabasis*, (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984.

MİHAİLOVIĆ, Konstantin, *Memoirs of a Janissary*, (nşr. B. Stolz), Ann Arbor 1975.

MİLLER, William, *Son Trabzon İmparatorluğu*, (nşr. N. Süleymangil), İstanbul 2007.

ÖZSAİT, Mehmet, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 35-45.

SAYDAM, Abdullah, "Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 155 (Mart-Nisan 2005), s. 47-72.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon 2009.

-----, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004.

TEZCAN, Mehmet, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon 3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002, s. 71-90.

TOUMANOFF, Cyril, "On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Queen Thamar", *Speculum*, 15/3 (Temmuz 1940), s. 299-312.

TURSUN BEY, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (nşr. A.M. Tulum), İstanbul 1977.

VASİLİEV, A. A., "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, 11/1 (Ocak 1936), s. 3-37.

YILDIZ, Ethem, Muammer Ak, *Doğu Karadeniz'de Kültürel Kimlik (Çaykara ve Tonya Örnekleri)*, İstanbul 2000.

ŞEHZADE SÜLEYMAN'IN (KANUNİ) TRABZON'DA DOĞDUĞU EV MESELESİ*

*Veysel USTA***

ÖZ

Uygurlık tarihinin kaydettiği en önemli olaylardan biri, Fatih Sultan Mehmet tarafından 1453 yılında İstanbul'un fethedilerek Doğu Roma İmparatorluğu'na son vermiş olmasıdır. Bu olaydan 8 yıl gibi kısa bir süre sonra ordusunun başında sefere çıkan Fatih Sultan Mehmet, 1461 yılında Trabzon Rum Devleti'nin kontrolündeki Trabzon'u fethederek Anadolu'nun güvenliğini kontrolü altına almıştır.

Anadolu'nun kuzey doğusunda bulunan ve önemli bir ticaret ve liman kenti olan Trabzon, fetihten 9 yıl gibi kısa bir süre sonra, 1470 yılında Sultan Bayezid'in oğlu Abdullah'ın vali olarak atanmasıyla *Şehzade Şehri* statüsüne kavuşmuştur. Şehzade Abdullah'ın Trabzon'dan ayrılmasından bir süre sonra bu kez Şehzade Selim Trabzon'a vali olarak atanmış ve burada 23 yıl görev yapmıştır. Bu süre içinde Şehzade Selim'in Trabzon'da Süleyman, Salih ve Kamerşah adlı üç çocuğu dünyaya gelmiştir. Bunlardan 5/6 Kasım 1494 tarihinde dünyaya gelen Şehzade Süleyman, 15 yaşına kadar çocukluğunu Trabzon'da geçirdikten bir süre sonra babasının ölümü üzerine tahta çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğunu en geniş sınırlara ulaştıran ve batılılarca Muhteşem Süleyman olarak adlandırılan Kanuni Sultan Süleyman 46 yıllık padişahlığı ile imparatorluğun en uzun süre görev yapan sultanı olmuştur.

Bu makalede Şehzade Süleyman'ın Trabzon'da doğduğu saray/konak hakkında bir değerlendirilmede bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Şehzade Süleyman, Şehzade Selim, Trabzon, Yavuz, Kanuni, saray, konak

SHAHZADAH SULEYMAN'S (KANUNİ) HOUSE PROBLEM IN TRABZON

ABSTRACT

One of the most important events recorded in the history of civilization was the conquest of Istanbul by Fatih Sultan Mehmet in 1453 and ended the Eastern Roman Empire. Shortly after 8 years, Fatih Sultan Mehmet, leading the soldiers, commanded his army and conquered Trabzon in 1461 under the control of the Greek Cypriot State and took grip of the security of Anatolia. Trabzon, an important trade and port centre in the north-eastern Anatolia, was granted the status of Shahzadah by the appointment of Sultan Bayezid's son Abdullah as the governor in 1470, shortly after 9 years of conquest. After Shahzadah Abdullah left

* *Gönderim tarihi: 25.09.2018 Kabul tarihi: 03.01.2019*

** *Öğr. Gör. KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, TRABZON.
veyselusta61@gmail.com OCID: 0000-0002-3697-7759*

Trabzon, Shahzadah Selim was appointed as the governor of Trabzon and worked there for 23 years. During this period, Shahzadah Selim had three children born in Trabzon: Suleyman, Salih and Kamersah. Shahzadah Suleyman was born on 5/6 November 1494. After spending his childhood in Trabzon until he was 15 years old, he came to the throne upon the death of his father. Suleyman, known as Suleyman the Magnificent by Westerners, has exerted the longest-rule as sultan of the empire. This article reviews Shahzadah Suleyman's palace where he was born in Trabzon.

Keywords: Shahzadah Suleyman, Shahzadah Selim, Trabzon, Yavuz, Kanuni, palace

Ortahisar: Trabzon'un Tarihi Merkezi

Tarihi geçmiş 4 bin yıl gibi gerilere götürülen Trabzon; doğudaki Tabakhane ve batıdaki Zağnos vadilerinin arasında bulunan dikdörtgen biçimli ve sarp uçurları nedeniyle korunaklı bir mekanda kurulmuştur. Halen mevcut sur duvarlarından hareketle MS 257'de¹ Yukarıhisar'da başlayan kentin kuruluşu; zamanla Ortahisar'ın oluşması ve bu silsileye son olarak da Aşağıhisar'ın katılmasıyla birlikte Karadeniz'e ulaşmıştır. Brayer'e göre Yukarıhisar'dan başlayan surla çevreleme faaliyeti, Ortahisar'la devam etmiş olup Aşağıhisar'ın surla tahkimi Komnenos Hanedanı'nın başında bulunduğu Rum Devleti sürecinde, muhtemelen 1324 yılında tamamlanmıştır.² Böylelikle üç hisardan oluşan eski kent merkezinin surlarla çevrilerek güvenli bir konuma kavuşturulması sağlanmış, Osmanlı döneminde de surların tahkimi çalışmaları sürdürülmüştür.³

Tarihsel metinlerde "hisar içi" olarak da anılan suriçi; aslında Yukarıhisar, Ortahisar ve Aşağıhisar olarak bölümlendirilmektedir.⁴ Ancak Ortahisar hem bunların ana aksını oluşturması, hem korunaklı ve hakim konumda bulunması, hem de fetihten itibaren yüzyıllar boyunca kentin yönetim merkezini bağrında taşıması gibi nedenlerle, bu üç bölümü, yani tarihi suriçinin tamamını kuşatmakta ve temsil etmektedir. Dolayısıyla Ortahisar denilince; kentin en eski ve en önemli yönetim merkezi akla gelmektedir.

¹ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos I*, Dunbarton Oaks Studies, Washington 1985, s. 180.

² Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 183.

³ Şehzade Selim döneminde yapılan sur onarımına dair kitabe için bkz. Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler*, C: 1, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2000, s. 244-245. Kalenin 1764 ve 1786 tarihlerinde geçirdiği onarım için bkz. Melek Öksüz, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon, Tarih, Kültür, Ekonomi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2006, s. 50.

⁴ Evliya Çelebi Trabzon kalesini şöyle tarif eder: Boztepe'nin dâmeniyle Karadeniz sahili arasında iki azim kaledir. Üç bölüktür. Birine Aşağı Hisar, diğerine Orta Hisar, iç kalesine Kule Hisar derler. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Tab' Ahmed Cevdet, C: 2, İkdam Matbaası, Dersaadet 1314, s. 85. Trabzon kalesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şenol Çelik, "15-17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. M. Kerim Arslan-H. Öksüz, C: I, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, s. 129-149.

Bu özelliği nedeniyle Ortahisar, Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından kentteki üç Kentsel Sit Alanı'ndan biri olarak tespit ve tescil edilerek koruma altına alınmıştır. (Bkz. Harita 1) Bu sit alanı içinde; kale ve surlar gibi anıt eserler, Şirin Hatun, Musa Paşa ve Ortahisar Camii gibi dinî, Eski Hükümet Konağı, Eski Hapishane (Hüseyin Kazaz Kültür Merkezi) gibi resmi yapılar ve sayısı onlarla ifade edilebilecek kadar sivil mimari örneği tescilli kültür varlıkları mevcuttur. Diğer iki sit alanı olan Pazarkapı ve Çarşı mahallelerinin kentsel sit olması, hiç kuşku yok ki kentin kurulduğu Ortahisar Mahallesi'nin varlığı ile doğrudan ilişkilidir.

Ortahisar'ın diğer bir önemli tarihsel özelliği de; fetihten sonra Trabzon kentinin yönetim “makarrı” olmasıdır. Zira kuruluşundan 1461 tarihindeki fethine kadar kentin yönetim merkezi Yukarıhisar'da iken, fethin ardından Ortahisar, Türk yönetim merkezi haline getirilmiştir. Bu kararın en önemli unsurlarından biri hiç kuşkusuz, Trabzon Rum (Komnenos) Devleti'nin buradaki başkilisesi (vaftiz kilisesi) olan Altınbaşı Meryem Kilisesi'nin (Panagia Chrysocephalos), fethin sembolü olarak camiye çevrilmesi ve bir kararlılık ifadesi olarak da bu bölgenin yönetim merkezine dönüştürülmesi olmuştur. Müstemilatında Komnenos krallarından bazılarının mezarlarının da yer aldığı Altınbaşı Meryem Kilisesi'nin camiye dönüştürülerek bölgenin Türk yönetimi merkezi haline getirilmesi, aynı zamanda bir tür egemenlik göstergesi olarak da nitelendirilebilir. Nitekim bu işlevsel dönüşüm zamanla halk dilinde de karşılığını bulmuş ve yöre *Orta Saray* olarak anılmaya başlanmıştır.⁵ Zira fetihten sonra Sancak'a dönüştürülen Trabzon, 9 yıl gibi kısa bir süre sonra *Şehzade Sancağı* yapılarak Sultan Bayezid'in oğlu Abdullah 1470'te Trabzon'a şehzade (vali) olarak atanmıştır.⁶ Şehzade Abdullah'ın, annesi Şirin Hatun adına kentteki ilk Türk-İslam eseri olan Şirin Hatun/İçkale Camii'ni, Komnenos Krallığının yönetim merkezi olan Yukarıhisar'daki kale surlarının hemen bitişiğinde yaptırmış olması⁷ da yöreye Türk mührünün vurulması bakımından hayli anlamlıdır.

Osmanlı dönemi boyunca yönetim merkezi olan Ortahisar, gerek Hekimbaşılık ve Şubaşılık gibi yönetsel birimlerin varlığı, gerek medrese ve kütüphane gibi eğitim ve kültür kurumlarının tesis edilmesi, gerek kent aristokrasisinin ikamet bölgesi olması ve gerekse diğer imar faaliyetleriyle kısa zamanda yeni bir kimliğe bürünmüştür.

Bu süreç Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, 15 Eylül 1924 Trabzon'a gelerek Hükümet Konağı olan binayı ziyaret eden Gazi Mustafa Kemal Paşa, duvarları çatlayan ve temsil özelliğini kaybetmiş bulunan binanın yıkılarak yerine yenisinin yapılması direktifini vermiştir. Nitekim 1926'da başlayan yeni Hükümet

⁵ Ortahisar Mahallesi'nin tarihsel değişim ve dönüşümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fulya Üstün Demirkaya, “Meso Kastro'dan Ortahisar'a: Bir Mahallenin Anatomisi”, *CIEPO 22, Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi II*, Ed. Kenan İnan-Miraç Tosun-Deniz Çolak, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, Trabzon 2018, s. 253-271.

⁶ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 50.

⁷ Haşim Karpuz, *Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 74.

Konağı binası inşaatı 1931 yılında tamamlanarak yeni hükümet konağı olarak faaliyete girmiştir. Bir “*Ulus Devlet*” devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin misyonuna uygun olarak Trabzon Hükümet Konağının mimari projesi de, Milli Mimarimizin önemli isimlerinden Kemalettin Bey tarafından çizilmiş ve tamamlandığında Trabzon’daki ilk örneği olarak vücut bulmuştur.

Trabzon’un fethinden sonra sur içinde bulunan gayrimüslimler sur dışına çıkarılarak sur içi Osmanlı yönetim merkezi haline getirilmiştir. 1461 ile 1469 tarihleri arasında değişik valiler tarafından yönetilen Trabzon Sancağı, 1469’un sonu veya 1470’in başlarında şehzade Abdullah’ın Sancak Beyi olarak atanmasıyla⁸ Şehzade Sancağı unvanını almıştır. Kesin olmamakla birlikte on yıla yakın bir süre Trabzon’da vali olarak bulunan şehzade Abdullah’ın, 1480’lerin başında önce Manisa, ardından Konya’ya atıldığı bilinmektedir.⁹

Ardından Hasan Bey, Mehmet Bey, Rakkas Sinan Bey vali olmuştur. Şehzade Selim 1487’de¹⁰ Trabzon’a sancakbeyi olarak atanmış ve burada 23 yıl görev yaptıktan sonra 1510 yılında buradan ayrılmıştır.¹¹ Şehzade Selim’in valiliği sırasında 5/6 Kasım 1494 tarihinde Şehzade Süleyman Trabzon’da dünyaya gelmiştir.¹² Ayasofya Müzesi bahçesinde bulunan sandukalardan anlaşıldığına göre Şehzade Selim’in Trabzon’da doğan ancak küçük yaşlarda ölen şehzade Salih (ö. 1499) ve Kemerşah Sultan (ö. 1503) adlı iki çocuğu daha vardır.¹³

Fetihten sonraki yüz yıla dair bize ayrıntılı bilgi veren Tapu Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre “Ortahisar” adı, bugünkü anlamıyla bir idari birim olan mahallenin karşılığı olarak değil, bir mahallin adını ifade etmektedir. Trabzon’un tarihi surlarının içi Yukarıhisar (İçkale/Kullehisar), Ortahisar ve Aşağıhisar olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır ve bu üç bölümün birbiriyle irtibatı mevcut kapılar aracılığıyla sağlanmaktadır. Sur içindeki bu üç bölüm, ilk tahrir kaydı olan 1486 tarihli tahrirde üç ayrı mahal olarak tanımlanarak bu mahallerdeki mahalle adları buna göre verilmiştir. Ancak daha sonraki tahrirlerde Yukarıhisar mahallinin Ortahisar içinde kaydedildiği görülmektedir.¹⁴

Trabzon’un fethinden sonra, Osmanlı iskan politikası gereğince kente Amasya, Tokat, Niksar, Osmancık, Çorum, İskilip, Merzifon, Turhal, vb yerlerden nüfus getirilmiştir.¹⁵ Sürgün yöntemiyle getirilen nüfusun en önemli kısmı Amasya’dan

⁸ Bostan, *a.g.e.*, s. 50.

⁹ Bostan, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰ Bostan, *a.g.e.*, 53; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim I*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016, s. 29.

¹¹ Bostan, *a.g.e.*, 53; Emecen, *a.g.e.*, 46 vd.

¹² Şehzade Süleyman’ın doğum tarihi 1495 veya 1494 Nisan’ı olarak da belirtilmekle birlikte 1494 tarihi erken dönem kaynaklarından hareketle doğrulanabilmektedir. Bkz. Feridun M. Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2018, s. 109-110.

¹³ Bostan, 53; Şehzade Salih ve Kemerşah Sultan’ın mezartaşı kitabeleri için bkz. Murat Yüksel, *Trabzon’da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler*, C: 2, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2000, s. 333-336.

¹⁴ Bkz. Tablo 1.

¹⁵ Heath Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi (1461-1583)*, İstanbul 1981, s. 26.

getirildiği için 1520 tahririnde Ortahisar içinde Amasya Mahallesi adlı bir mahalle yer almıştır.¹⁶

Tablo 1: 1486-1583 tarihleri arasında Ortahisar içindeki mahallelerin durumu

Ortahisar içindeki mahalleler (1486 tahririne göre)	Ortahisar içindeki mahalleler (1520 tahririne göre)	Ortahisar içindeki mahalleler (1554 tahririne göre)	Ortahisar içindeki mahalleler (1583 tahririne göre)
	Cami-i Atik	Cami-i Atik	Cami-i Atik
Amasya	Amasya	Amasya	Amasya ve Hacı Baba
	Hacı Baba	Hacı Baba	Amasya ile birleştirilmiş
Mahalle-i Azeban		Mescid-i Bayramzade	Mescid-i Bayramzade
	Mescid-i Hüseyin Ağa (nezd-i saray-ı amirede)	Mescid-i Hüseyin Ağa (nezd-i saray-ı amirede)	Mescid-i Hüseyin Ağa (nezd-i saray-ı amirede)
	Mescid-i Kıssahan	Mescid-i Kıssahan	Mescid-i Kıssahan
	Mescid-i Valide-i Merhum Sultan Abdullah	Mescid-i Valide-i Merhum Sultan Abdullah	Mescid-i Valide-i Merhum Sultan Abdullah

Kaynak: M. Haneî Bostan.

Tablodan da anlaşılacağı üzere 1486-1583 arasında Ortahisar’da gayrimüslim mahallesi bulunmamakta, nüfusun tamamı Türklerden oluşmaktadır.

Ortahisar Mahallesi’nin bugünkü anlamıyla mahalle statüsüne kavuşması, Trabzon Vilayeti İdare Heyetinin 09.03.1930 tarih ve 136 sayılı kararı ve Vilayet Meclis-i Umumisinin aynı tarihli celsesinde kabul edilen mahalle değişikliği kararıyla gerçekleşmiştir. Bu karara göre Ortahisar Mahallesi; Saray-ı Atik, Cami-i Kebir, Musa Paşa, Saçlı Hoca mahallelerinin tamamıyla Amasya ve Mağara mahallelerinin bir kısmını içerecek şekilde belirlenmiştir.¹⁷

Şehzade Selim’in Sarayı neredeydi?

Osmanlı dönemi dikkate alındığında “saray” denilince akla, Topkapı, Yıldız, Beylerbeyi ve Dolmabahçe gibi padişahların ikamet ettikleri yerler gelmektedir. Öte yandan, özellikle şehzade sancaklarında şehzadelerin ikamet ettiği yerler de “saray” olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte şehzade sarayları olarak nitelenen yapıların kelimenin tam anlamıyla “mütevazı” yapılar olduğu, örneklerine bakıldığında görülmektedir.¹⁸

¹⁶ Bostan, a.g.e., 131.

¹⁷ Cumhuriyet Odabaşıoğlu, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, Ankara (ty), İlk-San Matbaası, s. 156.

¹⁸ Kenan İnan, Trabzon Şerhi Sicilleri üzerinde yaptığı çalışmaya dayanarak 17. yüzyılda (1652 M.) Trabzon’da beylerbeyi, vali ve kadı için müstakil bir ikamet yeri olmadığını, yönetici sınıfa mensup bu görevlilerin oturacakları konak veya saray tabir edilen ikametgâhın kiralanarak kira bedellerinin şehrin ileri gelenleri tarafından ödendiğini belirtmektedir. Bkz. Kenan İnan, “Trabzon’da Yönetici-Yönetilen İlişkileri 1643-1656”, *Mahmiye-i Trabzon*

Trabzon örneğinde durum şu şekilde seyretmektedir. 1204-1461 yılları arasında hüküm sürmüş ve merkezi Trabzon olan Trabzon Rum Devleti'nin (Komnenos Hanedanı) sarayı, bugün kalıntıları ortada olan Yukarıhisar'daydı. Fetihten sonraki süreçte vali olarak görevlendirilen paşaların nerede ikamet ettikleri bilinmemekle birlikte Komnenos Sarayı'nın sakinlerinin, yani Komnenos hanedanı ve yönetici kadronun topluca İstanbul'a sürgün edilmeleri ve gayrimüslim ahalinin de sur dışına çıkarılması dikkate alındığında mevcut sarayın, bu valilerin ikamet yeri olarak kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Fetihten 9 yıl sonra Şehzade Abdullah'ın da Trabzon'a sancakbeyi olarak atandıktan sonra bir süre burada ikamet ettiği farz edilebilir.¹⁹ Zira bu kısa süre içinde Ortahisar'ın Osmanlı yönetim merkezi haline getirilmesi çalışmalarının henüz bitmeyip devam ettiği söylenebilir.

Ancak Şehzade Selim'in (Yavuz Sultan Selim) Trabzon'daki valilik görevine başlangıç tarihinin 1487 olduğu, yani fetihten 16 yıl sonraya tekabül ettiği dikkate alındığında onun vilayet idare merkezi olan Ortahisar'da ikamet etmiş olması muhtemel gözükmemektedir.²⁰ Ne yazık ki bu dönem kayıtları, Şehzade Selim'in nerede ikamet ettiğine dair açık bir bilgi içermemektedir.

a-Dönem kayıtları ne söylüyor?

Bu döneme dair bilgi vermesi muhtemel kaynaklardan biri Trabzon Şer'iyye Sicilleri/Kadı Mahkemesi kayıtlarıdır. 1555 tarihinde başlayan Trabzon Şer'iyye Sicilleri'nin, 1555-1565 ile 1617-1915 yılları arasına dair olan kayıtları günümüze ulaşmıştır. Ancak 1565-1617 tarihleri arasına tekabül eden kayıtlara arşivlerde rastlanılmadığından bunlardan yararlanmak mümkün olmamaktadır. Dönemin diğer önemli vesikalarından biri de tahrir kayıtlarıdır. 1486, 1515, 1554 ve 1583 yıllarına ait Trabzon tahrir defterleri üzerinde M. Hanefi Bostan tarafından hazırlanan doktora tezinde de Şehzade Selim'in sarayı veya oğlu Şehzade Süleyman'ın doğduğu yer hakkında bilgi bulunmamaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi vesikaları arasında da Şehzade Selim'in Trabzon'daki sarayına dair herhangi bir bilgiye rastlanılamamıştır.

Yavuz Sultan Selim ve dönemi çok sayıda çalışmaya konu olmakla birlikte²¹ biyografisi hakkında en etraflı çalışma Feridun M. Emecen tarafından yapılmıştır.

Mahallatından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2013, s. 197-198.

¹⁹ Remzi Kılıç, "Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. M. Kerim Arslan-H. Öksüz, C: I, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, s. 101.

²⁰ Yasemin Avcı, "Trabzon Rum İmparatorluğu döneminden kalma Komnenos Sarayı'nın sancakbeyi konağı olduğu, hatta Yavuz Sultan Selim'in yöneticilik yaptığı dönemde burada oturduğu belirtilmektedir" diyerek Remzi Kılıç'ın makalesine atıfta bulunmaktadır. Bkz. Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları, Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devlet Erki ve Temsili, Tarih Vakfı*, İstanbul 2017, s. 215. Ancak herhangi bir dönem kaynağına dayanmamakla birlikte konuya dair Kılıç'ın makalesindeki bilgi "....Trabzon'un fethinden sonra, Komnenoslar Sarayı Trabzon Sancakbeyi konağı oldu" şeklindedir. Bkz. Kılıç, *a.g.b.*, s. 101.

²¹ Bu konuda yapılmış diğer çalışmalar için bkz. Enver Konukçu, Trabzon Valisi Şehzade Selim'in Akkoyunlu Ülkesindeki Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-*

Yavuz Sultan Selim adlı çalışmasında Şehzade Selim'in Trabzon valiliği dönemine dair bilgiler veren Celalzade Mustafa ve Şükrü-i Bitlisi'nin *Selimnâme* adlı kitapları başta olmak üzere diğer dönem verilerini değerlendiren Emecen, Şehzade Selim'in sarayı veya Şehzade Süleyman'ın doğduğu saray/ev hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.²² Öte yandan Emecen'in yine dönem arşiv kayıtlarından hareketle kaleme aldığı *Kanuni Sultan Süleyman'ın Şehzadelik Dönemine Ait Bazı Yeni Tespitler ve Notlar*²³ adlı makalesinde de döneme dair yeni bilgiler verilmesine rağmen Şehzade Süleyman'ın doğduğu saray/evle ilgili bilgi yoktur.

Şehzade Selim'in Trabzon valiliği ve bu görevi sırasında dünyaya gelen Şehzade Süleyman'ın doğduğu saray/ev hakkında dönem kayıtlarında herhangi bir veri bulunmama ile birlikte onların Trabzon'dan ayrılmasını müteakip daha geç tarihli kayıtlarda bazı bilgilere rastlanmaktadır.

Bunlardan 1816 numaralı Trabzon Şer'iyeye Sicilindeki bir kayda göre "*Hızır bin Abdullâh ve Kürd tâifelerinden Habib bin Kalender ve Hasbeg bin Mûsâ nâm kimesneler meclis-i şer'de hâzırân olup nefsi-i mahrûse-i Trabzon kurbunda Tekfur Çayırı dimekle ma'rûf mahalde vâkı' merhûm Sultan Selim Han -tâbe serâhû hazretlerinin Sarayı-ı âmireleri karşısından bir mermer taşıyı yerinden kâl., ve serika eyledikleri...*"²⁴ anlaşılmış ve konu Kadı Mahkemesine taşınmıştır. Şehzade Selim'in 1510 yılında Trabzon'dan ayrıldığı dikkate alındığında, bundan tam elli yıl sonrasına, yani 1560-1561 yıllarına tekabül eden bu kayda göre Yavuz Sultan Selim'in Tekfur Çayır Mahallesi'ndeki sarayından mermer çalındığı belirtilmekte ve hırsızların yakalanarak mahkemeye sevk edildiği kaydedilmektedir.

Bu kayıta sözü edilen sur dışındaki Hatuniye Mahallesi'nin güneyinde yer alan, yani bugünkü Erdoğdu Mahallesi'ne lokalize edilebilecek olan Tekfur Çayır Mahallesi, Şehzade Selim'in valilik yaptığı yıllarda henüz kurulmamıştır. Zira bu mahalleye dair tahrir defterlerindeki ilk kayıt 1554 tahririnde "Haric ez defter"²⁵ ibaresiyle yer almakta, dolayısıyla bu tarihte yeni kurulmuş bir Müslüman mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu kayıt, Şehzade Selim'in Trabzon valiliğinin sona ermesinden 50 yıl sonraya ait olsa da Şehzade Selim'in Tekfur Çayır Mahallesi'nde bir saray yaptırdığını açık olarak göstermektedir.

Bununla birlikte yukarıdaki sicil kaydını destekler nitelikteki bir diğer bilgi de İmaret Vakfı'na dair kayıtlarda yer almaktadır. 1554 tarihli tahrir kaydına göre

Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001), Haz. M. Kerim Arslan-H. Öksüz, C: I, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, s. 91-98; Kılıç, a.g.b. s. 99-115.

²² Emecen, Yavuz'un Trabzon valiliği dönemini anlatırken onun Gürcistan ve Safevi seferlerine dair ayrıntılı bilgiler aktardığı gibi, Trabzon'un tarım arazisinin darlığı nedeniyle gelir yetersizliğinden şikayetlerde bulunduğunu, hatta borç para almak için adamlarını Bursa'ya gönderdiğini belirtmektedir. Bkz. Emecen, a.g.e., s. 26-40.

²³ Feridun M. Emecen, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Şehzadelik Dönemine Ait Bazı Yeni Tespitler ve Notlar", *Deutsch-türkische Begegnungen (Alman Türk Tesadüfleri), Festschrift für Kemal Beydilli (Kemal Beydilli'ye Armağan)*, (Hg) Hedda Reindl-Kiel-Seyfi Kenan, Berlin 2013, EB-Verlag, s. 343-356.

²⁴ Salih Korkmaz, *Trabzon 1816 Numaralı Şer'iyeye Sicili ve Hukuki Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 110.

²⁵ Lowry, a.g.e., s. 76; Bostan, a.g.e., s. 138.

Gülbahar Hatun Vakfı'nın uhdesinde bulunan "Tekfur Çayır'daki saraydan *Çelebi Sultan Sarayı*'na kadar uzanan zemin mukataası" ve "Tekfur Çayır'daki saray bahçesi mukataası" gelirlerinden²⁶ söz edilmesi de Tekfur Çayır Mahallesi'nde bir sarayın varlığını teyit etmektedir.

Öte yandan başka bir veri de halen aynı adla anılan sokağa adını veren *Saray-ı Atik Camii*'nin, bu mahalde bulunmasıdır. 1938 tarihli Sedat Çetintaş raporuna göre önemsiz bulunan ve daha sonra yıkılarak boşalan arsası²⁷ Trabzon Belediye Meclisi'nce 1953 yılında satışa çıkarılan²⁸ yapının da adını Şehzade Selim'in sarayından/konağından aldığı açıktır. Şehzade Selim'in annesi tarafından kurulan Hatuniye Vakfı tarafından işletilen Çifte Hamam'ın kiralanmasıyla ilgili bir belgede Çifte Hamam'ın "*Saray-ı Amire*" civarında bulunduğu belirtilmektedir.²⁹ Bu bilgi ile Çifte Hamam'ın, Saray-ı Atik Camii Sokak'ın kuzeybatı ucunda bulunması birlikte değerlendirildiğinde elde edilecek veri Şehzade Selim'in konağının/sarayının yerine dair ipucu verebilir. Öte yandan tablo 1'deki verilerden de anlaşılacağı üzere 1520 yılı tahririnde yer alan *Mescid-i Hüseyin Ağa Mahallesi*'nin "nezd-i Saray-ı Amire"de olduğu kaydı, Şehzade Selim'in konağının/sarayının Ortahisar Mahallesi'nde yer aldığı göstermektedir. Her ne kadar Heath W. Lowry bu mahallenin Yukarıhisar'da bulunduğunu belirtse³⁰ de 1817 nolu Trabzon Şeriyeye Sicili'nde bu mahallenin Ortahisar'a konumlandırılması,³¹ Lowry'nin tespitinde yanlışlığına işaret etmektedir.

b-Sonraki döneme dair kayıtlar ne söylüyor?

Şehzade Selim'in Trabzon'dan ayrıldığı 1510 tarihinden bir süre sonra, aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaleme alınan kaynaklar da mevcuttur. Bu döneme dair bilgi veren kaynakların en önemlilerinden biri Aşık Mehmet'in *Menazirü'l-Avalim*³² adlı eseridir. Trabzon'un Hatuniye Mahallesinde doğup

²⁶ Gökbilgin, *a.g.m.*, s. 308.

²⁷ Bekir Gerçek caminin yıkılan ve boş durumda bulunan arsasının birkaç kuşaktır çocukların oyun alanı olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bkz. Bekir Gerçek, *Başkent'in Başmahallesi Ortahisar*, Heyamola, İstanbul 2011, s. 65.

²⁸ Ömer İskender Tuluk, "Harap Şehrin Kayıp Mekânları: 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Trabzon'un Tarihsel Topografyası", *CIÉPO 22 Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi 2 (4-8 October 2016 Trabzon)*, Ed. Kenan İnan-Miraç Tosun-Deniz Çolak. Trabzon 2018, s. 238-239. Tuluk, Trabzon Belediye Meclisi Zabıtnamesine atıfta bulunarak bu arsanın, *Hesap İşleri Müdürlüğü'nden yazılan 07.05.1953 tarih ve 196 sayılı tezkereye istinaden*, 04. 06.1953 tarihli kararıyla satışa çıkartıldığını belirtmiştir. Tutanakta yer alan "52 parça arsa listesi"nde 48. sırada yer alan 88.83 m'lik mescit arsası, Ortahisar Mahallesi'nde 113 ada, 8 parselde bulunmaktadır. Bkz. Ömer İskender Tuluk-Halil İbrahim Düzenli, "Yitlik Mirasın İzinde: Trabzon'da Osmanlı Cami ve Mescitleri (1461-1583)", *Trabzon Kent Mirası, Yer-Yapı-Hafıza*, Ed. Ömer İskender Tuluk- Haili İbrahim Düzenli, Klasik Yayınları, İstanbul 2010, s. 84.

²⁹ Tayyip Gökbilgin, "16. Yüzyıl başlarında Trabzon Livası", *Belleten*, C: 265, S: 102, (Ankara 1962), s. 308.

³⁰ Lowry, *a.g.e.*, s. 77.

³¹ Bostan, *a.g.e.*, s. 133.

³² Aşık Mehmet, *Menazirü'l- Avâlim*, Haz. Mahmut Ak, C: 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 1017-1027.

büyümüş olan ve kitabının uzunca bir bölümünü Trabzon'a ayıran Aşık Mehmet'in Şehzade Selim'in sarayından sözetmemesi manidar bir durumdur. Öte yandan 1640 yılında Trabzon'a gelen ve şehir hakkında ayrıntılı bilgiler veren Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde³³ Selim'in şehzadeligi ve doğu seferleri ile şehzade Süleyman'ın Trabzon'da doğduğu hakkında bilgi vermesine rağmen herhangi bir saraydan söz etmemesi, o tarihte şehirde "saray" niteliği taşıyacak düzeyde görkemli bir yapının olmadığını düşündürmektedir.

Bu konuda kısıtlı da olsa bilgi veren kaynaklardan biri de Minas Bijişkyan'ın kitabıdır. Kendisi de aslen Trabzonlu olan Bijişkyan 1817-1819 yılları arasında bulunduğu Trabzon'a dair verdiği bilgiler arasında, "*Ortahisar'da hücrelerle çevrili olan eski Paşa Sarayı, batı tarafta yüksek bir mevkidedir, şimdiki Paşa Sarayı Aşağı Kale'nin ucunda, İmaret Kapısı'nın karşısında büyük bir binadır, burada Türk ileri gelenlerinin konakları, camiler, hamamlar, dükkânlar ve çeşmeler vardır*"³⁴ ifadesi Ortahisar'da bir sarayın varlığından söz etmektedir. Burada sözü edilen Eski Paşa Sarayı'nın neresi olduğu tam olarak anlaşılamazken "şimdiki Paşa Sarayı" dediği yerin Ortahisar'daki Trabzon Vilayet Konağı/Hükümet Binası olduğu ortadadır. Ancak Ortahisar'da bulunan Hükümet Konağı'nın geçmişinin, 19. yüzyılın başlarından geriye gitmediği de bilinmektedir.

Sarayın Ortahisar'da bulunduğu dair bir diğer kaynak da Lynch'in seyahatnamesidir. 1893 ve 1898'de iki kez Trabzon'a gelen seyyahın; "*Köprüyü geçtikten sonra geniş yolu takiben Ortahisar'a geldik. Eski şeklini bozmuş eski zamanların büyük binaları, saray/hükümet binasının olduğu kısım, paşa burada oturmaktadır*"³⁵ tespiti de Ortahisar'daki Hükümet Konağı'na işaret etmektedir.

Trabzon tarihine dair araştırmalarıyla bilinen Ömer Akbulut Şehzade Selim'in sarayı hakkında, "*Ortahisar'daki Çiftehamam'ın bulunduğu yerin arkasındaki saraydır. Orada kazı yapılırsa birçok şeylerin meydana çıkacağı ümit edilmektedir*"³⁶ demektedir.

c-Şehzade Selim'in Konağının/Sarayının yeri nerededir?

Şehzade Selim'in sarayının Ortahisar'da bulunduğu dair elimizdeki en net veri, 1921 yılında İstikbal gazetesinde kaleme alınan Gülbahar Sultan adlı makaledeki ifadelerdir. Trabzon Sultanisi'nde edebiyat öğretmeni olan ve daha sonra çeşitli vilayetlerde eğitimci olarak görev yapan edebiyat tarihçisi Mehmet Murat (Uraz) tarafından kaleme alınan makaledeki "*Oğlu Yavuz'un nezdinde bulunmasını tercih eden Gülbahar Sultan işte o zaman menkuben Trabzon'a gelmiş ve onbeş sene kadar Trabzon'da Debbağhane Köprüsü'nden Hükümet'e giderken sağ tarafta*

³³ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 85-87.

³⁴ P. Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Çivi yazıları, İstanbul 1998, s. 94.

³⁵ Henry Finnis Blossie Lynch, *Armenia Travels and Studies*, C: II, London 1901, s. 237-244; Hacer Topaktaş, "Bir Britanyalının Nazarında Trabzon'u Betimlemek: Henry Finnis Blossie Lynch'in Trabzon Tasviri 1893", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C:1, KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, s. 581-596.

³⁶ Ömer Akbulut, *Trabzon Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, C: 1, İstikbal Matbaası, Trabzon 1955, s. 121.

kalenin üstündeki oğlunun sarayında ikamet eylemişti. Yavuz'un sarayı orada olmağla beraber mutbahu da şimdiki Amasya Mescidi'nin bulunduğu mahalde idi."³⁷ ifadesi neredeyse kesin bir yer tarif etmektedir. Her ne kadar Mehmed Murad'ın yazısındaki bu tespit, Şehzade Selim'in Trabzon'dan ayrılmasından 400 yıl gibi oldukça sonraki bir tarihte kaleme alınmış olsa da elimizde konuyu açıklamaya yarayacak başka verinin bulunmaması, bu kaydı dikkate almamızı gerektirmektedir. Zira günümüzde Saray-ı Atik Sokak'ta bulunan mevcut yapıların en eskisinin 100-150 yıllık geçmişe sahip bulunduğu, başka bir ifadeyle betonarme inşaat tekniğinin ürünü olduğu dikkate alındığı ve Mehmed Murad'ın da yaşı itibarıyla bu mahalledeki yapıların betonarmeye dönüşmesinden önceki döneme tanıklık etmiş olabileceği göz önünde bulundurulduğunda, yazı daha da öneme değer bulunabilir.

Öte yandan Mehmed Murad'ın bu tespitini destekleyecek başkaca veriler de mevcuttur. Nitekim Osmanlı idare sistemine göre vilayet yönetim merkezinin Ortahisar olduğu düşünüldüğünde valinin ikamet ettiği mahalde diğer bürokratlarının da ikamet etmesi muhtemeldir. Saray-ı Atik Sokak üzerindeki evlerinde ikamet eden Subaşızadeler, Hekimbaşızadeler ve Kasapbaşızadelerin ellerinde bulunan aile tarihlerine dair şecerelere göre fetihten sonra Trabzon'da gelmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Bunlardan Subaşızade Pertev Paşa tarafından 1894 tarihinde hazırlanan aile şeceresine göre atalarından Arif Ağa'nın Erzurum'da subaşı iken H. 913 (M. 1507) tarihinde düzenlenen bir ferman üzerine Trabzon'a gelerek burada da aynı unvanla göreve başladığı ve bu tarihten günümüze kadar evlerinin Orta Saray'da bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu şecereye göre, bir padişah buyruğuyla Trabzon'a gelen Subaşızade Arif Ağa'nın geldiği tarihte Şehzade Selim'in Trabzon valiliği görevinde bulunması dikkat çekmektedir.³⁸

Öte yandan merhum Cumhuriyet Odabaşıoğlu'nun, Saray-ı Atik Camii Sokak'ta³⁹ ikamet eden 1890 doğumlu Kazım Kasapoğlu ile yaptığı görüşmede, ailenin geçmiş mensuplarının aktardığı sözlü bilgiye dayanarak büyük dedeleri İbrahim Ağa'nın Yavuz'un valiliği döneminde Trabzon'a gelip yerleştiğini ve o tarihten bugüne aynı mahallede ikamet ettiklerini belirtmiştir.

Yine aynı sokakta mevcut diğer bir evin de Hekimbaşı konağı olarak anılabilmesi de böyle bir resmi görevli ailesinin de aynı mahallede bulunması, bu sokak ve çevresinin Yavuz'un sarayını/konağının bulunduğu mahal olduğuna işaret etmektedir.

Dolayısıyla Saray-ı Atik ve Saray-ı Atik Camii Sokak'ta fetihten bugüne kadar oturdukları aile mensuplarının ifadeleri ve Subaşı, Kasapbaşı ve Hekimbaşı

³⁷ Mehmed Murad, "Gülbahar Sultan", *İstikbal*, 7 Şubat 1921. Makalenin orijinali ve Latinize edilmiş hali ektedir.

³⁸ Cumhuriyet Odabaşıoğlu, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Trabzon'da Doğduğu Mahalle", *Geçmişten Geleceğe Trabzon Sempozyumu*, Basılmamış bildiri.

³⁹ Ek 1'de yer alan 1926 tarihli Trabzon'un ilk imar planında Saray-ı Atik Camii Sokak ve Subaşızade Sokak görülmektedir.

ailelerinin aile şecerelerine dayalı olarak aktardığı bilgiler de Şehzade Selim'in konağının/ sarayının Ortahisar Mahallesi'nde olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁰

Yavuz Sultan Selim'in Trabzon valiliği sırasındaki sarayı ya da şehzade Süleyman'ın doğduğu ev hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapan kişi, merhum Cumhur Odabaşoğlu olmuştur. Odabaşoğlu "Kanuni Sultan Süleyman'ın Trabzon'da Doğduğu Mahalle" adlı bildirisini KTÜ tarafından 1991 yılında düzenlenen "Geçmişten Geleceğe Trabzon" adlı sempozyumda sunmuş olmasına rağmen sempozyum bildirileri kitabı yayımlanamadığı için konuya dair görüş ve tespitleri kamuoyuna yansımamıştır.⁴¹

Sonuç

Mevcut veriler ışığında yapılan değerlendirmeler sonunda Şehzade Selim'in Trabzon valiliği sırasında ikamet ettiği ve Şehzade Süleyman'ın doğduğu "saray"ın, Ortahisar Mahallesi Saray-ı Atik Sokak üzerinde bulunduğu söylenebilir. Dönem kayıtlarında Saray-ı Amire olarak nitelendirilen bu yapının günümüze kadar ulaşmadığı ortadadır. Kaldı ki her ne kadar saray-ı amire olarak tanımlanmış olsa da Şehzade Selim'in Trabzon valiliği döneminde "saray" niteliği taşıyabilecek düzeyde özgün bir yapının varlığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. Bu durum bize, Şehzade Selim'in ikamet ettiği yapının saray olarak nitelenemeyecek türde mütevazı bir konak olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan, yukarıda da değinildiği üzere Trabzon Sancağı, gelir kaynakları açısından kısıtlı imkanlara sahip olduğundan Şehzade Selim'in borç para bulmak için çeşitli girişimlerde bulunduğu da bilinmektedir. Bu nedenle Şehzade Selim'in 23 yıl gibi uzun bir süre Trabzon'da valilik yapmış olsa da kendi döneminde kullanılabilir hale getirilebilecek bir "saray" yaptırma imkanı bulamadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kendisi için olmasa bile Trabzon'da daha sonra görev yapması muhtemel şehzadeler için Tekfur Çayır Mahallesi'nde bir saray yaptırma'yı düşündüğü, hatta Kadı Mahkeme'sine yansıyan belgelere bakılırsa bu yapının 1550'li yıllarda tamamlanmış olduğu bile söylenebilir. Ancak Şehzade Selim'in Trabzon'da görev yapan son şehzade olması ve I. Ahmed döneminden itibaren şehzadelerin sancaklara gönderilme uygulamasının kaldırılmasıyla taşradaki şehzade saraylarının da işlevsiz kaldığı söylenebilir. Nitekim Manisa ve Amasya örneklerinde de durum bundan ibaret olup

⁴⁰ Halk arasında Aşağı Hisar'da Kundupoğlu Sokağı'nda bulunan ve etrafı taş duvarlarla çevrili tarihi küçük bir yapının Şehzade Selim'in oturduğu, Şehzade Süleyman'ın (Kanuni) doğduğu ev olduğu şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Bkz. Bostan, *a.g.e.*, s 57. Ancak bu kanaat herhangi bir belgeyle desteklenemediği gibi, Şehzade Selim'in vilayet yönetim merkezi olan Ortahisar dışında bir mahallede ikamet etmesi, hem yönetim anlayışı, hem de güvenlik açısından mümkün görülmemektedir.

⁴¹ Merhum Odabaşoğlu'nun teşvikiyle ben de sözkonusu sempozyuma Geçmişten Günümüze Trabzon Kütüphaneleri adlı bir bildiriyle katılmış ve Odabaşoğlu'nun bildiri sunumunu izleme fırsatı bulduğum gibi bildiri metninin bir kopyasını da kendisinden almıştım. Ancak bu sempozyumun bildirileri ne yazık ki yayımlanamadı. Trabzon tarihi araştırmalarına önemli katkılarda bulunduğu gibi şahsıma da bilgi ve belge desteği sağlayan merhumu rahmet ve minnetle anıyorum.

buradaki şehzade sarayları da aynı kaderi paylaştıkları için günümüze kadar ulaşamamıştır.

Sonuç olarak Ortahisar'ın, Osmanlı egemenliğinden sonra Türk yönetim merkezi haline getirilerek inşa edilen eserleriyle Türk mührünün vurulduğu mahalle olduğu dikkate alınarak bu mahallenin Türk kimliğine uygun şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Bu düzenleme çerçevesinde Şehzade Selim'in konağının/ sarayının gerçek yerinin tespiti için modern teknolojinin imkanları kullanılmalı, jeofizikçilerin yerin bir miktar altını gösterebilen donanımlarından yararlanılmalıdır. Yapının gerçek yerinin tespit edilmesinden sonra ise, burada dönemin mimarisine ve şehzade konağına uygun bir yapı inşa edilmeli ve bu yapı Kanuni Evi/Müzesi olarak düzenlenmelidir.

KAYNAKLAR

AKBULUT, Ömer, *Trabzon Cumhuriyetten Evvel Tarih ve Valiler*, C: 1, İstikbal Matbaası, Trabzon 1955.

AŞIK MEHMET, *Menazirü'l- Avâlim*, Haz. Mahmut Ak, C: 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

AVCI, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları, Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devlet Erki ve Temsili, Tarih Vakfı*, İstanbul 2017.

BIJIŞKYAN, P. Minas, *Pontos Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları, İstanbul 1998.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.

BRYER, Anthony-WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos I*, Dunbarton Oaks Studies, Washington 1985.

ÇELİK, Şenol, "15-17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. M. Kerim Arslan-H. Öksüz, C: I, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, s. 129-149.

DEMİRKAYA, Fulya Üstün, "Meso Kastro'dan Ortahisar'a: Bir Mahallenin Anatomisi", *CIEPO 22, Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi II*, Ed. Kenan İnan-Miraç Tosun-Deniz Çolak, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, Trabzon 2018, ss. 253-271.

EMECEN, Feridun M., "Kanuni Sultan Süleyman'ın Şehzadelik Dönemine Ait Bazı Yeni Tespitler ve Notlar", *Deutsch-türkische Begegnungen (Alman Türk Tesadüfleri), Festschrift für Kemal Beydilli (Kemal Beydilli'ye Armağan)*, (Hg) Hedda Reindl-Kiel-Seyfi Kenan, Berlin 2013, EB-Verlag, ss. 343-356.

EMECEN, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2016.

EMECEN, Feridun M., *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları I*, TDV Yayın Matbaacılık, Ankara 2018.

EVLİYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Tab'ı Ahmed Cevdet, C: 2, İkdam Matbaası, Dersaadet 1314.

GÖKBİLGİN, Tayyip, “16. Yüzyıl başlarında Trabzon Livası”, *Belleten*, C: 265, S: 102, (Ankara 1962), ss. 293-337.

İNAN, Kenan, “Trabzon’da Yönetici-Yönetilen İlişkileri 1643-1656”, *Mahmiye-i Trabzon Mahallatından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2013.

KARPUZ, Haşim, *Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.

KILIÇ, Remzi, “Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. M. Kerim Arslan-H. Öksüz, C: I, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, ss. 99-116.

KONUĞU, Enver, Trabzon Valisi Şehzade Selim’in Akkoyunlu Ülkesindeki Faaliyetleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. M. Kerim Arslan-H. Öksüz, C: I, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, ss. 91-98.

KORKMAZ, Salih, *Trabzon 1816 Numaralı Şer’iye Sicili ve Hukuki Değerlendirmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

LOWRY, Heath, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi (1461-1583)*, İstanbul 1981.

LYNCH, Henry Finnis Blossse, *Armenia Travels and Studies*, C: II, London 1901.

ÖKSÜZ, Melek, *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon, Tarih, Kültür, Ekonomi*, Serander Yayınevi, Trabzon 2006.

ODABAŞIOĞLU, Cumhur, *Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, İlk-San Matbaası, Ankara (ty).

ODABAŞIOĞLU, Cumhur, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Trabzon’da Doğduğu Mahalle”, Basılmamış Bildiri.

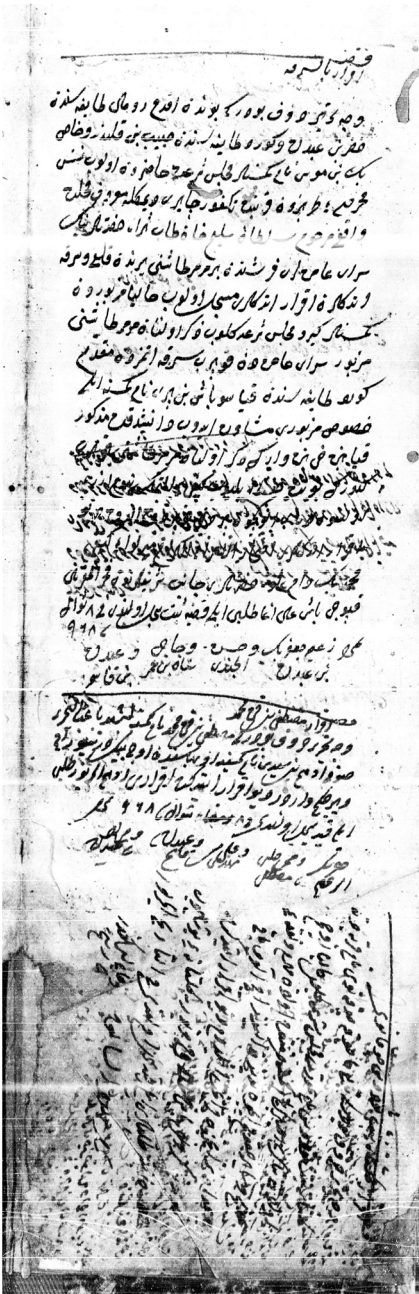
TOPAKTAŞ, Hacer, “Bir Britanyalının Nazarında Trabzon’u Betimlemek: Henry Finnis Blossse Lynch’in Trabzon Tasviri 1893”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C: 1, KTÜ Yayınları, Trabzon 2007, ss. 581-596.

TULUK, Ömer İskender, “Harap Şehrini Kayıp Mekânları: 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Trabzon’un Tarihsel Topografyası”, *CIÉPO 22 Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi 2 (4-8 October 2016 Trabzon)*, Ed. Kenan İnan-Miraç Tosun-Deniz Çolak. Trabzon 2018, ss. 221-250.

TULUK, Ömer İskender-DÜZENLİ, Halil İbrahim, “Yitik Mirasım İzinde: Trabzon’da Osmanlı Cami ve Mescitleri (1461-1583)”, *Trabzon Kent Mirası, Yer-Yapı-Hafıza*, Ed. Ömer İskender Tuluk- Haili İbrahim Düzenli, Klasik Yayınları, İstanbul 2010.

YÜKSEL, Murat, *Trabzon’da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler*, C: 1-II, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2000.

EKLER

TŞS, No: 1816, v.2a1.

TŞS, No: 1816, v.81b1.

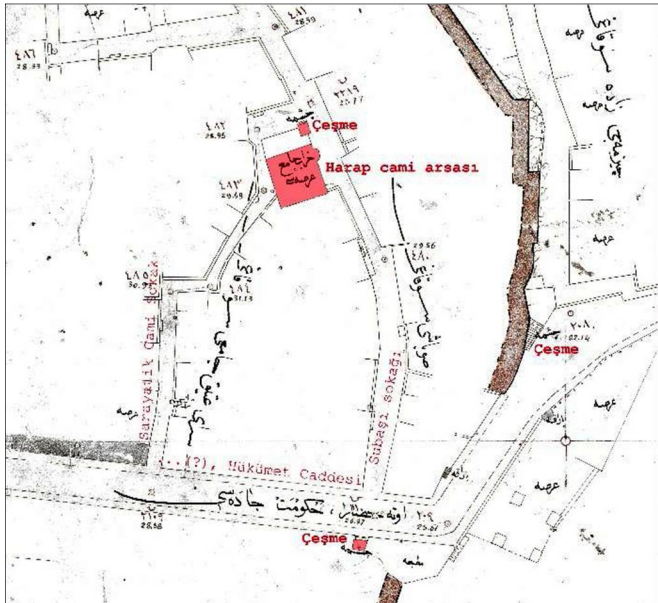
Belge 1: Sultan Selim Han'ın Tekfur Çayır mahallesindeki sarayından çalınan malzemeye dair mahkeme kayıtları

Harita 1: Ortahisar Kentsel Sit Alanı Haritası

Kaynak: Trabzon Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü

Harita 2: Trabzon'un 1926'da yapılmış ilk imar planında Ortahisar

Kaynak: Ömer İskender Tuluk

Belge 2: İstikbal gazetesinde yayımlanan Gülbahar Sultan adlı yazının
Latin harflerine aktarılmış hali

GÜLBAHAR SULTAN

Yirmi yaşında olduğu halde 895 senesinde Trabzon'a gelerek 918 tarihine kadar yirmüç sene Trabzon'da valilik etmiş olan Yavuz Sultan Selim hazretlerinin validesi Gülbahar Sultan'ın gerek aslı ve gerek Trabzon'a sebab-i vürudu hakkında ekseri Osmanlı tarihlerinde sarahatli bir kayda tesadüf edilememiştir. Rum tarihçiler ise vakayı inanılmayacak derecede tahrif ederek zikr etmektedirler. Bu hususta mevcut rivayetlerden birincisi müşarünileyhin aslen Rum kızı olduğuna dairdir. Şakir Şevket Efendi merhum Trabzon Tarihi'nde Gülbahar Sultan'ın Rum kızı olduğuna iki cihetten ihtimal veriyor. Birisi, türbesinin üzerindeki kitabenin birinci mısraının sonundaki *banu-yı Rum* tabirinden, diğeri de Maçka'nın Vivera⁴² karyesi ahali-i Hristiyanıyesinin elinde bulunan imtiyaz fermanından. Hatta daha ziyade tafsilat vererek Maçkalı bir papazın kızı olduğu halde Fatih tarafından aldırılmış ve oğlu Bayazid'e tezvic edilmiş olduğunu rivayet eyliyor. Valide-i Yavuz'un aslen Rum kızı olduğuna şu suretle hükm etmek doğru olamaz. Çünkü tarihte musarrah olduğu veçhile Anadolu'nun kısm-ı malumuyla Rum İli memalikiindeki ahali-i İslamiyenin icabında mezkûr memleketlere mensubiyetlerini göstermek için bu kelime öteden beri kullanılmakta idi. O tabir Gülbahar Sultan'ın aslen Rum olduğuna bir delil olabiliyorsa, o zaman Fahreddin-i Rumi, Bayazid-i Rumi, Şeyh Sinan-ı Rumi, Şecaeddin İlyas-ı Rumi gibi füzela ve ulemamıza mühtedi deyip işin içinden çıkmak icab eder. Kayd-ı mezkurda yukarıki isimlere nazaran bir ya-yı nisbet mahzuftur ki şayan-ı ehemmiyet olmakla beraber o da vezin ve kafiye zaruretinden münbais olsa gerektir.

Vivera karyesi ahalisinin elindeki fermana gelince; biz zaten öteden beri ehemmiyetsiz sebeplerden dolayı verilen imtiyaz fermanlarının cezalarını çok çektik. Bu fermanın itası hakkındaki bir ihtimali aşağıda zikr ediyoruz.

Vivera karyesi papazının kızı olduğunu, esasen papazca yazılmış olan bir Rum tarihi ifade ediyor. Binaenaleyh *banu-yı Rum* tabiriyle imtiyaz fermanından başka Gülbahar Sultan'ın Rum olduğuna dair bir kayd-ı sahihe tesadüf edilememiş ise şu iki noktadan istihraç edilen bu hükm pek zayıf kalır.

İkinci rivayet de; Sultan Murat Bağdat seferinden gelirken mezkûr karyeye uğramış ve orada dinlenirken su istemiş, papazın kızı padişahın yorgun olduğunu görünce su getirmekte taallül etmiş, hatta suyun içine bir çöp atmış ve değiştirmek için padişah ihtar etmiş ve bu suretle vakit geçirerek suyu vermiş. Padişah bunu anlayınca memnun olarak kızı alıp götürmüştür. Bu menkıbeden şekl-i hazirine taalluk etmek şartıyla bir hakikat-ı tarihiye istihracı adımı'l-ımkandır. Çünkü Sultan Murad'lardan hiç birinin Trabzon'a gelmediği tarihen müeyyedir. Fatih zamanı için bir dereceye kadar ihtimal verilebilen bu rivayet padişahın ismi değiştirilmekle beraber şüphe yoktur ki şekli de değiştirilerek bu hale gelmiştir. İhtimal ki hazret-i Fatih seferde bu köye uğramış ve ahali saika-i havf ile beraber mihmanperveri göstermiş ise Fatih'in memnuniyeti mucib olarak mezkur imtiyazı vermiştir denilebilir. Çünkü en ziyade padişahlarımız içinde imtiyaz hususunda biraz semahat eden Fatih Sultan Mehmet görülyor.

Üçüncü rivayet, Gülbahar Sultan'ın vefatına kadar Rum olduğudur. Bu cihet Rum kitaplarında muharrerdir. Şakir Şevket merhum *banu-yı Rum* tabirinden Gülbahar'ın

⁴² Metinde Vivera olarak yazılmış ise de "Livera" olmalıdır. (Çevirenin notu)

bidayeten Rum olduğuna ihtimal verebilmiş idi. Halbuki tabirden Rum müellifleri hükm-i mezkuru istihraç ediyorlar ki, himmet etseydiler de aynıyla Gülbahar Sultan gibi bir misal daha göstermiş olsalar o zaman dedikleri gibi (...) kabul edecek ve hatta kendilerine medyun-ı şükran kalacaktık. Çünkü şimdiye kadar hiçbir Rum görmedik ki son dem hayatına kadar Rum kalsın da İslamlara camiler, imaretler, medreseler yapmış olsun.

Dördüncü rivayete nazaran Gülbahar Sultan, Yavuz'u henüz bir yaşını ikmal etmemiş sabi iken İstanbul'dan alıp Trabzon'a getirmiştir. Bu rivayet de Rum tarihlerinde muharrerdir. Halbuki Yavuz'un 875 senesinde Amasya'da tevellüd eylediği ve bilahare bera-yı talim ve terbiyeye hazret-i Fatih'in nezdinde gönderildiği, uzun müddet orada kaldığı muhakkaktır. Evliya Çelebi Yavuz'un Trabzon'a tevellüd eylediğini yazıyorsa da yanlışır. Bütün bu rivayetlerden sarf-ı nazar Gülbahar Sultan hakkında şimdiye kadar muttali olabildiğim en mevsuk malumata nazaran müşarünileyh an-asl bir İslam kızı olup Kırım veya Rumeli ayanından Osman Ağa namında bir zatın kerimesidir. Bu iki mahalden biri katiyetle tayin edilemiyorsa da *banu-yı Rum* tabirinden bir mana istihraç etmek icab ederse Rumeli'ye nispet etmek en doğru bir cihettir.

Sultan Bayezid devrinde sarayda sultanların kendisini istirkabı neticesinde mağlup olması Trabzon'a gelmesine bir sebep teşkil etmiştir.

Gülbahar Sultan'ın nefyi takarrur ettiği zaman menfasını kendisinin tayin etmesi teklif olunmuş idi. Oğlu Yavuz'un nezdinde bulunmasını tercih eden Gülbahar Sultan işte o zaman menkuben Trabzon'a gelmiş ve onbeş sene kadar Trabzon'da Debbaghane Köprüsünden Hükümet'e giderken sağ tarafta kalenin üstündeki oğlunun sarayında ikamet eylemişti. Yavuz'un sarayı orada olmağla beraber mutbahı da şimdiki Amasya Mescidi'nin bulunduğu mahalde idi. Gülbahar Sultan bu müddet zarfında birçok mebani-i diniye ve hayriye inşa ettirmiş ve 911 senesinde vefat ederek İmaret Camii kurbunda defin edilmiştir. Türbesinin üzerindeki kitabe ber-veçh-i atidir.

Çün zi dünya suy-ı ukbâ kerd rû Bânû-yı Rûm
Şüd mukarrer taht-ı huld u mülket-i daim ber-u
Himmeteş ez-devlet-i fânî-yi denî ruh çu tâft
Rû-nihâd ez-rây-ı âlî devlet-i dâim ber-u
Rahmet-i dâim ber-u nâzil-i çu şüd ez-feyz-i Hak
Geşt tarih-i vefâteş rahmet-i dâim ber-u

Bu kitabeyi Yavuz Sultan Selim'in yazdığı rivayet edilmektedir.

Gerçi Yavuz'un kudret-i şî'riyesiyle nispet kabul edecek derecede yüksek değil ise de Yavuz'un asıl iştiharı bu tarihlerden sonradır.

Türbe müsemmen şeklinde ve bir kubbeyi havidir. Evvelki telvinatı harab olup yeniden telvin edildiğinden nakş itibarıyla bir kıymet aranılmaz. Pencerele müstatil şeklinde, dâhil ve harice nâzır başlıkları Selçuk tarzındadır. Kubbe ile yan duvarlarının birleştiği mahallere dâirenmadâr yeşil zemin üzerine altın yaldızla salis olarak ayat-ı kerime yazılmıştır. Duvarların soldan birinci satırında acemi bir sülüs ile

Accilü b'i-salavâti kable'l-fevt, sağ tarafında hatt-ı kûfi ile *Besmele-i şerife*, soldan ikincide kûfi hat ile *Kul küllün ya'melu alâ şâkiletih*, yazılmıştır. Ruslar mezarı define bulunduğu kanaatiyle açmışlar ise de bir şey bulamamışlardı. Esasen Gülbahar Sultan inşa ettirdiği mebani için birçok vakıflar bıraktığından bu varidat ile vefatından sonra türbesinin cüzhanları ve türbedarları Evliya Çelebi'nin rivayetine nazaran doksan kadar var idi. Ve her gün türbede üç hatm-i şerif okunurdu.

Müşarünileyh İmaret Camii, medreseleri, kıraat-ı seba, Hariri ve Şatibi okunan bir darü'l-kurra tesis ile Kırım'da, Pulathane'de, Trabzon'un mecd yaylalarında ve köylerinde birçok araziyi bu müessesata vakf etmiş idi. 920 senesinde inşa edilen İmaret Camii'ne "*Fe-temmet*" kelimesi tarih düşmüştür. Cami bir büyük kubbe ile yanlarda iki küçük kubbeyi ve son cemaat yerinde beş kubbeyi havidir. Kapı ve pencerelerin kemerleri saçak tarz-ı mimarisinde olup siyah ve beyaz mermer taşlardan giyme olarak gayet sanatkârane yapılmıştır.

Medresesi yirmidokuz odalı olup caminin avlusunu ihata eylemiştir. Trabzon'daki medreselerin hepsinden büyük olup en feyizli bir medrese idi. Trabzon'un yetiştirdiği ulemanın ekserisi bu medresede tahsil görmüş, icazet almış ve bu medreseye müderris olmuşlardır. Meşhur Hacı Mahmud Efendi, Mehmed Tayyib Efendi, Mesudzade Süleyman Efendi, Kölezade Süleyman Efendi bu zümredendirler. Vakıfları sayesinde bütün ders-i amm ve talebelere aydan aya ücret-i muayyene ile lahmiye ve şahmiye unvanıyla para ve kurbundaki imareten her akşam talebeye çorba, ekme ve Cuma akşamları Zerdeli Pilav ve Bildırcın zamanında Bildırcınlı Pilav verilir idi. Hiç bir zaman talebesi seksen ve doksandan dün olmaz idi. Varidatının kesretinden, avlularda olan sigaraları toplamak ve yerlerdeki tükürükleri silmek için ayrı ayrı müstahdem var idi. Alaybeyzade Naci Efendi merhum İmaret-i daire için:

Pek ruhnevaz bir imaret
Âsârı değil mi Gülbahar'ın
Hatun'a müesser oldu devlet
Çok gonca açar gülibaharın

demişti. Fakat bugün bütün bu daire metruk ve harab olmuş, nuranur camiinin, semanın mavilikleri içine gömülen minaresinde altı seneden beri ezan sesi işitilmemektedir.

Bu medresede 1260 senesinde bir kütüphane tesis edilerek fıkha, tefsire, tarihe ve divanlara ait olmak üzere ekserisi yazma 444 cild kitap mevcut idi. Esna-yı istilada Ruslar tarafından kitapların kıymetlileri seçilerek Rusya'ya gönderilmiştir ki, Fetvahane ile Hatuniye kütüphanelerinden nakledilen kitapların mecmu'u 497 addettir.

Pontus Azizleri unvanlı Rumca kitabın 169. sayfasında Gülbahar Sultan vakıflarının su-i istimal edildiğinden şikayetle Rusya'nın yed-i inhisarında olmadığına teessüf eden muharrir, Trabzon'un istilası zamanlarında bulunmalı idi de asâr ve abidâta her iki milletten hangisinin daha ziyade hürmet ettiğini anlamalı idi.

Rusların Trabzon'u istilasından üç ay sonra, 332 senesi Haziranında gelerek sene-i mezkur Teşrin-i sânisine kadar asâr-ı atika ve nefise yağmasıyla meşgul olan Profesör Uspenski, Rum Metropolitidi Hrisantos Efendiyle görüştüğü zaman Petersburg'dan kendisine altınla işlenmiş bir kat libas-ı fahir getirteceğini söyleyerek iğfal eden ihtiyar müsteşrik, Rum kiliselerinden bir çok asârı, Aleksî Komnenos'un kemiklerini, Ayasofya ve Yeni Cuma Camilerinin zeminindeki mozaikleri, Aleksiyus'un nişane-i şecaati olan ejderha ağzı mizabı, kütüphanelerimizden bir çok yazma kıymetli kitapları, divanları ve Kur'an-ı Kerimleri alarak onaltı büyük sandık derununda bir gece Rus saltatlarının muhafazası tahtında vapura nakl ile Rusya'ya göndermiştir. Gülbahar Sultan dairesi esna-yı istilada Trabzon'da kalan ekseriyetler tarafından tecavüzden muhafaza edilmiş olsaydı bugün yine eskisi gibi letafet ve faaliyetini gösterecekti.

Mehmet Murad
İstikbal, 7 Şubat 1921

THE PROJECTIONS OF THE ENGLISH POLITICS IN THE CAUCASIA/CENTRAL ASIA AND THE BLACK SEA AGAINST THE RUSSIAN EXPANSIONISM IN THE 19TH CENTURY IN THE WORKS OF EDMUND SPENCER*

*Ayşegül KUŞ***

ABSTRACT

Russia was born from a little Moscow principality whose name was only known as the town border in the 12th century completed her formation in 14th and 16th centuries. In the mid of the 16th century during the reign of IV. Ivan (Terrible Ivan) the Muslim khanet called Kazan in the region of Volga was taken by Russia in 1552. Then Russia invaded Astrahan in 1556 and made a great achievement in order to realize her objectives in the region. Since that date, she had continued to follow an expansionist policy in the direction of the east and the south. Especially during the reign of I. Petro, Russia set her own strategic objectives and considered descending the warmer seas as her main strategy. In addition, the Central Asia and Caucasia were determined as the major places of maintenance of Russia as well. In the mid of the 17th century, she was able to cross the Asia Continent in the eastern direction and she could reach the Pacific Ocean. During the 18th century when the wars between Ottoman State and Russia resulted against the Ottoman Empire. Russia also managed to settle in the Black Sea. Thus Russia turned into a big power and the threat in the north for the Ottoman State. Up on these developments, Russia became not only a threat for the Ottoman Empire but also it was considered as a big threat for England, who regarded her Indian route very essential for her political and economic interests. In this context, the purpose of this study aims to analyze and track the politics and the policy followed by England in order to understand the nature of the political relations and the political atmosphere in the region in the 19th century through the impressions and observations of the English traveler named as Edmund Spencer exploiting his three works thus making some contributions to the field of literature.

Keywords: Edmund Spencer, Caucasia, the Black Sea, English politics, Russian politics, Russian expansion.

EDMUND SPENCER'İN ESERLERİNDE KAFKASYA/ORTA ASYA VE KARADENİZ'DE RUS YAYILMACILIĞINA KARŞI İZLENEN İNGİLİZ POLİTİKASININ İZDÜŞÜMLERİ

* *Gönderim tarihi: 16.10.2018. Kabul tarihi: 03.01.2019.*

** *Dr. Öğr Gör. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, SAMSUN. aysegulk@omu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8051-600*

ÖZ

12. yüzyılda adı sadece bir sınırlı kasabası olan ve küçük Moskova prensliğinden doğan Rusya oluşumunu 14. ve 16. yüzyılda tamamlamıştır. 16. yüzyılın ortalarında Korkunç İvan döneminde Volga bölgesinde yer alan ve bir Müslüman Hanlığı olan Kazan, Ruslar tarafından 1552 yılında ele geçirilmiştir. Akabinde Ruslar 1556 yılında Astrahanı ele geçirerek bölgedeki amaçlarını gerçekleştirme yolunda büyük bir başarı kazanmışlardır. Bu tarihten itibaren, Rusya doğu batı yönünde yayılcı bir politika izlemeye devam etmiştir. Özellikle Rusya I. Petro döneminde stratejik hedeflerini belirleyerek sıcak denizlere ulaşmayı belli başlı bir politikası olarak görmüştür. Ayrıca Kafkasya ve Orta Asya da Rusya'nın kendi varlığını sürdürmesi için belli başlı yerler olarak belirlenmiştir. 17. yüzyılın ortasında ise Rusya doğu yönünde Asya kıtasını geçmeyi başardı ve Pasifik Okyanusuna ulaştı. 18. yüzyılda Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşlar Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlandığında, Ruslar Karadeniz'e yerleşmeyi de başardı. Böylece Rusya kuzeyde Osmanlı Devleti için büyük bir güce ve tehdiye dönüştü. Bu gelişmeler üzerine, Rusya sadece Osmanlı Devleti için değil aynı zamanda Hindistan yolunu siyasi ve ekonomik çıkarları açısından çok önemli olarak gören İngiltere için de bir tehdit oluşturmaya başladı. Bu çalışma, İngiliz seyyah Edmund Spencer'in üç eserinde yer alan ve onun bazı gözlem ve incelemelerinden yola çıkarak 19. yüzyılda bölgede yaşanan siyasi ilişkiler ile siyasi atmosferi daha iyi anlamak için İngiltere'nin bölgede izlediği politikanın izlerini sürmek, analiz etmek ve böylece alan yazımına katkılar sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Edmund Spencer, Kafkasya, Karadeniz, İngiliz politikaları, Rus politikaları, Rus yayılcılığı.

1-Introduction

When the state of Golden Horde lost its political power and collapsed at the end of the 15th century under the reign of Timuroğulları, it was replaced by Russia, who emerged as a state from the principality¹ and she reached at a level which could change the political balance in the region. For instance, Tzar Ivan (Terrible Ivan) politically managed to benefit from the interior divisions of the Turkish khanets. He captured the town of Kazan and the Kazan Khanet on 2nd October 1552 and thus in the mid-region of the Volga river the Turkish existence ended that had lasted since the 6th century A.D. This victory not only enabled Russia to capture Astrakhan but also enabled her to extend her influence more to the southern parts.² Kurat also states that the progress and marching of Russia went towards the North Caucasia. Thus soon after this the influence of Russia felt itself among the Circassians, some Turks and the Georgians.³ At the end of the 16th century Russia emerged as an imperial power though the great efforts of reforms and westernization and specified her imperial targets and the policies in that century.⁴

1 Halil Çetin, "1863-1873 Döneminde Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Bilgi*, 15, 2000, s. 2.

2 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, TTK, Ankara 1993, s. 152-153.

3 Kurat, *a.g.e.*, s. 155.

4 Mithat Aydın, "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)", *TAED*, S: 38, 2008, s. 254.

Especially during the reign of I. Petro (1689-1725) Russia specified her strategic targets such as the capture of the routes which would enable Russia to reach warm seas and considered it as one of the priorities to become a great state. Moreover, the Central Asia and Caucasia were regarded as strategic regions essential for the political and economic existence of Russia as well.⁵

At the beginning of the 18th century when the Ottoman State⁶ and Iran were fighting with one another in the southern Caucasia, Russia gained more power with the help of the reforms of Tzar I. Petro⁷ and interfered in the region. Tzar had the desire to reach India via Iran and Central Asia, to develop his trade by accessing to some raw materials such as silk, copper and cotton, etc. and colonize his lands which are sparsely populated, but more importantly she needed to use the strategic position of the passages of Transcaucasia. During the period when the Ottoman State stopped her development and Iran went into some internal turmoils, the shadow of Russia was rising over the Transcaucasia and soon after this Tzar Petro would find a reason to attack there.⁸ After the defeat of Prut, even though Petro avoided having any conflict with the Ottoman Empire, he continued the Russian conquests along the coasts of Caspian Sea and even Russia and the Ottoman Empire reached an agreement through the mediation of the French Ambassador in İstanbul.

⁵ Elşan İzzetgil, “Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, *Bölgesel Çalışmalar*, C: 1, S: 1, s. 52. 2016. In addition, this policy followed by Russia has never changed neither during the reign of Russian Empire, the Soviet Russian and also during the reign of the Russian Federation and during the course of time these strategic targets have become milestones of the foreign policy of Russia see İzzetgil, *a.g.m.* s. 52.

⁶ Even though the year of 1492 is given related to the historical start of Turkish and Russian relations; in fact, the co-existence of those two tribes dates back to the ancient times. The start of the northern wing of Turkish migrations from the east to the west in the years of B.C. made the Slavs and the Turks live together in the steppes of Ukraine, which is especially the sub-forest area. That is why, in his work “Eski Türkler” Lev Nikolayeviç Gumilev writes about the similarities of those tribes having lived together, especially in the Ukraine region see. İlyas Topsakal, “Tarihsel Süreçte, Türk-Rus İlişkileri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C: III, S: 2, 2016, s. 34; Halil İnalçık, “Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)” TTK, Ankara 1948, ss. 379-381; Ayrıca Astrahan seferiyle alakalı detaylı bilgi için bk. İlyas Kamalov, *Rus Elçi Raporlarında Astrahan Seferi*, TTK, Ankara 2011; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, TTK, Ankara 2011; Haluk F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, Ak Yayınları, İstanbul 1968; İlber Ortaylı, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992*, TTK, Ankara 1992.

⁷ For the the personality and the foreign policy followed by Tzar Petro see. Goeorge Vernadsky, *Rusya Tarihi*, (çev.) Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 193-194 and also see. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 262-273; for more detailed information about I. Petro see. Saliha Afra Ünal, *I. Petro’dan 20. Yüzyıla Rusya’da Modernleşme Hareketleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

⁸ Abdullah Saydam, “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1990, s. 243.

In other words in the 18th century Russia invaded the steppes of Kazakhia and Caucasia and established her domination in the region.⁹

The competition between Russia and the Great Britain can be said to go back to the reign of Tzar Petro (Peter the Great).¹⁰ In those times on the basis of that competition did result from the desire of Russia to invade India, which was under the control of England. At the very beginning of the 19th century, due to the danger of Napeolon Bonaparte in the west Russia had to turn her attention from the east to the west.¹¹ For England Caucasia¹² was playing an important role in securing the Indian trade route. As is aforementioned the policy of Russia to go down the warmer seas was clashing with the activities of the English in the Mediterranean. Therefore, Cuacasia became a conflict between the two countries. For this reason, it was very crucial for England to know the region and the people inhabiting there and it formed the first step for the activities carried out towards Caucasia. This step was taken through some travellers and scientists. Thus England began to send some travellers such as Cook to the region in the first half of the 18th century to collect and obtain some information regarding the region and its inhabitants in order to determine some strategies to put a barrier against the aggressive expansionist policies followed by Russia.¹³ Accordingly, one of these English travellers who had visited the region a few times in the 19th century is Captain Edmund Spencer.¹⁴ The purpose of this study is to deal with and analyze the projections of the English policy specifically in the three works of Spencer and thus it is aimed not only to be able to understand the nature of the rivalry experienced between the two countries in the 19th century but also to understand the policy followed by the two countries towards the region and to make some contributions to the literature of the field so as

⁹ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 262. Kurat also adds that in accordance with the peace talks held in St. Petersburg, Iran government had to leave the Geylan, Mazenderan and Astrabad regions in the southern parts of the Caspian Sea to Russia along with Derbend and Bakû. Thus Russia went down the south of Caucasia, s. 262.

¹⁰ Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, 1983-4, s.400; D. Charles Boulger, *England and Russia in Central Asia*, II, W. H. Allen & Co., London 1879, s. 338.

¹¹ Çetin, *a.g.m.*, s. 2.

¹² It took the Russian Tsars more than two hundred years to conquer the Caucasus. Their attempts started at the end of the 16th century, but they did not complete it until the 1860s. Russia's expansion into the Caucasus was classic imperialism, like the British conquest of India and the French expansion into North and Sub-Saharan Africa bkz. Paul Henze, "Russia and the Cuacasia", *PERCEPTION*, (June-August)1996, s.53.

¹³ İbrahim Telliöğlü, "İngilizlerin Kafkasya İle ilgili İlk Gözlemleri", *Turkish Studies*, 10/9, 2015, s. 448.

¹⁴ Captain Edmund Spencer is one of the famous travellers of the 19th century He wrote three works in which there has been a great deal of information regarding the Caucausus under such titles. "Turkey, Russia and Black Sea and Circassia, London: George Routledge, 1855, "Travels in the Western Caucausus, Including a Tour through Imeretia, Mingrelia, Turkey, Moldavia, Galicia, Silesia, and Moravia", Vol. I-II, London: Henry Colburn,1838", "Travels in Circassia and the Kırım Tartary, Vol: I-II", Henry Colburn, London 1837.

to understand even for today how important the geo-strategic position of the region is to become a great power in the world.

2. Some of the General Observations of Edmund Spencer relating to Russia

In his work published in 1837 titled as “Travels in Circassia and Kırım-Tartary, Spencer narrates his own observations related to state of Russia in the first half of the 19th century to help us to understand how England feels uneasy and disturbed by the rapid encroachment and expansionism of Russia in the region. First of all, he focuses on the increasing power of Russia not only in Persia and Turkey but also its influence is felt in every government of Europe thus marching her one foot in Europe and the other in Asia, which signifies that she would reach her main objective to possess the Bosphorus and the Dardanelles and if it were possible in the words of Spencer, she would be able to rule the destinies of the hemisphere.¹⁵ In fact, the objective of Russia to go down the warm seas dates back to I. Petro. After he had got the Azak Castle from the Ottomans in 1696, he followed a policy to capture the Black Sea and go down the Egean and Mediterranean by capturing İstanbul. In order to reach this objective, she used every sort of opportunity such as forming a fleet on the Black Sea, manipulating the Slavic Christians in the Balkans through provocation and thus planned to capture İstanbul and go down the warm seas to establish her political domination all over the world.¹⁶ In addition, Spencer warns against the fact that if no barrier were put for the further encroachments of Russia, it would be inevitable to see “the eagle of Muscovy” up on the ruins of the “crescent” and he strikingly describes the ambitious designs of Russia as follows:

... every step made in advance from their barren steps is a change for the better. The grandees of the Empire look forward to great acquisitions of lands and greater power and the officers and soldiers not only four times the usual pay in time of peace, but replenish their empty coffers by rapine. Was not this thirst for gain the guiding-star of all the great military nations that ever existed down to the French under Napeleon?¹⁷

In the following lines he further analyses the aggrandisement of Russia saying that she does not owe it to military enterprise of her own people but mostly to his own geographical position and on one side her neighbours sacrificing every possibility for the sake of peace and on the other great numbers of the ignorant barbarians with no discipline. He states that through the help of these no one can wonder at the extension of her territories or successful victories. To him, fortunately

¹⁵ Edmund Spencer, *Travels in Circassia and the Kırım-Tartary*, Vol: II, Henry Colburn, London 1837.

¹⁶ M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK, Ankara 1992, s.74; for more information about this subject see. Süleyman Kocabaş, *Kuzey'den Gelen Tehdit Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, Vatan Yayınları, İstanbul 1989, s.25.

¹⁷ Spencer, *Travels in Circassia and the Kırım-Tartary*, s. 58.

for the peace of Europe, like Peter I. neither not one of his successors nor her generals for the exception Suvarow has manifested similar endowments.¹⁸ As is seen from his narrations, he specifically puts greater emphasis on the strong policies of I. Petro than the policies of the following Tzars who ascended to the throne. In addition to this, in order to persuade the reader for his objectivity about his narrations and remarks related to the policy of Russia and the ambitious intentions of the Russian government, he claims that he does not have any prejudice against her but he only feels it duty as a traveller to reveal the truth.¹⁹ However, it should be borne in mind that though he claims that he is not biased against Russia and he was received with hospitality and kindness during his travels in the region, it is possible to say that more probably he is not an adventurous traveler to discover new places and get to know the new people and the cultures and he seems to have travelled in Caucasia and Kırım-Tartary with the financial support of his country to collect intelligence about Russia to watch his steps more closely; because his detailed narrations and the strong political remarks as to Russia and her policy make us consider it; because his opinions given below exemplify it clearly:

Still, even assuming that the peaceable disposition of the Russian government, if regarding the position she now occupies and remember her propensity for aggrandisement, the political state of our country imposes upon us the necessity of watching her movements with jealous attention in order to preserve the equilibrium of European power. Do we not see the Russian diplomatists on their part with her numerous clever agents everywhere undermining our interests, commercial and political as if we were the only obstacle that opposed their unhallowed purpose of subjugating the nations?²⁰

He further goes on to warn the English public opinion about how the Russian press threatens England quoting from the Moscow Gazette “ Go on! Go on! Debt-burdened Albion, thy hour is not yet come! But be assured we shall soon teach a lesson at Calcutta!!!”.²¹ As is pointed out by Spencer, to carry out a campaign for India had been discussed in Russia for several years. Though it was not discussed in details, if it were realized it was considered as inevitable that it would lead to a serious war between Russia and England. England had been always been aware of this fact and it had been one of the major policies of England towards the region. In line with this policy, England carried out two campaigns in Afghanistan, the first one in 1838-1839 and the second in 1841-1842 so as to open the new trade routes and secure India from a possible Russian attack that might come from the north. Moreover, she also wanted to control the North route (Balkans, Black Sea, Georgia,

¹⁸ Spencer, *Travels in Circassia and the Kırım-Tartary*, s. 58-59.

¹⁹ Spencer, *Travels in Circassia and the Kırım-Tartary*, s. 65.

²⁰ Spencer, *Travels in Circassia and the Kırım-Tartary*, s.66.

²¹ Spencer, *Travels in Circassia and the Kırım-Tartary*, s.66.

Afghanistan) between the Europe and the India.²² Spencer also makes some further explanation to refer to the possible war pointing out that there are some signs of the times, the clashing of interests and the silly and indifferent attitudes of other countries that indicate the fact that “it was not too distant to curb the steed that would rideover them.”²³ In addition, Spencer uses a metaphor; for example, the word “steed” for Russia in order to refer to the great threat and the danger of her to convince his readers as to the fact that the danger is imminent for England. As is pointed out by Spencer, One of the greatest powers that threaten the routes of the English that lead to India in the 19th was Russia. The geographic closeness of Russia to India and the possibility of going down the Mediterranean over the weak Ottoman Empire created a serious danger for the interests of England.²⁴ Moreover, the open of the Suez Channel in 1869 made the English more anxious. Therefore, in order to hinder the Russian expansionism that might ruin the economic and political interests of England in the Eastern Mediterranean, the Near East and the Middle East by cutting off the Indian connection, the protection of the Ottoman Empire as a barrier became the fundemantal principle of the traditional English foreign policy.²⁵

3. The Threat of Russian Aggression to English Interests in the Region

In his other work titled “Travels in the Western Caucaus”, Spencer mainly focuses on explaining why India is essential for the economic and political interests of England and some different opinions in the English public opinion respecting the Russian policy. First of all, he argues that his ideas, related to the ambitious views of Russia, her extension of her dominions in Asia and the possibility of an attack in the near future on what England possesses in India may be considered as something imaginary or something as the indication of Russo-phobia by some opponents, but he underlines the fact that at some close future his predictions would come true if some measures were not taken immediately to control and check the progress of Russia in the region.²⁶ The traveller also makes some remarks on how some different ideas related to the power of Russia seem to be deceptive in the following lines as follows:

In the present day, few unfortunately even of our most intelligent writers, are conversant with the real state of Central Asia; while other grounding their conclusions upon the extensive line Russian frontier, her thinly scattered population, their poverty and clashing interests, upon the inadequacy of the

²² Kadriye Topal, *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2104, s. 52.

²³ Spencer, *Travels in Circassia and the Kırım-Tartary*, s. 66.

²⁴ Ziya Nasım, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçışı ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın No.44, Ankara 1975, s. 9.

²⁵ Mithat Aydın, “İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 38, 2008, s. 255.

²⁶ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, Vol: I, Henry Colburn, London 1838, s.62-63.

resources of the empire to its wants and the selfish speculation of the civil and military employees tell us that she is hastening to her fall.²⁷

To Spencer, all these opinions aim to deceive the English nation concealing the real face of the policy adopted by Russia. He also advises not being deceived by such arguments and making some necessary preparations for the nearing threat and the danger such as strengthening the English navy. Then he suggests sending a marine force into the Black Sea rather than marching in the Mediterranean and the Tagus (in Portugal), deciding the question immediately, breaking the band between Turkey and Persia and tell the whole world that the Black Sea should be open for all the countries. In line with these suggestions, Spencer points out that only in that way India would be far away from the Russian threat and the danger and also in his words “the mist that hovers round the Caucasus and Central Asia removed”²⁸ and a new channel could be opened for the English trade, which would bring a great deal of wealth for the future generations.²⁹ In accordance with this, the traveller criticizes the attitude of some who do not consider Russia as a great danger and deem India or any other colonies as a cause of loss for the mother country rather than a source of richness for England and point out that their opinions are completely erroneous and he is opposed to such ideas in that the colonies constitute the real source of wealth and because of this they consider them as the potential wealth to protect them from any invasion. Moreover, Spencer explains why India or any other colonies of England are vital referring to the fact that as in the case of America, which was founded by some groups of the English, England should do her best to “sow the seeds of concord and kindness” and eliminate the negative feelings of people and gain the prosperity and the friendship of the people in the colonies which will bring too many benefits for England. He further gives some recommendations about how it might be achieved. To him, first of all, under the light of the example of the errors of their ancestors, instead of using some coercive measures England should establish a milder ruling system and exercise a parental authority, which can deeply connect them to England to which they owe everything. Secondly, he suggests that England should play a vital role in civilising the world and extending the British influence and making English spreading to the most parts of the world.³⁰

Under the light of these recommendations or the narrations of Spencer, it seems possible to follow the imperialist policies followed by England in the 19th century to benefit from the great economic wealth of India or the other colonies retained by her and it seems clear that so as to realize her objectives she must be very instrumental and watch everything very closely that might pose a threat to her such as Russia. Moreover, the policies followed by England in the region seems to

²⁷ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s. 63.

²⁸ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s. 64.

²⁹ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s. 63-64.

³⁰ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s. 66-68.

have changed parallel to the some political and economic changes in the world. Namely, the concept imperialism acquired a new meaning for the West. As is aforementioned by Spencer, when the states which carry out imperialist activities desire to capture a place succeeded in not only through some military forces but also using some mild methods.³¹ Some researchers argue that the things that lead to imperialism are some economic reasons, the increase in population and the desire to be very influential, the security concern, and the statesmen who are strongly in favour of the idea to protect the colonies retained as in the example of Spencer here and to believe in the necessity to expand the colonies.³² In addition, as Spencer states, Thornton claims that the desire to civilise the world, the desire of power, the political prestige etc. instigates the imperialism as well.³³ In accordance with this, to Said, imperialism “has been a process of overseas conquests, tyranny and the scientific studies having been lasting for hundreds of years.”³⁴

However, contrary to what Spencer thinks about the possible invasion of India by Russia, it seems that some do not agree with him on that subject. For instance, Norman, who made four visits to Russia states that during his visits to Russia and as a result of his several conversations with several Russians, regarding the intentions of Russia to India, he had come to the conclusion that the colossal and perilous undertaking of an armed invasion of India to conquer is not the part of the plan of a responsible Russian statesman or the soldier. Moreover, he puts his finger on the different opinions about the intention relating to the conquest of India saying that most of the Russians and nearly all the Russian newspapers and a great number of the officers think that not only Russia intends to do it but also she will. However, Norman adds that every Russian soldier up to the rank of colonel firmly believes in the fact that the conquest of India is possible and intended, but on the other hand the soldiers above the rank of the colonel know the fact that in terms of the military operation it is not probable and practical and that as a political move, it would be extremely foolish to do it.³⁵

Then the Spencer tries to draw the attention of the reader to the question of the possible invasion of India by Russia. Strikingly enough, he calls for all the powerful western countries whose ambitions are to conquer and to have unlimited dominions in the east because in the case of a general war it would be the prize for which a terrible game would be played. However, he presumes that such war is not possible at some near future because any unfriendly attack by Russia on the side of Europe can be easily prevented as long as Persia and Turkey are independent and

³¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasal Tarihi* (1789-1914), TTK, Ankara 2003, s.634.

³² A. Faruk Ülman, *I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş*, İmge Yayınları, Ankara 2002, s. 184-186.

³³ Lütfü Sunar, “XIX. Yüzyıl Avrupasında Emperyalizm Algısı”, *Sosyoloji Dergisi*, S: 14, 2007, s. 65.

³⁴ Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sorgulama Çalışması*, Hil Yayınları, İstanbul 1998, s. 110.

³⁵ Henry Norman, *All the Russias*, Charles Scribners Sons, New York 1904, s. 417.

khans of warlike tribes such as Afghans, Turkomans, Usbecks, Khelgees, etc. go on to remain connected to the interests of England. Yet he questions how long England can trust the integrity of Persia or how long Persia can maintain her present state of independence due to Russia threatening her territories and because of this reason it is a must for England to do her best to find a way to overcome it; for her neighbouring countries feel anxious and concerned in the field of Asiatic warfare because of the great size and resources Russia possesses. However, the poverty of her barren steps make her several tribes excited to invade the places richer and wealthier.³⁶ As is seen from these narrations, Spencer seems very concerned about the encroachments of Russia in the region and her great threat she poses to England even though it has not currently been realized by some political groups or intellectuals in England or by some western countries, for she is not considered as a danger or threat to harm their own political and economic interests in the region. Actually the traveller seems to be right about his concerns and his anxiety, for the attempt of Persia to invade Merv and Herat in 1833 through the motivation of Russia resulted in England's transferring her base to Afghanistan so as to defend India because every campaign to Herat is also considered as a campaign to India and England, which indicates that England loses its influence over Persia. Moreover, England endeavoured to create a chain of an ally against a probable Russian progress.³⁷ In line with this, Spencer also says that the young Shah of Persia with no experience is encouraged by Russia to invade Herat in Afghanistan because Russia wants him to waste his resources and it is obvious that Russia will move to destroy her victim (Persia) in the same way as Catherine has overthrown the last Khan of Krim-Tartary.³⁸ Namely, Spencer puts his finger on the increasing influence that Russia exercises over Persia and he assumes that if it might happen, a new passage will be opened for Russia to invade India through Persia.

The next subject that Spencer gives information about is some signs that indicate the Russian policy to reach India. First of all, he emphasizes the fact that since Russia possesses the provinces in the north of Araxas with the Euxine and the Caspian Seas, her lately established settlements and the forts, and the agents despatched with expensive presents to the Khans of Bokhara, Khiva and Khojend all indicate all of her plans of the aggression and they refer to the fact that she will be able to get the real fruits of such a costly preparation.³⁹ In the following lines, Spencer gives some advice to the authorities and asks them to pay attention to his warnings. First of all, he draws the attention to some problems in the Central Asia

³⁶ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s. 69-70.

³⁷ Çetin, *a.g.m.*, s. 3.

³⁸ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s. 71. Furthermore, Spencer argues that if a short time passes away the Russian army will rush to the help of its protégée, which means transferring the Russian frontier from Aras to Herat and to him another episode of a Russian policy in which she first opens her arms and then kills her confiding victim will be witnessed see. Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s. 71.

³⁹ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s. 70.

such as the disorganised situation of the whole Central Asia⁴⁰, the tribes making terrible warfare with each other and he adds that though some people think that such problems lead to very serious problems between India and an invading army from Europe, Spencer recommends that if some English military officers should enter the service of some of the most powerful among the khans and work for them to organize and modernise their troops in line with the modern European armies, it can be very beneficial on the side of the interest of England. In the following years England sent some envoys to Bokhara (Buhara), Khive (Hive) and Khojend (Hokand), the khanates of Turkistan and Afghanistan in order to seek for the possibilities to form a basis. However, the attempt of England to invade Afghanistan in 1842 resulted in failure and it gave courage to Russia to follow a more active policy in Turkistan. Yet the defeat of Russia in the Crimean War led to a ten-year delay for the progress of Russia in the region.⁴¹ However, in the year of 1863 the Russian progress speeded up again and it brought forth a diplomatic crisis in the history of the Central Asia, which would deeply affect England as well. At that turning point where the rivalry of Russian and English got hotter, it seemed inevitable that the two sides would get in touch with each other in a friendly or unfriendly way. That's to say, in the words of Byamirza Hayit "the row was just beginning".⁴²

Then he gives some further information about extending the English interest and influence in the region. For instance, to Spencer in accordance with this a great deal of things have been achieved especially through the efforts of the agents of the East Indian Company.⁴³ He gives the example of Imaum Muscat, who is the most powerful among the Arab chiefs and he stated that that person carries out an extensive commercial relationship with Bengal and Calcutta.⁴⁴ In addition, he

⁴⁰ For the historical background concerning Russia and the Central Asia see. İlyas Kamalov, *Rusya'nın Orta Asya Politikaları*, Ankara 2011, s.14-17.

⁴¹ Çetin, *a.g.m.*, s. 3. The progress of Russia into the interior parts of Asia had begun in the latter of the 16th century and she had reached the Pacific over Sibiria, but the real progress of her took place in the 19th century. Yet after the Crimean War when Russia realized the fact that she would not be able to reach the warmer seas through the straits and would not be able to extend her territories in the direction of the south and the west due to the interventions of England and France, she changed her direction towards the Asia. First she attempted to invade Turkistan see. Rifat Uçorol, *Siyasi Tarih (1789-1914)*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995, s. 266.

⁴² Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 118-119.

⁴³ The East Indian Company acted in accordance with three major principles. These principles are as follows: to protect the right of the privileges and the monopoly it received; to eliminate the other commercial organisations and to secure the privileges they received from the eastern officials see. Yücel Bulut, "Hindistan'da Sömürgecilik, Oryantalizm ve William Jones", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, S: 6, 2003, s. 85.

⁴⁴ All the great actors in the 19th century showed interest in Arabian Peninsula and the coasts of the Red Sea overtly or covertly militarily, politically, culturally and diplomatically. However, England differs from the others via the foxy and the active policy she followed in the favour of her own interests. For instance, she got in direct touch with the chieftains (as is pointed above),

deems him as the most loyal ally because since he is very ambitious, he will be able descend upon the southern provinces of Persia, where a strong and well-defended boundary could be established. Besides the efforts of the East Indian Company, he also mentions some accredited residents inhabiting in Bushire and Bassorah referring to their extensive influence they exercise in those countries very close to the Persian Gulph.⁴⁵ Moreover, he recommends not giving up the efforts to extend that influence.⁴⁶ It is understood from these explanations that England should never stop extending her political and economic interests and should maintain her influence in the east because only in that way she could show resistance and can hinder the aggressive encroachments of Russia that might pose a great threat to her interests in India.

Finally, he recommends that the Russian frontier should be fixed because when Russia progresses towards India, it leads to an alarm and causes England to spend a great deal of money to despatch agents to avoid her bad intentions or maintain a large army ready to push her back. He also says that even if no actual danger exists on the side of Russia, her advances should be checked; for England has sufficient experience as to know that she could be dangerous and talented in all the seductive methods of “sowing discord” and “spreading dissatisfaction” such as leading to revolts or rebellions and persuade the people to believe that she is a protector to provide a shelter for them.⁴⁷ As is suggested above, the neutral zone, the zone of influence and the border line refer to the diplomatic solutions aimed to be achieved in the rivalry between England and Russia.⁴⁸ As is seen, Spencer makes a detailed political analysis regarding the state of Russia in the first half of the 19th century, her advances in the region day by day and how she might be so sinister to cause difficulties for England not only for India. When the explanations of Spencer are evaluated, it is seen that he seems to be deeply interested in the aggressive advances of Russia in the region and he makes a detailed political analysis about how such a sinister growing state might cause difficulties not only for India and the other colonies but also for the political and the economic interests and the influence

despatched several agents to the region, to bribe the chieftains, to provoke the chieftains in the regions and spent a great deal of money on arming them see. Şennur Şenel, “19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, C: 9, S.18, 2016, s. 192.

⁴⁵ From the 1830's onwards it is possible to say that England started to carry out some projects regarding the Middle-East unlike the previous years or she developed some projects in line with the changing conditions in the region. One of the first projects is the Suez canal, but this project was not approved by the English government of that period. To the foreign minister Palmerston, a canal to be opened between The Mediterranean and the Red Sea would be the second strait along with the whole problems. Therefore, the government agreed with the project to go to India over the East Mediterranean- Euphrates- Bassorah. Though it led to a conflict between the Ottoman State and England, due to the issue of Mehmet Ali Paşa, the Ottoman State allowed the English to carry out commerce over Euphrates in the East and besides these, the Ottoman State signed a Trade Treaty on 16 August 1838 with her see. Şenel, *a.g.m.*, s. 193.

⁴⁶ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s.75-76.

⁴⁷ Spencer, *Travels in Western Caucasus*, s.76.

⁴⁸ Çetin, *a.g.m.*, s. 4.

of England in the east. In addition to it, it is evident that he tries to draw the attention of the English politicians and the intellectuals and the other powerful western countries to be alert about the nearing danger waiting at the door.

4. The Impressions of Spencer about the Geo-strategic Importance of the Black Sea and the Circassia.

In his other work titled as “ Turkey, Russia, The Black Sea and the Circassia” published in 1855 the English traveller turns to other two important places, the Black Sea and the Circassia, which are so geo-strategically important and he provides detailed information about them discussing the increasing influence of Russia in those places in relation with the political and the economic interests of England in the region. Even though Russia was able to take the Azov Sea considered as the key to the Black Sea from the Ottoman State with the Treaty of İstanbul in 1700, she could not reach the Black Sea at the beginning of the 18th century, but reached at a level that threatened the Black Sea. Besides these, at first Tzar I. Petro did not struggle with the Ottoman State and the khanet of the Crimea. On the contrary, he found it reasonable for Russia to carry out activities towards the Black Sea after the necessary preparations had been made.⁴⁹ At the beginning of the years of 1750, owing to Prussia Russia had to adopt a friendly attitude towards the Ottoman State. However, Russia carried on strengthening her border lines in the south with the khanet of Crimea and the Ottoman State on the basis of her strategic targets towards the Black Sea.⁵⁰ In addition, during the 19th century Russia sought ways to strengthen her domination over the Black Sea and tried to find a way to get the privilege of a military passing through the straits to put an end to its being closed.⁵¹

With the Treaty of Küçük Kaynarca Russia achieved to be the Black Sea State and it also caused the Black Sea to lose its feature of being “ the Lake of the Ottoman”. In accordance with that Treaty the Russian ships were allowed to carry out commerce freely in the Ottoman waters. Thus, Russia was able to despatch her commercial goods from the Black Sea to the Ottoman and the European markets through using some important rivers flowing into the Black Sea. This was also vital for the Russian commerce and the economy to develop.⁵² Moreover, the annexation

⁴⁹ Sinan Yüksel, “Kuzey Savaşları Sırasında Rusya’nın Karadeniz’e Yönelik Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 31, S: 52, Ankara 2012, s. 172. For more information regarding the Russian activities in the region in the previous centuries see. Sinan Yüksel, “Rusların Karadeniz Yönünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri (18. Yüzyılın Başlarına Kadar)”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 28, 2013, s.101-116.

⁵⁰ Sinan Yüksel. *Rusya’nın Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 67-68.

⁵¹ Hayri Çapraz, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Rusya’nın Boğazlar Politikası”, *Belgi*, S: 9, 2015, s. 1179.

⁵² Yüksel, *a.g.t.*, s. 75.

of the Crimea eased the exit of Russia to the Black Sea substantially and enabled her to turn into the Black Sea State. This also led to formations of the new balance in the Black Sea. For Russia realized the policy of being the Black Sea State she had been following for ages and thus avoided the great difficulty threatening her southern regions. Soon after the annexation of Crimea, Russia started to carry out some activities to strengthen her new position. The changing balances in the Black Sea also led to the changes in the policies of the European countries such as England and France towards Russia, the Ottoman State and the Black Sea.⁵³

First of all, he commences his narrations with Crimea and Bessarabia, whose population is made up of Tatars, German colonists, Bulgarians, Wallachians, French and Swiss not pleased with the iron rule of Russia. In addition, he points out that a large number of the inhabitants of Georgia, Immeritia, Mingrelia, Gourial and Russian Armenia are in the same state of feeling as well. To him, for instance, Tatars who bind themselves to the Osmanli by race and creed, would fight against Russia if they saw any little hope of emancipation. As to the Circassians, the mere presence of an English vessel would be sufficient enough to make those people rise from their chairs from the Black Sea and the Caspian and fight against her. Spencer also states that these are based on the information he had obtained during his travels in the region.⁵⁴ As is seen, the traveler points to the dependable allies such as Tatars and Circassians with whom England could act together against the threatening activities of Russia in the region. Then he argues that until the recent changes in the region no country in the west showed interest in what was going in the Black sea or the countries bordering in the Black Sea because it was of no importance to them and they were not interested in the subjugation or destruction of those half-barbarians on whose shore the people inhabited. On the contrary, Russia was aware of the fact that the geo-strategic importance of the Black Sea would enable her to carry on her conquests in Asia. Moreover, she also knew that the Caucasus was the key to all planned encroachments up on Turkey, Persia and India and that is why to possess it constituted a very stern political necessity for her future plans.⁵⁵ As is pointed out by Spencer. Caucasia remained a buffer zone - among the powerful states especially the Ottoman State and Persia until the invasion of the Russian. Though the Ottoman State and Persia partially got the control of that region at different times, they did not need to invade it totally. In addition, Russia considered the invasion of the region as very essential from many aspects. For instance, as is aforementioned, Caucasia has been on the route to the warmer seas which was the great ambition of tsar I. Petro and the big rivers formed by the icebergs covering the chain of mountains over 5.000 metres whose peaks are covered with the icebergs after the Russian steppes created a natural border for the security of Russia. Besides, as is pointed out by Henze, Caucasia has a strategic location that controls

⁵³ Yüksel, *a.g.t.*, s. 97.

⁵⁴ Edmund Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, George Routledge, London 1855, s. 213.

⁵⁵ Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, s. 214. E.

the Basra Bay; therefore, any power that is the possessor of the North Caucasia⁵⁶ will also have a great advantage to establish domination over the South Caucasia.⁵⁷

In relation to the Russian expansionism in the region, strikingly he makes some political evaluations related to the policy followed against Russia as follows:

Our exertions, unfortunately, were unavailing; the excitement caused by the war in Circassia passed away; and the heroes who were actually fighting the battles of Europe and civilisation were left to perish, uncared for by those very nations who benefited by the sacrifice. They either did not, or would not acknowledge the fact that so long as the Caucasus remained unsubdued, a barrier existed impossible to Russian ambition. Nay, our representations of the grasping policy pursued by that aggressive power in those countries and our apprehensions of fall of Turkey and Persia followed by the invasion India were deemed by some exaggerated and by others chimerical and that by men whose recognised abilities and intelligence gave weight and authority to their opinions.⁵⁸

Here it is evident that Spencer blames some groups in England who do not really pay attention to what is happening in the region and criticizes such groups for being indifferent to the subject and not being able to comprehend the situation. Moreover he puts his finger on the necessity for the struggle of the people against the subjugation of Russia for the interests and the influence of England. To prove that he is right about his warnings he asserts that as he had pointed out in his previous works, if the marine force were sent to Euxine- the measure that was also the desire of the Ottoman government- to open the Black Sea and the Danube as highways for the commerce of all the countries, Circassia would now enjoy its independence and Turkey and Persia would get rid of their hereditary foe and industry, commerce and civilization would have developed among the people of those countries on the Black Sea under the authority of power (Russia) which benefit from those people by collecting taxes and conscripts and rather than to help them develop their welfare and education.⁵⁹ In other words, the traveler puts an emphasis on the fact that the policy obtained by England against the expansionist policy of Russia in the region was not reasonable if some political developments experienced are taken into consideration.

Following the 1768-1774 Ottoman War the plan made by a group influential on the government which includes the annexation of the Crimea and then establish mandatory systems in the North Caucasia and eliminate the Ottoman State from the

⁵⁶ For more information concerning Circassians, Russia and the Circassians, Turkey and the Circassians, Russian tactics in 1830s and 1840s in the region, Britain and the Circassians, etc. see. Paul B. Henze, *The North Caucasus: Russia's Long Struggle to Subdue the Circassians*, Rand Corporation, 1996, ss.1-53.

⁵⁷ Paul Henze, "Kafkasya'da Çatışma: Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler", *Avrasya Etiüleri*, I, 1994, s. 66; İzzetgil, a.g.m., s. 55.

⁵⁸ Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, s. 214.

⁵⁹ Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, s. 214-215.

northern Black Sea turning the Transcaucasia into a Russian colony became one of the most important targets of the subsequent Russian governments. At some times, even if the plan to invade the Caucasia was interrupted depending on some developments in the region, it never lost its appeal and importance. In that context, after the death of II. Catherine, (Catherine II.) her son Paul came to the throne and that plan was put aside because he withdrew Russian troops from Georgia. However, when I. Alexander (Alexander I.) became the czar of Russia in 1801, he decided to annex Georgia and the Caucasia despite the recommendations of his reformist advisors asking him that Russia has got sufficient lands for her to rule and she should give up the ambition and the dream of the Caucasia.⁶⁰ The emergence of Russia as a political, economic and the military power at the beginning of the 18th century is closely related to the thing that she was able to follow the developments in the Western world. As is aforementioned, especially after I. Petro (Petro I.), she attempted to extend her territories in the direction of the Baltic Sea, the Balkans, the Black Sea and Caucasia and in order to be able to extend her influence in the Balkans, the Black Sea and Caucasia, she had to confront with the Ottoman State, who reigned those regions.⁶¹

Then Spencer gives account of the resistance of the very brave mountaineers in the Caucasia against the subjugation of Russia. To him, though he recommended the British authorities to support those people and create a feeling in favour of them, he states that their efforts were in vain and the excitement led by the war seems to have passed away and they could not get the attention they really deserved in the European countries. Spencer also thinks that the authorities both in England and other countries did not recognize the fact that the Caucasia⁶² should remain

⁶⁰ M. Murat Yeşil, “19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi ve Kabileler Arasındaki İletşimsizlik Sorunu”, *Turkish Studies*, 12/19, 2017, s. 209. For further information about the subject see. G. Hamburg, *War of worlds -A commentary on the two texts in their historical context. Russian-Muslim confrontation in the Caucasus: Alternative visions of the conflict between Imam Shamil and the Russians, 1830-1859*, 1. Bs. içinde (153-223). New York Routledge, 2004.

⁶¹ Osman Köse, “Balkanlarda Rus Konsoloslukların Kurulması ve Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, Vol: 12/2, 2006, s. 142. (ss. 142-155)

⁶² For instance, when the Ottoman Empire was defeated in the war of 1828-1829, the Adrionaple agreement was signed on the date of 14th September 1829 and Ottoman government gave up all her rights in the Caucasia. Even more the Russians attempted to invade Circassia before the the agreement was signed and that led to the reaction of the Circassians. However, the new condition disturbed the English more than the Ottomans because formerly England the other western countries dealt with the “Eastern question within the framework of the upheavels of the Greeks and the Balkan communities and up on the new conditions they started to extend the limits of this issue and the Eastern territories of the Ottoman Empire were also included in it. The English, who take into account the geo-strategic importance of the Caucasia, were aware of the importance of the Russian progress in the region for them. Moreover with this progress the “Big Game”, which would be played between England and Russia had already started. The objective of Russia was the trade routes lying till India and the beyond and for this objective to be realize Russia made great achievements and reached the the Aras river see. Wassan-Giray Cabağı, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s.53-55; Paul Henze,

independent; otherwise a barrier that exists against Russia would collapse. He also asserts that their evaluations on the side of the aggressive tendencies of Russia and their anxiety about the fall of Turkey and Persia that might result in the invasion of India were regarded as exaggerated and very fantastic.⁶³ Actually it took Russia over two hundred years to conquer the Caucasus. It began at the end of the 16th century and lasted until the 1860's and Russian expansion into the Caucasus was a sort of classic imperialism, like the British conquest of India and the French expansion into North and Sub-Saharan Africa.⁶⁴ In addition, he also puts emphasis on the fact that if any one looks at the map of Russian Empire it would seem clear that the Caucasus with its inhabitants should remain independent because only in that way the Indian route would be secure for England. However, if Russia could manage to take the possession of the region there would be no barrier in her way to advance and she would easily march forward first for the invasion of Turkish Armenia and then the whole coast of Black Sea, which would soon be followed by the attacks on the capitals of Persia and Turkey. That's why Spencer points out that the isthmus of the Caucasia is the bridge which must be crossed by Russia for her future invasions in Asia.⁶⁵ It is possible to say that the developments in the Balkans, the Black Sea and the Caucasia played an important role in the policy of Russia to start following an active role in Turkistan in the 19th century. As is known, towards the mid of the 19th century Russia considerably managed to take the control of the Caucasia, which is the major issue of the south politics of Russia. She completed the military invasions in the south of Russia and established military-administrative structures under her own control. Yet Russia, who established her own domination in the Caucasia, did not succeed in her objectives related to the Ottoman Empire due to her defeat of the Crimean War (1853-1856), for the present conditions indicated that it is not possible for her to advance in the regions of the Balkans and the Black Sea-Straits.⁶⁶

Spencer also makes some further warnings about the possible results of the complete conquest of the Caucasus and asserts that if the brave inhabitants of the Caucasus were subdued or exterminated by Russia and their homeland were to become the part of the Russian Empire and Turkey and Persia were chained "to the chariot wheels of the conquerer on her march to India" (he thinks that it is highly probable) their children will be upset about the passive tendencies of their ancestors).⁶⁷ In addition, since Spencer made his visit in the year of 1851, his opinions and evaluations related to the aggressive expansion of Russia in the region

Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direniş, Çev. Akın Kösetorunu, ODTÜ Yayınları, Ankara 1985, s. 6-7.

⁶³ Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, s. 214.

⁶⁴ Paul Henze, "Russia and the Caucasus", s. 53.

⁶⁵ Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, s. 217- 218.

⁶⁶ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 24, 2011, s. 56. ss. 51-78.

⁶⁷ Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, s. 230.

cast some important lights up on the Crimean War that broke out in 1853 as well. For instance, he states that in terms of both moral and physical aspect, the strength of England has never been greater than the present moment and he acknowledges that the security of England necessitates taking measures to prevent Russia from interrupting the peace in the world. More importantly, Spencer says that only a war with such a power can finally decide the question and England should think about the probable results of such a war with Russia; because when it is too late England will be in the hands of an enemy who will take advantage of any false move on the part of England. He also underlines how the danger is so serious as follows:

Each days' news shows that it (danger) increases rather than diminishes, and to arrive at anything like a just conclusion as to the wisest method of settling this embarrassing question, requires not only the high intellect of the accomplished politician, but the bold daring of the warrior. If we succeed in causing the Russians to retire within their frontiers, new difficulties will arise, for however much we may desire to support the authority of Turk in Europe, we fear it will be impossible.⁶⁸

As is understood from the these explanations, Spencer refers to the increase of the political tension due to the aggressive tendencies of Russia in the region and gives the sign of a war that might break out. In the other words he thinks that a war between the two Powers in Europe and Russia seems to be inevitable and he assumes that the existing problems could be solved only through such a war, for it might be too late to prevent Russia from extending her territories threatening political and economic interests of England. In fact, following the Treaty of London Straits in 1841 the issue of the Black Sea and the Straits did not come to the agenda for nearly ten years, but the conflict between Russia and France over getting the privilege of maintenance and repairs of the holy places that had been lasting for a long time revived in 1850. That conflict between the two states led to outbreak of the Crimea War (1853-1856) in which both England and Ottoman State were involved.⁶⁹ In addition to this, he assumes that even though England may consider the support of Turks in Europe it will not be possible and even if England decides on the peace on the basis of status quo, it will just give Russia more time to complete the preparations for a possible fighting which is bound to come. In the

⁶⁸ Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, s. 231.

⁶⁹ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", (2008). "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi". *OTAM*, 23, 2008, s. 160. Since Spencer made his visit in the year of 1851 just before the Crimea war broke out, his narrations and explanations related to the subject are very important so as to understand the English politics or the European politics towards Russia. In other words. These explanations can also be considered as essential to be able to understand the political atmosphere in the region. In addition, for more information about the reasons of the Crimea War (the relations of the Ottoman Empire with the European countries before the war and the the issue of holy places), the attempts to prevent the war, the outbreak of the war and the involvement of the European countries in the war, the treaty of Paris (1856), the results of the war and the Paris Treaty see. Uçarol, *a.g.e.*, s.192-205.

following lines Spencer stkingly focuses on the consequences of some fatal errors that England might make in the policy followed towards Russia: First of all, it is stressed that in case of a fatal error that might be made by England, the destinies of the Christian subjects of the Sultan (Ottoman Empire) will be given to Russia and then it emphasized that the real home of the Turks is Asia and there the State has got many members of her own creed, which provide an equality of interest and freedom to all who believe in it. Spencer also claims that there is no reason for the Ottoman State not to become highly civilized and not to get in touch with the humanizing principles of the Christianity; because to Spencer the Ottoman State is the most efficient ally for England to make a progress in the field of civil and religious freedom.⁷⁰ As is pointed out by Spencer, England did not consider Russia as a threat for her. However, after the Hünkâr İskelesi signed in 1833, in line with her political and economic interests England started to change her policy towards the “securing the land integrity of the Ottoman State” and tried to invalidate the things Russia had gained.⁷¹ As can be seen, Spencer carefully analyzes the possible consequences and he recommends the support of the Ottoman State and she will certainly be an important ally for England, for she has the potential to make some reforms and to make a progress. Moreover, he thinks that the authority of the Ottoman Empire can be maintained on the condition that the Ottomans could follow the humanizing principles of Christianity that will enable them to make some reforms related to the civil and the religious freedom. Otherwise, the Christian subjects will turn their faces to Russian and she will decide about their fates. Spencer considers this as a great threat for England because such a thing will cause Russia to expand her territories in the Caucasia and Asia against the political and economic interests of the Great Britain.

In the 19th century the territories of the Ottoman Empire extended from the Balkans to Yemen and Ethiopia, from the Caucasia to Algeria and the whole Eastern Mediterranean, the Islands of the Sea and the Straits were under the reign of the Ottoman State. Thus the Ottoman State was both the strategic and the economic center of the world. Namely, for England, she was not only situated at the crossroads that lead to India but also she set a main barrier against Russia not to go down the south.⁷² In parallel to what Spencer points out, England was in the favour of the maintenance of the Ottoman State and also to some extent she was in the favour of the idea that she should strengthen. However, it does not stem from her sympathy towards the Turks but it results from those reasons as follows: first of all, England was a great empire and India constituted the most part of that empire. For this reason it was essential to organize and to exploit and secure India. On the route

⁷⁰ Spencer, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, s. 31-232.

⁷¹ Özgür Yılmaz (tercüme ve notlar), *Kırım Savaşı Öncesinde Osmanlı Ordusu*, Kronik, İstanbul 2018, s.17-18.

⁷² Mustafa Öztürk, “Batılı Devletlerin Osmanlı Üzerindeki Politikaları ve Bunun Osmanlı Dış Politikasına Etkisi (19. Yüzyıl)”, *Türk Dış Politikası (Osmanlı Dönemi)*, (ed.) Mustafa Bıyıklı, C: II, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, s. 358.

to India, the country that might threaten the interest of England was Russia, because she also had the policy of the Central Asia and the Far-East. However, Russia was the enemy of the Ottoman Empire. In other words, It was the threat of Russia that made England and the Ottoman Empire come closer to one another. On the other hand, in order to secure both the routes of the eastern commerce and gain some commercial and economic interests, England followed a Mediterranean policy as well. As the Ottoman State had been into the state of decline, it did not have the power to threaten this policy of England. Moreover, the countries such as Russia, France, Austria, etc., who were developing economically, aimed to settle in the Mediterranean and expand there as well.⁷³

Conclusion

Russia became a great power in the beginning of the 18th century especially during the reign of I. Petro (Petro I.) and turned into a serious threat for England and the other Western Powers, which were following a policy in order to gain some political and economic interests in the Caucasia, the Black Sea and the Central Asia. In this context, especially England, who had several colonies in the east and deemed India very important started to closely watch the encroachments of Russia in the region against the political and economic interests of her. Therefore, she sent many travellers and researchers to the region in order to get to know the people living there very closely and to collect information that might be beneficial to develop some policies to ruin the aggressive plans of Russia. One of these is Edmund Spencer, who made an extensive travel throughout the region and made detailed observations regarding the aggressiveness and encroachments of Russia in the region. In fist three books written by him, it is seen that he mainly focuses his attention on the increasing influence of Russia and her expansionist policies. In his explanations narrations relating to the region, it should be stated that he is not in favour of the policies followed by Russia contrary to the liberals in England who tend to be pro-Russian unlike Spencer.

In addition, the other interesting point that he puts his finger on is the essential importance of the Indian colony for England. In this context, he makes some strong warnings to some groups in English public opinion not aware of the closing danger and urges the English authorities to take some strict measures as soon as possible referring to the fact that otherwise it would be too late for the Western Powers to do something. Especially in his latest visit to the region in 1851

⁷³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976, s. 16. As to Russia, since Russia started to play an important role in the European politics, she had accepted to terminate the Ottoman State as her own major principle. In order to realize her aim, she followed three ways. One of these is to include the land of the Ottoman to the Russian Empire. The second one is to share the same lamds with the related European countries. The third one is to establish some vassal countires on the lands of the Ootooman State and take them under her protégé one day see. Karal, *a.g.e.*, s. 15. For more information about the relations of Ottoman Empire with Russia, see. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınlan, Ankara 1990, s. 3, Uçarol, *a.g.e.*, 57-60.

he gives the strong signals of a war that would break out in 1853. Therefore, his narrations and explanations seem very important to understand the political atmosphere in the region just before the Crimean War. Moreover, he asserts that no problem could be solved without a war against Russia and also thinks that only through such a war she could be taken under control and the whole world could take a breath. The other striking point which he mentions in his travelogues is that England seems to be in search for finding some partners such as Circassians in the region to collaborate with against Russia; but to Spencer England and the other European countries did not give the support they needed in their independence struggle and fighting in the years of 1830 and in his own words their hopes waded because of the fact that they were not understood well in the European public opinion and their brave resistance and fighting against Russia remained something very romantic. In addition he claims that if those brave tribes were supported sufficiently, the result would be different. Namely, he refers to the indifferent attitude or insufficient support of the Western world to the events that take place in the region.

As a consequence, the travelogues of Edmund Spencer regarding the policies obtained by England against the aggressive Russian encroachments and her increasing political and economic influence especially in the Caucasus and the Central Asia provide comprehensive details and valuable information so as to understand the rivalry experienced between England and Russia having gained a substantial political, military and economic influence, especially against the political and economic interests of England.

BIBLIOGRAPHY

- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 2003.
- AYDIN, Mithat, “İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti’nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)”, *TAED*, s. 38, 2008, s. 254, ss. 253-288.
- BOULGER, D. Charles, *England and Russia in Central Asia*, II, W. H. Allen & Co., London 1879.
- BULUT, Yücel, “Hindistan’da Sömürgecilik, Oryantalizm William Jones”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, S. 6, 2003, ss. 71-106.
- CABAĞI, Wassan-Giray, *Kafkas-Rus Mücadelesi*, Baha Matbaası, İstanbul 1967.
- ÇAPRAZ, Hayri, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Rusya’nın Boğazlar Politikası”, *Belgi*, S: 9, 2015, ss. 1178-1194.
- ÇETİN, Halil, “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, *Bilgi*, 15, 2000, S: 2, ss. 1-10.
- GÜRSEL, Haluk F., *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, Ak Yayınları, İstanbul 1968.
- HAMBURG, G., *War of worlds -A commentary on the two texts in their historical context. Russian-Muslim confrontation in the Caucasus: Alternative visions of the conflict*

between Imam Shamil and the Russians, 1830-1859, 1. Bs. İçinde (153-223). Routledge, New York 2004.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995.

HENZE, Paul B., “Russia and the Caucasia”, *PERCEPTION*, (June-August)1996, ss. 53-71.

HENZE, Paul B., “Kafkasya’da Çatışma: Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler”, *Avrasya Etütleri*, I,1994, ss.63-67.

HENZE, Paul, *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi*, Çev. Akın Kösetorunu, ODTÜ Yayınları, Ankara 1985.

İNALCIK, Halil, “Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)” (46 Sayılı Belleten’den Ayır Basım), TTK, Ankara 1948, ss.379-381.

İZZETGİL, Elşan, “Kafkasya’nın Jeopolitiği ve Rusya’nın Bölgeye Yönelik Stratejisi”, *Bölgesel Çalışmalar*, C: 1, S: 1, s. 52. 2016, ss. 51-85.

KAMALOV, İlyas, *Rusya’nın Orta Asya Politikaları*, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara 2011.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, VI, 2. Baskı, TTK, Ankara 1976.

KELEŞ, Erdoğan, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”. *OTAM*, 23, 2008, ss. 149-194.

KÖSE, Osman, “Balkanlarda Rus Konsoloslukların Kurulması ve Faaliyetleri”, *Turkish Studies*, Vol: 12/2, 2006, ss. 142-155.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)*, TTK, Ankara 1993.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu*, TTK, Ankara 2011.

NASİM, Ziya, *Kıbrıs’ın İngiltere’ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın No.44, Ankara 1975.

ORTAYLI, İlber, “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus İlişkileri”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992*, TTK, Ankara 1992.

ÖZTÜRK, Mustafa, “Batılı Devletlerin Osmanlı Üzerindeki Politikaları ve Bunun Osmanlı Dış Politikasına Etkisi (19. Yüzyıl)”, *Türk Dış Politikası (Osmanlı Dönemi)*, (ed.) Mustafa Bıyıklı, C: II, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2008, ss. 347-381.

SAİD, Edward W., *Kültür ve Emperyalizm: Kapsamlı Bir Düşünce ve Siyasal Sorgulama Çalışması*, Hil Yayınları, İstanbul 1998.

SARAY, Mehmet, “Türkistan’da Rus-İngiliz Rekabeti”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, 1983-4, ss. 397-417.

SAYDAM, Abdullah, “Rusya’nın Kafkasya’yı İşgali”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1990, ss. 239-257.

SPENCER, Edmund, *Travels in Circassia and the Kırım-Tartary*, Vol: II, Henry Colburn, London 1837.

SPENCER, Edmund, *Travels in Western Caucasus*, Vol: I, Henry Colburn, London 1838.

SPENCER, Edmund, *Turkey, Russia and Black Sea and Circassia*, George Routledge, London 1855.

SUNAR, Lütfü, “XIX. Yüzyıl Avrupasında Emperyalizm Algısı”, *Sosyoloji Dergisi*, C: 3, S: 14, 2007, ss. 58-80.

ŞENEL, Şennur, “19. Yüzyılda İngiltere’nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, C: 9, S:18, 2016, ss. 187-207.

ŞENTÜRK, M. Hüdayi, *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, TTK, Ankara 1992.

KOCABAŞ, Süleyman, *Kuzey’den Gelen Tehdit Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, Vatan Yayınları, İstanbul 1989.

TELLİOĞLU, İbrahim, “İngilizlerin Kafkasya İle ilgili İlk Gözlemleri”, *Turkish Studies*, 10/9, 2015, ss. 445-456.

TOPAL, Kadriye, *19. Yüzyılda İngiltere’nin Türkistan Siyaseti*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2104.

UÇOROL, Rifat *Siyasi Tarih (1789-1914)*, Filiz Kitapevi, İstanbul 1995.

TOPSAKAL, İlyas, “Tarihsel Süreçte, Türk-Rus İlişkileri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C: III, S: 2, 2016, ss.33-53.

ÜLMAN, A. Faruk, *I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş*, İmge Yayınları, Ankara 2002.

ÜNAL, Saliha Afra, *I. Petro’dan 20. Yüzyıla Rusya’da Modernleşme Hareketleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

VERNADSKY, Goeorge, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak, 3. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

YEŞİL, M. Murat, “19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya’nın Bağımsızlık ve Özgürlük Mücadelesi ve Kabileler Arasındaki İletişimsizlik Sorunu”, *Turkish Studies*, 12/19, 2017, ss. 203-232.

YILMAZ, Özgür (tercüme ve notlar), *Kırım Savaşı Öncesinde Osmanlı Ordusu*, Kronik, İstanbul 2018.

YÜKSEL, Sinan, *Rusya’nın Karadeniz Devleti Olma Süreci ve Bu Süreçte Rus-Osmanlı İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

YÜKSEL, Sinan, “Kuzey Savaşları Sırasında Rusya’nın Karadeniz’e Yönelik Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 31, S: 52, Ankara, 2012. ss. 171-190.

FRANSIZ EPİDEMİYOLOG ANTOINE FAUVEL'YE GÖRE 1849'DA KARADENİZ KARANTİNALARI*

*Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA***

ÖZ

Osmanlı ülkesinde karantina uygulaması ilk olarak 1831'de İstanbul'da başlamış ve başkentte kamu sağlığını korumaya yönelik kurumsallaşma sağlandıktan sonra Anadolu'da pek çok yerde karantina idareleri tesis edilmişti. Ancak bu kurumlar veba ve kolera görülmediği zamanlarda kapatılmış ve sadece sahil karantina idareleri çalışır halde tutularak diğerleri lağvedilmişti. Fakat bu sahil karantinalarının işleyişinde de pek çok eksiklik vardı. 1838'de tesis edilen Meclis-i Tahaffüz'un en önemli görevi bu karantina birimlerinin işleyişini takip etmektir. Bu bağlamda Şubat 1848'den itibaren Meclis-i Tahaffüz'un Fransa delegesi olan Antoine Fauvel'nin Temmuz 1849'da Osmanlı sınırları içindeki karantinaları denetlemekle görevli olan Avusturya Sağlık Komisyonu ile Karadeniz'deki karantinaların teftişi sonrasında hazırladığı rapor bu eksiklikleri göstermesi açısından önemli bilgiler vermektedir. Fauvel İstanbul'un sıhhi güvenliği için çok önemli olan Sinop, Samsun, Trabzon ve Batum karantinaları üzerinden Osmanlı karantina birimlerinin durumuna ve işleyişine ışık tutmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Meclis-i Tahaffüz, Karantina teşkilatı, Fauvel, Karadeniz limanları

QUARANTINE STATIONS IN THE BLACK SEA IN 1849 ACCORDING TO FRENCH EPIDEMIOLOGIST ANTOINE FAUVEL

ABSTRACT

The first practice of quarantine in the Ottoman Empire started in 1831 in Istanbul after the establishment of institutionalization to protect public health in the capital, quarantine administrations were founded in many places throughout Anatolia. However, these institutions were closed when plague and cholera disappeared, and only coastal quarantine administrations were kept active and others were abolished. But there were many drawbacks in the operation of these coastal quarantines. The most important task of the Quarantine Council started in 1838 was to monitor the efficiency of these quarantine stations. In this context, Antoine Fauvel, a French delegate in this council by February 1849, prepared a report after his examination with the Austrian

* *Gönderim tarihi: 05.01.2019. Kabul tarihi: 08.03.2019.* Bu çalışma 4-5 Mayıs 2017'de İstanbul'da "Uluslararası 9. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu"nda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** *Prof. Dr., KTÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, TRABZON. alaaddin-1964@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-3339-3790*

Health Commission, which was accountable for supervising the quarantine within the borders of the Ottoman Empire. This report presents significant information about these deficiencies. Fauvel sheds light on the state and efficiency of Ottoman quarantine units through the quarantines in Sinop, Samsun, Trabzon and Batum, crucial spots for the sanitary security of Istanbul.

Keywords: Quarantine Council, Quarantine organization, Fauvel, Black Sea ports.

Giriş

19. yüzyılın ilk yarısı idari, sosyal, kültürel ve askeri alandaki yeniliklerin yanında halk sağlığına yönelik uygulamaların da başladığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde, gerek İstanbul'da gerekse taşrada sağlık teşkilatlarının kurulmasıyla koruyucu sağlık uygulamaları ülke geneline yayılmış, dönemin başlıca salgın hastalıkları olan veba ve kolera gibi salgınlara karşı daha ciddi tedbirler alınmıştır. Bu dönemde Osmanlı sağlık teşkilatlanmasında yabancı devletlerin rolü ve yabancı hekimlerin Osmanlı kurumlarındaki etkinlikleri II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinin ilginç yönlerinden birini oluşturmaktadır. II. Mahmud'un sağlık alanında yaptığı yeniliklerden birisi de koruyucu sağlık hizmetlerini uygulayacak olan Karantina Meclisi'ni 1838 yılında İstanbul'da kurmasıdır.¹ Zira salgın hastalıkların çıkış noktaları ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Osmanlı topraklarında karantina sisteminin kurulmasını gerektirecek pek çok salgın hastalık ortaya çıkmıştı. Yüzyıllarca veba ile kendisini gösteren bu küresel salgınlar 19. yüzyılın ilk yarısında yerini en az veba kadar tehlikeli olan koleraya bırakmıştır. 1829 yılında Hindistan'da ortaya çıkıp hızla yayılarak Yakın Doğu üzerinden Avrupa'ya geçen kolera salgını Osmanlı ülkesinde de kayıplara neden olmuş ve Osmanlı Devleti'nin de karantina sistemine geçmesinin en önemli sebebi olmuştur. Osmanlı topraklarında ilk defa 1822'de görülen kolera salgını, hastalığın ikinci pandemi döneminde, yani Haziran 1831'de İstanbul'da ortaya çıkmıştır. Hastalık Odesa'dan gelen bir gemi ile başkente sirayet etmişti. Henüz karantina sisteminin tesis edilmediği şehirde bu hastalık hakkında da çok şey bilinmiyordu.² Bu dönemde İstanbul Boğazı'nda bir karantina uygulaması gerçekleştirilmesine rağmen çok geçmeden salgın hastalıklara karşı mücadelede sadece karantina uygulamasının yeterli olmadığı ve konu ile ilgili bir meclisin kurulması zorunluluğu ortaya çıktı. Nitekim ilerleyen zaman içerisinde bu eksiklik Nisan 1838'de kurulan Karantina Meclisi'yle (*Meclis-i Tahaffuz*) giderildi.³

¹ Gülден Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri," *Belleten*, C: LVII, S: 222, 1994, s. 346.

² James Ellsworth De Kay, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832, by an American*, New York J. & J. Harper, New York 1833, s. 331.

³ Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 332; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993, 265-267; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, C: 17, S: 2, 1954 s. 96; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış", *Sağlık Dergisi*, C: 2, S: 25, 1951, s. 1-4;

Meclis-i Tahaffuz'un daha kuruluş sürecinde ikili bir yapı sergilediği görülmekteydi. Birinci meclis olan Meclis-i Tahaffuz-ı Ūlâ'nın (*Conseil de sant / Conseil de sant  Sup rieur*) Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak çalışması düşünülmüştü. İkinci meclis yani Meclis-i Tahaffuz-ı S n 'nin ise bu büyük meclisin bir alt organı olarak çalışması planlandı. Ancak sonraki uygulamaların da gösterdiği gibi bu ayırım teoride kalarak sağlık işleri Meclis-i Tahaffuz (*Conseil de sant  Sup rieur*) tarafından idare edildi.⁴ Osmanlı idaresinin sağlık alanındaki bu hamlesi sadece Osmanlı Devleti'nin değil Avrupa'nın da sıhhi durumunu ilgilendirdiği için bu meclis kısa bir zaman sonra uluslararası bir niteliğe kavuştu.⁵ Zira Karantina Meclisi'nin varlığı ve iyi bir şekilde çalışması yabancı devletlerin de menfaatine olacağından bu meclise yabancı devletlerin de delegelerinin d h l olmasına karar verildi.⁶ Bunun yanında, bu dönemde halk sağlığı konusunda yetişmiş Osmanlı hekimlerinin az olması nedeniyle yabancı delegelerin meclise d h l olmaları istenmişti.⁷ Böylece bu mecliste altı Osmanlı delegesinin yanında, sahili bulunan bütün devletler ve İnan'ın da bir delegesi olacaktı.⁸ Bu durumda sıhhi bir kurum olan Meclis-i Tahaffuz'un bu yapısı itibarıyla diplomatik bir yönü de ortaya ıktı. Asıl önemlisi ise, bu meclisin Avrupa'nın 17. yüzyıldan itibaren tecrübe ederek geliştirdiği uygulamaları Osmanlı Devleti'nde de tatbik eden bir kurum haline gelmesiydi. Meclis; karantinaların tesisi, gerekli personelin tedarik edilmesi ve karantinalarda uygulanacak vergi tarifeleri gibi konuları belirleyen bir kurum oldu.⁹

Meclis-i Tahaffuz zamanla Osmanlı sağlık politikalarının belirlenmesinde belirleyici bir kurum haline geldi. Mecliste Avrupalı devletlerin temsilcileri olarak yer alan yabancı hekimler Osmanlı sağlık örgütlenmesine y n verdikleri gibi modern Avrupa tıbbının benimsenmesi konusunda da önemli bir fonksiyon icra ettiler. Bu hekimler için Osmanlı  lkesi mesleklerini icra edecekleri bir yerin yanında aynı zamanda salgınların bizzat yerinde incelenebileceği bir araştırma alanıydı.¹⁰ Bu nedenle pek çok hekim özellikle İstanbul'da buldukları sırada hastalıklar ve etkileri hakkında önemli eserler hazırlamıştır. Bu yabancı hekimler

Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:V, 1986, s. 1325-1326.

⁴ Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 334 vd.; Nuran Yıldırım, *A History of Healthcare in İstanbul*, Düzey Matbaacılık, İstanbul 2010, s. 23; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 269-270.

⁵ Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkil ti (1865-1914)*, TTK Yayınları, Ankara: 1996, s. 9; Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *OTAM*, S: 15, 2004, s. 189.

⁶ şehsuvaroğlu, *Tarihi Kolera Salgınları*, s. 297; Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 355-357.

⁷ A. Süheyl  nver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Notlar", C: II, *Tanzimat*, MEB Yayınevi, İstanbul 1999, s. 949 ve Akyıldız, *a.g.e.*, s. 272.

⁸ şehsuvaroğlu, *Tarihi Kolera Salgınları*, s. 297.

⁹ Daniel Panzac, "Vingt ans au service de la m decine turque: le Dr Fauvel   Istanbul (1847-1867)", *Sant , m decine et soci t  dans le monde arabe*, dir. E. Longuenesse, Harmattan, Paris 1995, s.167; Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, ev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 223-224.

¹⁰ Bu konuda özellikle bkz. Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Sıhhiye Rüsum Tarifesi ve Muhtelit Sıhhiye Rüsum Tarifesi Komisyonları: Kapit lasyona Giden Bir Süreç", *Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel-Siyasi Yansımalar Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına*, Derin Yayınları, İstanbul 2015, s. 271-318.

Gazette médicale de Constantinople gibi dönemin tıp gazetelerinde önemli yazılar yazdıkları gibi resmi yazışmaları veya daha sonra kaleme aldıkları incelemeleri ile Osmanlı ülkesinde halk sağlığı konusunda önemli bilgiler vermiş oldular. Bu çalışma da Fransız arşiv belgelerinden hareketle, Fransız Epidemiyolog Antoine Sulpice Fauvel'in Karadeniz karantinaları hakkında yapmış olduğu tespitlere dayanmaktadır. Fauvel 1847-1867 yılları arasında Meclis-i Tahaffuz'un Fransa delegesi olarak görev yapmıştır. Fauvel bu çalışmaya konu olan raporunu 1849'da sınırlar içindeki karantinaları teftiş etmekle görevli olan Osmanlı hizmetindeki Avusturyalı Sağlık Komisyonu üyeleri ile Karadeniz'deki karantinaların teftişi için çıktığı yedi günlük bir seyahatin sonucunda hazırlamıştır.¹¹ Fauvel Samsun, Trabzon, Batum ve Sinop karantinalarını ziyaret ederek bazı tespitler yapmış ve İstanbul'a dönüşünden sonra teftişe dair izlenimlerini 24 sayfalık bir rapor halinde Fransız Elçiliğine göndermiştir.¹²

Çalışmanın temel kaynağı Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nin (Archives du Ministère des Affaires étrangères) Nantes Diplomatik Arşiv Merkezi'ndeki (Centre des Archives diplomatiques de Nantes) (Constantinople (Ambassade) İstanbul Fransız Elçilik arşivinde yer alan Série E tasnifinde yer alan tematik dosyalardan 464 numaralı «Question Sanitaires» isimli dosyada yer alan belgelerdir. Bu dosya Fransa'nın Meclis-i Tahaffuz'daki delegeleri ile Fransız Elçiliği arasında yapılan ve genellikle meclisin yapısı, karantinaların işleyişi ve karantina tarifeleri gibi yazışmaları içermektedir.¹³ Bu kaynaklardan hareketle Meclis-i Tahaffuz'da Fransa delegesi olarak Şubat 1848'den itibaren görev yapan Fauvel'nin raporlarına dayanan çalışmada öncelikle Fauvel'nin hayatına ve İstanbul'daki ilk faaliyetlerine dair kısaca bilgi verdikten sonra Karadeniz karantinalarına dair tespitleri değerlendirilecektir.

1. Antoine Sulpice Fauvel ve Faaliyetleri

Antoine Sulpice Fauvel 1813'te Paris'te doğdu. 1835 yılında tıp alanındaki eğitimini tamamladıktan sonra 1836-1840 yılları arasında stajyer hekim olarak çalıştı. Çok üstün bir hizmet göstermiş olduğundan gümüş madalya ile ödüllendirildi. 1840 yılında “*recherche sur la bronchite capillaire purulente et pseudo-membraneuse*” yani kapiller bronşit konulu tezi ile doktor unvanını aldı. Bir süre

¹¹ Antoine Sulpice Fauvel'in İstanbul'da Meclis-i Tahaffuz'un Fransa delegesi olarak bulunduğu 1847-1867 yılları arasındaki faaliyetleri hakkında Fransız arşiv belgelerine dayalı çalışma için bkz. Özgür Yılmaz, “Fransız Epidemiyolog Antoine Sulpice Fauvel'in Osmanlı Devleti'ndeki Çalışmaları (1847-1867),” *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu 08-10 Mayıs 2014, Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, s. 190-206.

¹² Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, APD, Constantinople, (Ambassade) Série E, Tome 464, Question Sanitaires, İstanbul, 16 Ağustos, 1849.[Bundan sonra, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464]

¹³ Nantes Diplomatik Arşivi için bkz. Özgür Yılmaz, “Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Pek Az Bilinen Bir Arşiv: Nantes Diplomatik Arşivi-Fransa,” *Diplomasi ve Dış Politika Araştırmalarında Arşivlerin Rolü*, Haz. Duygu Türker Çelik- Aslı Akdoğanbulut İnsan, ATAM, Ankara 2017, s. 109-149.

Paris'teki hastanelerde çalıştı ve bu sırada akciğer hastalıkları üzerinde çalışmalar yaptı. Daha sonra Paris'in en eski hastanesi olan *l'Hôtel-Dieu*'ya başhekim olarak tayin edildi. Burada humma epidemiyolojisi üzerinde çalışmalar yaptı. 1845'te hastaneler merkezî bürosu doktorluğuna yükseldi. 18 ay boyunca *Pitié-Salpêtrière Hastanesi*'nin revir kısmında çalıştı.¹⁴ Mesleğindeki üstün başarı ve tecrübesinin neticesinde İstanbul'da tesis edilen Halk Sağlığı Enstitüsü'nde çalışmak üzere İstanbul'a çağrıldı. 1847'de İstanbul'a gelen Fauvel için kolera salgını ile boğuşan Osmanlı Devleti aslında gerçek bir kariyer alanıydı. Bir yıl sonra da Meclis-i Tahaffuz'un (*Conseil supérieur de santé de l'Empire Ottoman/ Imperial Council of the Ottoman Empire*) Fransa delegesi oldu.¹⁵

Fauvel Şubat 1848'de bir başka Fransız hekim Verrolot'un¹⁶ yerine Meclis-i Tahaffuz'da Fransa delegesi olarak görevine başladı. Bu dönemden sonra Fransız Elçiliği ile düzenli yazışmalar yapmaya başladı. Fauvel'nin karşılaştığımız ilk belgeleri, onun Meclis-i Tahaffuz'a sunmuş olduğu bazı teklifler hakkındadır. Takip eden dönemde Fauvel'nin yazışmalarının başlıca konusu ise İstanbul'da etkisini devam ettiren kolera salgını hakkındaydı. Öyle ki kolera 1847'nin Eylül ayında Gürcistan üzerinden Trabzon'a ulaşmış ve burada çok büyük bir yıkım yapmıştı.¹⁷ Fakat daha da kötüsü hastalığın deniz yoluyla, buharlı gemide seyahat eden yolcular ile hızlı bir şekilde üç hafta sonra İstanbul'a ulaşmasıydı. Trabzon'dan Ekim 1847'de İstanbul'a ulaşan kolera şehirde beş binden fazla kişinin ölümüne neden oldu.¹⁸ Böylesi bir atmosferde Meclis-i Tahaffuz'da çalışmalarına başlayan Fauvel'nin de ilk ilgilendiği konular hastalığın şehirdeki etkileri hakkındaydı. Fauvel elçiliğe gönderdiği raporlarda halk sağlığı konusundaki gelişmeleri bildirmekteydi. 18 Mart 1847 tarihli mektubunda Pera ve Galata gibi daha çok gayrimüslim nüfusun yaşadığı bölgelerde hastalığın etkilerini bildiriyor, özellikle de paskalya döneminde hastalığın gayrimüslim halk içinde daha fazla kıyım yaptığını belirtiyordu. Buna karşın Müslümanlar arasında hastalığın çok fazla etkili olmadığını vurgulamaktaydı. Aynı raporda Fauvel hastalığın zaman zaman kaybolma belirtileri gösterdiğini; fakat tekrar ortaya çıktığını da ifade ediyordu.¹⁹

¹⁴ *Candidature à l'Académie de médecine. Titres et travaux scientifiques du Dr. A. Sulpice Fauvel*, Impr. de E. Martinet, Paris 1867, s. 3.

¹⁵ "Sulpice Antoine Fauvel (1813-1884) French epidemiologist," *The Journal of American Medical Association*, C: 214, S: 3, 1970, s. 585-586.

¹⁶ Verrolot 1845'te başlayıp batıya doğru ilerleyen kolera salgını ve özellikle de 1848 İstanbul kolerası hakkında oldukça ayrıntılı bir çalışma hazırlamıştır. Bkz. Marie Pierre Verrolot, *Du Choléra-morbus en 1845, 1846 et 1847, avec une carte indiquant sa marche pendant ces trois années*, Imprimerie du Journal de Constantinople, Constantinople 1849.

¹⁷ Clairambault'dan Baron Bourgueney'ye, AMAE, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, Tome 5, Trabzon, 4 Ekim 1847; Özgür Yılmaz, "Veiba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, C: V, S: 1, 2017, s. 181-183; Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra, İstanbul 2014, s. 103-108.

¹⁸ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri," *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C: VI, S: 1, 2017, s. 42-47.

¹⁹ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 18 Mart 1848.

Fauvel elçiliğe gönderdiği raporlarda koleranın hangi semtlerde görüldüğü ve buralarda görülen ölüm oranları hakkında ayrıntılı bilgiler vermekteydi. Fauvel'nin raporlarından koleranın 1848'in yazında şehirde artış gösterdiği anlaşılmaktadır. 5 Temmuz 1848 tarihli raporunda 13 Haziran'dan 3 Temmuz'a kadar görülen ölümlerin gün be gün miktarlarını vermektedir. Bu tarihler arasında Müslümanlardan 117, Ermenilerden 112, Rumlardan 99, Yahudilerden 33 ve yabancılardan da 4 kişi olmak üzere şehirde 365 kişi koleranın kurbanı olmuştu.²⁰ Daha sonraki raporlarında da 4-10 Temmuz arasında 276; 11-17 Temmuz arasında 206; 17-23 Temmuz arasında 123; 25 Temmuz ile 2 Ağustos arasında 158 kişinin öldüğünü belirtiyordu. Sadece bu verilerden bile yaklaşık iki ay zarfında koleranın 1.128 kişinin ölümüne sebep olması itibarıyla salgının şehirdeki etkisini anlamak mümkündür.²¹ Başkentteki bu gelişmeleri izlemenin yanında Fauvel koleranın taşradaki ilerlemesi hakkında gelen haberleri de düzenli olarak elçiliğe rapor etmekteydi.

Fauvel; üyesi olduğu Meclis-i Tahaffuz'un yapısı, çalışma sistemi ve üyeleri hakkında da ayrıntılı bilgiler içeren raporlar hazırladı. Bu meclisin Osmanlı sağlık teşkilatındaki Müslüman veya gayrimüslim tüm çalışanların tayini ile ilgilendiğini, hizmeti sırasında kurallara uymayan görevlileri görevden alabilecek ve gerekli uyarıları yapabilecek yetkileri olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca meclis, karantina nizamnamelerinin doğru bir şekilde uygulanmasını takip etmekte, şikâyetleri incelemekte, suçluları yargılamakta, ülkenin her bir tarafından sağlık durumu hakkında raporlar da almaktaydı. Meclis, özel karantina sürelerini belirler ve faydalı görülen değişiklikleri uygulamaya koyardı. Gerekirse halk sağlığı konusunda faydalı olduğunu düşündüğü konularda teklifler yapabiliirdi ve ülkenin değişik yerlerindeki görevlilerden gelen ticaretle ilgili çeşitli şikâyetler ile karantina tedbirlerinin uygulanmasından kaynaklanan suiistimalleri de değerlendirirdi.²²

15 Ağustos 1848 tarihli raporunda İstanbul'daki kolera salgını hakkında bilgi vermeye devam eden Fauvel'ye göre Ağustos ayında kolera etkisini arttırmıştı. 25 Temmuz'dan 2 Ağustos'a kadar 158 ölüm vakası olduğunu ve Ramazan'ın başlamasıyla beraber salgının Müslümanlar arasında daha da etkili olmaya başladığını not etmektedir. 3-9 Ağustos arasında 197 ölüm vakasının büyük oranda Müslümanlar arasında gerçekleştiğini özellikle belirtmektedir.²³ Yine Fauvel'nin 24 Eylül 1848 tarihli raporundan salgının Ağustos'un sonlarından itibaren seyrekleştiği anlaşılmaktadır. 10-17 Ağustos arasında 201; 17-24 Ağustos arasında 165; 24-30 Ağustos arasında 70 ve 31 Ağustos ile 4 Eylül arasında 21 ölüm vakasının ortaya çıktığını belirten Fauvel, Eylül ayından sonra ölüm vakalarının ciddi olarak azalmaya başladığını özellikle kaydetmektedir. İstanbul'daki bu düzelmelerin yanında

²⁰ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 5 Temmuz 1848.

²¹ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 2 Ağustos 1848.

²² Emine Melek Atabek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Millelterarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 50; Yılmaz, *Fauvel'in Osmanlı Devleti'ndeki Çalışmaları*, s. 194-195.

²³ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 15 Ağustos 1848.

Rumeli ve Anadolu'daki haberleri de aktaran Fauvel buralarda da kolera vakalarının sona yaklaştığını rapor etmekteydi.²⁴

Karantina sistemi Avrupa'nın sağlık koşulları için bir tampon koruma görevi görmekteydi. Kolera salgınının hem İstanbul'da hem de taşrada ortadan kalkmasıyla beraber karantina uygulamalarına da son verildi. Örnek olarak Haziran 1849'da Batum'dan gelen gemilere uygulanan karantinalar lağvedildi.²⁵ Böylece Levant bölgesinden Avrupa'ya serbest geçişler yapılmaya başlandı. Fakat Fauvel karantina sisteminin nasıl işlediğine dair raporlar tanzim etmeye devam etti. Fauvel bu konuda Fransa Ticaret Bakanı'na Osmanlı karantina sisteminin nasıl işlediğine dair bir rapor hazırladı. Burada Fauvel'nin özellikle üzerinde durduğu konu Meclis-i Tahaffuz'un taşradaki sağlık birimlerine tam olarak hâkim olamadığı ve bu birimlerde suiistimallerin olduğuydu. Bu konuda Fauvel meclise bağlı bu sağlık birimlerinin tam düzenli bir şekilde çalışıp çalışmadıklarını, karantinaların gerekliliği, değişikliklere tabi olmasına ihtiyaç olup olmadığı ve buralarda bazı suiistimallerin yaşandığı konusunda bir soruşturmanın olması gerektiğini dile getiriyordu.²⁶

Bu sorulara cevap aramak için Fauvel'nin eline Temmuz 1849'da güzel bir fırsat geçti.²⁷ Osmanlı hizmetinde olup Sınırlar içindeki karantina idarelerini denetlemekle görevli Avusturya Sağlık Komisyonu bu çerçevede Tuna, Mısır ve Suriye'deki misyonunu tamamlamış ve geriye sadece Karadeniz sahillerindeki karantinaların teftiş edilmesi kalmıştı. Osmanlı hizmetindeki Avusturya heyeti Fauvel'ye bu görevde kendilerine eşlik etmesi teklifini ilettili. Bizzat Fauvel de Elçi Aupick'ye yazdığı mektupta bu seyahatin kendisine karantina idaresinin nasıl çalıştığına dair bilgi verme imkânı sağlayacağını belirterek bu yedi günlük seyahat için izin istedi. Bu konuda Trabzon'daki Fransız konsoloslu Clairambault'ya vermek üzere bir elçilik yazısı da talep etti.²⁸ Fransız elçiliği 3 Temmuz tarihli bir genelgeyle Fauvel'nin ziyareti hakkında Clairambault'yu bilgilendirdi. Clairambault da Fauvel'ye sunulmak üzere Trabzon Karantina İdaresi hakkında bir rapor hazırladı.²⁹ Clairambault'nun 23 Temmuz 1849 tarihli raporunda bu teftişin başlıca amacının Samsun, Trabzon ve Batum'daki karantinaların nasıl kurulduğu ve nasıl idare edildiği konusunda incelemeler yapmaktır.³⁰

Fauvel'nin tespitlerine geçmeden önce sahil karantina merkezlerinin işleyişi hakkında bazı bilgiler vermek Fauvel'nin ilerde inceleyecek olduğumuz tespitleri açısından önemli ve faydalı olacaktır. Sahil karantinaları ile ilgili olarak; Meclis-i Tahaffuz'da, Dr. Leval'in verdiği bilgilere göre her sahil merkezinin başında bir Müslüman müdür ve Avrupalı bir hekim bulunuyordu. Bunların sorumluluğunda ise

²⁴ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 24 Eylül 1848.

²⁵ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 24 Haziran 1849.

²⁶ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 20 Haziran 1849.

²⁷ Panzac, "*Vingt ans au service de la médecine turque*", 168; Daniel Panzac, "Politique sanitaire et fixation des frontières L'exemple ottoman (XVIIIe-XIXe siècles)", *Turcica*, C: 31, 1999, s. 87-108.

²⁸ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, Pera, 19 Temmuz 1849.

²⁹ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 10 Temmuz 1849.

³⁰ Clairambault'dan Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 23 Temmuz 1849.

sayıları yerine göre değişen memurlar bulunuyordu. Karantina müdürü merkezde alınan kararları yerel makamlara iletir ve bu kararların uygulanması için halkın desteğini arar. Kararları alırken karantinadaki hekimin onayına başvurmak zorundadır. Doğrudan Meclis-i Tahaffuz'a bağlı olan müdür ve hekim haftalık raporlar ile halk sağlığı konusunda merkezi bilgilendirirdi. Ayda bir karantina merkezinde bulunan konsoloslara halk sağlığı konusunda bilgi verir. Ayrıca giden gemilere pratika, yolculara ise tezkere vererek mahallin sıhhi açıdan temiz olduğunu onaylardı. Bunun yanında gerekli sıhhi tedbirleri alarak haftalık ölüm oranlarının sebeplerini açıklardı. Bu görevlilerin yanında karantinelerde bir gardiyan görevlendirilirdi. Bu görevliler ile bir kordon tesis ederek kara ve deniz yolu ile gelen yolcu ve malları kontrol ederlerdi. Mahalli idare ile işbirliği içinde çalışması istenen bu birimler sıra dışı ölüm vakalarını merkeze bildirmek zorundaydı.³¹

2. Fauvel'nin Karadeniz Karantinaları Hakkındaki Gözlemleri

20 Temmuz 1849 tarihinde Viyana Genel Hastanesi Baş Cerrahı Sigmund, Topçu Birliği Yüksek Doktoru Breuning, Viyana Üniversitesi Hijyen Profesörü Dlauhy, Meclisi Tahaffuz'un Avusturya delegesi Vecbecker ve Fauvel'den oluşan heyet İstanbul'dan hareket ederek Sinop, Samsun, Trabzon ve Batum'daki karantina merkezlerinde incelemeler yapmak üzere yola çıktı. Heyet incelemeleri yaptıktan sonra 28 Temmuz'da İstanbul'a döndü. Bu incelemeler ve yolculuk hakkında Fauvel 24 sayfalık detaylı raporu 16 Ağustos 1849'da elçiliğine teslim etti. Fauvel bu seyahate ilişkin gözlemlerinde sırasıyla ziyaret ettiği Samsun, Trabzon, Batum ve Sinop karantinalarının yerleşimi, karantina binalarının durumu, çalışan personel, karantinaların kara ve deniz yoluyla gelenlere karşı uygunluğu, karantina düzeninin uygulanabilirliği konusunda ayrıntılı bilgiler vermektedir. Burada Fauvel'nin raporu doğrultusunda Karadeniz karantinaları hakkında ayrıntılı değerlendirme yapılacaktır.³²

a. Samsun Karantinasının Durumu ve İşleyişi

Fauvel 22 Temmuz 1849 sabahı Samsun'a ulaştıklarını, aslında bir önceki gün akşam Sinop'a ulaşmaları üzerine Sinop ziyaretini dönüş yolculuğuna ertelediklerini belirtmektedir. Fauvel Samsun'da karantinanın durumunun çok kötü olduğunu ve karantina olarak hizmet eden binaların harabe halinde olduğunu not etmektedir. Karantina binasını detaylı bir şekilde tasvir eden raporuna göre; karantina binasındaki odaların büyük bir kısmının ne kapısı ne de pencereleri vardı ve duvarları günden güne yıkılmaktaydı. Çatılarından gökyüzü görülmekteydi. Fauvel, karantina binalarının ahşap kalasları kışın yakacak olarak sökülmiş olduğundan

³¹ Atabek, *a.g.e.*, s. 50-51; Deniz karantinalarının işleyişi hakkında ayrıca bkz. İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayât'ı Aramak: Gönül Tekin'e Armağan*, Haz. Ozan Kolbaş, Orçun Üçer, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 737-761.

³² Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849; bu tefiş raporunun özeti için ayrıca bkz. Antoine Fauvel, "Inspection des établissements quarantaines du littoral asiatique de la Mer Noire", *Recueil det travaux du Comité d'hygiène publique en France*, Tome II, Paris 1882, s. 19-20.

merteklerin üzerinde yürümek zorunda kalındığını ve karantina binasının birinci katına çıkmayı sağlayan merdivenin pek çok yerde basamaktan yoksun bir durumda olduğunu, özetle karantina binasını kullanılamaz bir halde bulduklarını kaydetmektedir. Buna rağmen Fauvel, karantina altında tutulan altı kişinin bulunduğunu da raporunda belirtmektedir. Diğer yandan karantina alanının tam ortasında sürekli akan bir çeşme bulunduğunu ve dışarıya taşıyacak bir ark olmadığı için suyun toprağa akmakta olduğunu; bu durumun Samsun gibi sıtmanın eksik olmadığı bir şehirde bataklık ortaya çıkmasına neden olduğunu vurgulamaktadır. Fauvel karantina binasının duvarlarının kısmen çökmüş bir halde olduğunu ve özel mülk evlere bitişik olduğu için karantinanın etkili bir denetim yapmasının imkânsız hale geldiğini ve karantinadaki hastalıkların kolaylıkla bu evlere sirayet edebildiğini de belirtmektedir.³³

Fauvel Samsun karantinasında bir Türk müdür, bir İtalyan hekim, iki kâtip ve yedi hastabakıcı bulunduğunu belirtirken karantinanın problemlerinin burada görevli olanlar için de geçerli olduğunu belirtmektedir. Zira Fauvel, karantina çalışanlarının sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınmakta olduklarını not ederken bu çalışanların merkezî idareden karantinadaki tamirlerin yapılması için gerekli olan maddi desteği alamamakta olduğunu da kaydetmektedir. Bunun yanında, karantina idaresinin hizmetinde limana gelen gemilere ulaşmak ve onlara pratika belgesi vermek için kullanılacak bir barka (kayık) bile bulunmadığını, bu duruma gösterilebilecek olan tek gerekçenin her yıl karantina altına alınan kişilerin sayısının çok sınırlı olması olduğunu rapor etmektedir. Öte yandan Fauvel, Samsun şehrinin mükemmel konumuna karşın karantinanın sergilediği manzaraya benzeyen bir durumda olduğunu, oldukça verimli olan bölgede yer alan şehrin iç kısımlar ile bağlantı yollarının olmaması ve şehirde fayda sağlayacak bazı çalışmaların eksikliği nedeniyle sefalet içinde bulunduğunu kaydetmektedir. Zira bu çalışmalar ile tüm nüfusu etkileyen sıtmaya karşı bir tedbir alınabilirdi.³⁴

b. Trabzon Karantinasının Durumu ve İşleyişi

Fauvel'in raporundan, Samsun'dan 22 Temmuz gecesi yola çıkarak ertesi günün sabahı Trabzon'a ulaştıkları anlaşılmaktadır. Fauvel Trabzon'a varır varmaz İstanbul'daki Fransız büyükelçisi olan General Aupick'in Trabzon'daki Fransız konsolosu Clairambault'ya gönderdiği mektubu bizzat konsolosa teslim etti. Fauvel, Clairambault tarafından çok iyi bir şekilde karşılandığını ve görüş-me esnasında daha evvel yazılı olarak sunmuş olduğu bilgileri detaylı şekilde kendisine aktardığını da kaydetmektedir. Trabzon karantinasının şehrin sahip olduğu ticari önemden dolayı oldukça mühim bir konumda olduğunu belirtip buraya Erzurum ve İran'dan gelenlerin karantina altına alındıklarını ve karantina süresinin yolcular için 10, eşyalar için 15 gün olduğunu not düşmektedir.³⁵

³³ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

³⁴ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

³⁵ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

Fauvel Trabzon'daki karantinanın fiziki konumu, karantina binası ve işleyişi hakkında da çok teferruatlı bilgiler vermektedir.³⁶ Bu bilgilerin bir kısmı mevcut araştırmalarla belli oranda örtüşürken Fauvel bazı bilgileri ise kendince yorumlamaktadır. Fauvel karantınayı tarif ederken; denize doğru uzanan bir çıkıntı (Güzelhisar) üzerinde yer aldığını, kara tarafından karantina binasının şehir ile birleşik bir halde olduğunu ve karantinanın şehirden sadece bir duvar vasıtası ile ayrı olduğunu not etmektedir. Ona göre denizden gelenler açısından bu konum avantajlı olmalıdır; ne var ki durum böyle değildir, zira deniz yolu ile Trabzon'a gelenlerin herhangi bir karantina uygulamasına tabi olmadıklarını kaydetmektedir. Bu mevcut durumda Trabzon karantinasının özellikle karayolu ile gelen yolcu ve eşyalara hizmet eder durumda olduğunu ve bu bağlamda karantina binasının konum olarak iyi bir yerde tesis edildiğini belirtmektedir. Zira buraya gelmek için (yolcu, yük hayvanı ve ticari eşya) şehrin büyük bir kısmını kalabalık caddeler vasıtası ile geçmek zorunda olduklarını, bundan dolayı hastalıkların yayılmasının mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Fauvel; karantinanın bu durumunun bile veba salgınlarının olduğu dönemlerde kurumu işlevsiz bir hale getirmek için yeterli olduğunu rapor etmektedir.³⁷

Fauvel, yapısı itibarı ile karantinanın geniş ve uygun bir konumda olduğunu, ancak karantinaya alınacak yolcular için tahsis edilen ve burada yer alan eski yapı içine yerleştirilen barınakların her bakımdan çok kötü bir durumda olduklarını not etmektedir. Fauvel, ayrıcalıklı yolcular için tahsis edilen binanın da çok iyi koşullarda olmadığını, bu kısmın odalarının da harabe halinde olduğunu kaydetmektedir. Bu odaların zeminden ve deniz seviyesinden yüksek bir noktada olmalarına rağmen helaların iyi bir şekilde yapılmamış olmasından dolayı ortaya çıkan kötü koku nedeniyle enfeksiyonlara açık bir halde olduğunu, karantinada kalmak zorunda olanların açık havada ikamet etmeyi tercih ettiklerini belirtmektedir. Fauvel yolcular için tahsis edilen odalar ve yük hayvanları için yapılan ahırlardan bağımsız olarak karantina binasının büyük hangara da sahip olduğunu, bu hangarların enfeksiyonlu olabilecek ticaret eşyası için yapılmış olduğunu özellikle yazmaktadır. Ona göre karantinanın bu durumu idare açısından da pek çok ihmalin olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Fauvel karantina binasının çok daha faydalı bir hale getirilebilmesinin mümkün olduğunu belirtmektedir.³⁸

Fauvel karantina altına alınan yolcular ve yolculardan alınan vergilerden de detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Raporunda Trabzon'da bir yılda karantina altına alınan yolcuların sayısının yaklaşık olarak 6.000 olduğunu tahmin ederek bu rakam içinde yer alan üçte birlik bir kısmın karantina vergisinden muaf olduğunu kaydetmektedir. Bunların da aynı şekilde diğer yolcular gibi hükümetin vermiş olduğu

³⁶ Trabzon karantinası için bkz. Yılmaz, *Trabzon'da Halk Sağlığı*, s. 189-191; İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1879-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015, s. 142; Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015, s. 26-32.

³⁷ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

³⁸ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

peksimeti de almakta olduğunu ve bu oranın dışında kalanların kişi başına 25 kuruş vergi vermek zorunda olduğunu belirtmektedir. Fauvel bu verginin 100 bin kuruşluk bir gelir getirdiğini ve karantinada 30 bin koli ticaret eşyasının gümrük vergisine tabi olduğunu söylemektedir. Raporda her bir kolinin 100 paralık bir vergiye tabi olduğunu, bunun da yılda 75 bin kuruş gelir anlamına geldiğini; ayrıca buna her bir yük hayvanı başına konulan 2 kuruşluk vergiyi de ilave etmek gerektiğini not etmektedir. Fauvel bu rakamlardan karantinanın toplam gelirinin 180 bin kuruşun üzerinde olduğunu, bu rakamdan karantinada çalışan personelin maaşı olarak ödenen 78.600 kuruşu çıkarmak gerektiğini belirtmektedir. Ona göre karantina yıllık 100 bin kuruş net gelir getirmektedir. Bu hesaba karantinanın ihtiyaçları olan işlerin yapımı için gerekli meblağı da katmak gerektiğini, ancak bunun şimdiye kadar yapılmamış olduğunu da not etmektedir.³⁹

Fauvel'nin verdiği bilgilerin bir kısmı dönemin en önemli seyyahlarından biri olan John Murray'ın verdiği bilgilerle çelişmektedir. Murray'ın 1840, 1845 ve 1854'te revize ederek yazdığı eserlerde, seyyahların Karadeniz güzergâhı hakkında verdiği bilgilerde Trabzon karantinası ile Batum'un sağlıklı çevre ortamı ele alınmaktadır.⁴⁰ Murray Trabzon'daki karantina binası hakkında da kısa bilgi vermektedir. Trabzon Eyaleti dışından gelip Trabzon'dan İstanbul'a gidecek olan seyyahların 8 güne kadar karantinada kalacaklarını kaydetmektedir. Seyyahların 1 ila 8 gün arasında karantinada tutulduklarını ve karantina binasının geniş bir konakta kurulu olup orada küçük odaların inşa edildiğini not etmektedir. Odaların bazılarının tahta döşemeli olup az sayıda mobilyası olduğunu ve bunların yeterince konforlu olduğunu kaydetmektedir. Bunların Avrupalı seyyahlar ve Türk görevliler için ayrıldığını, yemek işletmesinin ise Cenevizli Antonia adlı birisi tarafından sağlandığını yazmaktadır. Seyahat rehberine pencerelerinin limana ve Rize tarafına baktığını ve karantina süresince 200 kuruş masrafın olduğunu yazan Murray bunun ücretinin, oda kirası ve hizmet işlerini gören gardiyana ödendiğini belirtmektedir.⁴¹

Fauvel Trabzon karantinasında yolcular için yapılan uygulamalar ve tedbirler hakkında çok detaylı bilgiler vermektedir. Raporda iç kısımlardan Trabzon'a gelen her bir yolcunun geldiği yerden alınmış olması gereken bir "Sağlık Evrakı" taşımak zorunda olduğunu, bu sağlık belgesini veremeyen ve bu şekilde karantinanın olmadığı yerden geldiğini gösteremeyen herkesin 10 günlük bir karantinaya tabi olduklarını belirtmektedir. Bunun yanında şehrin dışında sağlık denetimi yapan

³⁹ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁴⁰ John Murray'ın bu alanda yazdığı eser 3 kez basılmıştır. 1. ve 2. baskılar benzerdir. John Murray, *A Hand-book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, John Murray, London 1840, İkinci baskı ise 1845 yılında yapıldı. Murray eseri genişleterek ve güncelleyerek 3. baskısını yazmıştır. John Murray, *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, With New Travelling Maps, And Plans*, John Murray, London 1854.

⁴¹ Murray, *A Handbook for Travellers in Turkey*, s. 201 ve Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "John Murray'ın Seyahat Rehberlerine Göre Trabzon'u İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Güzergâhları", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir ve Y. Emre Tekinsoy, Türk Yurdu, Ankara 2016, s. 149-173.

bekçiler bulunduğunu, bu bekçilerin şehre ulaşan başlıca yollara yerleştirildiklerini ve bunların durdurdukları yolculara sağlık belgeleri sormak zorunda olduklarını kaydetmektedir. Aynı şekilde, Erzurum tarafından gelip de sağlık evrakları olmayanları karantinaya götürmekle sorumlu bulduklarını, ancak başka yerlerden gelen yolcuların birbirleri ile olan münasebetlerini engelleyebilecek bir uygulamanın da olmadığını ifade etmektedir. Gelen yolcular genellikle karışık seyahat etmekte ve aynı mekânlarda yığılmaktadırlar. Diğer bir ifade ile şehre gelen yolcular şehir merkezine varıncaya kadar bu şekilde gelmektedirler. Şehre varışlarında bekçiler bunların bir kısmının serbestçe şehre girmelerine müsaade ederken diğerlerini karantina binasına götürmekteydi. Fauvel'ye göre bu ifadeler bile karantina tedbirleri hakkında fikir yürütmek için yeterlidir.⁴²

Fauvel bu durumun sakıncalarına da değinerek çok geniş sahaya hitap eden, büyük bir kısmının bu şekilde hastalık sirayet etmesine açık Trabzon gibi bir şehirde böylesine bir uygulamanın hastalıkların daha hızlı yayılmasına neden olabileceğini kaydetmektedir. Bu konu hakkında Fransız konsolosu Clairambault'nun her zaman sağlık bekçilerinin denetiminden kaçarak şehre yayılan pek çok bireyin olduğunu kendisine bildirdiğini de not etmektedir. Fauvel raporunda “*bunu nerede yapacağını bilen bireyler için bekçilerden kaçmak kolay bir uygulama olsa gerek*” diye belirtmektedir.⁴³ Öte yandan bu bekçilerin denetimlerinin de etkili bir sağlık hizmetini garanti etmediğini, zira Türkiye’de alt birimlerde çalışan görevlilerin rüşvet almalarının oldukça yaygın olduğunu ve bundan dolayı bu görevlilerin hizmetlerinin çok ciddiye alınıp alınmayacağını sorgulamaktadır.⁴⁴ Fauvel mahalli idarenin bu tür yolsuzlukları bertaraf etmek için karantinaya alınanlar için oldukça tuhaf bir yöntem bulduğunu belirtip, bekçilerin şehre gelip de karantinaya girmemiş olanları bulup karantinaya götürmek için şehrin işlek yerlerini denetlediklerini not etmektedir. Genellikle bu işlem sonunda şehre varışlarından çok çok sonra 15 gün karantinaya alınan pek çok kişi ortaya çıkar. Bunun yanında herhangi bir yaptırım olmadığı için bu suiistimalin tekrar edilmekte olduğunu ifade eder, cezaya çarptırılanları ise “*belirli karantina müddeti boyunca karantinada kalanlar ve ücretini ödeyenler*” olarak tarif etmektedir.⁴⁵

Fauvel raporunda ticaret eşyasının karantinaya alınması usulü hakkında da detaylı bilgiler vermektedir. Karantinaya getirilen kolilerin 15 gün boyunca burada tutulduklarını, bunlar için gerekli olan vergi tahsil edildikten sonra koliler temiz kabul edilip serbestçe gönderileceklerine dair izin çıktığını belirtmektedir. Fauvel bu konuyu raporunda şu şekilde aktarmaktadır:⁴⁶

Ticari emtianın temiz kabul olunması için hangi işlemlerden geçmesi gerekir? Cevap olarak hiçbir işlem! Koliler karantinaya nasıl gelmişlerse aynı şekilde buradan çıkarlar. Koliler hiçbir şekilde açılma ve herhangi bir dezenfeksiyon

⁴² Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁴³ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁴⁴ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁴⁵ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁴⁶ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

işlemine tabi tutulmaz. Bu durumda kabul etmemiz gerekir ki karantinaya alınması gereken ticari emtia Trabzon karantinasından aynı şekilde enfeksiyonlu bir halde mi çıkmaktadır? Burada karantina idaresinin bu dezenfeksiyon sırasında eşyalarda ortaya çıkabilecek hasarlara yönelik bir garanti sağlayamayacağı bize dayatılmaktadır. Bu durumda bu karantina ne işe yarar? Karantina gelir elde etmek ve ticareti rahatsız etmeye yarar.

Bu haliyle Fauvel, pek çok ticari emtianın karantinaya getirilmediğini ve bu konuda pek çok suiistimalin olduğunu kaydederken karantina merkezindeki işlemlerin “*sihhi işlemlerden ziyade bir gümrük gibi işletildiği*” kanaatine sahip olduğunu da özellikle not etmektedir.⁴⁷

Fauvel Trabzon’un oldukça temiz ve iyi bir şekilde idare edilen bir şehir olarak görüldüğünü ve bunun Türkiye’de nadiren görülen bir durum olduğunu da belirtmektedir. Raporda halk sağlığının, yani hijyenin Trabzon’daki idarecilerin ilgilendiği konulardan biri olup sokakların süpürülmüş halde bulunduğu, bu sokaklarda İstanbul sokaklarında görmeye alışkın olduğumuz süprüntüler ile pis su kuyularının görülmediğini ve şehrin eğimli yapısının caddelerin temizliğine katkı yaptığını not düşmektedir. Raporda şehrin temizliği için gösterilen bu özenin büyük oranda karantinada görevli hekim olan Sassi sayesinde olduğunu belirtirken, onun gibi bir hekimin bu taraflarda nadiren görülen bir itina ve çaba ile işini iyi bir şekilde yapan önemli bir kişi olduğunu tarif etmektedir. Özellikle de kolera salgını döneminde gösterdiği çaba nedeniyle tüm konsoloslar bu hekimden övgü ile bahsetmektedir.⁴⁸ Fauvel, bu katkısına rağmen Sassi’nin geçici görevle burada çalışmakta olduğunu, kişisel bir kin nedeniyle her an bir oç alma tehdidiyle karşı karşıya kalabileceğini, bundan dolayı onunla olan sohbetlerinde merkezî idare nezdinde onun görevine devam etmesi ve hak ettiği muameleyi görmesi için lehinde girişimlerde bulunacağını da belirtmektedir.⁴⁹

Raporda “*aynı övgüleri karantina idaresinin müdürü için de duymak ve bundan burada bahsetmek isterdik; ancak ağız birliği etmişçesine onun hakkında duyduğumuz tek şey şikâyetler olmuştur*” diye karantina müdürünün durumunu ortaya koymaktadır.⁵⁰ Fauvel, Trabzon’da salgın hastalıkların çıkmasının nedenlerini de ortaya koymaktadır. Denize doğru eğimli yapısının ortaya çıkardığı uygun koşullara rağmen Trabzon’un sıklıkla vebanın yıkıcı etkilerine maruz kaldığını, 1847’de koleranın oldukça ölümcül bir şekilde şehirde ortaya çıktığını ve havanın sıcak olduğu dönemlerde genellikle zaman zaman sıtmanın da Trabzon’da çokça görülen hastalıklardan biri olduğunu belirtmektedir. Bu hastalığı, şehrin doğusunda yer alan bir ırmağın (Değirmendere) denize döküldüğü yerde oluşturduğu bataklık-

⁴⁷ Fauvel’den Aupick’ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁴⁸ Fauvel’den Aupick’ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849. Burada 1847 kolera salgınında Trabzon’da 1.500 civarında ölüm olayının olduğunu ve bu dönemde karantina hekimleri olan Sassi ve Borg’un şehrin koleraya karşı mücadelesinin başında yer aldıkları hakkında bkz. Yılmaz, *1847-1848 Kolera Salgını*, s. 40.

⁴⁹ Fauvel’den Aupick’ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁵⁰ Fauvel’den Aupick’ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

lıkların varlığına bağlamakta ve şüphesiz hastalığa neden olan bu durumun kolaylıkla ortadan kaldırılabilceği kanaatini ileri sürmektedir.⁵¹

c. Batum Karantinasının Durumu ve İşleyişi

Fauvel ve beraberindeki heyet 23 Temmuz akşamı saat 10.00'da Trabzon'dan yola çıkarak 24 Temmuz'un sabahı, saat 6.00'da Batum'a vardı. Raporunda, yakın bir zamanda uygulanan karantinanın kaldırılıp serbest dolaşımın sağlandığı Batum'un teftişinin kendileri için oldukça ilginç olduğunu belirtmektedir. Raporunda; buradaki incelemede yakın zamanda oluşturulan Batum karantinasının nasıl idare edildiği ve bu yerin nasıl bir önem ihtiva ettiği ve nihayetinde de Batum'un, imparatorluğun diğer bölgeleri ile serbest bir biçimde, karantina uygulanmadan ticaret yapmasının hangi avantajları ortaya koyacağı üzerinde duracağını not ederek konuya girmektedir.⁵²

Fauvel öncelikle Batum'un "*bir şehre benzemediğini*" belirtmektedir; zira ona göre şehir olarak nitelendirilemeyecek olan bu yerde sadece sahilde kıyıya kadar inen ormanların içinde dağınık şekilde yerleşen kulübeler görülmektedir. Ahşaptan yapılan bu evler genellikle tek katlıydı. Kasabada elli kadar dükkân vardı ve bunlar da karşılıklı olarak yerleşince ortaya tek bir sokak çıkmaktaydı. Batum'un pazarı olan bu sokağın civar yerlerde yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşıladıklarını belirten Fauvel, evlerin sayısına göre Batum'un nüfusunun birkaç yüz olduğunu tahmin etmektedir. Öte yandan, genellikle yılın belirli dönemlerinde Batum'un nüfusu birkaç bine çıkmaktadır. Bu zamanlarda ise Batum ticari olarak bir buluşma noktası özelliği kazanırdı. Yazları evlerin pek çoğunun terk edildiğini; zira havaların sıcak olduğu dönemlerde şehirde ikamet etmeyi imkânsız hale getiren sıtma nedeniyle halkın büyük bir kısmının Batum'dan çıkarak iç kısımlara ya da sahilin diğer bölgelerine doğru çekildiğini belirtmektedir. Batum'da nüfusun sadece bir kısmını gördüklerinden dolayı Batum halkı hakkında bir yargıya varmanın mümkün olmadığını; gördükleri herkesin silahlı bir biçimde gezdiklerini not etmektedir.⁵³

Murray'ın Batum hakkındaki verdiği bilgiler Fauvel'in gözlemleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Murray, Batum limanının kış mevsiminde yegâne güvenli sahil limanı ve çok sayıda gemiyi alabilecek kapasitede korunaklı bir yer olduğunu kaydetmektedir. Bu limanı her zaman İran, Gürcistan ve Ermenistan ile iç bölgelerin ulaşımını sağlayan bir nokta olarak tasvir eder. Murray, Trabzon ile 60 saat deniz mesafesinde olan Batum'un Temmuz ile Ekim ayları arasında çok sağlıklı bir yer olduğunu belirtmektedir. Pazarı körfezin batı kısmında, denize yakın bir yerde olup, bütün binaların ahşaptan mebnî ve yaklaşık 60 tane mağaza, çok sayıda kahvehane, han ve bir caminin bulunduğunu belirtmektedir. Pazarın arka tarafında ise birkaç tane küçük bahçeli evin bulunduğunu, körfezin doğu tarafının sağlık

⁵¹ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁵² Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁵³ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

açısından daha iyi olduğunu ve batı tarafında bataklıkların kurutulmasıyla daha sağlıklı bir ortamın ortaya çıkacağını belirtmektedir.⁵⁴

Fauvel, silahlı Batum sakinlerinin bu halleri ile “*namuslu, dürüst insanlardan ziyade haydutları andırdığını*” ve onların bu görüntüsünün aslında gerçek ile de örtüştüğünü belirtir. Fauvel halk arasında sürekli bir çatışmanın olduğunu ve bundan dolayı yabancı birinin tek başına kasaba merkezinden uzaklaşmasının tehlikeli olduğunu ifade etmektedir. Fauvel Batum’da karantina hekimi olan Dr. Servi tarafından karşılandıklarını, Dr. Servi’nin genç birisi olup iki ay önce Batum’a geldiğini belirtmektedir. Batum’da daha önce pek çok ölüm hadisesine tanık olan Servi’nin bundan dolayı buradaki halkın kendi arasındaki meselelere karışmamayı tercih ettiğini ve teftiş heyetinin Batum’a ulaşmasından bir gün önce doktorun eşyalarının bile çalındığını belirtmektedir.⁵⁵

Batum karantinasının idaresi hakkında bilgi verirken, bu şartlar altında karantina idaresinin nasıl çalışabileceğini tahmin ettiğini ve şimdiye kadar sahilde yer alan ve diğer binalardan ayrı olmayan bir evin karantina binası olarak hizmet vermekte olduğunu da not etmektedir. Karantina uygulamasının şimdiye kadar sadece bu hekimin buraya gelişinin ilk günlerinde bir defa uygulandığını ve havaların iyi olduğu dönemlerde karantina uygulamasına gidilmediğini de kaydetmektedir. Batum karantina müdürü olarak tayin edilen şahıs bu görevi kabul etmediğinden dolayı karantinada sadece Dr. Servi beraberindeki altı hastabakıcıyla birlikte işleri yürütmeye çalışmaktadır. Bundan dolayı Fauvel hemen hemen hiçbir gücü olmayan yerel idareden hiçbir şey beklenilmemesini dile getirerek Batum karantinasını “*bu karantinanın da Trabzon karantinası gibi idare ediliyorsa tamamen aldaticı bir kurum*” olarak ifade etmektedir. Bununla birlikte Karantina Meclisinin burada bir karantina idaresi tesis ederek sadece Batum’da karantina uygulamasının kaldırılmasına karar verdiğini ve bu kararın doğru olduğunu düşündüğünü de belirtmektedir.⁵⁶ Zira bu karar sadece karantinanın mevcut koşullarından değil aynı zamanda iç kısımlarda veba vakalarının olmamasından dolayı doğru bir karar olduğunu savunmaktadır. Batum karantinasının görev alanının iki nokta arasındaki mesafede bulunduğunu; bunlardan birisinin iki saat mesafedeki Rus sınırında yer alan Çürüksu, diğerinin de Hopa olduğunu rapor etmektedir.⁵⁷

Fauvel Batum’u ticari bakımdan önemli bir transit merkez olarak görmektedir. Raporunda Batum çarşısından bağımsız olarak burada iç kısımlardan gelen hububatın ve tüm sahil boyunca bolca bulunan kerestenin ticareti yapılmakta olduğunu; ancak güvenliğin ve yeterli ulaşım imkânlarının olmaması nedeniyle bu

⁵⁴ Murray, *A Handbook for Travellers in Turkey*, 202.

⁵⁵ Fauvel’den Aupick’ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁵⁶ Batum’da uygulanan karantina en çok bu tarafa seferler düzenleyen buharlı gemilerin iş hacmini engelliyordu. Bkz. Abdullah Bay, “Limani Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)”, *Türkiyat Mecmuası*, C: 26, S: 1, 2016, s. 69; Özgür Yılmaz, “XIX. Yüzyıl Trabzon’unda Buharlı Gemi Taşımacılığı ve Deniz Ticareti”, IV. *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, Doğu Karadeniz Bildiriler Kitabı*, Haz. E. Başar ve Diğ., Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 293.

⁵⁷ Fauvel’den Aupick’ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

ticaretin çok kayda değer bir miktarda olmadığını belirtmektedir. Özellikle bu tarafların halkının başlıca meşgalesinin Rus eyaletleri ile yapılan kaçak ticaret olduğunu kaydetmektedir. İngiltere'nin Batum'da bir konsolosluğa sahip olduğunu, ancak buradaki konsolosun yazın kasabayı terk etmek zorunda bırakıldığını, resmî karakterinin onu yerli halkın saldırılarından kurtaramadığını ve bu sene Batum'dan ayrılmasından evvel hizmetçisinin öldürüldüğünü ve kendisinin de ciddi bir şekilde tehdit edilmiş olduğunu belirtmektedir.⁵⁸

Mevcut koşullar altında Batum'un orta değerinde bir yer görünümünde olduğunu belirten Fauvel burasını; halkı barbar ve toprakları yılın belirli dönemlerinde ıssız kalsa da konum olarak mükemmel bir yer olarak tarif etmektedir. Öte yandan Batum'un derin ve emin bir limana sahip bulunduğunu; bu şekilde Sinop'tan Rus sınırına kadar olan yerde gerçek bir liman olan tek yerin Batum olduğunu vurgulamaktadır. Batum limanının, yelkenli gemiler ve kaçakçılar için bir sığınma yeri olarak hizmet vermesinin yanında daha büyük tonajlı gemiler için de uygun olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı Batum'un ehemmiyetinin farkında olan Rusların daha evvel burayı ele geçirmek için girişimler yaptıklarını belirten Fauvel Batum'u aynı zamanda Rus topraklarına ve İran sınırına yakın olması nedeniyle önemli bir yer olarak tarif etmektedir. Raporunda Batum'un bu iki nokta için yapılacak olan ticaret için uygun imkânlar sunduğunu; ancak şimdiye kadar yolların eksikliğinden dolayı şehrin bu konumunun kullanılmadığını da kaydetmektedir.⁵⁹

Fauvel şehrin sıhhi durumuyla ilgili görüşlerini de raporunda detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Batum'un ormanlarla kaplı dağların eteklerinde alçak, nemli ve Çoruh Nehri'nin taşıdığı alüvyonların oluşturduğu bir arazide kurulduğunu; Çoruh nehrinin kasabanın birkaç saat doğusunda denize döküldüğünü ve sahilin geniş bir şekilde uzadıkça yavaş yavaş daralıp ormanlarla kaplı yükseltilerin denize kadar ulaştığını belirtmektedir. Coğrafi yapıdan kaynaklanan, akarsuların akış mesafesinin kısa olmasından dolayı toprağın nemli kaldığını ve nemli/rutubetli havanın sıcak dönemlerde zararlı bitkilerin yetişmesine de neden olduğunu kaydetmektedir. Sağlığa zararlı olan toprak düzensiz bir şekilde sahil boyunca uzanmaktadır. Bu arazi yaklaşık olarak iki bin metrelik mesafe ortaya çıkarmaktadır. Bu olumsuzluklara neden olan suların akışını kolaylaştırıp ortaya çıkan sağlıklı koşulları ortadan kaldıracak tedbirler alınmasının bu uygunsuzlukları bertaraf etmek için yeterli olacağı kanaatini de belirtmektedir.⁶⁰

Fauvel Osmanlı Devleti'nin bölgeye yapacağı yatırımlar hakkında bazı ipuçları vermektedir. Osmanlı hükümetinin burada otoritesini tesis etmek için bir garnizon bulundurma niyetinde olduğunu; buranın sağlık koşullarını düzeltecek çok masraflı ve zor olmayan bazı tedbirler alması ve araba ulaşımına uygun yollar tesis etmesi gerektiğini sıralamaktadır. Raporunda özellikle İran tarafından gelen yolun devamı olarak Kars-Batum arasında proje aşamasında olan bir yolun yapılması halinde Batum'un gerçek bir şehir hüviyeti kazanmasının mümkün olacağını

⁵⁸ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁵⁹ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁶⁰ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

belirtmektedir. Böylece önemli bir ticari faaliyetin merkezi haline de gelebileceğini belirtirken, her halükarda bu durumun karantinanın etkili bir çalışma ortaya koyması için de önemli olduğunu ve bu şekilde karantinanın İran tarafından gelenlere uygulanacağını da vurgulamaktadır. Fauvel uzun zamandan beri Rusya'nın İran ticaretini kendi tarafına çekmeye çalıştığını bunun için İran tarafından gelenlere uygulanan karantina süresini dört güne indirdiğini ve dahası bu transit ticareti kolaylaştırmak için Prens Woronzof'un, Tiflis-Kutais arasında bir yol yapmış olduğunu rapor etmektedir. Ziyareti sırasında bu yolun Batum'a birkaç saat mesafede olan Redutkale'ye kadar uzatılması çalışmalarının devam ettiğini ve Batum'u iç kısımlara bağlayan yol yapılması durumunda Rusların bu faaliyetlerinin boşa çıkacağını belirtip Redutkale limanının Batum gibi emin bir liman olmadığını da kaydetmektedir.⁶¹ Fauvel bazı Türk yetkilinin duyarsızlığını ve gerekli tedbirleri almadıklarından dolayı ticaret yolunun Rusya tarafındaki limanlara doğru kaydığını, bunda yöneticilerin ihmallerini de işaret etmektedir. Fauvel raporunda bu durumu şöyle ifade etmektedir:⁶²

Şayet bazı Türk yetkililer İran tarafından gelen yolculara Osmanlı sınırında 12 gün; malların ise 15 gün karantinaya alınmamış olsalardı bu ticaret Rus topraklarına kaymazdı. Aynı şekilde sadece Batum ticari önemini kaybetmez ve Trabzon ve İran sınırına yakın olan yerler de bundan mağdur olmazdı. İşte Batum'a yapmış olduğum ziyaretten ve kendi müşahedelerimden elde edebildiğim bilgiler bu şekildedir.

Fauvel; Batum ziyaretindeki gözlemlerini, Avusturya'nın Lloyd buharlı şirketinin şu sıralar seferlerini Batum'a ve hatta Redutkale'ye uzatmak için çalışmakta olduğunu ve Batum Karantina Doktoru Servi'ye de durumuna dair merkezî idare nezdinde gerekli girişimlerde bulunacağına dair söz verdiklerini ifade ederek sonlandırmaktadır.⁶³

d. Sinop Karantinasının Durumu ve İşleyişi

Fauvel dönüş yolunda Trabzon ve Samsun'a uğradıktan sonra daha önce planladıkları gibi teftiş için Sinop'a uğradıklarını belirtmektedir. Ona göre Sinop karantinası, ziyaret edilen karantinalar içinde konum olarak en uygun karantinadır. Karantinanın şehrin dışında, eski surların arasında kurulduğunu ve eğer su kaynakları bakımından takviye edilirse bu karantinanın oldukça iyi duruma getirileceğini belirtmektedir. Karantina için gerekli olan mali kaynağın Sinop yerel idaresi tarafından karşılanmakta olduğunu ve buraya çok fazla yolcu gelmediği için karantinanın hiçbir işe yaramadığını da rapor etmektedir.⁶⁴

Sinop şehrinin mükemmel bir limana sahip olduğunu, şehrin yüksek surlar ile çevrilmiş bir halde bulunduğunu ve buralarda antik dönemden kalan pek çok eser olduğunu da not etmektedir. Bunların ise eskiden Sinop'un Anadolu'nun önemli bir

⁶¹ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁶² Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁶³ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁶⁴ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

limanı olarak mühim bir şehir olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Fauvel'ye göre konum ve iklim olarak iyi bir durumda olsa da şehir ziyareti sırasında harabe halindedir ve sadece 5-6 bin kişilik bir nüfusa sahiptir. Sinop'un çok önemli bir ticaret potansiyeli olmadığını, bunun en önemli nedeni olarak da iç kısımlar ile olan ulaşım imkânlarının yetersizliğini işaret etmektedir. Fauvel şehrin bu gerilemesinin en önemli nedeninin başka bir mahallin, yani İnebolu'nun lehine bir durum ortaya çıkarmakta olduğunu vurgulamaktadır. Bundan dolayı İnebolu hakkında da birkaç cümle söylemektedir. İnebolu'nun Sinop'un batısında küçük bir sahil kasabası olduğunu, buraya deniz tarafından yaklaşmanın tehlikeli olduğunu; İnebolu'da ne bir liman ne de demirleme yeri olmasına rağmen tüccarların burayı Sinop'a tercih ettiklerini, zira bunun nedenini iç kısımlar ile karayolu ulaşımının daha kolay olması olarak belirtmektedir.⁶⁵

e. Fauvel'in Karadeniz Karantinaları Hakkındaki Genel Değerlendirmesi

Fauvel ve beraberindeki heyet 28 Temmuz 1849'da İstanbul'a ulaştı. Fauvel bu teftişe dair izlenimlerini raporunun son kısmında şu hususlara değinerek sonlandırmaktadır. Gözlemleri neticesinde; Samsun'daki karantinanın harap bir halde olduğundan bir karantinanın icra etmesi gereken işleri icra edemez vaziyette olduğunu ve özellikle de Samsun karantinasının kendine ait bir kayığa bile sahip olmadığını tekrar zikretmektedir. Trabzon'daki karantinanın deniz yolu ile gelenler için iyi bir konumda bulunmasına karşın karayolu ile Trabzon'a gelen yolcular için iyi olmadığını kaydetmektedir. Bu durumda, Trabzon karantinası sadece deniz yolu ile gelenler, yani gemiler için bir karantina olmasına rağmen Trabzon karantinasını oluşturan binaların ciddi tamiratlara ihtiyaçları olduğunu not etmektedir. Batum'da ise bir karantina idaresi söz konusu değildir ve bölge karşılaşmış oldukları şartları taşımaya devam etmesi durumunda buradaki karantina idaresi de hiçbir fayda sağlamayacak bir hale gelebilirdi. Fauvel nihayetinde Sinop'un su ihtiyacının karşılanması durumunda karantina mahallinin oldukça iyi olduğunu; mali bir sıkıntısı bulunmadığı için burasının tam manası ile bir karantina olduğunu rapor etmektedir.⁶⁶

Fauvel karantina binalarının iyi bir şekilde tamir edilmeleri ve uygun hale getirilmeleri ile bundan sonra düzenli ve sistemli bir şekilde çalışabileceklerini tahmin etmektedir. Özellikle de Trabzon'da karantinanın nasıl işlediğini hatırlatarak oranın önemli bir liman olarak hizmet verdiğini; ancak Erzurum tarafından gelenlere yönelik bir garanti sağlamayacağını kaydetmektedir. Zira hastalığın olduğu mahallerden gelen yolcular serbest bir şekilde şehrin kapılarına kadar dayanabilmekteydi. Bu durumda alınan tedbirlerin boşa çıktığını, bunu ortadan kaldırmak için de suiistimalleri ve diğer hususları da bertaraf etmekten geçtiğini yinelemektedir. Raporunda vebanın etkin olduğu dönemlerde Erzurum'dan gelenlere yönelik olarak Trabzon'da uygulanan karantinanın tamamen yanıltıcı olduğunu ve vebanın etkisini yitirdiği dönemlerde ise birkaç seneden beri herhangi bir vaka görülme-

⁶⁵ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁶⁶ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

mekle birlikte karantınanın sadece bir vergi kaynağına dönüştüğünü belirtmektedir. Bunun ise dürüst insanlar için bir sıkıntı ve kaçakçılar için de bir pirim kaynağı haline geldiğini belirterek Trabzon'da gördüğü bu durumun tüm sahildeki karantınalar için de geçerli olduğunu kaydetmektedir. Fauvel raporunda bu karantina sisteminin acil bir şekilde kaldırılması gerektiğini; zira mevcut uygulamanın sadece Erzurum'dan gelen şüpheli yolcular için hizmet veren bir kurum niteliği taşıdığını ifade etmektedir.⁶⁷

Fauvel raporunda Babıalı'nın karantınaları yeniden organize etmesi gerektiğini; bunun için de mevcut karantınaların işleyişini belirleyen sistemi tamamen değiştirmesi gerektiğini belirtmektedir. Bunun için ilk olarak mümkün olduğu oranda ülkenin iç kısımlarında sağlık birimlerinin sayısını artırılmasını ve bu sağlık birimlerine de sorumlu olacakları bir alan belirlemek gerektiğini not etmektedir. Aynı şekilde bunlara yönelik olarak özel talimatlar verilmesini, eyaletlere dağılmış bulunan askerî doktorların da halk sağlığına yönelik olarak daha doğru bilgiler veren raporlar sunması gerektiğini beyan etmektedir. Bu konuda; raporda daha aydınlatıcı bilgiler ise veba dönemlerinde, salgın alarmı verilir verilmez, sadece karantina uygulayarak sahil şehirlerini güvence altına almak ve hastalığın sirayet ettiği yerlerde yayılmasının önüne geçecek engelleyici tedbirler almak gerektiğini de not etmektedir. Gerekli olan sağlık tedbirlerinin eksiksiz olarak yerine getirilmesinin gerekliliğini de vurgulamaktadır. Bu şekilde bir çalışma ile vebanın yayılmasının önüne geçildiğinde bunun her zaman başka tedbirler yerine uygulanması gereken yöntem olacağını ileri sürmektedir. Bununla birlikte, her şeye karşın veba salgını bariyerleri aşip yayılmaya başlarsa bu zamanda sahil şehirlerinde daha sıkı karantina tedbirleri alarak hastalıkların buradan yayılmasının önüne geçmek gerektiğini de not etmektedir. Fauvel ancak bu durumda dahi bu sahil şehirlerinin hastalığın yayılmasının şüpheli olduğu yerler haline geleceğini, mevcut sistemin getirmiş olduğu yüklerin de ortadan kalkacağını ve bu şekilde hareket ederek, önceliklere göre çok daha etkin bir şekilde halk sağlığının garanti altına alınmış olacağı kanaatine sahiptir.⁶⁸

Düşüncelerini bu şekilde beyan eden Fauvel hayıflanarak karantina idaresinin Türk yetkililerinin bunun tam tersinden yana tavır takınmakta olduklarını ileri sürmektedir. Bunların bakış açısına göre, karantina bir nevi gelir kapısı olarak görülmektedir ve bu düşünceyi temel alan Babıâli'nin iç kısımlarda yer alan karantınaları kaldırmaya yanaşmadığını; zira bu karantınaların gelir getirmekten başka bir fonksiyon icra etmediğini, bunun özellikle Osmanlı-İran sınır hattındaki karantınalar için geçerli olduğunu raporunda zikretmektedir. Bundan dolayı sağlık heyetinin Erzurum karantinasının kaldırılmasına yönelik tekliflerinin iyi bir şekilde karşılanmadığını ve bu karantınanın kaldırılmasının Osmanlı-İran sınırındaki karantınaların yeniden tesis edileceği döneme kadar ertelendiğini tahmin etmektedir.⁶⁹

⁶⁷ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁶⁸ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

⁶⁹ Fauvel'den Aupick'ye, AMAE, CADN, *Question Sanitaires*, Tome 464, İstanbul, 16 Ağustos 1849.

Sonuç

Fauvel'nin yukarıda özetlemeye çalıştığımız teftişinde bazı neticeler elde etmek mümkündür. İlk olarak çalışmanın giriş kısmında da belirtildiği gibi, Osmanlı sağlık teşkilatından istihdam edilen yabancı hekimlerin halk sağlığı ve buna yönelik tedbirlere dair hazırlamış oldukları ayrıntılı raporlar açısından bakıldığında Fauvel'nin bu teftişine dair raporu da önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle de karantinaların tesis edildiği bu ilk dönemlerde bu birimlerin işleyişi ve etkinlikleri konusunda yerli kaynaklarda bulamadığımız bazı ayrıntıları bu yabancı kaynaklarda bulmak mümkündür. Bu bağlamda Fauvel'nin Karadeniz karantinaları için yapmış olduğu bu tespitlerin de önemli bilgiler ihtiva ettiği göz ardı edilemez.

Fauvel'in raporu sırasıyla Samsun, Trabzon, Batum ve Sinop'taki karantina merkezlerinin durumları, işleyişleri ve karşılaştıkları sorunlar hakkında derli toplu bilgiler vermektedir. Raporu bu karantinaların genel anlamda bina ve doktor bakımından çok yeterli olmadıkları not edilmektedir. Özellikle de karantina binalarının köklü bir şekilde tamiri ve çevre düzenlemelerinin yapılması gerekliliği, yeterli sayıda doktor ve sağlık personellerinin bulunmaması yanında bunların güvenli bir ortamda tutulmaması en önemli eksikliklerdir. Rapor, Osmanlı hükümetinin karantina sistemine önem vermesine karşın taşradaki bazı idarecilerin bu hususta pek duyarlı olmadıklarını ve bazen karantina altına alınması gereken yolcuların ve eşyaların bu merkeze uğramadan geçtiklerini burada özellikle karantina güzergâhında bulunan kolluk güçlerinin ihmallerini de ortaya çıkarmaktadır. Öte yandan, karantina hizmetleri ve uygulamaları hakkında bilgi veren Fauvel burada bu sistemin köklü bir değişime gitmesi gerektiğini ve kendi kanaatine taşradaki karantinaların bir nevi gümrük gibi gelir getiren bir kuruluş işlevi yaptığını ileri sürmektedir. Diğer taraftan rapor sadece Karantina hakkında değil, aynı zamanda gidilen ve gözlemleri yapılan şehirlerin fizikî ve sosyal durumları ile ticarî bakımdan gelişen yeni güzergâhlar özellikle de Rusların Batum'a alternatif Karadeniz ve Kafkasya ticaretine yönelik faaliyetleri hakkında kısa da olsa bilgiler vermektedir.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

a. *Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) (Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa)*

b) Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN), Archives des Postes Diplomatiques (APD): Constantinople (Ambassade):

Série D: Trébizonde, Tome 5;

Série E, Tome 464 (Question Sanitaires).

2. Diğer Kaynaklar

“Sulpice Antoine Fauvel (1813-1884) French epidemiologist” *The Journal of American Medical Association*, C: 214, S: 3, 1970, ss. 585-586.

AKTAŞ, Esat. *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2015.

KYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993.

ATABEK, Emine Melek, *1851'de Paris'te Toplanan I. Milletlerarası Sağlık Konferansı ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1974.

AYDIN, Erdem. “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *OTAM*, S: 15 (2004), ss. 185-207.

BAY, Abdullah, “Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)”, *Türkiyat Mecmuası*, 26/1 (2016), ss. 61-80.

Candidature à l'Académie de médecine. Titres et travaux scientifiques du Dr. A. Sulpice Fauvel, Impr. de E. Martinet, Paris 1867.

FAUVEL, Antoine, *Recueil det travaux du Comité d'hygiène publique en France, Tome II*, Paris 1882.

MURRAY, John, *A Hand-book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, John Murray, London 1840.

_____. *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia, With New Travelling Maps, And Plans*. John Murray, London 1854.

PANZAC, Daniel, “Politique sanitaire et fixation des frontières L'exemple Ottoman (XVIIIe-XIXe siècles)”, *Turcica*, 31(1999), ss. 87-108.

_____. “Vingt ans au service de la médecine turque: le Dr Fauvel à Istanbul (1847-1867)”, *Santé, médecine et société dans le monde arabe*, dir. E. Longuenesse, Harmattan, Paris 1995, ss. 165-181.

_____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

Sarıyıldız, Gülден, “Karantina Meclisleri'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, C: LVII/222 (1994), ss. 329-376.

_____. *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, TTK, Ankara 1996.

_____. “Osmanlı Sıhhiye Rüsüm Tarifesi ve Muhtelit Sıhhiye Rüsüm Tarifesi Komisyonları: Kapitülasyona Giden Bir Süreç”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel-Siyasi Yansımalar Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına*, Derin Yayınları, İstanbul 2015, ss. 271-318.

ŞEHİSUAROĞLU, Bedi N., “Tarihi Kolera Salgınları ve Osmanlı Türkleri”, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 17/2 (1954), ss. 282-299.

_____. “Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış”, *Sağlık Dergisi*, 2/25 (1951), s. 1-4.

ÜNVER, A. Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Notlar”, *Tanzimat*, C: II, MEB Yayınevi, İstanbul 1999, ss. 933-966.

VERROLLOT, Marie Pierre, *Du Choléra-morbus en 1845, 1846 et 1847, avec une carte indiquant sa marche pendant ces trois années*, Imprimerie du Journal de Constantinople, Constantinople 1849.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “John Murray’ın Seyahat Rehberlerine Göre Trabzon’u İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Güzergâhları”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. M. Çağatay Özdemir ve Y. Emre Tekinsoy, Türk Yurdu, Ankara 2016, ss. 149-173.

YAŞAYANLAR, İsmail, *Sinop, Samsun ve Trabzon’da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1879-1914)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015.

_____, “Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Ab-ı Hayât’ı Aramak: Gönül Tekin’e Armağan*, Haz. Ozan Kolbaş-Orçun Üçer, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, ss. 737-761.

YILDIRIM, Nuran, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C: V, İletişim Yayınları, İstanbul 1986, ss. 1320-1338.

_____. *A History of Healthcare in İstanbul*, Düzey Matbaacılık, İstanbul 2010.

YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra, İstanbul 2014.

_____. “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C: VI/ 1, (2017), ss. 23-55.

_____. “Fransız Epidemiyolog Antoine Sulpice Fauvel’in Osmanlı Devleti’ndeki Çalışmaları (1947-1867)”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu 08-10 Mayıs 2014, Bildiriler Kitabı*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, ss. 190-206.

_____. “Osmanlı-Fransız İlişkilerinde Pek Az Bilinen Bir Arşiv: Nantes Diplomatik Arşivi-Fransa”, *Diplomasi ve Dış Politika Araştırmalarında Arşivlerin Rolü*, Haz. Duygu Türker Çelik- Ash Akdoğanbulut İnsan, ATAM, Ankara 2017, ss. 109-149.

_____. “Veba, Kolera ve Salgınlar: Trabzon’da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)”, *Mavi Atlas*, C: V/1 (2017), s. 172-200.

_____. “XIX. Yüzyıl Trabzon’unda Buharlı Gemi Taşımacılığı ve Deniz Ticareti”, *IV. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu, Doğu Karadeniz Bildiriler Kitabı*, Haz. E. Başar ve diğerleri, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, ss. 285-306.

1806-1812 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA RUSLARIN TRABZON VE AKÇAABAT SALDIRILARINA DAİR BAZI YENİ BİLGİLER*

Özgür YILMAZ**

ÖZ

1806'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'na dair gelişmeler Trabzon Fransız konsolosu Dupré'nin raporlarında önemli bir yer tutmaktadır. Savaş sırasında Trabzon'daki gelişmeleri gün gün kaydeden Dupré, Kafkasya'ya yönelik harekâtlar için şehirde ve civarındaki hareketliliği aktarmanın yanında doğrudan Trabzon'u hedef alan Rus baskınlarını da raporlarında konu etmiştir. Bu bağlamda bizzat konsolosun Trabzon'daki güvenliğini de etkileyen Rus bombardımanları Dupré'nin özellikle rapor ettiği gelişmeler arasındaydı. Savaşta Ruslar gönderdikleri filolar ile 1807 ve 1810'da Trabzon'u ve Akçaabat'ı bombardıman etmişlerdi. Bu saldırılarda Akçaabat gerek Rusların demirleme mahalli gerekse de çıkarma yapılacak bir liman olarak oldukça önemliydi. Dupré, Fransız makamlarına gönderdiği raporlarda Rusların Trabzon açıklarına gelmesi, Akçaabat'a ve Trabzon'a yönelik bombardımanları ve çıkarma girişimleri hakkında bilgiler vermiştir. Bu çalışma 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların 1807 ve 1810'daki baskınlarını Fransız konsolosunun gözünden aktararak konuya mevcut literatür ekseninde katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı, Rus saldırıları, Trabzon, Akçaabat, Konsolos raporları.

SOME NEW FINDINGS ON THE RUSSIAN ATTACKS ON TRABZON AND AKCAABAT IN THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1806-1812

ABSTRACT

A remarkable space was devoted to the developments about the Russo-Turkish War that started in 1806 as represented in the correspondences of Dupré, the first French consul in Trabzon. Dupré reported the Russian raids targeting Trabzon, apart from the preparations and mobility in Trabzon for the Caucasian front during the war. In this context, Russian bombardments, which also affected the consulate's security in Trabzon, were among the main concerns of the consul. In the war, the Russians carried heavy bombardment on Trabzon and Akcaabat in 1807 and 1810 by their

* *Gönderim tarihi: 13.11.2018. Kabul tarihi: 15.02.2019.*

Bu çalışma 12-14 Ekim 2018'de Akçaabat'ta gerçekleşen "Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu"nda sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir. Tebliğin genişletilmiş metninde Rusça kaynakların kullanımını mümkün kılan Marsel İsrafilov'a özellikle teşekkür ederim.

** *Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Tarih Bölümü, GÜMÜŞHANE. oyilmaz1978@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1970-2315.*

fleet. During these attacks Akcaabat was a crucial port for both the anchorage and military landing site for the Russians. In his correspondences with the French authorities, Dupré reported the arrival of the Russians in Trabzon, their bombardments and the attempts to land on Akcaabat and Trabzon. This paper aims to contribute to the current literature by studying the raids of the Russians in 1807 and 1810 in the Russo-Turkish War of 1806-1812, from the French consul's perspective.

Keywords: Ottoman-Russian War of 1806-1812, Russian attacks, Trabzon, Akcaabat, Consular correspondences.

Giriş

Uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin bir iç gölü olan Karadeniz'de Osmanlı egemenliğinin ortadan kalkması he ne kadar 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasına denk gelse de Karadeniz'in güvenliğine yönelik Rus tehdidi 17. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Zaparog Kazakları denilen Don Kazakları Akkirman, Kili, Kefe gibi kuzey Karadeniz limanlarına yönelik saldırılar yaptıkları gibi Karadeniz'in güney sahillerine kadar ulaşarak en önemli limanlar olan Trabzon ve Sinop başta olmak üzere birçok liman şehrine yönelik saldırı ve yağma faaliyetlerinde bulundular.¹ Hatta 1615, 1620 ve 1624'te İstanbul Boğazı'nın içlerine kadar girerek başkente yönelik saldırılarda bulunmaya cüret edebilmişlerdi.² “*Rus-ı menhus*” olarak ifade edilen Kazakların bu saldırılarında Trabzon'un sahil kesiminde yer alan kısmı önemli bir tahribata uğramıştı. Şehrin özellikle Aşağı Hisar, Moloz Mevkii, Debbağhane Mahallesi ve Bedesten'in bu saldırılarda büyük zarar görmüştü.³ Bu bağlamda Rusya'nın ilk defa 1696'da Azak Kalesini zapt ederek başladığı Karadeniz'e açılma süreci 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında daha sistemli bir hale gelmiştir. Ruslar, Azak, Karadeniz ve Kırım'ın değişik limanlarında inşa ettikleri donanma ile Karadeniz'de hâkimiyeti ele geçirmeye başlamış ve Osmanlı sahil ve şehirlerini tehdit edecek derecede kuvvetlenmişlerdi. Bundan dolayı 1787'de başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı donanması Rus donanması ile mücadele etmek zorunda kalmıştı.⁴ 1792'de imza edilen Yaş Antlaşması ile Özi Kalesi'nin Ruslara bırakılması Karadeniz'de daha sonraki Rus faaliyetleri için önemli bir adım oldu. Daha da önemlisi Rusya'nın Kafkaslarda

¹ Ronald B. Sorobey, “Cossak Pirates of the Black Sea”, *Military History*, C: 20, S: 2, 2003, s.26-32; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 2000, s. 149.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII Yüzyılın Sonuna Kadar*, C: III, Ankara 1995, s. 150,157; Mehmet Ali Ünal, “17. Yüzyılda Karadeniz'de Kazak Saldırıları ve Karadeniz Ticareti”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Samsun, C: II, Ed. Osman Köse, Ankara 2013, s. 853.

³ Kenan İnan, “Kadı Sicillerine Göre Trabzon'un Fiziki Yapısı (1643-1656)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: 18, İstanbul 1998, s. 178; Ronald C. Jennings, “Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640: A Study Based on the Judicial Registers (şer'i mahkeme sicilleri) of Trabzon”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C: 33, S: 3, 1990, s. 317; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2013, s. 71-72.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, C: IV/1, Ankara 1988, s. 537, 564.

Gürcistan'a kadar uzanan bir hâkimiyet tesis etmeye başlamasıydı. Bu şekilde bir gelişim gösteren Karadeniz'in güvenliğine yönelik bu "kuzeyden gelen tehdit" Rusya'nın sistemli bir şekilde Karadeniz'e açılması ve burada tesis ettiği kuvvetli donanması ile 18. yüzyılın sonlarından itibaren çok daha farklı bir boyut kazandı. Tuna ve Kafkaslarda cereyan eden Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki çatışmalara yeni bir cephe daha eklendi ve Rus tehlikesi bu kez "deniz yolu" ile de kendisini göstermeye başladı. Bu bağlamda, Rus donanmasının ilk defa 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Güney Karadeniz'deki Osmanlı limanlarına yönelik saldırısı Kırım Savaşı'nda da tekrar edecek ve nihayet en büyük zararı I. Dünya Savaşı'ndaki büyük bombardıman ile verecektir.

Bu çalışma 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bir parçası olarak Rus donanmasının Karadeniz'deki askeri faaliyetleri ekseninde 1807 ve 1810 yıllarında Trabzon ve Akçaabat'a (Pulathane) yönelik saldırı ve çıkarma girişimlerini Fransız konsolosluk kaynakları üzerinden incelemeyi ve bu bilgileri diğer kaynaklarla mukayese ederek mevcut literatüre katkı yapmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda konu hakkındaki mevcut literatüre dair bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Trabzon ve çevresine yapmış olduğu bombalama ve çıkarma girişimlerine dair bilinenler, genellikle Ekim 1810'daki Sargana Burnu Çıkarması hakkındadır. Osmanlı arşiv kaynaklarının yanı sıra Şakir Şevket'in *Trabzon Tarihi*'nde⁵ bahsedilen bu çıkarmaya dair daha sonra yerel kaynaklar önemli bir katkı yapmıştır. Bu bakımdan Muzaffer Lermioğlu'nun *Akçaabat Tarihi* adlı eseri çıkarma girişimi hakkında bugün bilinenler açısından en popüler kaynak olma özelliğini sürdürmektedir.⁶ Ne var ki Lermioğlu'nun sözlü kaynaklara dayanması ve verdiği bilgiler üzerindeki soru işaretleri tam olarak aydınlatılmış değildir. Miralay Süleyman'ın Rus kaynaklarını kullanarak hazırladığı *Pontos Davasından Rusların 1810'da Trabzon'a Bir Baskını*,⁷ 1810'dan önceki Rus faaliyetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda, bu kaynağı ilk kez kullanan ve çıkarma girişimi ile ilgili en ayrıntılı çalışma Mehmet Bilgin'in *1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkarması* başlıklı tebliğidir.⁸ Bilgin, Miralay Süleyman'ın çevirisi yanında Myazgovsky'nun eserinin tercümesi gibi⁹ Rus kaynaklarına dayanan çalışmaları ve Osmanlı arşiv kaynaklarını kullanarak özellikle 1810'daki çıkarma girişimine odaklanmıştır. Aynı doğrultuda Zehra Topal'ın *Sargana'dan İşgale Akçaabat* adlı çalışması ise Osmanlı arşiv belgelerinin transkripsiyonu, bazı farklı kaynak ve yorumların dışında

⁵ Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001, s. 189-190.

⁶ Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve I. Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949, s. 101-129.

⁷ Miralay A. Süleyman. "Pontos Davasından Rusların 1810'da Trabzon'a Bir Baskını", *Askeri Mecmua*, S: 45-47 İstanbul 1339, s. 24-28.

⁸ Mehmet Bilgin, "1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkarması", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, C: I, Haz. M. K. Arslan-H. Öksüz, Trabzon 2002, s. 313-326.

⁹ Mozgfsky, *Rus Karadeniz Filosu Tarihi*, Çev. Fevzi Kurtoglu, İstanbul 1935.

Bilgin'in çalışmasına dayanmaktadır.¹⁰ Bunun yanında, yakın zamanda I. Dünya Savaşı'nda Rusların Karadeniz'deki bombardımanlarını konu edinen Köksal-Usta konuya sadece kısa bir not ile değinmiştir.¹¹ Literatürdeki bu eksikliğe karşın Rus faaliyetlerinin geçmişine dair veriler 1807'nin başlarına, yani savaşın ilk dönemlerine kadar gitmektedir. Bu konuda 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı hakkında iki ciltlik eser hazırlayan asker kökenli Rus tarihçi Mikhailovsky-Danilevsky, Rus donanmasının Karadeniz'deki faaliyetlerine ve 1807 ve 1810'daki saldırı girişimlerine dair bilgiler vermektedir.¹² Bunun yanında 1818'de Trabzon'da bulunan Rottiers'in, Fransız konsolosu Dupré'ye istinaden verdiği bilgiler de konu açısından oldukça önemlidir. Ayrıca kısa dahi olsa Şakir Şevket 1807'deki Rus bombardımanına dair bilgiler vermiştir.¹³ Fakat konu hakkında kullanılmayan ve bu çalışmanın da odaklandığı başka kaynaklar da var. Trabzon'daki Fransız konsolosu Pierre Dupré'nin Fransız makamları ile yazışmaları 1806-1812 Osmanlı Rus Savaşı'nın Trabzon'daki yansımalarına ışık tuttuğu gibi Rusların Trabzon ve Akçaabat'ı hedef alan bombardıman ve çıkarma girişimlerini de aydınlatmaktadır. Bu doğrultuda konsolosun verdiği bilgiler Rus donanmasının Trabzon ve Akçaabat'a yönelik faaliyetlerinin “*bilinmeyen bir dönemini*” ortaya koymaktadır.¹⁴

Aslında Fransız konsolosunun Trabzon ve çevresindeki Rus faaliyetlerini dikkatli izlemesini Fransa ve Rusya'nın Karadeniz'deki rekabeti çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Zira 18. yüzyıla kadar giden Fransızların Karadeniz'deki ticaret teşebbüslerinin temelinde İngiltere'ye karşı yeni ticari sahalar oluşturma ve buralardan ucuz hammadde temin etmek vardı. Bu projeler için Osmanlı ülkesi ve özellikle de Karadeniz, Fransız ticari beklentilerinin çok yüksek olduğu bir yerdi. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Rusların Karadeniz'de ticaret ve seyir yapma hakkı kazanması da Fransızlara bu yönde umut vaat ettiği gibi endişelere den neden olmuştu. Ruslardan sonra Karadeniz'de ticaret yapma hakkının 1784'te Avusturya'ya da verilmesi üzerine İstanbul'daki Fransız elçileri Karadeniz'de ticaret yapabilmek için yeni girişimlerde bulunmuştu.¹⁵ Ne var ki bu girişimler 1802 Paris Antlaşması'na kadar karşılıksız kalmış ve bu antlaşma

¹⁰ Zehra Topal, *Sargana'da İşgale Akçaabat*, İstanbul 2012.

¹¹ Ahmet Köksal-Veyssel Usta, *Yüz Yıl Ardındaki Karadeniz, Rus Bombardımanları I*, İstanbul 2018, s. 15.

¹² Александр Иванович Михайловский-Данилевский, *Описание Турецкой войны в царствование императора Александра, с 1806 до 1812 ода, по высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом и членом Военного совета Михайловским-Данилевским*: [Ч. 1-2], Санктпетербург 1843; Eserin İngilizcesi için bkz. Alexander Mikhailovsky-Danilevsky, *Russo-Turkish War of 1806-1812*, Volume I-II, Ed. Alexander Mikaberidze, Westchester 2002.

¹³ Şakir Şevket, *a.g.e.*, s. 181-183.

¹⁴ Fransız kaynakları kısaca Bilici ve Yılmaz'ın çalışmalarında kullanılmıştı. Bkz. Faruk Bilici, “XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'daki Fransız Konsoloslugu: Paris'in Asya Kapısı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 3, Trabzon 2007, s. 35-47; Özgür Yılmaz, “Trabzon'da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré'nin Trabzon Konsoloslugu (1803-1820)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 21, Trabzon 2016, s. 87-120.

¹⁵ Pierre Duparc, *Le Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France, Turquie*, C : XXIX, Paris 1969, s. XXIV-XXV.

ile Fransızlar, Karadeniz'in güney ve batı limanlarında ticaret yapabilme hakkı elde etmişlerdi. Bu kazanım Karadeniz'i bir "Rus gölü" olarak gören Rusların hoşuna gitmemişti. Bu nedenle İstanbul'daki Rus Elçisi Italinski Karadeniz'e açılmak isteyen Fransız gemilerini engellemek için elinden geleni yapmıştı.¹⁶ Bu engeller Sinop'ta Fourcade'ın karşısına Rus meslektaşı Konuchenko,¹⁷ Trabzon'da da Dupré'nin¹⁸ karşısına Roubaud ile çıkmakta gecikmeyecektir. Rus konsolosların rekabeti özellikle 1806'da Osmanlı-Rus Savaşı'nın başlamasına kadar olan dönemde Fransız konsolosları zor durumda bırakmış ve Sinop ve Trabzon'da Rus ve Fransız konsolosları arasında diplomatik bir mücadele yaşanmıştı. Bu bağlamda, Trabzon ve Sinop'taki konsolosluk tercihlerinin değişken uluslararası güç dengeler ve Osmanlı idaresindeki çözülme süreci açısından Fransa'nın beklentilerini karşılamaktan uzak olduğu da kısa sürede ortaya çıkmıştı.

Trabzon'a tayin edilen komiser yardımcısı Dupré'nin rutin konsolosluk hizmetlerinin yanı sıra özellikle Karadeniz'in kuzeydoğusu, Gürcistan, Erzurum, Kars ve İran'daki gelişmeleri takip etmek gibi geniş bir misyonu vardı. Aslında burada konsolostan beklenen şey, "Rusya ve bölgedeki faaliyetlerinin" izlenmesiydi. Dupré'nin raporları, onun Trabzon'da geçirdiği 17 yıllık görev süresinde büyük oranda bu siyasi misyon ile meşgul olduğunu göstermektedir. Konsolos her ne kadar Trabzon'a çok büyük ticari beklentilerle¹⁹ gelmiş olsa da, beklentileri imparatorluğun idaresinde düzenin sağlanmasına, Osmanlı-Fransız ilişkilerinde istikrara ve düzenli bir taşra idaresine bağlıydı. Nitekim konsolosun görev dönemi boyunca bu üç hayati unsurun eksikliği her zaman kendini hissettirmişti. Öyle ki konsolos 11 Ekim 1803'te ulaştığı Pulathane'deki ilk günlerinde eyalete hâkim olan karışık ortam ile karşılaşmış ve şehre gelip yerleşmesine bile izin verilmemişti.²⁰ Dupré hayatının sonuna kadar kaldığı Trabzon'da, Trabzon ve çevresinin en sıkıntılı on yedi yılını bizzat müşahede etmiş ve hazırlamış olduğu raporlar üzerinden bu

¹⁶ Faruk Bilici, "La France et la mer Noire sous le Consulat et l'Empire : « la porte du harem ouverte », *Méditerranée, Moyen-Orient : deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie*, dir. W. Arbid ve diğ., Paris 2003, s. 58; Yılmaz, *Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu*, s. 87-120.

¹⁷ Bu konuda bkz. Özgür Yılmaz, "Güney Karadeniz'de Yeni Fransız Politikası: Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)", *Cahiers balkaniques*, S: 42, Paris 2014, s. 223-268.

¹⁸ Dupré hakkında bkz. Henri Deherain, "Les premiers consuls de France sur la côte septentrionale de l'Anatolie », *Revue de l'histoire des colonies françaises* ", S: 17, Paris 1924, s. 372; Bilici, *La France et la mer Noire*, 65-66; Yılmaz, *Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu*, s. 92-93.

¹⁹ Dupré'den Talleyrand'a, İstanbul, 3 Germinal 11/ 24 Mart 1803, *AMAE*, CADC, CCC, Trébizonde, I.

²⁰ Dupre'nin İstanbul'dan Trabzon'a yolculuğu hakkında bkz. Henri Cordier, «Voyage de Pierre Dupré de Constantinople à Trébizonde, 1803 », *Bulletin de la Section de Géographie*, : 32, Paris 1917, s. 256-264; Fransızların bu dönemde Güney Karadeniz limanları hakkındaki incelemeleri için bkz. Henri Cordier, "Un interprète du général Brune et la fin de l'École des Jeunes de langues," *Mémoires de l'Institut national de France*, C: 38, S: 2, Paris 1911, s. 267-350; Özgür Yılmaz "Fransız Belgelerine Göre 19. Yüzyılın Başlarında Güney Karadeniz Limanları", *Uluslararası IX. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, 4-5 Mayıs 2017. (Yayınlanmamış Sempozyum Tebliği)

döneme ışık tutmuştur.²¹ Konsolosu Trabzon'da en çok meşgul eden sorun, idari karmaşa ve sık sık mütesellim değişimi, şehirde ve civarında âyanlar arasındaki mücadeleler ve Tayyar Mahmud Paşa'nın isyanının neden olduğu anarşi ortamı olmuştur. 1807'nin başlarından itibaren Osmanlı-Rus savaşının etkilerini de Trabzon'dan gözlemlemeye başlayan konsolos, Trabzon'da savaşa dair yapılan hazırlıkları ve savaşın Trabzon'a etkilerini de raporlarında konu etmiştir. Bu bağlamda 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Trabzon'a yansımalarını Dupré'nin bakış açısı ile incelemek de mümkün olmaktadır.

1. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında birçok cephede yapılmış ve uzun bir döneme yayılmış bir savaştı. Zira bu savaş, Napolyon Bonapart'ın önderliğindeki Fransa'nın Avrupa'da başlattığı savaşların (Napolyon Savaşları) arka planında yer almış ve gidişatından etkilenmiştir. Aslında III. Selim'in saltanatı döneminde Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilişkiler iyi seyretmiş, hatta Osmanlı Devleti, Mısır'ı işgal eden Fransa'ya karşı Rusya ve İngiltere ile ittifak yapmıştı. Bu ittifak neticesinde Ege Adalarında Fransızların kontrolünde olan yerlerin tekrar ele geçirilmesi sağlanmıştı. Aslında Rusya, gelecekteki politikaları çerçevesinde ve Mısır'ın işgali öncesinde Doğu Akdeniz'de güçlü bir devlet görmek istemiyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti ile ittifak arayışlarında da bulunmuştu. Mısır'ın hiç beklenmedik bir şekilde işgali, zor durumda kalan Osmanlı Devleti'ni 1805'te Rusya ile sekiz yıllık bir ittifak anlaşması imzalamaya yöneltti. 24 Eylül 1805'te yapmış olduğu anlaşmayı yenilemek zorunda kalmıştı. Rusya bu ittifak anlaşması ile Boğazlarda geçiş üstünlüğü gibi yeni kazanımlar elde etmişti. Ancak Napolyon'un Austerlitz'de Rus ve Avusturya ordularını yenmesinden güç alan devlet adamları tutumu ve Fransız Elçisi General Sebastiani'nin çabaları sonucunda İstanbul'da Rusya'ya karşı olan tutum da değişmeye başlamıştı. Dolayısıyla İstanbul'da Rusya'ya güvenilmeyeceği ve onun her zaman bir tehlike oluşturacağı bilinmekteydi.²² Bununla birlikte, her ne kadar bir zorunluluğun sonucu olarak imzalanmış olsa da ittifak anlaşmasının verdiği rahatsızlık da devam ediyordu. İşte böyle bir ortamda İstanbul'daki diplomatik havayı etkilemesini bilen Sebastiani, Osmanlı Devleti'ni Rusya ve İngiltere'ye karşı kışkırtmaya çalışıyordu.²³ Sebastiani'nin telkinleri ile Rus yanlısı olarak bilinen Eflak Voyvodası Konstantin İpsilanti ve Boğdan Voyvodası Aleksandr Moruzi, Rusya'ya haber verilmeksizin görevden alındılar. Çünkü bunlar ayaklanma hazırlığı içindeydiler. Aslında bu uygulama, doğrudan Rusya'ya karşı atılmış bir adımdı. Zira 1805 ittifak anlaşmasında Eflak ve Boğdan beylerinin

²¹ Dupré, 6 Eylül 1820'de gut hastalığından öldü ve tüm Hristiyan cemaatlerinin din adamlarının ve valilik muhafızlarının eşik ettiği gösterişli bir törenle Katolik Ermeni kilisesinin yanında defnedilmiştir. Yılmaz, *Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu*, s. 116.

²² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C: V, Ankara 1988, s. 50.

²³ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri*, Ankara 2010, s. 115.

Rusya'nın onayı alınmaksızın azledilemeyeceği dile getirilmiş; fakat Osmanlı Devleti bunu kabul edemeyeceğini bildirmişti.²⁴

Bu aziller Rusya ve İngiltere'nin tepkisine ve iki ülkenin Osmanlı Devleti'ne baskı yapmasına neden oldu. Rusya Eylül 1806'da bir ulti-matom vererek azledilen beylerin görevlerine iadesini istedi. Bu şartlar altında üç büyük gücün arasında sıkışan Osmanlı devlet adamları, Rusların Karadeniz'den, İngilizlerin de Çanak-kale'den saldırıya geçebileceklerinden endişe ederek Fransa'dan gelecek tehlikenin daha hafif olacağını düşündüler ve Rus-İngiliz ittifakının önerilerini kabul etmek zorunda kaldılar. İki bey görevlerine iade edilmiş olsa da 16 Ekim 1806'da Ruslar savaş ilan etmeksizin ordularını Dinyester Nehri'nden geçirek Eflak ve Boğdan'ı işgal etti. Bu gelişmelere karşın Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş ilan etme konusunda mütereddit davranıyordu. Bu sırada boş durmayan Fransız diplomasisi ise İstanbul'da Sebastiani vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya karşı kışkırtmaya devam ediyordu. Nitekim 23 Ekim'de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmesi üzerinde Osmanlı Devleti hiç de hazırlıklı olmadığı bir ortamda, yaklaşık iki aylık bir tereddütten sonra 27 Aralık 1806'da Rusya'ya savaş ilan etmek zorunda kaldı. Böylece bir yıl evvel ittifak anlaşması yapan iki devlet, beş yıl sürecek olan yeni bir savaşın eşiğine gelmiş bulunuyordu.²⁵ Genel olarak değerlendirildiğinde; savaşın, Eflak ve Boğdan beylerinin görevden alınması üzerine Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya yaklaşması ve Fransa'ya karşı kurulan Rusya-İngiltere ittifakından ayrılması nedeniyle başladığı görülmektedir.²⁶

Bu şekilde başlamış olan Osmanlı-Rus çatışması Kafkaslar ve Tuna cephelelerinde cereyan etmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Fransa'ya karşı olan koalisyon savaşlarının gölgesi altında gelişen bu savaşta Ruslar öncelikle Batı cephesinde harekete geçtiler. Tuna sınırında uzun zamandır bekleyen Rus birliklerinin komutanı Michelson, Tuna âyanlarının zayıf birliklerini dağıttıktan sonra sadece Bükreş'e kadar ilerlemiş, aynı zamanda Hotin (26 Kasım), Bender, yeni kurulan Akkırman ve Kili (6 Aralık) kalelerini işgal etmişti.²⁷ Buna karşın Ruslar; İsmail, İbrail ve Yergöğü kalelerinde Osmanlıların ciddi mukavemetine maruz kaldılar. İsmail Kalesi'nde Kasım Paşa ve Pehlivan İbrahim Ağa çok başarılı bir direnç gösterdi.²⁸ Bu sayede Rus ilerlemesi bir süre durdurulsa da savaşın ilerleyen dönemlerinde Ruslar daha önemli kazanımlar elde edeceklerdi. Özellikle de Akdeniz'deki Rus donanması İngiliz donanması ile işbirliği halinde Boğazlara yönelik önemli bir tehdit oluşturmuştu. Savaşın ilk döneminde Mart 1807'de Bozcaada'yı almayı başaran Amiral Senyanin burayı bir üs olarak kullanmış ve Limni Deniz Muharebesi'nde Osmanlı donanmasına büyük kayıplar yaşatmıştı. Bu şekilde Rus donanması Ege Denizi'nde hareket serbestisi kazanmıştı. Ne var ki Tilsit Antlaşması ile kurulan Fransa-Rusya ittifakı sonrasında Çar I. Aleksandr, Rus

²⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1999, s. 91.

²⁵ Akçura, *a.g.e.*, s. 119.

²⁶ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2008, s. 88.

²⁷ Nikolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C: V, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005, s. 146.

²⁸ Akçura, *a.g.e.*, s. 120.

donanmasının bütün kazanımlarından vazgeçerek Rusya'ya dönmesini emretmişti.²⁹ Zira Osmanlı-Rus Savaşı'nın gidişatı açısından önemli bir kırılma noktası olan Rus-Fransız görüşmelerinde Napolyon, Rus Çarından Osmanlı Devleti ile devam eden savaşı sonlandırmasını istemişti. Bu nedenle Ağustos 1807'de Rus donanmasının Boğaz ağzındaki bekleyişi, çarın emri ile son buldu. Tuna Cephesi'nde ise çatışmalar 26 Ağustos 1807'de Yerköy'de imzalanan Osmanlı-Rus mütarekesine kadar devam etti. Mütareke uyarınca Ruslar, başta Eflak ve Buğdan olmak üzere işgal ettiği yerlerden 35 gün içinde çekilecekti. Bu mütareke Fransa'nın arabuluculuğunun bir neticesiydi. Bu doğrultuda Paris'te Osmanlı-Rus sulh görüşmeleri olmuşsa da bunlardan olumlu bir netice elde edilemedi.³⁰ Savaşın 1809 yılına kadar devam eden ilk döneminde Tuna Cephesi'nde bu gelişmeler yaşanmış oldu.

Kafkas Cephesi açısından bakıldığında ise savaşın yaklaşmakta olduğunu gören Osmanlı devlet adamları, cephenin savunulması için hazırlıklara başlamıştı. Erzurum Seraskeri Yusuf Ziya Paşa asker ve cephane hazırlamaya başlamış ve Kafkaslara yönelik askeri harekât planları tasarlamıştı. Osmanlı Devleti, Kafkas Cephesi'nde Karadeniz'in doğu kıyısındaki toprakları Rusya saldırısından korumaya, Batı Gürcistan'ı elde tutmaya ve aynı zamanda Rusya'nın Güney Kafkasya'daki konumunu zayıflatmaya çalışıyordu. Rusya'nın bu cephede temel stratejisi ise 1801 yılında ilhak ettiği Gürcistan'ın Karadeniz'e çıkışını sağlamak için Karadeniz sahili Anakara'yı ve Kemhal Boğazı'nı işgal etmek ve Osmanlı Devleti'nin doğu sınırındaki topraklarını kendi topraklarına katarak genişletmekti.³¹ Bu bağlamda ilk defa Şubat 1807'de Osmanlı ordusu Rusların Kafkas kıyılarındaki stratejik noktası olan Redutkale'ye saldırmış ve Gürcistan ile Kırım'ın bağlantısını kesmeye çalışmıştı.³²

Aslında 1807 baharında Rusya'nın Karadeniz donanması, ihtiva edeceği 17.000 asker ile ilkbaharda Boğazlara kadar uzanacak bir sefer planı yapmıştı. Rus filosu komutanı Pustoşkin'in yerine getirmesi düşünülen bu planda Rus donanması Nisan başında tüm gemileriyle Sivastopol'den çıkıp yolda karşılaştığı gemileri de ele geçirecek ve onlardan Türk donanması hakkında bilgi edinerek gece veya sis altında Türklerin haberi olmadan İstanbul Boğazı'na yaklaşacaktı. Filo, Boğazlara girerek sahildeki bataryaları etkisiz hale getirerek yoluna devam edecek; Büyükdere'ye inip buradaki Türk donanmasını bombalayıp yangın gemileri ile saldırı düzenleyecekti. Türk donanmasını etkisiz hale getirdikten sonra İstanbul'u bombalayıp çıkarma yapacak ve bunları başarması durumunda Adalarda bulunan Senyanin'in Boğazları serbest geçişini sağlayacaktı. Bununla birlikte bu planları gerçekleştirilemeyip Rus limanlarına dönememeleri durumunda ise Çanakkale

²⁹ Rus donanmasının faaliyetleri için bkz. Fatih Yeşil, *Trajik Zafer, Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'de Siyasi ve Askeri Mücadelesi (1806-1807)*, İstanbul 2017, s. 69-110.

³⁰ Armaoğlu, a.g.e., s. 94-95.

³¹ Günal Teymurova, "1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C: 2, S: 2, 2016, s. 48.

³² Aydın, a.g.e., s. 89-90.

Boğazı'nı geçerek Amiral Senyanin'in donanması ile birleşmeleri talimatı almıştı. Ancak böylesine radikal planlara rağmen, Rusların, yeterli sayıda asker toplanamaması nedeniyle Karadeniz Filosu Komutanı Marquis de Traversay ve Novorossiysk Askeri Valisi Duc de Richelieu “Rusya'nın şeref ve şanını şansa bırakmaya cesaret edemeyiz” diyerek Rus yetkilileri bu planlardan vazgeçirtti.³³

Ancak Rus donanmasının Karadeniz planları devam etti. Şubat 1807'de Karadeniz Filosu Komutanı Marquis de Traversay, Sinop Tersanesi'nde 80 toplu bir geminin inşa halinde olduğunu ve onu korumak için İstanbul'dan 3 firkateyn tayin edildiği haberini aldı. Bunun üzerine gerekli önlemleri almak üzere 76 toplu mücehhez Peskiye Praviy gemisi, 3 firkateyn ve bir ateş gemisi görevlendirildi. Rus filosu 4 Mart'ta³⁴ Sinop açıklarına gelse de kaleden yapılacak atışlarla batırılma tehlikesi karşısında hiçbir şey yapamadan Sivastopol'e dönmek zorunda kaldı.³⁵ 1807'nin baharında Rusların daha sistematik olarak harekâta geçtikleri görülmektedir. Rusların hedefi Kafkas kıyılarında Anakara ve Kemhal olmuş ancak buralarda Osmanlıların direnci ile karşılaşmışlardır. Ancak Amiral Pustoşkin (Poustoshkin) komutasında 5 kruvazör, 5 firkateyn, 2 brik, 1 yangın söndürme gemisi ve 1 gambottan oluşan Rus filosu 29 Nisan'da Anapa önlerine gelmiş ve çok büyük bir direnç görmeden kaleyi kolaylıkla istila etmişlerdir.³⁶

Savaşın ilanı Trabzon'da da bir hareketliliğin başlamasına neden olmuştu. Zira Osmanlı Devleti, Aralık 1806'da Rusya'ya resmen savaş ilan ettiğinde İstanbul'dan eyalet, sancak ve kazalara gönderilen fermanlarla her idari birimden belirli sayıda atlı ve piyade askeri toplamaları emredilmişti.³⁷ Trabzon bu sıralarda âyanlar arasındaki mücadelelere sahne olmaktaydı. Kalcıoğlu ve Şatiroğlu gibi âyanlar arasındaki bu mücadelede şehir zaman zaman bu âyanların baskınlarına maruz kalıyor ve tam bir anarşi ortamı hâkim oluyordu. Tüm bu sorunlara bir de Osmanlı-Rus savaşından kaynaklananlar da eklenince Trabzon ve çevresi için yeni ve daha zor bir dönem de başlamış oluyordu. Ocak 1807'de İstanbul'dan Rusya'ya savaş açıldığına dair haber Trabzon'a ulaşınca ilk olarak şehirdeki Rus konsolosu

³³ 1807'nin başlarında Rusya'nın Karadeniz filosundaki gemiler ve top sayısı şu şekildeydi: Büyük gemiler: Yevgudil (110); Ratniy (110); Praviy (76); Isidor (74); Varahiyl (66); Pobeda (66). Firkateynler: Krepkii (54); Pospesniy (36); Nazaret (44); Voin (32); Lileya (36); Ioann Zlatoust (26). Bunların dışında ise filoda 82 adet gambot, 1 yat, 4 goleta, 1 aviz, 4 brik, 8 brigantin ve 10 flashkout bulunuyordu. Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 87-89.

³⁴ Mikhailovsky-Danilevsky'nin bu operasyonun 4 Mart'ta olduğunu belirtmesine karşın Myazgovsky denemenin Şubat'ta olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Евгений Александрович Мязговский, *История Черноморского флота 1696-1912*, Санкт-Петербург, 1912, s. 54.(Evgeny Aleksandrovich Myazgovsky, *Karadeniz Filosunun Tarihi 1696-1912*, Sankt Petersburg, 1912).

³⁵ Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 91.

³⁶ John F. Baddeley, *The Russian conquest of the Caucasus*, London 1908, s.76; Aydın, *a.g.e.*, s. 90; Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 91-92.

³⁷ Mehmet Mert Sunar, “1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi'ni Çalışmaya Bir Girizgâh: Sefer İçin Asker Toplanması”, *History Studies*, C: 10, S: 3, 2018, s. 244.

Roubaud'ya³⁸ yönelik tedbirler alındı. Öncelikle Rus konsolosunun Giresun taraflarına yapmak istediği geziye izin verilmediği gibi kısa bir süre sonra ise tutuklanarak Trabzon Kalesi'nde gözetim altına alındı.³⁹ Tam olarak bu dönemde Rus donanması da Trabzon açıklarında görünmeye başlamıştı.

Fransız konsolosu Dupré'nin 2 Kasım 1806 tarihli raporuna göre Rus savaş gemileri Trabzon açıklarında görülmüştü. Henüz Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilan etmediği bu günlerde Rus gemisi şehre yönelik herhangi bir saldırı girişiminde bulunmamıştı. Zira onların asıl görevi Trabzon'da konsolosluğunu kurmaya çalışan Roubaud'nun desteklenmesiydi. Rus gemisinden yapılan birkaç top atışının maksadı Dupré'ye göre “*şehirdeki Rus konsolosu Roubaud'nun konsolosluk binasına Rus bayrağını asmasını kutlamaktı*”.⁴⁰ Ne var ki yukarıda aktarılanlardan da anlaşılacağı gibi, Karadeniz'de Rus donanması, 1807 baharında daha aktif bir hal almıştır. İlk önemli başarısı Nisan ayında Anapa Kalesi'ni ele geçirmek olan Rus donanması, daha önce de Sinop ve Trabzon açıklarında kendini göstermişti. Rus donanması Boğazlara yönelik planlarını asker yetersizliğinden dolayı iptal etse de küçük parçalara ayırdığı donanması ile Osmanlı limanlarında görünmeye başlamıştı. Nitekim Myazgovsky, hangi ayda olduğunu belirtmese de 1807'de Rus donanmasından ayrılan iki müfrezeden birisinin Trabzon önlerine gelerek iki gemiyi batırdığını ve sahildeki bataryaları topa tutarak buradan ayrıldığını; diğer müfrezenin ise Karadeniz'in batısındaki Varna taraflarında devriye gezdikten sonra Sivastopol'e döndüğünü belirtmiştir.⁴¹ Bu konuda Fransız konsolosu Dupré'nin verdiği bilgiler aşağıda başlıklar halinde incelenecektir.

2. Savaşın İlk Döneminde Trabzon ve Pulathane'ye Yönelik Saldırıları

a-2 Şubat 1807: Rus Gemilerinin Trabzon Önlerine Gelişi

Yukarıda Myazgovsky'nin Trabzon açıklarına geldiğinden bahsettiği müf-reze muhtemelen Fransız konsolosu Dupré'nin Şubat 1807'de Trabzon açıklarında gördüğü müfrezeydi. Zira Rus kaynaklarında geçen gemi sayısı ile Dupré'nin

³⁸ Roubaud Temmuz 1804'te Ragusa Devleti adına alınmış bir berat ile Trabzon'a gelerek burada bir ticarethane kurmuş ve iki yıl sonra, Temmuz 1806'da Trabzon'daki ilk Rus konsolosu olarak tayin edilmişti. Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 14 Temmuz 1806, *AMAE*, CADC, CCC, Trébizonde, I; Ayrıca Trabzon'da Rus konsolosunun atanmasında gerekli olan berat-ı âlinin verilmesinde özellikle Trabzon'da daha önce “*Fransalı tarafından Trabzon'a konsolos nasb olunduğu*” gerekçesi ile izin verildiği anlaşılmaktadır. *BOA*, HH, 256/14643, 29 Z 1220/20 Mart 1806.

³⁹ Dupré'den Sebastiani'ye, Trabzon, 16 Şubat 1807, *AMAE*, CADN, APD, Constantinople (Ambassade), Série D, Trébizonde, I.[Bu fon bundan sonra *CADN*, Trébizonde, I. şeklinde gösterilecektir.]

⁴⁰ Dupré'den Sebastiani'ye, Trabzon, 2 Kasım 1806, *CADN*, Trébizonde, I.

⁴¹ Myazgovsky, *a.g.e.*, s. 54; Bilgin, Rus donanmasının Trabzon önlerine gelişini yanlış bir şekilde Kasım 1806 olarak vermiştir. Bkz. Bilgin, *a.g.m.*, s. 315; Aynı hata Bilgin'in çalışmasını temel alan Topal'ın ve Köksal-Usta'nın eserlerinde de görülmektedir. Topal, *a.g.e.*, s. 13; Köksal-Usta, *a.g.e.*, s. 15.

verdiği sayılar birbiri ile örtüşmektedir.⁴² Bu bağlamda Rus tehlikesine dair Dupré'nin yazışmalarında karşılaştığımız ilk belgesi 2 Şubat 1807 tarihli'dir. Dupré elçiliğe yazdığı bu mektupta doğu istikametine doğru giden üç gemi gördüklerini, 2 Şubat'ta ise iki savaş gemisi, bir vaisseau de ligne (hat gemisi) ve bir brik gördüklerini, bu gemilerin Trabzon limanı açıklarında olduğu zaman şehre doğru yaklaşmaya başladıklarını; ancak daha sonra Pulathane tarafına doğru döndüklerini belirterek, bunların Rus gemileri olduğunu tahmin ettiğini belirtir. Dupré'ye göre Rus gemilerinin niyeti Pulathane Limanı'nda demirli olan 25 ticaret gemisine yönelik bir saldırıda bulunmaktı. Dupré, 3 Şubat itibarıyla gemilerin tekrar Trabzon açıklarında olduğunu, bu gemilerin deniz ticaretini ve seyrüseferi engellemek gibi bir niyetleri olmadığını; zira bu mevsimde ticaret gemilerinin seyrüsefer yapmadıklarını belirtmektedir. Dupré bu bilgileri verdikten sonra olası bir saldırı durumunda şehirde herhangi bir tedbirin alınmadığını da ilave ederek şehrin durumuna dair tespit ile raporunu bitirmiştir.⁴³

b-16 Şubat 1807: Rus Gemilerinin Pulathane'ye Gelişi ve Kasabayı Bombalamaları

Şubat ayı başında Trabzon açıklarında görülen Rus gemilerinin Trabzon'a yönelik bir operasyon planı ayın ortasında tekrar ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır. Dupré 4 Mart tarihli mektubunda Rus gemilerinin Trabzon surlarına oldukça yaklaştıklarını, bundan dolayı gemilerin niteliklerinden daha emin olduğunu, gemilerden birinin ise 10 topla mücehhez bir hat gemisi olduğunu tahmin ettiğini yazar. Pulathane açıklarına demirleyen bu gemilerden birisi kıyıya yaklaşıp su almaya çalışırken Ruslar, Türkler tarafından pusuya düşürülmüş; ancak bu sırada sadece yaşlı bir görevli ele geçirilmişti. Trabzon'a getirilen bu görevli şehrin komutası tarafından Yusuf Paşa'ya (Trabzon Valisi) gönderildi. Bu Rus görevlinin anlattığına göre bu gemiler yirmi gün önce Sivastopol'den yola çıkmışlar ve Trabzon'a gelerek Trabzon'daki Rus konsolosunu şehirden çıkarmakla görevlendirilmişlerdi. Bundan dolayı Dupré "*Rusların Trabzon'daki görevlilerine karşı yapılanların öcünü almaya çalıştıklarını*" gemilerini kıyıya yaklaştırıp, burada demirli olan gemileri top atışına tuttuğunu; aynı şekilde Pulathane'yi de iki saat boyunca top ateşine tutarak, gemileri batırmak için kıyıya yaklaştıklarını ve bunlardan bazılarını tahrip ettiklerini; kıyıda atılan üç isabetli top atışının Rusların yelkenleri açıp geri çekilmelerine neden olduğunu belirtmektedir. Dupré, Rus gemilerinin ciddi şekilde tahrip olduğunu; çünkü ertesi gün, tüm gün boyunca Rus gemilerinin birbirlerine çok yakın durduklarını gözlemlediklerini ve yelkenlerini indirdiklerini müşahade ettiklerini yazar. Bunu da onların ciddi yara almış olmalarına bağlayan konsolos, takip eden tüm gece boyunca kuzey doğudan esen rüzgârın bu gemileri kıyıda oldukça uzaklaştırdığını ve daha sonra bu gemilere dair bir haberin alınamadığını ifade etmektedir. Dupré bu gemilerin bir daha

⁴² Myazgovsky Şubat ayında Trabzon açıklarına gelen gemilerin sayısını 4 olarak vermektedir. Myazgovsky, *a.g.e.*, s. 54

⁴³ Dupré'den Sebastiani'ye, Trabzon, 3 Şubat 1807, *CADN*, Trébizonde, I.

buralara gelmemesinin umut edildiğini, çünkü şehrin savunmasına dair herhangi bir hazırlığın yapılmamış olduğunu belirtir.⁴⁴ Aynı konu ile alakalı olarak konsolos 4 Mart tarihli raporunda Rus gemilerine dair bir haber olmadığını, Kırım taraflarına doğru açılmış olabileceklerini ve savaşa dair gelişmelerin bir uzantısı olarak da Trabzon'daki Rus konsolosu Roubaud'nun şehirden çıkması için İstanbul'dan emirler geldiğini de ilave etmiştir.⁴⁵

c-19 Haziran 1807: Rusların Pulathane'nin Batusına Çıkarma Girişimi

Havaların düzelmesi ile Rusların tekrar Trabzon açıklarında görünmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Fransız konsolosu 18 Haziran'da Trabzon açıklarında Rus donanması olduğunu tahmin ettikleri bir filonun görülmesinin şaşkınlığını yaşadıklarını, ilk önce Yoros Burnu açıklarında görülen donanmanın daha sonra açıldığını, kuzeydoğudan esen kuvvetli rüzgâr ile tekrar kıyıya yaklaşarak Yoros Burnu'nun arkasına, yani Pulathane Limanı'nın girişine demirlediğini belirtmektedir. Dupré, daha sonra Rus filosundan ayrılan bir brikin Pulathane açıklarına kadar gelerek şehrin doğu açıklarına demirleyen gemilere yönelik üç top atışı yaptığını; sonrasında ise yoluna devam ederek Trabzon'a üç fersah mesafede olan Kovata Limanı'na kadar ilerlediğini ve halen daha burada demirli olarak beklediğini ifade etmektedir. Brikin arkasından bir filonun Trabzon'dan görünecek şekilde Kovata tarafına hareket ettiğini yazan konsolos ertesi gün (19 Haziran) Rus filosunun sayısını havanın açık olması ile daha ayrıntılı görebildiğini belirtmiştir. Buna göre bu filoda 3 hat gemisi, 7 fırkateyn, 3 korvet ve 1 brik yer aldığını, bu filonun dışında dün hareket eden gemiler ile Trabzon açıklarında toplamda 16 gemilik bir filo olduğunu belirtir. Dupré ayrıca bunlara eşlik eden beş ticaret gemisinin ve tahminen Osmanlılara ait ele geçirilen 3 geminin daha olduğunu belirtmektedir. Dupré daha önceki tespitlerini de yineleyerek şehrin savunmasız haline şaşırma devam ettiğini, hiçbir şeyin hazır olmadığını, tezgâhı olmayan topların sahilde durduklarını, kötü bir şekilde burada bekletildikleri; şehirdeki silahlı Türklerin oraya buraya koşuşturduklarını, bu koşturmacanın da gerekli işleri engellediğini belirtir. Beş aydan beri şehrin komutanına düşmana karşı gerekli tedbirleri almasını hatırlattığını ifade eden Dupré bunların dikkate alınmadığından da yakınmaktadır. Konsolos Trabzon açıklarında donanmaları ile görülen "*Rusların niyetini tam olarak kestirmekte zorlandığını*" da ifade etmektedir.⁴⁶

Dupré bir sonraki raporunda Rus gemilerinin Trabzon açıklarında neler yaptığını dair daha ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre 19 Haziran'da bir gemi tarafından korunan toplu şalupalar Pulathane'ye doğru yönelerek şehri öğleden sonra dört saat boyunca bombalamış, bir gemiyi ateşe vermiş ve bir başka gemiyi de ele geçirmişlerdi. Ancak karadan oldukça isabetli bir şekilde atılan iki top bu şalupaları tahrip etmiş ve bu şalupalar beraberinde gelen geminin toplarına sığınmak zorunda kalmıştı. Dupré'ye göre bununla da yetinmeyen Ruslar bir son-

⁴⁴ Dupré'den Sebastiani'ye, Trabzon, 16 Şubat 1807, *CADN*, Trébizonde, I.

⁴⁵ Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 4 Mart 1807, *AMAE*, CADC, CCC, Trébizonde, I.

⁴⁶ Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 19 Haziran 1807, *AMAE*, CADC, CCC, Trébizonde, I.

raki gün (20 Haziran) Pulathane'nin batısında çıkarma girişiminde bulunmuş; ancak burada kayıplar vermişlerdi. Bunun gerekçesi olarak konsolos, Ruslara ait cesetlerin kıyıya vurmasını göstermektedir.⁴⁷ Rottiers, Dupré'nin verdiği bilgilere ilaveten, bir Türk gemisini batıran Rusların çıkarma girişimi yaptıklarını; ancak çetin bir mücadeleden sonra 150 kişilik bir kayıptan sonra geri çekilmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Bu başarısız çıkarma girişimine dair Rottiers, "*Gemilerden yapılan ateşin korumasının altında çıkarma yapmak kolaydır; ancak bu toprakların menziline bir adım ilerlemek veya hemen hemen tamamen boş olan bir sahile yerleşmek nasıl olacaktı. Kimsenin hesaba katmadığı da buydu*" diyerek Rusların çıkarma girişiminin neden başarısız olduğunu açıklamaya çalışmaktadır.⁴⁸ Aynı gün Ruslar iki fırkateyn ve iki briki Pulathane'den Kovata'ya kadar olan sahada gözlem yapmak üzere görevlendirmişlerdi. Bu briklerden biri Kovata Limanı'na demirledi. Bu gelişmeler üzerine Rize'ye gitmek için Trabzon'dan ayrılan şehrin Mütesellimi Ahmet Paşa ve Memiş Ağa geri dönerek şehirdeki hazırlıkların tamamlanması için yoğun bir çaba harcadı.⁴⁹

d-23 Haziran 1807: Rus Donanmasının Trabzon Bombardımanı

İki gün sonra Rusların hedefinde bu sefer Trabzon vardı. Ancak öncesinde Rusların başka hazırlıklar yaptığı da görülmektedir. Dupré'nin anlatımına göre Rus donanmasının Trabzon açıklarında görünmesinden bir gece⁵⁰ önce Ruslar içinde beş kişinin olduğu bir tekneyi şehrin altı mil uzağında bir koya⁵¹ çıkarmıştı. Karaya çıktıktan sonra da teknelerini kıyıdaki taş ocağına saklamışlardı. Bu tekne daha sonra Türkler tarafından ortaya çıkarılmış ve Mütesellim Ahmet Paşa bu teknedeki haberdar edilmişti. Ahmet Paşa da bunun üzerine bir soruşturma başlatmış, bundan dolayı teknede bulunan kişileri saklayan kimseler yakalanacakları endişesi ile bunlara gece gizlice şehirden çıkmalarını söylemiş ve bunları ortadan kaldırmak üzere şehrin biraz uzağına götürülmüşlerdi. Bunlardan üçü öldürülmüş, dördüncüsü ise kaçmayı başarmış ve Ahmet Paşa'nın görevlilerinin eline düşmüştü. Daha sonra Ahmet Paşa'nın yanına götürülen bu kişi Rus amiralin hizmetinde olan Spiro oğlu Nikolo⁵² adlı bir Korfuluydu. Şehre gizlice gönderilen bu heyetin amacını ve Rus filosunun gücüne dair ayrıntıları yetkililere açıklayan Nikolo'ydu. Nikolo'nun verdiği bilgilere göre şehre gelen bu heyetin başında Tayyar Paşa'nın hizmetinde olan ve Rus donanması ile Trabzon açıklarına gelen Emin Bey vardı. Tayyar Paşa, Emin Bey'i şehirde önemli kişilere verilmek üzere bazı mektupları ulaştırmakla görevlendirilmişti. Diğerleri ise Trabzonlu bir Rum, bir Gürcü, Adalardan bir Rum ve adı geçen Korfulu Spiro oğlu Nikolo idi.⁵³ Bu detayları aktaran Dupré daha

⁴⁷ Aynı rapor.

⁴⁸ Bernard Eugène Antoine Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople par le colonel Rottiers*, Bruxelles, 1829, s. 221.

⁴⁹ Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 19 Haziran 1807, *AMAE*, CADC, CCC, Trébizonde, I.

⁵⁰ Bu heyet şehre muhtemelen 20-21 Haziran gecesi gönderilmişti.

⁵¹ Rottiers bu koyun Kovata olduğunu belirtmektedir. Bkz. Rottiers, *a.g.e.*, s. 221.

⁵² Rottiers'in eserinde Nikolo Spiropulo. Bkz. Rottiers, *a.g.e.*, s. 221.

⁵³ Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 28 Haziran 1807, *AMAE*, CADC, CCC, Trébizonde, I.

sonra Emin Bey'in de yakalandığını ve Korfulu Spiro oğlu Nikolo ile boyunlarının vurulduğunu belirtmektedir.⁵⁴ Asıl ilginç olan ise Dupré'nin bu olayın arkasında bizzat Rus filosunda yer alan Rus konsolosu Roubaud'nun olduğunu ifade etmedi. Konsolosa göre Emin Bey'in üzerinde bulunan mektuplar bu komplonun Roubaud tarafından kurgulandığını ortaya koymaktaydı.⁵⁵

Emin Bey'in Rus filosunda olması ve şehre gelmesine dair Şakir Şevket çok daha farklı ve bir o kadar ilginç bir tablo çizmektedir. Şakir Şevket, bizzat olaya şahit olan Kalcızâde Memiş Ağa'nın oğlu Ömer Bey'den öğrendiğine göre “*Tayyar Paşa Sohum'dan Rusya'ya savuştuktan az bir müddet sonra Rusya'nın birkaç pâre harb sefinesiyle Trabzon üzerlerine gelerek memlekete top atmak gibi ba'azı tehdidâtdan sonra sefinelerde bulunan Rusya kumandanıyla Tayyar Paşa'nın Kethüdâsı Emin Ağa dışarı çıkarılmış ve müşârinileyh Hacı Salih Paşa⁵⁶ ile a'yân ve erkân-ı memleket dahî Güzelhisar ebniyesinde ictimâ eylemiş olduğundan bu kumandan ile kethüdâ o meclise*” gelmişti. Kethüda ve kumandan Tayyar Paşa'nın devlet tarafından af edildiğini ve ayânların ve memleket halkının Tayyar Paşa'yı istediğini dile getirmişti. Bunun üzerine Kalcızâde Memiş Ağa araya girerek heyetin amacının kendilerini kandırmak ve Trabzon'u işgal etmek olduğunu belirtmesi üzerine yanındakiler de “*devletin af ettiği adam Rus donanmasıyla buraya gelmezdi*” şeklinde destekleyici ifadelerde bulununca Kethüda Emin Bey'in elindeki mahzarın ortaya çıkmasından endişe edildiği için kethüdanın idamına ve kumandanın da Rus gemisine gönderilmesine karar verilmişti.⁵⁷ Şakir Şevket'in burada özetlediğimiz bilgileri, olaya ilişkin Fransız konsolosu Dupré'nin bilmediği veya o dönemde Trabzon'da halkın bihaber olduğu başka ayrıntıların da olduğunu göstermektedir. Kalcızâde Ömer Bey'in, babası Memiş Ağa'dan duyduğu “*Rus filosunda Tayyar Paşa'nın da olduğunu*” şeklindeki ifadeleri bize Tayyar Paşa'nın Trabzon açıklarındaki Rus gemilerinde olduğu bilgisinin halktan saklandığını göstermektedir. Ki “*kethüdanın elindeki mahzar meydana çıkar mütâlâası*” ifadesi de bunu doğrulamaktadır. Ayrıca Tayyar Paşa'ya ilişkin pek çok detayı öğrenerek Fransız makamlarına bildiren Dupré'nin bu detayı dile getirmemesi de bu minvalde sorgulanabilir. Buradan hareketle Trabzon'da pek çok taraftarı bulunan, bir yıl önce, 18 Ağustos-6 Eylül 1806'da Trabzon'a sığınan ve Osmanlı donanmasına yönelik kaleden yapılan top atışları ile korunan; bu şekilde bir müddet devlete karşı direnen Tayyar Paşa'nın yeniden iktidara gelmesinden endişe eden bir hizbin olduğu da söylenebilir.⁵⁸ Diğer taraftan meseleye Rusya açısından bakıldığında ise

⁵⁴ Bu olaya dair bilgileri bizzat konsolostan dinleyen Rottiers, Emin Bey ve Korfulu Spiro oğlu Nikolo'nun olaydan iki gün sonra öldürüldüklerini belirtmektedir. Rottiers, *a.g.e.*, s. 221.

⁵⁵ Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 28 Haziran 1807, *AMAE*, CADC, CCC, Trébizonde, I.

⁵⁶ Şakir Şevket bu dönemde Trabzon'un idarecisi olarak Hacı Salih Paşa'nın adını verse de bu dönemde Trabzon'da mütesellim veya kaymakam olarak Ahmed Paşa'nın adı geçmektedir. Abdullah Saydam, “Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 18, Ankara 2005, s. 301.

⁵⁷ Şakir Şevket, *a.g.e.*, s. 181-182; Goloğlu, *a.g.e.*, s.119.

⁵⁸ Yılmaz, *Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu*, s. 101-102.

Rusların, Tayyar Paşa'yı bu süreçte kullanmak ve paşanın Trabzon'daki desteğinden istifade etmek istedikleri sonucuna da ulaşmak mümkündür.⁵⁹

Bu şekilde kaynakların farklı şekilde aktardıkları ilk girişimde Rus tarafı istediğini elde edemedi. Tayyar Paşa'nın bu plandaki yerini bir kenara bırakacak olursak; şehre gizlice giren bu heyetin Rusların muhtemel bir çıkarma girişimini kolaylaştırmak için şehirden, özellikle de Rumlardan taraftar toplama amacı taşıdığı Rus kaynaklarında da görülmektedir. Her ne kadar bu teşebbüs başarısız olsa da Rus amiral ertesi gün, 22 Haziran'da⁶⁰ bir başka hamle daha yaptı. Amiral, Ahmet Paşa'ya şehri teslim etmesi için bir heyet gönderdi. Bu süreçte yaşananlar Dupré'nin anlatımı ile şu şekildedir:

22 Haziran'da Trabzon açıklarına gelen bir brikten bir tekne ayrılarak kıyıya vardı. İki tayfa ve bir görevliden oluşan heyet⁶¹ Ahmet Paşa ile görüşmek istediğini belirtti. Bunun üzerine, sokakları dolduran ve Ruslara karşı öfkeli olan Trabzon halkının arasından geçen Rus heyeti kaymakamın konağına götürüldü. Ege Adalarından mükemmel Türkçe konuşan bir Rum'un başkanlık ettiği bu heyet Ahmet Paşa'ya, Rus Amiralisi Simon Atanasi Potolki imzalı bir mektup verdi. Rus heyetinin başkanı şehrin teslim edilmesini, halkın silahsızlandırılmasını, Rusların ayrılanlara kadar halkın evlerinde kalmasını, reayaya karşı kötü muamele edilmemesini ve şehirden ayrılanların emvaline el konulmamasını belirten bir ihtarname götürmüştü. Aynı zamanda Rus amiralin Kırım'dan Tayyar Paşa'nın iyi bir arkadaşı olduğunu, paşanın Kırım'da kaldığı sürede her kolaylıktan istifade ettiğini ve ticaretini devam ettirdiğini da ilave eden Rum, Fransızlardan bir yardım beklentisi içinde olunmaması gerektiğini de paşaya ifade etti.⁶² Rum görevli, Amiralin "Eğer şehri teslim etmezseniz taş üstünde taş bırakmayacağım" şeklindeki tehdit sözlerini paşaya ilettili. Bunun üzerine Ahmet Paşa "şehri teslim etmektense şehrin yıkıntuları içinde ölüp

⁵⁹ Bilindiği gibi Tayyar Paşa Tayyar Paşa, babası Battal Hüseyin Paşa ile dokuz yıllık Rusya esaretinde kalmıştı. II. Katerina, Battal Hüseyin Paşa'ya Kırım'da zengin topraklar tahsis etmiş; Tayyar Paşa ise bu sürede Rusya'da iyi bir askeri eğitim almıştı. Hatta Battal Paşa'ya tahsis edilen bu topraklar paşanın Kırım'dan ayrılmasından sonra da yine bu ailenin elinde kalmıştı. Bilici, *La France et la mer Noire*, s. 60; Tayyar Paşa'nın Kırım'daki arazilerini valiliği döneminde de elinde tuttuğu ve oldukça yüksek bir gelir elde ettiği görülmektedir. Bu konuda Sinop Fransız konsolosu Fourcade'ın ilginç yorumları için bkz. Yılmaz, *Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu*, s. 243-251; Tayyar Paşa her ne kadar Haziran'da Rus filosuyla Trabzon önlerine gelse de İstanbul'daki iktidar değişikliği sonrasında, IV. Mustafa'nın kendisini ve arkadaşlarını affetmesi üzerine Ekim 1807'de Rusların yeni padişahı kutlama ve barış mesajlarıyla İstanbul'a dönmüştü. İbrahim Serbestoğlu, "Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu, 1805-1808," *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 1, Trabzon 2006, s. 101.

⁶⁰ Rottiers bu hadiselerin yaşandığı ay olarak Mayıs 1807'yi göstermektedir. Rottiers, *a.g.e.*, s. 220-224.

⁶¹ Rottiers'e göre, bu üç kişilik heyet adet olduğu üzere gözleri bağlı bir şekilde mütesellimin konağına götürülmüşlerdi. Rottiers, *a.g.e.*, s. 222.

⁶² Osmanlıların Fransızlardan yardım beklememeleri şeklindeki ifade sadece aynı raporun Fransız hariciyesine gönderilen nüshasında yer almaktadır. Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 28 Haziran 1807, *AMAE*, CADC, CCC, Trébizonde, I.

gitmeyi tercih edecekleri”⁶³ şeklinde sert bir cevap vererek “şehre saldırımları durumunda topları, cephaneleri, şehri savunmaya tahsis edilen çok sayıda birlikleri olduğunu” da ilave ederek Rus heyetini geri gönderdi.⁶⁴

Bu şekilde istediğini alamayan Rus heyeti ertesi gün Trabzon’a yönelik saldırı hazırlıklarına girişti ve 23 Haziran sabahı tüm Rus donanması yelken açarak şehre doğru hareket etti. Kuzeyden esen rüzgârın da desteğini alan Rus filosunun sabah erken vakitlerde Trabzon önlerinde görülmesi büyük bir şaşkınlığa neden oldu. Rus donanması şehrin doğu limanı olan Çömlekçi Limanı’na demirledi. Bu filodan ayrılan iki hat gemisi şehre oldukça yaklaşarak sabahın onundan akşamın altısına kadar şehrin reaya mahallesi, aynı zamanda Fransız konsolosluğunun bulunduğu mahalleyi (Çömlekçi Mahallesi) bombaladı; ancak Güzelhisar Mevkii’ne yerleştirilen üç parça toptan yapılan atışlar ile bu iki hat gemisi tahrip edildi. Ayrıca Amiral Simon Atanasi Potolki’nin de komuta ettiği Ratmanos adlı hat gemisinin direklerinden biri kırıldı, pupası ise hasar aldı ve filikalarından biri battı. Şehirdeki toplar bir firkateyni ve bir toplu şalupayı demirini terk ederek ayrılmak zorunda bıraktı.⁶⁵ Rottiers bu bombardıman sırasında Rusların şehre doğru beş yüzden fazla top atışı yaptığını yazmaktadır.⁶⁶

Bu ayrıntılı bilgileri aktaran Fransız konsolosu, Rus tarafında kayda değer kayıpların olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu, ağır bir bombardımana uğrayan Trabzon’da ise surlardan düşen birinin öldüğü ve gülle patlamasından dolayı bir yaralının olduğu bilgisini de ilave etmektedir. Bombardımandan sonra yelken açan Rus donanması şehrin önünden çekilerek kuzey, kuzey-doğu istikametinde yoluna devam etmiştir. 24 Haziran’da sadece 13 geminin görülebildiğini belirten Dupré akşam saatlerinde bunların da gözden kaybolduğunu yazmaktadır. İlginçtir ki bu bombardımanda en büyük hasar alanlardan biri de bizzat konsolosun kendisidir. Ona göre “*Rus donanması evini vurmak için özel bir görev yüklenmişti*”. Zira dokuz güllenin isabet ettiği konsolosluk binasında epey bir tahribat olmuş; ancak hiçbir can kaybı olmamıştı.⁶⁷ Fakat Çömlekçi Mahallesi bu bombardımanda büyük bir darbe almış ve mahalle halkının çoğu mahalleden ayrılmıştı. Dupré’ye göre Ruslar Trabzon’un ve Ahmet Paşa’nın göstereceği direnci hesaba katmamış ve şehri kolayca ele geçirebileceklerine dair bir yanılgıya düşmüşlerdi. Bu plansızlıkları

⁶³ Mikhailovsky-Danilevsky’ye göre Ahmet Paşa’nın cevabı “*Biz Anapa’nın tahribatını biliyoruz. Anapa’daki garnizon gibi sizden kaçacağımızı düşünmeyin*” şeklindeydi. Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 95.

⁶⁴ Dupré’den Sebastiani’ye, Trabzon, 28 Haziran 1807, *CADN, Trébizonde, I*.

⁶⁵ Aynı rapor; Bu bombardıman sırasında Trabzon’da yaşananları Dupré’den öğrenen ve konsolosun misafiri olarak Haziran 1818’de Trabzon’da bulunan Rottiers konsolosun raporlarında görmediğimiz başka detaylar da verir. Buna göre; “*Rus donanması Trabzon önlerinden geçerken tüm Trabzon halkı toplanmış, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar sahilde yer alan bir tümsek üzerinde toplanmış, bir şenlikteymiş gibi bu gösteriyi izliyordu. Gemilerden biri lomarlarından birini açabilir ateşli bir borda topu atabilirdi. Bu hiç kimsenin aklına getirmedeği bir tehlikeydi*”. Rottiers, *a.g.e.*, s. 222-223.

⁶⁶ Rottiers, *a.g.e.*, s. 223.

⁶⁷ Rottiers, *a.g.e.*, s. 223.

nedeniyle de “sadece on parça küçük kalibre ve kötü teçhizatlı topla savunulan bir şehirden çekilmek” zorunda kalmışlardı.⁶⁸ Dupré, Trabzon açıklarındaki Rus donanmasının detaylarını şu şekilde vermektedir:⁶⁹

Gemi Türü	Adedi
Üç güverteli hat gemisi	2
74'lük gemi	3
Firkateyn	4
Brik	3
Brulot (Ateş Gemisi)	3
Bombardıman gemisi	1
Şalupa (Toplu)	7
İaşe ve cephanes gemisi	8
Toplam	31 Gemi

Karaya çıkmak için hazır olan Rus donanmasının insan gücünü de ortaya koyan Dupré; bu gücü General Govorof komutasında 2.000 piyade; 500 Kazak ve Kırım taraflarından toplanan yaklaşık 2.500 kişinin oluşturduğu toplamda 5.000 kişilik bir askeri güç olarak hesaplamıştır.⁷⁰ Rus kaynakları, Rusların Trabzon'a asker çıkaramamalarının gerekçesini “şehir tarafından yapılan müdafaaya, havaların bozuk olmasına ve bir süre sonra Rus gemilerinde yiyecek sıkıntısının baş göstermesi”ne bağlamaktadır.⁷¹ Dupré'nin verdiği bilgilerden hareketle Rusların bombardıman öncesinde Trabzon'da karaya çıkmak için uygun bir yer arayışında olduklarını söylemek mümkündür. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Dupré'nin burada özetlediğimiz bu bilgilerinin kaynağı Korfulu Spiro oğlu Nikolo idi. Nikolo'nun verdiği bilgilere göre; Trabzon'a gelen Rus donanması 10 Haziran'da Sivastopol'dan hareketle Mayıs'ta Anapa önlerine gelerek kaleyi ele geçirmişti.⁷²

Aslında Fransız konsolosu Dupré'nin “Rus planlarının kaynağı” olarak Roubaud'yu göstermesi boşuna değildi. Zira 1804'ten beri Trabzon'da rekabet halinde olduğu Rus konsolosunun neler yapabilecek olduğuna daha önce de tanık olmuştu. Roubaud, özellikle Rus konsolosluğunu tesis sürecinde Mütessellim Ahmet Paşa'nın yasaklarını hiçe sayarak Rus bayrağını konsolosluk binasına dikecek kadar kararlı biriydi.⁷³ Nitekim savaş nedeniyle Mart veya Nisan'da Trabzon'dan çıkarılan Roubaud, Haziran'da bu kez şehri işgal için Trabzon'a gelen Rus filosunda rehber olarak yeni bir görev üstlenmiş ve kurmuş olduğu planlar ile Rusların pek çok kayıp vermesinin baş sorumlusu olmuştu. Rus filosunun Trabzon'a

⁶⁸ Dupré'den Sebastiani'ye, Trabzon, 28 Haziran 1807, *CADN, Trébizonde, I.*

⁶⁹ Aynı rapor; Rottiers, *a.g.e.*, s. 220.

⁷⁰ Dupré'den Sebastiani'ye, Trabzon, 28 Haziran 1807, *CADN, Trébizonde, I.*

⁷¹ Myazgovsky, *a.g.e.*, s. 54; Bilgin, *a.g.m.*, s. 315.

⁷² Dupré'den Sebastiani'ye, Trabzon, 28 Haziran 1807, *CADN, Trébizonde, I.*

⁷³ Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 2 Kasım 1806, *AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, I;* Ayrıca Bkz. Yılmaz, *Dupré'nin Trabzon Konsolosluğu*, s. 105-107.

yönelik harekâtlarına dair Mikhailovsky-Danilevsky'nin verdiği bilgiler her ne kadar kronolojik olarak Dupré'nin tarihlerine uymuyorsa⁷⁴ da diğer detaylar arasında bir uyum görülmektedir. Buna göre Trabzon'dan kaçan Rus konsolosu Roubaud Odessa'ya giderek burada Rus askeri makamlarını Trabzon'a yönelik bir saldırı ve çıkarma konusunda ikna etmişti. Roubaud, Trabzon'da asker sayısının az olduğunu işaret ederek, Trabzonluların yeni validen (Yusuf Paşa) memnun olmadıklarını; eski valileri olan Battal Paşa'nın oğlunun (Tayyar Paşa) geri dönmesini istediklerini, Trabzon'daki Hıristiyanların Rus askerleri ile işbirliği yapmaya hazır oldukları ifade etmiş ve Trabzon'un kolayca nasıl işgal edilebileceği konusunda Rus makamları ikna etmişti. Bunun üzerine Trabzon'un ele geçirilmesine ve burada geçici bir idare kurulmasına karar verildi. General-Begicev komutanlığında 2.000 askerden oluşan çıkarma birlikleri Kontramiral Pustoşkin komutasında Trabzon'a gönderildi. Ancak Mütesellim Ahmet Paşa'nın şehri teslim etmemesi üzerine birkaç gemiye Trabzon'u bombalama görevi verildi ve donanmanın diğer kısmı ise şehre yönelik çıkarma girişiminin yapılacağı mevkiye yöneldi. Bu konuda Mikhailovsky-Danilevsky'nin anlatımı şu şekildedir:⁷⁵

Pustoşkin Trabzon'un bombardımanı için birkaç tekne bırakarak donanmayla konsolos tarafından gösterilen çıkarma yapılması kolay olan ve elde edilmesi halinde Trabzon'un işgal edilmesini kolaylaştıracak dağların yanındaki yere gitti. Dağa yaklaştıklarında bizimkiler (Ruslar) orada topları gördüler ve top atışlarıyla karşılandılar. Donanma bombardımanla cevap verdi ama az sonra deniz dalgalandı ve gemileri sahile sürükleyen rüzgâr esmeye başladı. Donanma devam etmekte olan kuzeybatı rüzgârından doğan tehlikeden kaçarak denize çekildi. Ertesi gün bizimkiler yine sahile yaklaştılar. Orada çok sayıda silahlı insan vardı ve değişik yerlerde yapılan tahkimatlar görünüyordu. Amiral, askeri konseyi topladı ve hepsi birden "*kara askerlerimizin tüm sahili kaplayan tahkimatlarda ve çıkarmanın öngörüldüğü yerde bulunan çok sayıdaki düşman askerlerine kurban edilmeden çıkarmanın yapılması mümkün olmadığından*" Sivastopol'e dönmeye karar verdi.

Rus tarihçinin vermiş olduğu bu bilgiler Rusların çıkarma girişiminde buldukları mahallin tam olarak neresi olduğunu tespit etmek için yeterli değildir. Ancak top atışları ile karşılaşmış olmaları itibarı ile bu yerin bizzat Güzelhisar mevki olabileceği gibi Dupré'nin detaylarını verdiği Pulathane veya Pulathane'nin batısı olması da kuvvetle muhtemeldir. Yukarıda Rottiers'in verdiği bilgilere göre Ruslar Haziran ayındaki saldırı ve çıkarma girişimlerinde en çok Pulathane tarafında kayıplar vermişlerdi. Bu şekilde Trabzon'da Haziran ayındaki bu çıkarma girişiminden de istediklerini elde edemeyen Rus filosu Temmuz ayının başında Trabzon açıklarında bir kez daha belirmiştir. Dupré 24 Temmuz tarihli mektubunda bir firkateyn, üç brik ve bir nakliye gemisinden oluşan Rus filosunun bir süre

⁷⁴ Mikhailovsky-Danilevsky Rus filosunun Trabzon önlerine geliş tarihi olarak 7 Haziran'ı gösterir. Dupré'ye göre bu tarih 18 Haziran'dır.

⁷⁵ Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 96.

Trabzon açıklarında görüldüğünü ve daha sonra bu filonun kuzey, kuzey-batı istikametinde yoluna devam ettiğini yazmıştır.⁷⁶

Dupré, Rusların 23 Haziran'da yapmış oldukları bu saldırı sırasında Müteselîm Ahmet Paşa'nın gösterdiği çabayı bir başka raporunda Fransız makamlarına bildirme gereği de duymuştur. Daha önceki mektuplarında “*zayıf bir kişilik*” olarak nitelendirdiği Ahmet Paşa için Dupré bu mektubunda paşanın Rusların saldırısı sırasında cesareti ile aktif bir hizmet gerçekleştirdiğini, birliklerin ihtiyacını gidermek için bataryadan bataryaya koştuğunu, düşmanın üzerine ateş salmak için elinden geleni yaptığını belirtmektedir. Bunun için müteselîmin para dahi verdiğini ifade eden Dupré “*eğer Trabzon halen daha Türklerin elinde ise bu Ahmet Paşa sayesinde*” diyerek onun rolünü ortaya koymaya çalışmıştır. Konsolos, müteselîmin dikkati sayesinde gizlice şehre yayılmaya çalışan Rus ajanlarını yakaladığını ve Rusların planlarını bozduğunu; zekâsı ve faaliyetleri ile birlikleri değişik kısımlara ayırdığını ve kendisi de birliklerin yanında bulunarak onları cesaretlendirdiğini de belirtmektedir.⁷⁷ Rottiers'in verdiği bilgiler de Ahmet Paşa'nın hazırlıklarının Rusların girişimlerinin başarısız olmasında etkili olduğunu göstermektedir. Bu konuda Hollandalı subay birkaç husus üzerine odaklanmaktadır. Rottiers öncelikle Rus konsolosu Roubaud'nun Rus filosunu yanlış yönlendirdiğini işaret ederek konsolosun, Rus çıkarma birlikleri için gerekli olan atları Trabzon'dan elde edebileceğine dair Rus askeri yetkileri yanlış yönlendirdiği tespitini yapmıştır. Öyle ki Rus filosunda yer alan 2.500 Kazak süvarisi beraberinde sadece eyer ve koşum takımları getirmişti. Rottiers'e göre ikinci hata da Rusların, Türklerin erken harekete geçmelerine fırsat vermeleriydi. Öyle ki tüm şehir silahlanmıştı ve sürekli olarak şehre yakın yerlerden takviye birlikler geliyordu. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler⁷⁸ gece gündüz çalışarak sahil boyunca uzanan bir hendek kazmışlardı. Ayrıca Pulathane'den Trabzon'a kadar askeri birliklerin oluşturduğu bir askeri kordon oluşturulmuştu.⁷⁹ Rusların çıkarma girişimine dair son olarak Rottiers'in yorumlarını bakılacak olursa; Hollandalı subay, Rusların “*neyi ve nasıl elde etmek istediklerini bilmedikleri*” ve pek çok askerin hayatına mal olan bu seferinin ani bir baskınla ve herhangi bir ihtarda bulunmaksızın yapılması halinde başarılı olma ihtimalinin bulunduğunu; ancak Trabzon gibi izole edilmiş bir yeri Rusların uzun süre muhafaza edemeyeceğini düşündüğünü de belirtmektedir.⁸⁰

⁷⁶ Dupré'den Talleyrand'a, Trabzon, 6 Temmuz 1807, AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, I.

⁷⁷ Dupré'den Sebastiani'ye, Trabzon, 24 Temmuz 1807, CADN, Trébizonde, I.

⁷⁸ Burada Rottiers'in verdiği bu bilgiyi sorgulamak gerekir. Zira bilgilerinin kaynağı olan Dupré'nin Trabzon hakkındaki raporları da Trabzon'da Türklerin dışında Rumlar ve bir kısmı Katolik olan Ermenilerden müteşekkil olduğunu belirtmektedir. Dupre'den Talleyrand'a, Trabzon, 2 Nivose 12/24 Aralık 1803, AMAE, CADC, CCC, Trébizonde, I; Rottiers bu bilgi-leri muhtemelen şehirde Yahudilerin de olduğunu belirten Kinneir'in eserinden almıştır. John MacDonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s. 341.

⁷⁹ Rottiers, *a.g.e.*, s. 220-221.

⁸⁰ Rottiers, *a.g.e.*, s. 224.

Osmanlı arşiv belgelerinde Trabzon'u hedef alan bu büyük bombardımana ilişkin bir belge tespit edilememiştir. Ancak Rus donanmasının Trabzon'a yönelik olarak bir hazırlık yaptığına dair bilgiler Gürcistan'daki Rus askeri yetkililere bildirilmişti. Muhtemelen Gürcistan'dan Yusuf Ziya Paşa'nın eline geçen; Hocabey'den gönderilen ve Haziran 1807'nin ortalarına denk gelen bir mektup 30 tekneden oluşan Rus donanmasının 3.000 nefer kara askeri ile Trabzon'a çıkarmaya yapmakla görevlendirildiğini, bu çıkarma sırasında Gürcistan'daki Rus kuvvetlerinin de Osmanlı ordularına hücum etmelerini bildiriyordu.⁸¹ Bu bakımdan Rus donanmasının Trabzon'u hedef alarak buraya yönelik çıkarma yapacağı Osmanlı askeri yetkilileri tarafından da haber alınmıştı.

4. Savaşın İkinci Dönemindeki Saldırıları

Ağustos 1807'de imza edilen ateşkesten sonra Osmanlı ve Rus tarafları yaklaşık olarak bir buçuk yıl çatışmasız bir dönem yaşadı. Bu dönemde her iki taraf da stratejik olarak önemli gördükleri mahallerin kuvvetlendirilmesi için çaba sarf etmişlerdir. Bu süre zarfında Rus tarafı ele geçirdiği Osmanlı gemilerini geri vermekte direttiği gibi savaşı bitirecek bir anlaşmayı imza etmeye de yanaşmıyordu. Rus tarafının bu uzlaşmaz tutumu nedeniyle Yaş şehrinde devam eden Osmanlı-Rus görüşmeleri bir ara kesilse de Mart 1809'da yeniden başlamıştır. Ancak Osmanlı-İngiliz yakınlaşmasını hazmedemeyen Rus tarafı İngiliz elçisinin İstanbul'dan kati suretle çıkarılması gibi o günün koşullarında imkânsız bir barış şartı ortaya koydu. Elbette Osmanlı Devleti, bir nota ile Rusya tarafından dayatılan bu şartları kabul etmedi.⁸² Osmanlıların barış müzakere masasından çekilmesi üzerine Ruslar İsmail, İbrail ve Yerköy'ü kuşatarak karşılıklı verdiler. Nitekim 1809 senesi çarpışmaları, Rusların Tuna'nın sağ kıyısına geçmeleri yüzünden genellikle sağ kol üzerinde cereyan etmiş; özellikle de Rus komutan Prozorovski'nin ölümü üzerine tayin edilen Gürcü asıllı Bağratiyan döneminde Maçin, Köstence ve Hırsova'ya yönelen genel bir taarruz şeklinde sürdürülmüştü.⁸³ Dobruca'yı geçen Rus ordusu ikiye ayrılıp, bir kısmı ile Varna'ya hareket ederken, diğer kısmı ile Osmanlı ordusu üzerine saldırmıştı. Ancak Varna'daki Rus birlikleri, Osmanlı deniz kuvvetlerinin sıkıştırması ve Şumnu'da şiddetli bir savunma ile karşılaşmaları yüzünden geri çekilmek zorunda kalmıştı.⁸⁴

Kafkas Cephesi'nde ise savaş 1809'un ilkbaharında yeniden başlamıştır. Bu hareketliliğin en çok hissedildiği yerlerden biri de Trabzon olmuştur. Zira Ruslara yönelik askeri harekâtlar için sahil kesiminden pek çok ağa görevlendirilmişti. Kafkas Cephesi'ndeki çatışmalar ekseninde Ruslar özellikle Faş'ın alınması için ayrı bir çaba sarf etmişlerdir. Zira bu stratejik kalenin ele geçirilmesi Rusların

⁸¹ BOA, HH, 966-41304, 27 Ca 1222/2 Ağustos 1807, Şark Canibi Yusuf Ziya Paşa'nın tahriratına ekli Fransızca Mektubun tercümesi.

⁸² Aydın, a.g.e., s. 91-92.

⁸³ Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk, Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2017, s. 282.

⁸⁴ Ayla Efe, "Eyaletinde Osmanlı-Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 19, Ankara 2015, s. 147.

Kafkasya ve Gürcistan'daki hâkimiyetleri için hayati önemdeydi. Faş Kalesi'nin hâkimiyeti için uzun süren bir çatışmalardan sonra Ruslar Kasım 1809'da Faş'ı Tuzcuoğlu Memiş Ağa'dan teslim almışlardır.⁸⁵ Faş'ın hâkimiyeti için devam eden çatışmalar ve buranın Rusların eline geçmesi özellikle Trabzon'da dikkatle izleniyordu. Zira Faş'ın muhafazası için Trabzon sürekli olarak asker ve cephane yardımı için önemli bir üs görevi görmekteydi. Dupré'de raporlarında Faş'taki çatışmalara dair bilgilere yer vermiştir. Özellikle de kalenin tekrar alınması için Trabzon'daki hazırlıklar hakkında bilgiler vermiştir.⁸⁶ Bu bağlamda Kafkasya sahillerinde 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ikinci safhasındaki çatışmalar Faş'ın yanında Sohum ve Anapa kelelerinde cereyan etmiş, iç kesimlerde ise Ahılkelek ve Ahıska'da da çatışmalar yaşanmıştır.

Savaşın bu ikinci evresinde de Rus donamasına önemli işler düşüyordu. 1807'de Akçaabat ve Trabzon limanlarına gelerek korku salan Rus donanması, Osmanlı donanmasına yönelik daha saldırgan bir taktik izlemeye başladı. Yukarıda da değinildiği gibi Kafkas Cephesi'ne yardım götürmek üzere Osmanlı savaş gemilerinin Karadeniz'e açıldığı öğrenildikten sonra Sivastopol merkezli ve Sarychev komutasındaki Rus filosu tekrar harekete geçerek Karadeniz'de devriye geçmeye başladı. İki kola ayrılan Rus filosunun Kafkas Cephesi için misyonu Anapa ve Sohum sahillerini kontrol ederek bölgedeki deniz nakliyatını engellemek ve bu taraflardaki Rus hâkimiyetini sağlamaktı. Bu maksatla Rus donanması Haziran-Ağustos 1810 döneminde Karadeniz'de Varna'dan Anadolu sahillerine kadar olan alanda devriye gezerek Osmanlı donanmasını etkisiz hale getirmeye çalışmıştı.⁸⁷ Sivastopol merkezli Rus donanmasının Karadeniz'e açılan Osmanlı donanmasını takip etmek misyonu da vardı. İki kola ayrılan Rus donanmasının bir kolu Varna taraflarına giderek mümkün olduğu kadar Boğazlara yaklaşacak; diğer kol ise Karadeniz'in doğusunda Rusların güvenliğini sağlayacaktı. Bu maksatla Rus donanması Haziran 1810'da bir kez daha Karadeniz'e açılarak Osmanlı donanmasının peşine düşmüş; ancak fırtınaya yakalanarak hasar görmüş bir şekilde Sivastopol'a dönmek zorunda kalmıştı. Ağustos ayında bu kez 8 hat gemisi, 5 firkateyn, 1 korvet ve 3 küçük gemiden oluşan Rus donanması tekrar Varna açıklarına gitmiş; ancak geri dönerken 17 Ağustos'ta 8 gemi, 2 firkateyn ve 1 brikten oluşan Osmanlı donanması ile karşılaşmıştı. Osmanlı gemilerinin çatışmaya girmeyip uzaklaşması üzerine Ruslar da Sivastopol'a geri dönmek zorunda kalmıştı.⁸⁸

a-27 Ekim 1810: Rusların Sargana Burnu Çıkarması

Rus kaynaklarına göre Rus donanmasının bu süre zarfındaki iki başarısız operasyonu Çar I. Aleksandr'ın daha sert bir politika izlemesine neden olmuş ve çar, Trabzon'dan Poti'ye kadar olan sahilde Rus egemenliğinin tesisi, bunun için

⁸⁵ Aydın, *a.g.e.*, s. 96.

⁸⁶ Dupré'den Maubourg'a, Trabzon, 17 Nisan 1810, *CADN*, Trébizonde, I.

⁸⁷ Myazgovsky, *a.g.e.*, s. 55-56; Bilgin, *a.g.m.*, s. 319-320.

⁸⁸ Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 126-127; Myazgovsky, *a.g.e.*, s. 57; Bilgin, *a.g.m.*, s. 319-320.

Trabzon'da bir üs oluşturulması ve bölgedeki Rumların Osmanlılara karşı kışkırtılması için emirler vermişti.⁸⁹ Bu doğrultuda yapılan plana göre Eylül 1810'da Amiral Sarychev kumandasındaki Rus filosu görevlendirilmiş ve General Galifebolof kumandasında 5 tabur piyade 200 Kazak ve 30 Rum'dan oluşan Rus çıkarma birliği oluşturulmuştu. Çıkarma yapacak gemilere altı ay yetecek iase ve cephane yüklenildiği gibi Trabzon'da Rus kuvvetlerine katılması tasarlanan Rumlara dağıtılmak üzere 2.000 tüfek de yüklenmişti.⁹⁰ Bu bilgilere göre, 1807'deki Trabzon'a yönelik girişimde olduğu gibi Rus planlarının odağında, Dupré'nin deyiimiyle “*Trabzon'da Rus konsolosuna ve Rusya'ya ayrı bir muhabbet gösteren Rumlar*” yer almaktaydı. Rus planları üç yıl öncesindeki gibi Trabzon'a bir çıkarma yapılmasına yönelik olarak hazırlanmıştı. Mikhailovsky-Danilevsky'ye göre 6 Ekim'de Sivastopol'den yola çıkan Rus filosu 9 Ekim'de Trabzon açıklarına ulaştı. Ancak Rus filosu Trabzon'da bu ilk dönemlerde hava muhalefeti ile karşılaşmış olduğundan çıkarma girişimi için havanın düzelmesinin beklenmesine karar verilmişti. Havanın düzelmesi ile Ruslar çıkarma girişimi için Pulathane'nin batısındaki Sargana Burnu'nu tercih ettiler ve 27 Ekim sabahı harekete geçtiler. Binbaşı Ravelyon komutasında 300 asker ve bunlara rehberlik edecek 20 Rum'dan oluşan ilk birlik sahile yollandı. 2 firkateyn ve 2 topçkerden gemiler ise atışları ile çıkarma sandallarını koruyarak sahile ulaşmalarını sağladı. Sahilde bulunan 3 Türk topu ele geçiren Rus kuvvetleri içeriye doğru ilerlemeye başladı. Ancak Ruslar bir anda Türklerin karşı saldırısı ile karşılaştı. Bunun üzerine Ruslar 400 kişilik ikinci bir çıkarma gücü daha gönderdi; fakat Türk tarafından yapılan top atışları ile bunların karaya çıkmalarına izin verilmemiş ve sandalların bazıları batırılmıştı.⁹¹

Rus donanmasının Ekim 1810'da bir kez daha Trabzon açıklarında görülmesi ve sonrasındaki gelişmeleri yine Dupré'nin raporlarından izlemek mümkündür. Bu konuda Dupré, Rus filosunun Trabzon açıklarına geliş tarihi olarak 24 Ekim'i vermektedir. Bunun dışında konsolosun vermiş olduğu diğer bilgiler ise şu şekildedir:

Rus filosu 18 yelkenli gemiden, altı hat gemisi, sekiz firkateyn, bir brik, bir trabacolo⁹² ve iki topçu şalupadan oluşmaktaydı. 24 Ekim'de Trabzon açıklarına gelen bu filo Osmanlı bandırası taşıyan bir gemi tarafından fark edilmişti. Rus filosu daha sonra Trabzon Limanı'na altı mil kadar yaklaşmıştı. Havanın uygunluğundan istifade eden filo ayın 27'sine kadar burada kaldı. Daha sonra, öğleden sonra saat üçte doğudan esen bir rüzgâr ile Amiral Sarychev doğukuzeydoğu istikametinden kıyıya yaklaşma emri verdi ve birkaç top atışından sonra bu filodan ayrılan 13 gemi Pulathane Limanı'na demirledi. Geri kalan beş gemi ise bu gemileri takip etmeyerek doğuda Kovata Limanı'na demirledi. 29 Ekim günü ise 2 hat gemisi ve 1 firkateyn Pulathane Kasabası'na yaklaşarak öğleden sonra ikiye kadar kasabayı bombaladı. Akçaabat'a varan Çarhacı Ali Paşa üç Rus askerinin kellesini almayı başardı. Rusların Pulathane'nin batısında sahile çıkarma yapmak istedikleri anlaşıldı. Yakın bir mesafede zeytin

⁸⁹ Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 128-129; Bilgin, *a.g.m.*, s. 319-320.

⁹⁰ Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 128-129.

⁹¹ Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 129; Bilgin, *a.g.m.*, s. 322-323.

⁹² İtalya'da, genellikle Adriyatik'te kullanılan orta ölçekli sahil teknesi türüdür.

ağaçlarının arasına saklanan Türkler Ruslara pusu kurarak onlara saldırdı ve bir kısmını ele geçirdi. Burada çok sıcak bir çatışma yaşandı. Ruslardan 87 asker öldürüldü. İstanbul'a gönderilmek üzere kelleri alındı. Askerlerin büyük bir kısmı gemilerine ulaşmaya çalışırken suda boğulanlardı. Rus gemilerine ulaşmaya çalışanların ikisi Türklerin eline geçti. Türkler arasında da yaralılar ve ölülerin sayısı oldukça fazlaydı. Bu çatışmada Ali Paşa da yüzünden yaralanmıştı.⁹³

Rus kaynakları ve konsolosun verdiği bilgilerden hareketle, Trabzon açıklarında hava muhalefeti ile karşılaşan Rus donanmasının çıkarma girişimi için en uygun mahal olarak 1807'de tecrübe edilen Pulathane sahillerine karar verdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde kıyıda da hummalı bir faaliyetin olduğu görülmektedir. Osmanlı kuvvetleri Vakfikebir ile Pulathane arasındaki sahile dağıtılmış; sahil köyleri alarına geçirilmiş ve Trabzon civarından takviye birlikler istenmişti. Bunun yanında Hazinedarzâde Süleyman Ağa'nın da ifade ettiği gibi Faş'a sevk edilmek üzere Canik, Şarki Karahisar ve Ordu taraflarından toplan 3-4 binden fazla asker de Pulatane'de bulunuyordu.⁹⁴ 27 Ekim sabahında Ruslar sandallar ile Sargana Burnu denilen mahalle çıkarma yapmaya başlamışlardı. Rusların bir kısmı çıkarma girişimini yürütürken diğer bir kol da Trabzon tarafından gelecek takviyeleri engellemek için doğuya doğru devriye gezmeye başlamıştı. Nihayet çıkarma girişiminin Sargana üzerine yapıldığının anlaşılması üzerine Türk askeri birlikleri de buraya yönlendirilmiş ve Rusların çıkarma girişimine karşı verilen mücadelede Rusların pek çok kayıpla geri çekilmesi sağlanmıştı.⁹⁵

Dupré, bu çıkarma girişiminin Trabzon'da büyük bir üzüntü ve cesaret kırıklığına neden olduğunu da aktarmıştır. Dupré'ye göre "*Ruslar, Kırım'da daha evvel yaptıkları gibi eğer bu sahillere kadar gelip saldırabiliyorsa bu sahillerin efendileri haline gelebilirlerdi*". Bu olumsuz yorumların yanında konsolos, Trabzon'daki askeri hareketliliğe dair detaylar da vererek şehrin civardan gelen askerler ile dolu olduğunu, halkın silahlandığını, birkaç bataryanın hazır hale getirildiğini; ama yine de şehirde endişenin hâkim olduğunu belirtmektedir. Dupré, 1 Kasım tarihli raporunda ise konuyla ilgili olarak bilgi vermeye devam etmiştir. Rus donanmasının Trabzon önlerinde görünmesinden sonra yapılan askeri hazırlıklara ve bunların Pulathane'ye gönderilmesine değinerek Rusların 29 Ekim'de başarısız çıkarma girişimlerinin Ruslara "*boğularak ölen çok sayıda askere ve 300 civarında bir esire mal olduğunu*" belirtmektedir. Konsolos ayrıca Çarhacı Ali Paşa'nın 1 Kasım'da İstanbul'a 112 kelle gönderdiğini, çıkarmayı yapanların büyük oranda Rumlardan müteşekkil olduğunu ve bunların içinde Trabzon civarından Rumların da olduğu bilgisini ilave ediyordu. 31 Ekim'de Pulathane açıklarından yelken açan Rus donanması kuzeye doğru yol almaya başlamış ve ertesi günü gözden kaybolmuştu. Dupré son olarak "*Türkler düşmanlarının ayrılmasından dolayı memnundur. Bunu 29 Ekim'deki zaferlerine dayandırmaktadırlar. Bundan*

⁹³ Dupré'den Maubourg'a, Trabzon, 29 Ekim 1810, *CADN*, Trébizonde, I.

⁹⁴ *BOA*, HH, 1010/42410, 29 Z 1225/25Ocak 1811; Topal, *a.g.e.*, s. 16.

⁹⁵ Bilgin, *a.g.m.*, s. 32-323; Topal, *a.g.e.*, s. 16-17.

dolayı çok gururludurlar ki onların bu sözlerine katlanmak kolay değildir” diyerek zaferin Trabzon’daki yankılarını dile getirmiştir.⁹⁶ Burada da görüldüğü gibi Dupré gerek Rus gerekse de Türk tarafının kayıplarına dair yuvarlak rakamlar vermiştir. Konsolosun kesin rakamlar verememesinde çatışma alanının şehrin uzağında olması ve daha da önemlisi aşağıda da görüleceği gibi her iki tarafın kayıplarına dair resmi kaynakların da kesin bir tespit yapamaması etkili olmuş olmalıdır.

Bu şekilde Ruslar Trabzon’a yönelik ikinci saldırı girişiminden de istediklerini elde edememiş; hatta beklenmedik derecede kayıpla karşılaşmışlardı. Bu kaybın boyutlarını değişik kaynaklardan izlemek mümkündür. Rusların Pulathane, yani Sargana Burnu’na yönelik çıkarma teşebbüsünün sonuçlarına dair kaynaklarda değişik bilgiler yer almaktadır. Trabzon mütesellimi Hazinedarzade Süleyman Ağa İstanbul’a gönderdiği bir mektupta Ramazan’ın 28. Günü (27 Ekim 1810) Rusların 14 savaş gemisi ile Akçakale ve Pulathane limanlarına ani bir saldırı yaptıklarını, kıyıya sandallarla asker ve top naklederek Pulathane üzerine hücum ettiklerini, Trabzon’dan gönderilen bir askeri gücün bu sıralarda Pulathane’de olduğundan burada Sakazade Mehmet Ağa ile ittifak ile Ruslara karşı büyük bir muharebe yaptıklarını belirtmiştir.⁹⁷ Süleyman Ağa’nın ifadelerinden de anlaşıldığı gibi Ruslara karşı Pulathane halkı büyük bir direnç göstermişti. Şakir Şevket’in ifadesiyle Ruslar “*Sargana nâm mahalle asker ihracına mübâşeret edince derhal o taraf ahâlisi silâha sarılarak bir sâda-yı dehşet-engîz ile dağdan dağa sancağın her cihetine ihbâr-ı keyfiyet olmasınja binaen kâffe-i âyan yediden yetmişe dek bilcümle ahâli-i şücân tahaşşüd*” etmişti.⁹⁸ Bunun yanında Muzafer Lermioğlu’nun, tıpkı Şakir Şevket gibi savaşa katılan yakınlarından elde ettiği bilgiler ile çıkarma girişimine dair daha ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁹⁹ Fakat bu çalışma Sargana Burnu Çıkarması’na dair “*destanlaşmış detaylar*”a¹⁰⁰ eğilmeyi amaçlamadığı için sadece mevcut kaynaklardaki bilgilerin tutarsızlığına dair bazı tespitler yapılmakla yetinilecektir.

Öncelikle bu çatışmada görülen kayıplara değinilecek olursa; Hazinedarzâde Süleyman Ağa mektubunda 900’den fazla Rus askerinin denize döküldüğü (telef olduğu) bilgisini vermektedir. Bunun yanında çok sayıda zahire, birkaç top ve sandal da Osmanlı birliklerinin eline geçmişti.¹⁰¹ Muzafer Lermioğlu ise 921 erkek ve 48’i kadın olmak üzere toplam 696 şehit verdiğini; buna karşılık ise Rusların 1.322 ölü, 48 yaralı ve 127 esir verdiğini belirtmişti.¹⁰² Bu rakamlara dayandığı

⁹⁶ Dupré’den Maubourg’a, Trabzon, 1 Kasım 1810, *CADN*, Trébizonde, I.

⁹⁷ *BOA*, HH, 944/41855-D, 21 Za 1225/18 Aralık1810; *BOA*, HH, 1006/42221, 29 Z 1225/25 Ocak 1811.

⁹⁸ Şakir Şevket, *a.g.e.*, s. 190.

⁹⁹ Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 101-129.

¹⁰⁰ Lermioğlu bölge halkından ve yakınlarından derlediği detaylar ile bu hadisenin bir destan haline gelmesine kaynaklık etmiştir. Mehmet Hacısalihoğlu, *Trabzon’da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzâde Mehmet Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)*, Trabzon 2014, s. 69.

¹⁰¹ *BOA*, HH, 944/41855-D, 21 Za 1225/18 Aralık1810; Mustafa Aydın, “XIX. Yüzyılın Başlarındaki Savaşlar Döneminde Polathane (Akçaabat) Limanının Askeri Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37, İstanbul 2002, s. 53.

¹⁰² Lermioğlu, *a.g.e.*, s. 126-127.

anlaşılan Mahmut Goloğlu ise bu çarpışmada Osmanlı tarafının kaybını 921 erkek ve 49 kadın olarak vermektedir.¹⁰³ Buna karşın bu çıkarma girişiminden büyük babasından dinlediği bilgiler ile bahseden en eski kaynak olan Şakir Şevket ise tarafların kaybına dair bir rakam vermez.¹⁰⁴ Olay hakkında Babıâliyi bilgilendiren Silahdar Ebubekir ise arızasında Rusların karada zayıyatının 150 kadar olduğunu belirtir. Oysa yukarıda belirtildiği gibi Osmanlı arşiv belgeleri “dokuz yüzden fazla” Rus askerinin denize döküldüğünü yazmıştır. Miralay Süleyman’ın Rus kaynaklarından derlediği verilere göre kayıplara ilişkin bilgileri ise daha azdır ki burada Rus tarafında çok sayıda ölü ve yüze yakın yaralı olduğu belirtilmektedir.¹⁰⁵ Mikhailovsky-Danilevsky ise Rus tarafının kaybının sadece 87 olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶ Bu rakam Dupré’nin verdiği rakam ile aynıdır. Rus kaynaklarında, karaya çıkarılan birliklerin sayısının 730 olduğuna bakılırsa Lermioğlu’nun 1.500’ü aşan sayısının ne derece yüksek olduğu anlaşılabilir. Zira Osmanlı tarafındaki kayıplar hakkında bilgi vermeyen Dupré ise boğularak ölenlerin dışına 122 Rus askerinin kellesinin alındığını ve 300 esirin olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda çok sayıda Rus askerinin de gemilere ulaşmak için suda telef oldukları düşünüldüğünde Rus tarafında da bine yakın kaybın olduğu tahmin edilebilir. Diğer tarafta ise Rus çıkarma girişimine topyekûn, halk ve askeri birlikler ile karşı koymaya çalışan Osmanlı tarafında da kayıpların yüksek olduğunu tahmin etmek mümkündür. Ancak bu konuda resmi kayıtlarda kesin bir rakamın zikredilmemesi yukarıda geçen rakamlara ihtiyatlı yaklaşılmasını zorunlu kılmaktadır.

Ölü ve esir sayılarındaki muğlaklık Sargana’ya çıkarma girişiminde bulunan gemilerin sayısında da görülmektedir. Süleyman Ağa’ya göre bu sayı 14; Silahtar Ebubekir’e göre 15’ti. Bu belgelerden hareketle Aydın, Osmanlı arşiv belgelerinde bu sayının 14-15 olarak geçtiğini; Şanizade ve Cevdet tarihlerinde ise bu rakamın 18 olarak kaydedildiğini belirtmektedir.¹⁰⁷ Ki bu bilgiler Osmanlı kroniklerinin Trabzon açıklarına gelen Rus donanmasının toplamını dikkate aldığını göstermektedir. Hâlbuki Dupré, Akçaabat önlerine giden gemilerin 13 adet olduğunu, diğer beş geminin ise bu çıkarma sırasında Kovata Limanı’nda demirli olduğunu belirtmiştir. Bir diğer muğlaklık konusu ise çıkarmanın yapıldığı mahal ile alakalıdır. Topal’ın belirttiği gibi Osmanlı arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar çıkarma mahalli olarak farklı yerlere işaret etmektedir. Silahtar Ebubekir “*Akçakale nam mahalle karib Sargana Burnu*”; Hazine darzade Süleyman “*Pulathane ve Akçakale*” ve “*Pulathane ve Akçakale Limanlarına*”; Mehmed Emin “*Pulathane pişgâhına*”, Silahşor Ahmed ise “*Pulathane*”; Şakir Şevket ise “*Sargana nam mahall*”i çıkarma yeri olarak göstermektedirler.¹⁰⁸ Fransız konsolosu Dupré ise çıkarmanın “*Pulathane’nin batısında sahilde*” yapıldığını belirtmiştir. Mikhailovsky-Danilevsky ise ese-

¹⁰³ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁰⁴ Şakir Şevket, *a.g.e.*, s. 189-190.

¹⁰⁵ Bilgin, *a.g.m.*, s. 323.

¹⁰⁶ Mikhailovsky-Danilevsky, *a.g.e.*, s. 129.

¹⁰⁷ Aydın, *a.g.m.*, s. 53.

¹⁰⁸ Topal, *a.g.e.*, s. 21.

rinde belirli bir mahal adı vermese de eserindeki yer alan, Rusların Karadeniz'deki harekât noktalarını gösteren haritada Pulathane'nin olması Rusların hedefinde bu limanın da olduğunu göstermektedir. Zira Rusların 1807'deki girişimleri de dikkate alındığında tüm bu bilgiler aslında gerek hava muhalefeti gerekse de sahil kesiminden, Trabzon ve Pulathane'den, yapılan top atışlarının Rusları daha ıssız ve savunmasız olarak gördükleri Pulathane'nin batısına çıkarma yapmaya zorladıklarını göstermektedir. Çıkarmanın tarihi konusunda ise Bilgin pek çok kaynağı değerlendirerek 27 Ekim tarihini verir.¹⁰⁹ Fakat belgelerde ve diğer kaynaklarda 21 veya 22 Ekim tarihi de geçmektedir. Dupré'ye göre ise Rus donanması 29 Ekim'e kadar Trabzon açıklarında kalmış ve aynı gün Pulathane önlerine giderek şehri bombalamıştı. Ancak konsolosun "*Rusların Pulathane'nin batısındaki sahile çıkarma yapmak istedikleri anlaşıldı*" ifadesi bu çıkarma girişiminin tam olarak ne zaman yapıldığına dair konsolosun bir bilgiye sahip olmadığını göstermektedir.

Sonuç Yerine

1806'nın sonunda başlayıp aralıklar ile beş yıl süren 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı hakkında kaynakların büyük oranda Tuna Cephesi'ne odaklandıkları ve savaşın gidişatını da bu cephenin tayin ettiğini üzerinde durdukları görülmektedir. Ancak bu cepheye göre arka planda olan Kafkas Cephesi'nin de savaş sırasında uzun soluklu bir mücadeleye sahne olduğu belirtilmelidir. Genel olarak değerlendirildiğinde Osmanlı ordusu sayısal bir üstünlüğe sahip olmasına karşın meydan muharebelerinin tamamında yenilgiye uğramıştı. Osmanlı ordusu sadece kale savunmalarına kısmı bir başarıya imza atabilmişti. Zira Rumeli ve Gürcistan üzerine saldırı halindeki Rus ordusuna karşı Osmanlıların çıkardıkları yegâne güç âyanların özel orduları idi. Kafkas Cephesi açısından değerlendirildiğinde savaşın her iki aşamasında da Osmanlı-Rus çatışmaları Faş, Sohum ve Anapa gibi sahil kaleleri; karada ise Ahılkelek, Ahıska ve İmeritya gibi bölgeler üzerinde cereyan etmiş ve bu bölgelerin savunması büyük oranda Trabzon ve civarındaki âyanların başını çektiği askeri güçle sağlanmaya çalışılmıştı. Fakat Ruslar karşısında yeterli direncin gösterilememesi nedeniyle Rus orduları Kafkas kıyılarında, Anapa'dan Kemhal'e kadar olan bölgedeki Çerkes, Abaza ve Gürcü topraklarını ele geçirmiştir.

Tuna ve Kafkas cepheleri dışında savaşın başlarında üçüncü bir cephe daha vardı. Bu cephedeki hareketlilik ilk olarak Ege'de İngiliz donanması ile işbirliği halinde olan Amiral Senyanin'in Bozcaada ve Çanakkale önlerindeki faaliyetleri ile başlamış ve daha sonra Rus donanmasının Karadeniz'deki faaliyetleri ile devam etmiştir. Bu bakımdan savaşın Trabzon ve civarının ciddi olarak etkilediği bir "*deniz cephesi*" olduğu da söylenebilir. Bu cephenin özellikle Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı direnişini etkisiz kılmaya yönelik bir boyutu olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki Trabzon ve çevresi, Kafkas Cephesi'ndeki adı geçen kaleleri yönelik asker, cephane ve iaşe naklinde hem önemli bir kaynak hem de önemli bir üs olarak hizmet etmiştir. Dolayısıyla bu üssün Rus donanması tarafından etkisiz hale getirilmesi veya Rus planlarında olduğu gibi bir süre kontrol altında tutulması Kafkas

¹⁰⁹ Bilgin, *a.g.m.*, s. 324.

Cephesi'nde savaşın gidişatını etkileyebilirdi. Bu bağlamda, savaşın başlarından itibaren Karadeniz'de gezen Rus donanmasının neden Trabzon'a, daha da önemlisi Trabzon'un başlıca limanı olan Pulathane'ye yönelik saldırılarda bulunduğu anlaşılabilir.

1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus donanmasının Trabzon ve Pulathane'ye yönelik saldırılarına ilişkin mevcut kaynakların 27 Ekim 1810'daki Sargana Burnu'na yapılan çıkarma girişimine odaklandığı görülmektedir. Ancak Dupré'nin raporlarından da görüldüğü gibi, Şubat 1807'den itibaren Trabzon açıklarında görülen Rus donanması Pulathane'ye yönelik ilk harekâtını 16 Şubat 1807'de yapmış ve iki saat boyunca kasabayı bombardımana tabi tutmuştu. Ancak kıyıda yapılan top atışları ile geri çekilen Rus donanması 18 Haziran'da bir kez daha Trabzon açıklarında belirmiş ve yine Pulathane'yi hedef almıştı. 19 Haziran'da bu kez dört saat boyunca şehri bombalayan Ruslar sahilten yapılan atışlar ile çekilse de bir gün sonra, bu kez kasabanın batısında çıkarma girişiminde bulunmuş; fakat burada kayıplar vererek geri çekilmişlerdi. Bu başarısızlık üzerine Rus donanması çok daha büyük bir güçle Trabzon'u hedef alarak 23 Haziran 1807'de şehri sekiz saatlik bir bombardımana tabi tutmuştu. Dolayısıyla 1810'daki Sargana Burnu çıkarma teşebbüsü Rusların Pulathane ve çevresine yönelik ilk saldırısı veya çıkarma girişimi değildi. Ruslar savaşın birinci safhasında, üç yıl önce deneyip de muvaffak olamadıkları çıkarma girişimini Ekim 1810'da bu kez aşına oldukları Pulathane'nin batısında bir kez daha denemiş; fakat bu çıkartma girişime karşı asker ve sivil Türklerin gösterebileceği karşılığı hesaba katmadıkları için bir kez daha başarısız olmuşlardı. Burada Rusların planlarında Pulathane'nin, daha doğrusu Pulathane Limanı'nın olması aslında limanın Trabzon açısından sahip olduğu stratejik önemle alakalıdır. Zira bu limanın kontrol altına alınması Trabzon'un göstereceği direnci kıracağı gibi, şehri seyrüsefer açısından bağlantısız bir hale de getirebilirdi. Zira savaş sonrası dönemde Pulathane Limanı'nı güçlendirmek adına Trabzon'dan idareciler tarafından yapılan çağrılar sonucunda Pulathane'de tabyaların yapılması ve savunma gücünün yeni silahlar ile arttırılması limanın bu ehemmiyeti ile bağlantılıdır.

Rus donanmasının 1807 ve 1810'da Trabzon açıklarında, doğuda Kovata Limanı ile batıda Yoros Burnu arasındaki faaliyetlerini bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu saldırı, çıkarma girişimleri ve Rus filosunda yer alan asker sayısı Rusların, Trabzon'a veya daha uygun ve savunmasız olan Pulathane'ye yönelik ciddi bir çıkarma ve işgal amacı taşıdığını göstermektedir. Zira bu işgal girişimini kolaylaştıracak bir unsur olarak yerli Rumların da Rus planlarında önemli bir yer işgal etmesi Rusların niyetini ortaya koyan bir diğer göstergedir. Bu harekâtlardan anlaşıldığı kadarıyla Ruslar Kovata'dan Pulathane'nin batısına kadar uygun bir çıkartma yeri aramışlar, Trabzon'da ve Pulathane açıklarında top atışları ile karşılaştıkları için daha savunmasız olan Pulathane'nin batısında iki kez çıkarma girişiminde bulunmuşlardır. Bu bağlamda Pulathane halkının ve yetkililerin 1807'deki bu tecrübe ile daha sonra yapılacak muhtemel Rus saldırılarına karşı hazırlıklı oldukları tahmin etmek zor olmasa gerek. Bu minvalde 1810'da çok daha sistemli bir şekilde gerçekleşen Rus çıkarma girişiminin özellikle yöre halkının

topyekûn müdafaası ile bertaraf edilmesinde daha önce başarısız olan Rus saldırıları ve çıkarma girişimlerinin ne derece etkili olduğu vurgulanmalıdır. Son bir tespit olarak, yukarıda özetlenmeye çalışılan yeni veriler ışığında 27 Ekim 1810 Sargana Burnu çıkartması ile efsaneleşen ve destan halini alan (Sargana Destanı) yöre halkının gösterdiği savunmanın daha erken bir tarihe çekilmesi gerektiği; Trabzon ve Pulathane civarının 1807'den itibaren Rusların gerek bombardıman gerekse de çıkartma teşebbüslerine karşı başarılı bir direnç gösterdiklerini ifade etmek gerekmektedir. Bundan dolayı konu ile ilgili kaynakların ve toplumsal hafızanın güncellenmesinin yöre tarihine yeni katkılar yapacağı şüphesizdir.

KAYNAKLAR

Arşivler

1. Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE) (Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Fransa)

a) Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve (CADC)

-Correspondance consulaire et commerciale (CCC): Trébizonde, I (1801-1811).

b) Centre des Archives diplomatiques de Nantes (CADN)

-Archives des Postes Diplomatiques (APD): Constantinople (Ambassade), Série D: Trébizonde, I (1803-1814) ; Trébizonde (Consulat), 60.

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Hatt-ı Hümayun, (HH); 256/14643; 966-41304; 1010/42410; 944/41855; 1006/42221.

Diğer Kaynaklar

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, Ankara 2010.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1999.

AYDIN, Mustafa, "XIX. Yüzyılın Başlarındaki Savaşlar Döneminde Polathane (Akçaabat) Limanının Askeri Önemi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S: 37, İstanbul 2002, s. 51-58.

_____, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2008.

BADDELEY, John F., *The Russian conquest of the Caucasus*, London 1908.

BİLGİN, Mehmet, "1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkarması", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, C: I, haz. M. K. Arslan-H. Öksüz, Trabzon 2002, s. 313-326.

BİLİCİ, Faruk, "La France et la mer Noire sous le Consulat et l'Empire : « la porte du harem ouverte », *Méditerranée, Moyen-Orient deux siècles de relations internationales, recherches en hommages à Jacques Thobie*, dir. W. Arbid ve diğ., Paris 2003, s. 55-92.

_____, "XIX. Yüzyılın Başlarında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Asya Kapısı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 3, Trabzon 2007, s. 35-47.

CORDIER, Henri, “Un interprète du général Brune et la fin de l'École des Jeunes de langues,” *Mémoires de l'Institut national de France*, C: 38, S: 2, Paris 1911, s. 267-350.

_____, «Voyage de Pierre Dupré de Constantinople à Trébizonde, 1803 », *Bulletin de la Section de Géographie*, S: 32, Paris 1917, s. 256-264.

DEHERAIN, Henri, “ Les premiers consuls de France sur la côte septentrionale de l'Anatolie », *Revue de l'histoire des colonies françaises*”, S : 17, Paris 1924, s. 301-380.

DUPARC, Pierre, *Le Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France, Turquie*, C : XXIX, Paris 1969.

EFE, Ayla, “Eyaletinde Osmanlı-Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 19, Ankara 2015, s. 139-174.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul 2000.

GOLOĞLU, Mahmut, *Trabzon Tarihi, Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Trabzon 2013.

HACISALİHOĞLU, Mehmet *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacisalihzâde Mehmet Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa (1737-1844)*, Trabzon 2014.

İNAN, Kenan, “Kadı Sicillerine Göre Trabzon'un Fiziki Yapısı (1643-1656)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: 18, İstanbul 1998, s. 161-186.

JENNINGS, Ronald C., “Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640: A Study Based on the Judicial Registers (şer'î mahkeme sicilleri) of Trabzon”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C: 33, S: 3, 1990, s. 271-336.

KINNEIR, John MacDonald *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, C: V, Ankara 1988.

KÖKSAL, Ahmet, - USTA, Veysel, *Yüz Yılın Ardındaki Karadeniz, Rus Bombardımanları I*, İstanbul 2018.

LERMİOĞLU, Muzaffer, *Akçaabat Tarihi ve I. Genel Savaş-Hicret Hatıraları*, İstanbul 1949.

MIKHAILOVSKY-DANILEVSKY, Alexander, *Russo-Turkish War of 1806-1812*, Volume I-II, Ed. Alexander Mikaberidze, Westchester 2002.

МИХАЙЛОВСКИЙ-ДАНИЛЕВСКИЙ, Александр Иванович, *Описание Турецкой войны в царствование императора Александра, с 1806 до 1812 ода, по высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом и членом Военного совета Михайловским-Данилевским* : [Ч. 1 - 2], Санктпетербург 1843.

MİRALAY A. SÜLEYMAN, “Pontos Davasından Rusların 1810'da Trabzon'a Bir Baskını”, *Askeri Mestua*, S: 45-47, İstanbul 1339, s. 24-28.

MOZGFESKY, *Rus Karadeniz Filosu Tarihi*, Çeviren Fevzi Kurtoglu, İstanbul 1935.

JORGA, Nikolae *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C: V, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005.

ROTTIERS, Bernard Eugène Antoine *Itinéraire de Tiflis à Constantinople par le colonel Rottiers*, Bruxelles 1829.

SAYDAM, Abdullah, “Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793-1851)” *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 18, Ankara 2005, s. 285-317.

SERBESTOĞLU, İbrahim, “Trabzon Valisi Canikli Tayyar Mahmud Paşa İsyanı ve Caniklizâdelerin Sonu, 1805-1808,” *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 1, Trabzon 2006, s. 89-105.

SOROBAY, Ronald B., “Cossak Pirates of the Black Sea”, *Military History*, C:20, S: 2, 2003, s.26-32.

SUNAR, Mehmet Mert, “1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi’ni Çalışmaya Bir Girizgâh: Sefer İçin Asker Toplanması”, *History Studies*, C: 10, S: 3, s. 239-256.

ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi*, Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2001.

TEYMUROVA, Günal, “1806-1812 Osmanlı-Rusya Savaşı ve Azerbaycan”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C: 2, S: 2, 2016, s. 45-59.

TOPAL, Zehra, *Sargana'da İşgale Akçaabat*, İstanbul 2012.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar*, C: IV/I, Ankara 1988.

ÜNAL, Mehmet Ali, “17. Yüzyılda Karadeniz’de Kazak Saldırıları ve Karadeniz Ticareti”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Samsun, c. II, ed. Osman Köse, Ankara 2013, s. 853.

YEŞİL, Fatih, *Trajik Zafer, Büyük Güçlerin doğu Akdeniz’de Siyasi ve Askeri Mücadelesi (1806-1807)*, İstanbul 2017.

YILMAZ, Özgür, “Fransız Belgelerine Göre 19. Yüzyılın Başlarında Güney Karadeniz Limanları”, *Uluslararası IX. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, İstanbul, 4-5 Mayıs 2017.(Yayımlanmamış Sempozyum Tebliği)

_____, “Güney Karadeniz’de Yeni Fransız Politikası: Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)”, *Cahiers balkaniques*, S: 42, Paris 2014, s. 223-268.

_____, “Trabzon’da Fransız Varlığının İlk Dönemleri: Pierre Jarôme Dupré’nin Trabzon Konsolosluğu (1803-1820)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 21, Trabzon 2016, s. 87-120.

МЯЗГОВСКИЙ, Евгений Александрович, *История Черноморского флота 1696-1912*, Санкт-Петербург, 1912.

TRABZON KENTİ MİMARLARI ÜZERİNE KANTİTATİF BİR DEĞERLENDİRME

(1963-2014)*

*Bahar KÜÇÜK KARAKAŞ**
Aysun AYDIN ÖKSÜZ****

ÖZ

Trabzon Mimarlar Odası üye sayıları, cinsiyetleri ve mezun oldukları okullar üzerinden kantitatif bir değerlendirmenin yapıldığı bu çalışma, ilk üyenin kayıt yaptırdığı 1963 yılı itibariyle başlayıp tez çalışmasının tarihsel üst sınırı olan 2014 yılı ile sonlandırılmıştır. Çalışmanın amacı, Trabzon kenti mimarlık ortamı için bir veri altlığı oluşturulmasıdır. Çalışmada, verilerin niceliksel dökümü sürecinde kantitatif analiz, literatür verilerinin sayısal verilerle ilişkilendirilmesi bölümünde ise kalitatif analiz yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen veriler, dönemin siyasi, toplumsal, ekonomik ortamı doğrultusunda incelenmiş ve yorumlanmıştır. Sonuç olarak, Trabzon mimarlık ortamı için, 1972, 1993 ve 2010 yıllarının dönüm noktalarını oluşturduğu, söz konusu yılların serbest mimarlık ortamı, mesleğe dair cinsiyet algısı ve kente duyulan aidiyet bağlamında önemli referanslar sunduğu görülmüştür. Çalışma, Trabzon kenti mimarlık mesleği tarihi için 50 yıllık bir süreci, hem Türkiye hem de Trabzon mimarlık ortamı ve koşulları bağlamında okuması ve değerlendirmesinin yanında kente dair önemli bir niceliksel verinin dökümünü oluşturması bakımından önem taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Mimar, Örgütlenme, Mimarlar Odası, Kantitatif Analiz, Trabzon.

A QUANTITATIVE EVALUATION ON THE ARCHITECTS IN TRABZON: (1963-2014)

ABSTRACT

This quantitative study, focusing on the members of the Chamber of Architects in Trabzon, their genders and their graduated schools, covered the years between 1963 when its first member was enrolled and 2014 that was the historical upper limit of

* *Gönderim tarihi: 20.09.2018. Kabul tarihi:25.09.2018.* Bu makale, Bahar KÜÇÜK KARAKAŞ tarafından Dr. Öğr. Üyesi Aysun AYDIN ÖKSÜZ danışmanlığında hazırlanan “Mimarlığın Aktörleri: Trabzon (1970-2014)” isimli yüksek lisans tezi verileri esas alınarak üretilmiştir.

** *Arş. Gör.,* KTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, TRABZON.
baharkucuk@ktu.edu.tr *ORCID:* 0000-0002-3894-5160

*** *Dr. Öğr. Üyesi,* KTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Bölümü, TRABZON.
mimar_aysun@ktu.edu.tr *ORCID:* 0000-0002-5020-6870

the thesis. The study aimed at creating a database for the architectural ethos of Trabzon. In this study, quantitative analysis was used in quantitative review of data while qualitative analysis was used to correlate the quantitative data with the related literature. The data was analyzed and interpreted in terms of the political, social and financial setting of the period. As a result of the study, it was demonstrated that the years 1972, 1993 and 2010 heralded considerable elements regarding the architectural ethos of Trabzon in terms of the gender perception of the profession and the sense of belonging to the city. The study is significant since it analyzes a 50-year period of the profession in Trabzon in terms of architectural ethos and concerning both Turkey and Trabzon cases, and also, it presents a considerable amount of quantitative data regarding the city.

Keywords: Architect; Organisation; The Chamber of Architects; Quantitative Analysis; Trabzon.

1. Giriş

19. yüzyıl Osmanlı'sında mimarın konumu, çalışma biçimi ve saygınlık düzeyi net tanımlarla ifade edilemez bir durumdadır¹. Söz konusu süreçte mimarlık; kalfa, müteahhit, işçi gibi inşa aktörlerinin yaptığı her türlü inşai faaliyeti kapsamaktadır. Hatta mimar kalfa ile eşdeğer bile görülebilmekte ve dönem kayıtlarında mimar adının başında "kalfa" unvanının kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı'nın son dönemlerinde netleşmemiş meslek alanı tanımı² doğrultusunda mimarın bir meslek odası veya derneği oluşturma girişimlerinin sonuçlanmadığı söz konusu çabanın ancak 20. yüzyıl başlarında karşılık bulabildiği görülmektedir³. 20. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı kuramcıları mesleklemeye akademik bir çerçevede yaklaşmışlar, 1908 Jön Türk Devrimi ile anayasal bir hükümetin kuruluşu özgürlükçü liberal bir sosyal ortam hazırlamış, söz konusu ortamda yeni siyasi partiler ve derneklerin kurulduğu, lonca sisteminin kaldırıldığı, monarşinin yerini demokratik yönetim sistemine bırakmaya başladığı görülmüştür. 1909 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu ile yeni derneklerin kurulmasına fırsat tanınmış, mesleki örgütlenme girişimleri de bu doğrultuda artış göstermiştir. Söz konusu ortamda, Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti ilk örgütlenme hareketlerinden birini oluşturması bakımından önem teşkil etmektedir⁴. Cemiyetin, ülkenin içinde bulunduğu koşullar doğrultusunda 1919 yılında yeniden kurulması gerek-miştir ve 1922 yılına kadar faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir⁵.

¹ Uğur Tanyeli, "Türkiye'de Mimari Modernleşmenin Büyük Dönemeci (1900-1930)", *Arredamento Mimarlık*, İstanbul 1998, S: 10, s. 64-67.

² Oya Şenyurt, *Türkiye'de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Y.T.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2006.

³ Tanyeli, *a.g.m.*, s. 64-67.

⁴ Gülsüm Baydar, "Meslekleşmenin Kurucu Öğeleri", *Osmanlı-Türk Mimarlarında Meslekleşme*, (ed.) Arif Şentek, Mimarlar Odası Yayınları, Ankara 2012, s. 57.

⁵ Feza Günergun, "Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri", *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu Kitapçığı*, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s. 172.

Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte 1924 Anayasasında dernek kurma özgürlüğü yasal olarak tanınmış, aynı çatı altında örgütlenen kimi mimar ve mühendisler, mesleklerine ait bağımsız örgütlerin kurulması gerekliliğini savunmuşlardır⁶. Bunun yanında, 1927 yılında çıkarılan 1035 sayılı Mühendislik ve Mimarlık Hakkında Kanun, mühendislik ve mimarlık meslekleri bağlamında oluşturulan ilk düzenleme olması bakımından önem teşkil etmektedir⁷. Mühendislik ve mimarlık mesleklerinin yetkinlik alanlarına dair yapılan bu düzenleme, mesleğin profesyonel aktörleri tarafından yapılmasının önünü açarken meslek hakları konusunda yapılan ilk çalışma olması bakımından önemli bir adımı oluşturmaktadır. Söz konusu yasal ortamın oluşturduğu fırsatlar neticesinde, Türk mimarların biri Ankara’da biri İstanbul’da olmak üzere iki farklı örgüt oluşturduğu gözlemlenmektedir. Bunlar, temeli Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Birliği’ne dayanan 18 Şubat 1927’de Ankara’da kurulan Türk Mimarlar Cemiyeti ve 9 Mart 1927’de kurulan Güzel Sanatlar Birliği Mimari Şubesi’dir. Güzel Sanatlar Birliği Mimari Şubesi tarafından Türk Mimarlar Cemiyeti İstanbul Şubesi kurulmuş, 1939 yılında Türk Yüksek Mimarlar Birliği adını almıştır⁸. Ankara merkezli, İstanbul şubeli olarak faaliyetlerini yürüten örgüt, 1965 yılından itibaren “Mimarlar Derneği 1927” adı ile Ankara’da etkinliklerine devam etmektedir⁹.

Dönemin mimarlık yayınları incelendiğinde, 1930’lardan önce Türkiye’de mimarlık örgütlenmesinin dernek statüsünden koparılıp bir meslek odası biçiminde örgütlenmesi fikrinin oluştuğu ve biçimlenmeye başladığı görülmektedir. Mimar Dergisi’nin 1931’de yayımlanan ilk sayısında geçen, “Mimari odaları kanunu ihzar¹⁰ komisyonu mesaisini bitirmek üzeredir.” ibaresi mimarlık mesleğine özerk bir oda teşkilatlanmasının kurgulanmaya çalışıldığının bir göstergesidir¹¹. Bunun yanı sıra, 1935 yılı Arkitekt Dergisinin birçok sayısında, mimarlar odası oluşturulması fikri tartışılmıştır ve Mimarlar Odasının Yüksek Mimarlar Birliğinden farklı olarak mimar aktörün hak ve görev tanımlarının belirlenmesi ve mimarlık pratiğinin denetim altına alınması konularında da düzenlemeler yapacağı belirtilmiştir¹². Mimarlar Birliği’nin mesleki hak ve yükümlülükler dâhilinde yetersiz kalması, daha yetkin bir topluluk oluşturmak bağlamında mimarların ortak bir kararda buluşmalarına zemin hazırlamıştır. Mühendisler Birliği’nin Mimarlar Birliği ile ortak bir oluşum içerisine girmeyi teklif etmelerine karşın mimarlar, birbiriyle ilişkili ancak bağımsız odalar şeklinde yapılaşmayı savunmuşlardır. Bu bağlamda, 1937 yılında,

⁶ Çetin Ünalın, *Cumhuriyet Mimarlığının Kuruluşu ve Kurumlaşması Sürecinde Türk Mimarlar Cemiyeti’nden Mimarlar Derneği 1927’ye*, Mimarlar Derneği 1927, Ankara 2002.

⁷ Kaya Güvenç, *Yasaların İçinden TMMOB’nin Öyküsü*, Ankara 2006, s. 18.

⁸ 1936 yılında çıkarılan 3077 sayılı, “Mühendislik ve Mimarlık Hakkındaki 1035 sayılı Kanuna Ek Kanun” düzenlemesi ile mühendis ve mimarlara mezun olduklarında yüksek mühendis/mimar unvanının verilmesi kararlaştırılmıştır.

⁹ Ünalın, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰ Hazırlama.

¹¹ “Mimarlık Haberleri“, *Mimar*, S: 1, 1931, s. 27.

¹² İlker Özdel, “Türkiye’de Mimarlık Dergiciliği’nin 70 Yılı: Mesleki Örgütlenme Ortamı Olarak Mimarlık Dergileri”, *Mimarlık*, S: 300, İstanbul 2001, s. 29-33.

İstanbul'daki Mimarlar Odası yapılaşması çalışmaları sürerken, Ankara'da oda kurulması üzerine ilk çalışmaların başladığı görülmektedir¹³.

1941 yılı *Arkitekt Dergisi*'nde yayımlanan "Yüksek Mühendislik ve Yüksek Mimarlık Kanunu Projesi Münasebetile" başlıklı yazıda, 1927 yılında çıkarılan 1035 sayılı kanunun yetersiz kaldığı ve yeni bir kanun planlaması içinde bulunduğu belirtilmektedir¹⁴. 1948'de Türkiye'de ilk kez gerçekleştirilen Yapı Kongresi, odaların yetkileri üzerine bir tartışma ortamı yaratmış olması bakımından öneme sahiptir. Odalar kanununun çıkarılması bakımından, 1. Yapı Kongresinin önemli etkileri olduğu düşünülmektedir¹⁵. Türkiye'de mimarlık örgütlerinin Osmanlı'dan günümüze kronolojik bir dizimi Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Türkiye'de mimarlık örgütlerinin kronolojik sıralaması

Kuruluş yılı	Mimarlık örgütü
1908	Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti
1919	Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin yeniden kuruluşu
1925	Türk Mühendis ve Mimar Cemiyeti
1927	Türk Mimarlar Cemiyeti-Ankara ¹⁶
1927	Güzel Sanatlar Birliği-İstanbul
1934	Türk Mimarlar Cemiyeti-İstanbul Şubesi
1939	Türk Yüksek Mimarlar Birliği
1954	TMMOB (Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği)
1954	Mimarlar Odası
1965	Türk Mimarlar Derneği
1973	Mimarlar Derneği 1927
1980	Türk Müşavir Mühendisler ve Mimarlar Birliği ¹⁷
1987	Türk Serbest Mimarlar Derneği ¹⁸
1998	İstanbul Serbest Mimarlar Derneği
2003	İzmir Serbest Mimarlar Derneği

¹³ Nizamettin Doğu, "Mimarlar Derneği, Doğuşu, Oluşu, Bugünü", *Mimarlık*, S: 4, 1967, s. 30-31.

¹⁴ "Yüksek Mühendislik ve Yüksek Mimarlık Kanunu Projesi Münasebetile", *Arkitekt*, S: 3-4, 1941, 89-97.

¹⁵ Zeki Sayar, "1'inci Türk Yapı Kongresinden Beklediklerimiz", *Arkitekt*, S: 1-2, 1948, s. 3-4.

¹⁶ Türk Mimarlar Cemiyeti, 1939 yılında Türk Yüksek Mimarlar Birliği, 1965'te Türk Mimarlar Derneği adını almış, 1973'ten beri Mimarlar Derneği 1927 adı altında faaliyet yürütmektedir (<http://www.md1927.org.tr/tarihçe> (Erişim: 2 Mayıs 2018)).

¹⁷ Türk Müşavir Mühendisler ve Mimarlar Birliği, bağımsız müşavirlik hizmeti veren mühendis ve mimarların temsilcisi bir dernek niteliğindedir (http://www.tmmmb.org.tr/e.php?e=11_hakkimizda (Erişim: 2 Mayıs 2018)).

¹⁸ 60 serbest mimar tarafından 1987 yılında kurulan Türk Serbest Mimarlar Derneği'ne bağlı olarak 1998 yılında İstanbul Serbest Mimarlar Derneği Şubesi kurulmuştur. Şube, 2002 yılından itibaren bağımsız bir dernek olarak faaliyetlerini yürütmektedir (<http://www.tsm.org.tr/TR,1/hakkimizda.html> ve <http://ismd.org.tr/kurumsal/tarihce/> (Erişim: 2 Mayıs 2018)). İzmir Serbest Mimarlar Derneği de 2003 yılında Türk Serbest Mimarlar Derneğinden ayrılmış, bağımsız bir dernek olarak çalışmalarını devam ettirmektedir (<http://www.izmir-sm.org.tr/Sayfa/2/Tarihce> (Erişim: 2 Mayıs 2018)).

2005
2011Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği¹⁹
Herkes İçin Mimarlık Derneği²⁰

2. TMMOB ve Mimarlar Odası

Mimar ve mühendislerin uzun yıllar süren çabaları doğrultusunda 18 Ekim 1954 tarihinde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde yapılan genel kurul toplantısı ile Türk Mühendis ve Mimarlar Birliği (TMMOB) resmi olarak kurulmuştur²¹. Kurucu umumi heyet, TMMOB'a bağlı 10 odanın kurulmasını uygun görmüştür. Bunlardan bir tanesi de, merkezi İstanbul olmak üzere kurulması kararlaştırılan Mimarlar Odası olmuştur²².

2018 yılı kayıtlarına göre, TMMOB'ye bağlı 26 adet Mimarlar Odası Şubesi ve bu şubelere bağlı olarak da 85 adet temsilcilik ve 49 adet oda temsilcisi bulunmaktadır²³. Tablo 2 ve Tablo 3'te Türkiye'deki Mimarlar Odası şubeleri, etkinlik alanı içinde bulunan iller ve temsilcilikler gösterilmektedir.

Tablo 2. Türkiye'de Mimarlar Odası Şubeleri ve Etkinlik Alanı İçinde Bulunan İller²⁴

Mimarlar Odası Şubeleri	Etkinlik alanı içinde bulunan iller
İstanbul	Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Yalova
Ankara	Bolu, Düzce, Zonguldak, Karabük, Bartın, Çankırı, Kastamonu, Çorum, Kırıkkale, Kırşehir, Nevşehir, Yozgat, Sivas, Erzincan, Tunceli
İzmir	Aydın, Manisa, Uşak
Bursa	Bilecik, Kütahya
Antalya	Burdur, Isparta
Kocaeli	Sakarya
Konya	Afyon, Karaman, Aksaray, Niğde
Adana	Osmaniye
Gaziantep	Adıyaman, Şanlıurfa, Kilis

¹⁹ 2002 yılında "Tüm Mühendisler Birliği" adı ile kurulan derneğin adı 2005 yılında "Türk Dünyası Mühendisler ve Mimarlar Birliği" olarak değiştirilmiştir (http://www.tdmmb.org.tr/?page_id=7019) (Erişim: 2 Mayıs 2018).

²⁰ Herkes İçin Mimarlık Derneği Türkiye'deki sosyal problemlerin gündeme getirilmesi ve mimari çözümler bulunması amacıyla 2011 yılında kurulmuş bir dernektir (<http://herkesicinmimarlik.org/>) (Erişim: 2 Mayıs 2018).

²¹ N. Müge Cengizkan, "Mimarlar Odası ve Türkiye Mimarlık Ortamına Katkıları", *Türk Kütüphaneciliği*, C: 23, S: 4, 2009, s. 907-919.

²² Ünalın, a.g.e., s. 62.

²³ Mimarlar Odası örgüt yapısı en üst kademededen en alt kademeye kadar Genel Kurul, Merkez Yönetim Kurulu, Onur Kurulu, Denetleme Kurulu, Çalışma Birimleri, Şubeler, Temsilcilikler ve Oda Temsilcilerinden oluşmaktadır. "Türkiye'de Mimarlık 2009", (ed.), Bülent Tuna TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, Ankara 2009, s. 51-53.

²⁴ Kaynaktan alınan veriler üzerinden biçimlendirilmiştir. http://mo.org.tr/index.cfm?sayfa=belge&sub=detail&bid=41&MID=41&recid=4462%20&1534-D83A_1933715A=5da5e6dd5508ed164de087d053999f52e5085b11,%2021%20Nisan%202015. (Erişim: 26 Mart 2018.)

Diyarbakır	Bingöl, Batman, Mardin, Siirt, Şırnak
Van	Hakkari, Bitlis, Muş, Ağrı, Iğdır, Kars, Erzurum, Ardahan
Samsun	Amasya, Tokat, Sinop
Trabzon	Gümüşhane, Rize, Bayburt, Artvin.
<hr/>	
Balıkesir, Çanakkale, Denizli, Elazığ, Eskişehir, Giresun, Hatay, Kayseri, Malatya, Mersin, Muğla, Ordu, Kahramanmaraş*	

Tablo 3. Türkiye’de Mimarlar Odası şubeleri, temsilcilikler ve oda temsilcileri²⁵

Mimarlar Odası Şubeleri	Etkinlik Alanı İçinde Bulunan Temsilcilikler
İstanbul	Anadolu 1. BKBT (Büyükkent Bölge Temsilciliği) (Kadıköy), Anadolu 2. BKBT (Kartal), Trakya BKBT (Bakırköy), Çerkezköy, Çorlu, Edirne, Keşan, Kırklareli, Lüleburgaz, Tekirdağ, Yalova, Şarköy(O.T.) ²⁶ , Malkara(O.T.), Silivri(O.T.)
Ankara	Bartın, Bolu, Çaycuma, Çorum, Düzce, Erzincan, Karadeniz Ereğli, Karabük, Kastamonu, Kırşehir, Nevşehir, Yozgat, Sivas, Zonguldak, Çankırı(O.T.), Tunceli(O.T.), Devrek(O.T.), Kırıkkale(O.T.), Tosya(O.T.)
İzmir	Akhisar, Aydın, Çeşme, Didim, Dikili, Kuşadası, Manisa, Nazilli, Ödemiş, Salihli, Turgutlu, Uşak, Alaşehir(O.T.), Aliğa(O.T.), Bergama(O.T.), Selçuk(O.T.), Tire(O.T.), Torbalı(O.T.), Soma(O.T.), Söke(O.T.), Menemen(O.T.)
Balıkesir	Ayvalık, Altınoluk, Bandırma, Burhaniye, Edremit, Erdek (O.T.), Gönen(O.T.)
Bursa	Gemlik, İnegöl, Mudanya, Bilecik, Kütahya, Tavşanlı(O.T.), Simav(O.T.)
Kocaeli	Sakarya, Gebze
Antalya	Alanya, Burdur, Isparta, Manavgat, Serik, Bucak (O.T.), Finike (O.T.), Gazipaşa(O.T.), Gölhisar(O.T.), Kumluca(O.T.), Kaş(O.T.), Kalkan(O.T.), Döşemealtı(O.T.)
Konya	Afyon, Aksaray, Karaman, Niğde, Akşehir, Ereğli, Emirdağ(O.T.), Kulu(O.T.), Sandıklı(O.T.), Beyşehir(O.T.)
Adana	Osmaniye, Ceyhan(O.T.), Kadirli(O.T.), Kozan(O.T.), Afşin(O.T.)
Gaziantep	Adıyaman, Şanlıurfa
Diyarbakır	Batman, Mardin, Şırnak(O.T.)
Van	Iğdır, Kars, Erzurum, Hakkari(O.T.), Bitlis(O.T.), Muş(O.T.), Ağrı(O.T.)
Samsun	Amasya, Tokat, Sinop
Trabzon	Rize, Artvin (O.T.), Artvin Kıyıboyu (O.T.)
Çanakkale	Biga, Gelibolu, Çan (O.T.), Küçükkuyu (O.T.)

* Etkinlik alanı bulunmayan, yalnızca kendi il sınırlarından sorumlu olan şubelerdir.

²⁵ Kaynaktan alınan veriler üzerinden biçimlendirilmiştir.<http://mo.org.tr/index.cfm?sayfa=belge&sub=detail&bid=41&MID=41&recid=4463>. (Erişim: 26 Mart 2018)²⁶ Çalışmada, Oda Temsilciliği kısaca “O.T.” şeklinde ifade edilmiştir.

Hatay	İskenderun, Samandağ (O.T.), Kırıkhan (O.T.)
Mersin	Anamur, Silifke, Tarsus
Muğla	Bodrum, Datça, Fethiye, Marmaris, Milas, Ortaca
Ordu	Fatsa, Ünye (O.T.)
Kahramanmaraş	Elbistan (O.T.)

Denizli, Elazığ, Eskişehir, Giresun, Kayseri, Malatya*

2.1. Trabzon Mimarlar Odası

1970 yılında Trabzon Mimarlar Odası temsilciliği kurulmuştur²⁷. 1980 sonrasında büyük şehirler dışındaki illerde şubeler kurulmuş, Mimarlar Odası genel kurulu, daha sistematik, bütüncül çalışılması ve bu sayede odanın faaliyet alanının genişlemesi amacı ile Karadeniz, Doğu, Güneydoğu bölgesindeki mimarları, şube oluşturmaları doğrultusunda teşvik etmiştir²⁸. Söz konusu çalışmalar, Trabzon Mimarlar Odası Şubesi'nin kuruluşunda da etkili olmuştur²⁹.

Tablo 4. Kuruluşundan günümüze Trabzon Mimarlar Odası yönetim kurulu üyeleri

Tarih	Mimar ve TMO ³⁰ Görevi
28 Nisan 1987 (Kurucu Kurul Üyeleri) ³¹	Mehmet Ali Yardımoğlu Sezgin Atasoy Lütfü Altun Bekir Gerçek Mustafa Kandil
19 Haziran 1987 ³²	Mehmet Ali Yardımoğlu (Şube Başkanı) Taşkın Özer (Şube Başkan Yardımcısı) Bekir Gerçek (Yazman Üye) Sezgin Atasoy (Sayman Üye) Ayhan Usta (Üye)
29 Şubat 1988 ³³	Bekir Gerçek (Şube Başkanı)

* Etkinlik alanı içerisinde temsilcilik bulunmayan şubelerdir.

²⁷ Kentin coğrafik, tarihi ve sosyo ekonomik girdileri yanında kentte bir üniversitenin bulunması dolayısıyla örgüt yapısını geliştirmiş, inşaat, makine, elektrik ve har-ita mühendislerinin de örgütlenmesine ön ayak olmuştur. "Oda'dan", *Mimarlık*, S: 223, 1987, s. 26.

²⁸ E. Omacan, "Oda'dan", *Mimarlık*, S: 219, 1985, s. 8.

²⁹ Trabzon Mimarlar Odası Temsilciliği, şube olmak adına genel kurula başvurmuş ve *Mimarlık Dergisi*'nin 86/1 sayısında söz konusu durum; "...şube olma gayretlerine, Trabzon Temsilciliği'nden yanıt gelmiş, bu temsilcilik çevresi, kurul üyeleri tarafından incelenerek Oda eylemleri açısından zengin bir ortamın olduğu görülmüştür. Trabzon Temsilciliğimizin isteği kurulumuz tarafından oybirliğiyle uygun görülerek Olağanüstü Genel Kurul'un gündemine alınmıştır." şeklinde ifade edilmiştir. Omacan, "Oda'dan", *Mimarlık*, S: 220, 1986, s. 12.

³⁰ Çalışmada, Trabzon Mimarlar Odası kısaca "TMO" şeklinde ifade edilmiştir.

³¹ *TMO Karar Defterleri*, 1987a. "Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı", 28 Nisan 1987.

³² *TMO Karar Defterleri*, 1987b. "Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı", 19 Haziran 1987.

1 Mart 2006 ³⁴	M. Salih Akyüz (Yönetim Kurulu Başkanı)
1 Mart 2012 ³⁵	Sayim Adanur (Yönetim Kurulu Başkanı)
Şubat 2016 ³⁶	Gürol Ustaömeroğlu (Yönetim Kurulu Başkanı)

18-19 Nisan 1987 tarihinde Bursa'da gerçekleştirilen Olağanüstü Genel Kurul'da Mimarlar Odası Trabzon Şubesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Bu durumda Trabzon şubesi; Ankara, İstanbul, İzmir, Antalya ve Bursa'dan sonra Türkiye'de kurulan 6. Mimarlar Odası şubesi olmuştur³⁷. Türkiye'nin 5 önemli büyük şehirden sonra Trabzon kentinde Mimarlar Odası şubesinin kurulmuş olması, kentte mimarlık aktivitesinin boyutları ve mimarların kenti ve mesleklerini sahiplenmeleri bakımından önemli bir gösterge olarak nitelendirilebilmektedir.

Trabzon Mimarlar Odası Şubesi verileri bağlamında yapılan bu çalışma, odaya kayıt yaptıran mimar sayıları, cinsiyetleri ve mezun oldukları okullar üzerinden kantitatif bir analiz ve bir Trabzon kenti mimarlık ortamı okuması yapmayı amaçlamaktadır. Çalışma, elde edilen grafikler aracılığıyla Türkiye'de ve Trabzon'da gözlemlenen kritik noktaların söz konusu irdelemeye etki noktalarının saptanması ve değerlendirilmesi üzerine kurgulanmıştır.

3. Çalışmanın Yöntemi

Kantitatif analiz, örneklerdeki (örneklem alanlarındaki) çeşitli maddelerin miktarlarının belirlenmesiyle ilgilenmektedir³⁸. Maddelerin oluştuğu bileşenlerin hangi oranlarda bulunduğu araştırma yöntemi olan kantitatif analiz yöntemi³⁹, bu çalışmada madde olarak Trabzon Mimarlar Odası'na kayıt yaptıran mimarlar, bileşenler olarak ise kayıt yılları, cinsiyet dağılımları ve mezun oldukları okulları belirlemiş ve irdelenmiştir. Söz konusu yöntem, özellikle kimya, tıp gibi sağlık ve fen bilimlerinin kullanım alanlarından birini oluşturmasına rağmen bu çalışmada arşiv belgelerinden elde edilen verilerin tek tek sayılması ve sayısal verilerinin oluşturulması biçiminde kullanılmıştır. Ayrıca, çalışmanın bir sonraki aşamasında bu çalışmanın bir diğer yöntemi olarak kalitatif analiz yöntemi kullanılmıştır. Kalitatif analiz, maddenin oluşturduğu bileşenleri ortaya çıkarmak için kullanılan bir analiz yöntemidir⁴⁰. Söz konusu yöntem bu çalışma bağlamında, kantitatif analiz sonucu elde edilen sayısal verilerin Türkiye coğrafyası ve Trabzon kenti dinamikleri bağlamında irdelenmesi sürecini oluşturmaktadır.

Trabzon Mimarlar Odası Şubesi üye kayıt defterleri ve arşiv kayıtları irdelenerek, odaya ilk kaydın yapıldığı yıl olan 1963 yılından, tez çalışmasının üst

³³ *TMO Karar Defterleri*, "Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı", 29 Şubat 1988.

³⁴ *TMO Karar Defterleri*, "Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı", 1 Mart 2006.

³⁵ *TMO Karar Defterleri*, "Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı", 1 Mart 2012.

³⁶ *TMO Çalışma Raporu* (Şubat 2016-Şubat 2018).

³⁷ Anonim, *a.g.m.*, s. 26.

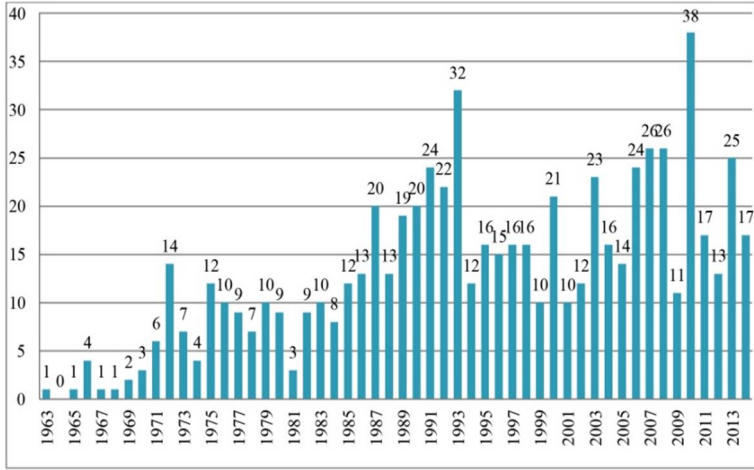
³⁸ Willis Conway Pierce-Edward Lauth Haenisch-Donald Turner Sawyer, *Quantitative Analysis*, New York 1958, s. 1.

³⁹ Turgut Gündüz, *Kantitatif Analiz Ders Kitabı*, Bilge Yayıncılık. Ankara 1990, s. 1.

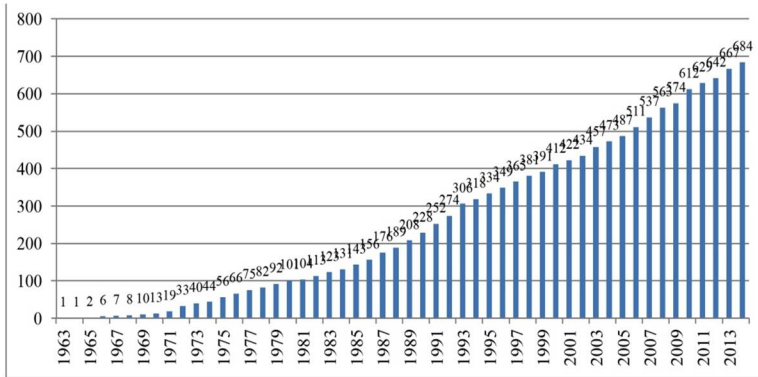
⁴⁰ Gündüz, *a.g.e.*, s. 1.

sınırını oluşturan 2014 yılı Temmuz ayına kadar sayısal verilerin bir dökümü oluşturulmuştur. Yıllara göre kayıt yaptıran ve toplam mimar sayısı, yıllara göre kayıt yaptıran ve kayıtlı mimarların cinsiyet dağılımı ve kayıt yıllarına göre mimarların mezun oldukları okullara ait grafikler çıkarılmıştır.

4. Değerlendirmeler

Şekil 1. Kayıt Yıllarına Göre Trabzon Mimarlar Odasına Kayıt Yaptıran Mimar Sayısı Grafiği⁴¹

Şekil 2. Kayıt Yıllarına Göre Trabzon Mimarlar Odasına Kayıtlı Toplam Mimar Sayısı Grafiği⁴²

⁴¹ Bahar Küçük, *Mimarlığın Aktörleri: Trabzon (1970-2014)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015, s. 88.

⁴² Küçük, *a.g.t.*, s. 89.

4.1. Şekil 1 ve Şekil 2'nin Değerlendirmesi

1971-1980 yılları arasında Trabzon Mimarlar Odası temsilciliğine kayıtlı mimar sayısı (88 kişi), 1963-1970 sürecindeki kayıtlı üye sayısından (13 kişi) yaklaşık %577 oranında artış göstermiştir. Söz konusu artışta, Trabzon'da ilk serbest mimarlık bürolarının kuruluşunun (1966 sonrası) ve 1968 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi Mimarlık Bölümü'nün ilk mezunlarını vermiş olmasının ve 1970 yılında Trabzon Mimarlar Odası Temsilciliğinin kurulmuş olmasının önemli bir payı olduğu düşünülebilir. 1981 yılındaki kayıtlı mimar sayısında gözlemlenen düşüş, dönemin siyasi koşullarının (1980 ihtilali) ve öğrenci ayaklanmalarının periferideki yansımalarının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. 1983 yılında TMMOB Kanununda yapılan değişiklik ile kamuda çalışan mühendis ve mimarların odaya kayıt yaptırmaya zorunluluğunun kaldırılmış olmasına⁴³ rağmen bu yıldan sonra kayıtlı mimar sayısında bir düşüş gözlemlenmemiştir. Söz konusu durum, dönemin okul ve mezun sayılarındaki artışın ve kamuda görev yapan mimarların halen odaya kayıt yaptırdıklarının bir göstergesi olarak yorumlanabilmektedir. 1993 yılı, irdelemenin yapıldığı 1963-2014 sürecinde ikinci en fazla kaydın yapıldığı yıl olarak görülmektedir. 1992-1993 yıllarının aynı zamanda kadın üyelerin en fazla kayıt yaptırdığı yıllar olması, söz konusu artışta önemli bir etken olarak okunabilmektedir (Bkz. Şekil 3). 2000-2014 sürecinde en az üye kaydının 2001 ve 2009 yıllarında yapıldığı görülmektedir. Dünya çapında önemli ekonomik krizlerin gerçekleştiği 2001 ve 2008 yıllarında yapı sektöründeki durağanlık, dolaylı olarak mimari etkinliğe de yansımış ve üye sayısında düşüşü beraberinde getirmiştir⁴⁴. 1963-2014 süreci göz önünde bulundurulduğunda, 2010 yılında en fazla üye kaydının gerçekleştiği görülmektedir. Söz konusu durum, devlet ideolojisinin bir getirisi olarak konut sektöründe yaşanan üretim patlamasının mimarlık ortamındaki hareketliliği beraberinde getirmesinin sonucu olarak değerlendirilebilmektedir⁴⁵. Trabzon Mimarlar Odası şubesinin kurulduğu 1987 yılından 1995 yılına kadar yüksek ivmeyle artan üye sayısında, 1995 yılından 2014 yılına kadar daha düşük ivmeli bir artış görülmektedir. Özellikle 2000'li yıllardan sonra mimarlık bölümleri sayılarında ve kontenjanlarındaki artış göz önünde bulundurulduğunda^{46,47} söz konusu durum, mimarların Trabzon kenti dışındaki şehirlerde aktif görev aldıkları, mesleği serbest piyasada icra etmeyen devlet memuru mimarların odaya kayıt yaptırmadıkları, mezun mimarların Mimarlar Odasına kayıt yaptırmaya oranlarının düştüğü şeklinde yorumlanabilir.

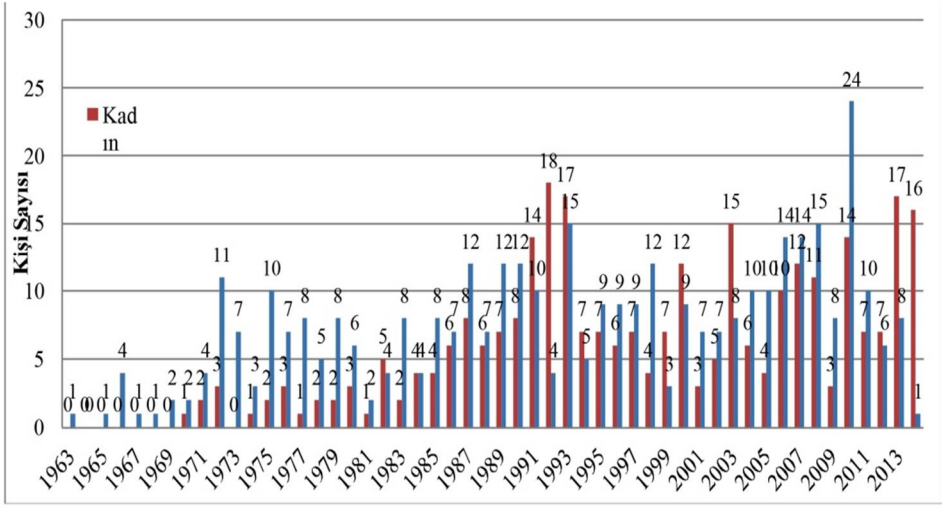
⁴³ *Resmi Gazete*, "Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Kanununda Değişiklik Yapan KHK", No: 18167, 1983.

⁴⁴ 2008 yılı ekonomik krizin mimarlık ortamına etkileri konusunda bkz.; Anonim, 2009.

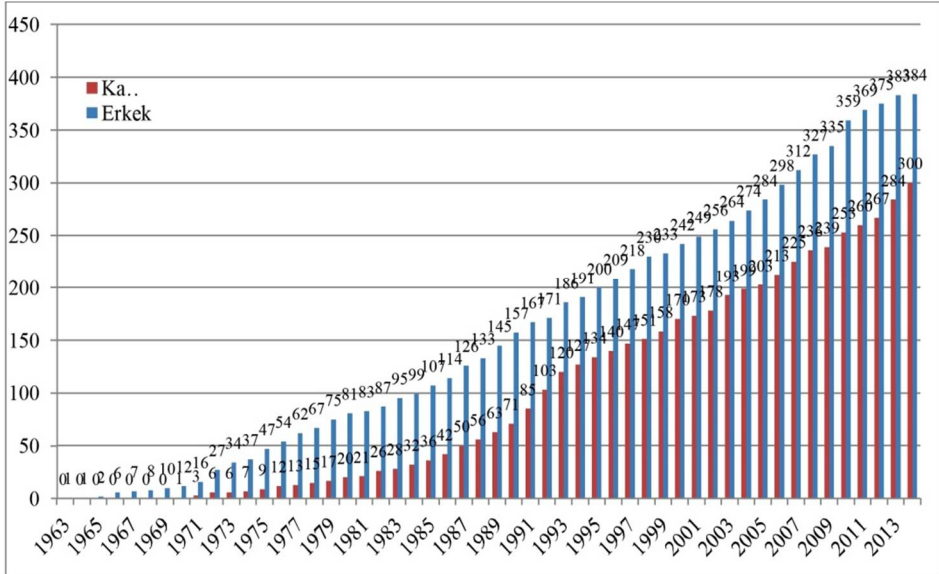
⁴⁵ Söz konusu süreci, TOKİ süreci üzerinden değerlendiren bir makale için bkz., Aysev Deneç Evren, "Türkiye kentlerinin mekânsal üretiminde TOKİ etkisi", *Mimarlık*, S: 378, 2014.

⁴⁶ Konuyla İlgili Bir Çalışma; Eti Akyüz Levi-Nilay Coşgun-Özlem Erdoğan Erkarlan, "Türkiye'de Mimarlık Eğitimine Niceliksel Bir Bakış", *Mimarlık*, S: 381, 2015.

⁴⁷ Konuyla ilgili bir başka değerlendirme için bkz. Bahar Karakaş, "Türkiye'de Mimarlık Okullarının Tarihsel Serüveni Üzerine", *Mimarlık Dekorasyon*, S: 266, 2017, s. 28-30.

Şekil 3. Kayıt Yıllarına Göre Trabzon Mimarlar Odasına Kayıt Yaptıran Mimarların Cinsiyet Dağılımı Grafiği⁴⁸

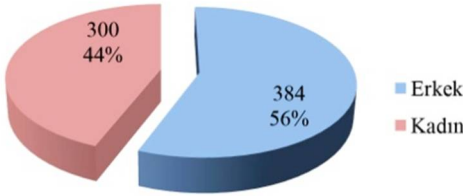
Şekil 4. Kayıt Yıllarına Göre Trabzon Mimarlar Odasına Kayıtlı Mimarların Toplam Cinsiyet Dağılımı Grafiği⁴⁹

⁴⁸ Küçük, a.g.t., s. 93.

⁴⁹ Küçük, a.g.t., s. 94.

4.2. Şekil 3 ve Şekil 4'ün Değerlendirmesi

Trabzon kentinde Mimarlar Odası'na ilk kadın üyenin 1970 yılında kayıt yaptırdığı görülmektedir. Söz konusu durum, 1970'e kadar kentteki mimarlık aktivitesinde erkek mimarların ön planda olduğu, mimarlık bölümlerinde kadın öğrencilerin erkeklerden sayıca daha az oldukları şeklinde değerlendirilebilir. 1985 yılından 1993 yılına kadar kayıtlı kadın mimar sayısında ivmeli bir artış gözlemlenmektedir. Ayrıca, 1990'lara kadar odaya kayıt yaptıran kadın mimar sayısının erkek mimar sayısına eşit veya ondan daha az olduğu gözlemlenirken, 1990-1994 yılları arasında açık bir farkla erkek mimar sayısından fazla oldukları görülmektedir. Söz konusu durum, kentte kadın mimarların mesleğe daha fazla

Şekil 5. 2014 Temmuz ayı sonu verilerine göre Trabzon Mimarlar Odası Şubesine kayıtlı mimarların cinsiyet dağılımı

rağbet gösterdikleri, serbest çalışma ortamında daha aktif bir rol oynadıkları ve kentte mimarlık mesleğine dair cinsiyet algısının kadın kimliği üzerinden oluşmaya başladığı düşüncesini akıllara⁵⁰ getirmektedir⁵¹. 1990 yılından sonra birçok yılda, kayıt yaptıran kadın mimar sayısı erkek mimar sayısından fazla görülmesine rağmen toplam sayı değerlendirildiğinde kayıtlı erkek üye sayısının kadın üye sayısından fazla olduğu okunabilmektedir. 2010 yılı, odaya en

fazla kaydın yapıldığı, aynı zamanda kayıt yaptıran erkek mimar sayısının en yüksek olduğu yıl olması bakımından önemli bir noktayı işaret etmektedir. Söz konusu durum, devletin konut üretimini teşvik edici uygulamalarının mimarlık ortamında üretimin artışı ile beraberinde mesleğe olan talebi artırmıştır bağıntısını oluşturmaya olanak tanımaktadır. Söz konusu durum, dönemin inşa faaliyetlerinin artışa geçtiği bir süreçte⁵² erkek mimarların Trabzon kenti mimarlık ortamında daha fazla etkinlik gösterdiği biçiminde okunabilir. Kayıt yaptıran erkek mimar aktör sayısındaki artış, Trabzon kentinin en önemli inşaat aktivitesi olan konut üretiminin kentte çoğunlukla erkek aktörler üzerinden yürüdüğünün de bir göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir.

⁵⁰ Söz konusu değerlendirme için bkz. Küçük, *a.g.e.*, 2015, s. 228 ve 256.

⁵¹ Konuyla ilgili ülke genelinde kadın kimliği ile mimarlık mesleği arasındaki ilişkiyi sorgulayan bir çalışma için bkz. Çimen Bayar, "Kadın Mimarlarımızın Konumu", *Mimarlık*, S: 235, 1989, s. 52-54.

⁵² Rana Eşkinat-Filiz Tepecik "İnşaat Sektörüne Küresel Bir Bakış", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 14, S:1, 2012, s. 33.

	Abant İzzet Baysal Ü.	Azerbaycan M.I.Ü.	Balkesir Ü.	Beykent Ü.	Dicle Ü.	Doğu Akdeniz Ü.	Doğuş Ü.	Dokuz Eylül Ü.	Ereğyes Ü.	Eskişehir Osmangazi Ü.	FHS-Des Saarlandes	FHS- Dortmund	FHS- Mainz	Gazi Üniversitesi	Girne Amerikan Ü.	Haliç Ü.	I.T.Ü.	İstanbul Aydın Ü.	İstanbul Kültür Ü.	Karadeniz Teknik Üniversitesi	Kazak D.M.I.A.	Lefke Avrupa Ü.	Maltepe Ü.	Minar Sinan Ü. (M.S.G.S.Ü)	Moldova T.Ü.	O.D.T.Ü.	Süleyman Demirel Ü.	Selçuk Ü.	Siigen G.H.S.Ü.	Trakya Ü.	Uludağ Ü.	Uluslararası Amerikan Ü.	Uluslararası Kıbrıs Ü.	Yakın Doğu Ü.	Yaşar Ü.	Yeditepe Ü.	Y.T.Ü.		
1963																																							
1964																																							
1965																																							
1966																																							
1967																																							1
1968																																							
1969																																							
1970																																							
1971																																							
1972																																							
1973																																							
1974																																							
1975																																							
1976																																							
1977																																							
1978																																							
1979																																							
1980																																							
1981																																							
1982																																							
1983																																							
1984																																							
1985																																							
1986																																							
1987																																							
1988																																							
1989																																							
1990																																							
1991																																							
1992																																							
1993																																							
1994																																							
1995																																							
1996																																							
1997																																							
1998																																							
1999																																							
2000																																							
2001																																							
2002																																							
2003																																							
2004																																							
2005																																							
2006																																							
2007																																							
2008																																							
2009																																							
2010																																							
2011																																							
2012																																							
2013																																							
2014																																							
Toplam	1	6	4	2	3	4	1	1	4	4	0	1	1	15	2	3	25	2	4	518	1	3	1	16	2	2	3	5	1	13	3	2	3	6	1	3	21		

Şekil 6. Kayıt Yıllarına Göre Trabzon Mimarlar Odasına Kayıtlı Mimarların Mezun Oldukları Okullar Grafiği⁵³

⁵³ Küçük, a.g.t., s. 98.

4.3. Şekil 6'nın Değerlendirmesi

Türkiye genelinde devlet mimarlık okulu sayıları incelendiğinde, 1963-1980 yılları arasında ülkede 9 tane, 1980-2000 yılları arasında 20 tane, 2000-2014 yılları arasında 48 tane mimarlık bölümünün bulunduğu görülmektedir⁵⁴. Şekil 6'da, 1980'e kadar Trabzon Mimarlar Odası'na kayıtlı üyelerin başta KTÜ olmak üzere, çoğunlukla İTÜ, YTÜ, Mimar Sinan ve Gazi Üniversitesi mezunu oldukları görülmektedir. 1980-2000 sürecinde söz konusu üniversitelerin yanında Trakya Üniversitesi ön plana çıkmaktadır. Özellikle 2000'lerden sonra ülke genelinde vakıf üniversiteleri ve mimarlık bölümleri sayısındaki artışın doğal bir sonucu olarak mimarlar odasına kayıt olan üyelerin mezun oldukları okulların oldukça çeşitlendiği görülmektedir. Söz konusu durum, aynı zamanda iktidarın konut üretimi politikaları doğrultusunda inşaat sektörü üzerine yoğunlaşan eğilimlerin mimarlık mesleğinin tercih edilmesinde de öncü bir faktör olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. Farklı bir bakış açısıyla bakıldığında, ülke genelinde ulaşım ağının genişlemesiyle birlikte artan mobilitenin farklı kentlerdeki bölümlerde eğitim almayı kolaylaştırması, 2000'ler sonrasında görülen çeşitlenmenin bir diğer nedeni olarak değerlendirilebilir. Odaya en fazla kaydın görüldüğü 2010 yılında, kayıtlı mimarların büyük çoğunluğunun KTÜ mezunu olması, Trabzon kentinde mimarlık aktivitesinin çoğunlukla KTÜ mezunu mimarlar tarafından gerçekleştirildiğini ve Şekil 1-2 ve Şekil 3-4 için yapılan değerlendirmeleri destekler niteliktedir. Bunun yanında, 2010 yılından sonra KTÜ mezunu kayıtlı üye sayısının düşüş göstermesi, mimarlık bölümü mezunlarının farklı kentlerde mesleki faaliyette bulduklarını veya diğer bir bakış açısıyla KTÜ haricinde farklı okulları tercih ettiklerini gösterebilir.

5. Sonuçlar

Trabzon Mimarlar Odası'na kayıt yaptıran mimar sayısı yıllara göre dalgalanma göstermiş olsa da toplam mimar sayısı genel anlamda artış göstermiştir denilebilmektedir. Kayıtlı mimar sayısındaki dönüm noktalarının 1972-1993 ve 2010 yıllarında yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda, 1968-1970 süreci KTÜ Mimarlık Bölümünün ilk mezunlarını vermesi, kentte ilk mimarlık bürolarının görülmeye başlanması ve Mimarlar Odası Trabzon Şubesinin kuruluşu gibi önemli referanslar oluşturmaktadır. 1980 sonrasında mimarlık mesleğine atfedilen cinsiyet algısının kadın kimliği üzerinden kurgulanma durumu, ülke genelindeki bu algının Trabzon kenti için de geçerli olduğunu, özellikle 1990'lardan sonra kadın mimar üye sayısındaki artış üzerinden okunabileceğini göstermektedir. Özellikle 2000'ler sonrası konut sektöründe yaşanan hareketliliğin mimar üye sayısında etkili olduğu gözlemlenmiştir. 2010 yılındaki önemli artış, kayıtlı üye sayısında erkek mimar aktörlerin ön plana çıktığını göstermektedir. Söz konusu durum, kadın cinsiyeti ile özdeşleştirilen mesleğin, konu mesleğin uygulama basamağı olduğunda çoğunlukla erkek aktörler üzerinden mi yürüdüğü sorusunu akıllara getirmektedir. Trabzon Mimarlar Odası'na kayıtlı üyelerin büyük çoğunluğunun KTÜ mezunu olması, mezun mimarların kentlerindeki Mimarlar Odası'na kaydolmayı tercih ettiklerinin

⁵⁴ Küçük, *a.g.t.*, s. 45, 47-49, 50-53.

ve KTÜ Mimarlık Bölümü mezunlarının çoğunlukla Trabzonlu veya Trabzon'da ikamet eden bireyler olduğunun bir göstergesi olarak okunabilmektedir.

KAYNAKLAR

AKYÜZ, LEVİ Eti-COŞGUN, Nilay-ERDOĞDU, ERKARSLAN, Özlem “Türkiye’de Mimarlık Eğitimine Niceliksel Bir Bakış”, *Mimarlık*, Ocak-Şubat, S: 381, 2015.

“ACE Araştırmasına Göre Avrupa’da Ekonomik Kriz Mimarlık Mesleğini Derinden Etkiliyor”, *Mimarlık Dünyasından*, *Mimarlık*, 2009, S: 349.

“Mimarlık Haberleri”, *Mimar*, S: 1, 1931, s. 27.

“Türkiye’de Mimarlık 2009”, Bülent Tuna (Ed.), TMMOB Mimarlar Odası Yayınları, Yalçın Matbaası, Ankara 2009.

“Yüksek Mühendislik ve Yüksek Mimarlık Kanunu Projesi Münasebetile”, *Arkitekt*, S: 3-4, 1941, s. 89-97.

“Oda’dan”, *Mimarlık*, S: 2, 1987, s. 25-28.

AYSEV DENEÇ, Evren, “Türkiye Kentlerinin Mekânsal Üretiminde TOKİ etkisi”, *Mimarlık*, 2014, S: 378.

BAYAR, Çimen, “Kadın Mimarlarımızın Konumu”, *Mimarlık*, S: 235, 1989, s. 52-54.

BAYDAR, Gülsüm, “Meslekleşmenin Kurucu Öğeleri”, Arif Şentek (çev), içinde *Osmanlı-Türk Mimarlarında Meslekleşme*, Mimarlar Odası Yayınları, Ankara 2012, s. 57-58.

CENGİZKAN, N. Müge, “Mimarlar Odası ve Türkiye Mimarlık Ortamına Katkıları”, *Türk Kütüphaneciliği*, C: 23, S: 4, 2009, s. 907-919.

DOĞU, Nizamettin, “Mimarlar Derneği, Doğuşu, Oluşu, Bugünü”, *Mimarlık*, S: 4, 1967, s. 30-31.

Erişim: 2 Mayıs 2018, <http://herkesicinmimarlik.org/>

Erişim: 2 Mayıs 2018, <http://ismd.org.tr/kurumsal/tarihce/>

Erişim: 2 Mayıs 2018, <http://www.izmir-smd.org.tr/Sayfa/2/Tarihce>

Erişim: 2 Mayıs 2018, <http://www.md1927.org.tr/tarihçe>

Erişim: 2 Mayıs 2018, http://www.tdmmb.org.tr/?page_id=7019

Erişim: 2 Mayıs 2018, http://www.tmmmb.org.tr/e.php?e=11_hakkimizda

Erişim: 2 Mayıs 2018, <http://www.tsmmd.org.tr/TR,1/hakkimizda.html>

Erişim: 26 Mart 2018,

http://mo.org.tr/index.cfm?sayfa=belge&sub=detail&bid=41&MID=41&recid=4462%20&1534-D83A_1933715A=5da5e6dd5508ed164de087d053999f52e5085b11,%2021%20Nisan%202015.

Erişim: 26 Mart 2018,

<http://mo.org.tr/index.cfm?sayfa=belge&sub=detail&bid=41&MID=41&recid=4463>.

EŞKİNAT, Rana - TEPECİK, Filiz, “İnşaat Sektörüne Küresel Bir Bakış”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, C: 14, S: 1, 2012, s. 25-41.

GÜNDÜZ, Turgut, *Kantitatif Analiz Ders Kitabı*, Bilge Yayıncılık, Ankara 1990.

GÜNERGUN, Feza, “Osmanlı Mühendis ve Mimarları Arasında İlk Cemiyetleşme Teşebbüsleri”, *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu*, 3-5 Nisan 1987, İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s.155-196.

GÜVENÇ, Kaya, “Yasaların İçinden TMMOB’nin Öyküsü”, *Mühendislik ve Mimarlık Yapmak Yasal Yetkiye Bağlanıyor*, Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Kardelen Ofset, Ankara 2006, s. 18-21.

KARAKAŞ, Bahar, “Türkiye’de Mimarlık Okullarının Tarihsel Serüveni Üzerine”, *Mimarlık Dekorasyon*, S: 266, s. 28-30.

KÜÇÜK, Bahar, “Mimarlığın Aktörleri: Trabzon (1970-2014)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon 2015.

OMACAN, Engin, “Oda’dan”, *Mimarlık*, S: 86/1, 1986, s. 12-13.

OMACAN, Engin, “Oda’dan”, *Mimarlık*, S: 9, 1985, s. 8-9.

ÖZDEL, İlker, “Türkiye’de Mimarlık Dergiciliği’nin 70 Yılı: Mesleki Örgütlenme Ortamı Olarak Mimarlık Dergileri”, *Mimarlık*, S: 300, 2001, s. 29-33.

PIERCE, Willis Conway-HAENISCH, Edward Lauth-SAWYER, Donald Turner *Quantitative analysis*, New York, John Wiley & Sons, s. 1. A.B.D. 1958.

Resmi Gazete, “Mühendislik ve Mimarlık Hakkındaki 1035 sayılı Kanuna Ek Kanun”, Başbakanlık Basımevi, S: 3077, 1936.

Resmi Gazete, “Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Kanununda Değişiklik Yapan KHK”, Başbakanlık Basımevi, S: 18167, 1983.

SAYAR, Zeki, “1’inci Türk Yapı Kongresinden Beklediklerimiz”, *Arkitekt*, S: 1-2, 1948, s. 3-4.

ŞENYURT, Oya, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2006.

TANYELİ, Uğur, “Türkiye’de Mimari Modernleşmenin Büyük Dönemeci (1900-1930)”, *Arredamento Mimarlık*, S: 10, 1998, s. 64-67.

TMO Çalışma Raporu (Şubat 2016-Şubat 2018), 2018.

TMO Karar Defterleri, “Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı”, 28 Nisan 1987, 1987a.

TMO Karar Defterleri, “Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı”, 19 Haziran 1987, 1987b.

TMO Karar Defterleri, “Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı”, 29 Şubat 1988, 1988.

TMO Karar Defterleri, “Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı”, 1 Mart 2006, 2006.

TMO Karar Defterleri, “Mimarlar Odası Trabzon Şubesi Toplantı Tutanağı”, 1 Mart 2012, 2012.

ÜNALIN, Çetin, *Cumhuriyet Mimarlığının Kuruluşu ve Kurumlaşması Sürecinde Türk Mimarlar Cemiyeti’nden Mimarlar Derneği 1927’ye*. Mimarlar Derneği 1927, Mas Matbaacılık, Ankara 2002.

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TRABZON'DA DERNEK FAALİYETLERİ*

Ülkü KÖKSAL**

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde dernekleşme faaliyetleri Tanzimat dönemi ile başlayan değişim ve dönüşüme paralel olarak ortaya çıktı. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında sosyal ve kültürel açıdan oldukça hareketli bir dönemin yaşandığı Trabzon vilayetinde çeşitli dernekler kuruldu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkin olduğu bu süreçte sosyal ve kültürel amaçlı kulüplerden mesleki örgütlenmelere, yardım cemiyetlerinden spor kulüplerine kadar çeşitlilik arz eden bu derneklerin bir kısmı İstanbul merkezli cemiyetlerin şubeleri olarak faaliyet gösterirken bir kısmı da müstakil şekilde kuruldu. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı yıllarında topladıkları bağışlarla genel merkeze destekte bulunan yardım dernekleri en ücra kaza ve nahiyelerde de teşkilatlanarak halkın desteğine başvurdu. Sosyal ve kültürel amaçlı dernekler bu alanda canlılık ve hareket katan örgütlenmelerdi. Derneklerin bir kısmı ise belirli meslek gruplarına yönelik olup mesleki dayanışmayı hedefledi. Bu çalışmada II. Meşrutiyet döneminde Trabzon'da kurulan derneklerin teşkilatlanma ve faaliyetlerine yer verildi.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Cemiyet, II. Meşrutiyet, Hilal-i Ahmer, Yardım

II. ASSOCIATION ACTIVITIES IN TRABZON DURING THE CONSTITUTIONAL PERIOD

ABSTRACT

The activities of civil associations in the Ottoman Empire emerged in parallel with the change and transformation that began with the Tanzimat period. After the proclamation of the constitutional monarchy II, various associations were established in the province of Trabzon where social and cultural life was very active. Some of these associations, which range from social and cultural clubs to professional organizations, from charities to sports clubs, were active as branches of Istanbul-based societies while the others were founded as individual local units during the period that Committee of Union and Progress was influential over the country. During the Balkan Wars and World War I years, the charities had donated to the headquarters but after the constitutional monarchy II, these associations collected donations from people even on the fringes of the country. These social and cultural associations were organizations that brought liveliness and motivation to people. Some of the associations brought

* *Gönderim tarihi:* 21.12.2018. *Kabul tarihi:* 22.03.2019.

** *Dr. Öğr. Üyesi, KTÜ, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü, TRABZON. ulkukoksal@gmail.com
ORCID: 0000 0003 0796 2491*

specific occupational groups together and aimed at professional solidarity. This study deals with the organization and activities of the associations established in Trabzon during the second constitutional period.

Keywords: Trabzon, Society, the constitutional monarchy II, Hilal-i Ahmer, Civil Charity Associations

Giriş

Osmanlı Devleti'nde dernekleşme hareketleri 19. yüzyılın başında çoğunlukla dış ticarete açık liman şehirlerinde ortaya çıktı.¹ Modernleşme sürecinin getirdiği dönüşümün ürünleri olan dernek faaliyetleri Tanzimat Dönemi'nden itibaren artmaya başladı. 19. yüzyılın ortalarına kadar ağır bir seyir gösteren bu hareketler 1860-1880 yılları arasında sayı ve etkinlik alanları bakımından oldukça çoğalmıştı. II. Abdülhamit Dönemi'nde yönetimin sıkı kontrolünde tutulan cemiyet² faaliyetleri II. Meşrutiyet Dönemi'nin getirdiği ortamla birlikte gözle görülür bir ilerleme kaydetti. Bu dönemde basın-yayın faaliyetleri canlanmış, düşünce özgürlüğü ön plana çıkmış, bunun neticesinde toplumsal katılım ve örgütlenme de hız kazanmıştı. Bu sayede giderek artan bir muhalefet ve kamuoyu oluşmuştu. Hatta basında cemiyetler kurulması yönünde teşvik edici yazılar yayınlanmıştı.³ Meşrutiyet'in yeniden ilanı zengin bir örgütlenme ortamı sağlamakla birlikte cemiyet

¹ Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", *Tarih ve Toplum- Osmanlı'da Cemiyetler –I*, C: 40, S: 238, 2003, s. 6.

² Arapça kökenli olup *toplama, biriktirme, devşirme* anlamlarına gelen *cem* kelimesinden türetilen *cemiyet* ifadesi *birlik, topluluk* kavramlarını karşılar. Şükrü Hanoğlu, "Cemiyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 329; Osmanlı Dönemi'nde *dernek* kavramı *cemiyet* kelimesi ile ifade edilmişti. II. Meşrutiyet'e kadar *Tefrik Cemiyeti*, *Cemiyet-i Mahsus*, *Telif ve Tercüme Cemiyeti*, *Mecelle Cemiyeti* gibi resmi nitelikli örgütlenmeleri içeren farklı anlamlarda da kullanılan kelimeye kimi zaman *genel kurul*, kimi zaman da *eşkiya ve çete* anlamı yüklendi. *Cemiyet* II. Meşrutiyet'e kadar *şirket* kelimesi ile de yan yana kullanıldı. Alkan, "Osmanlı'da Cemiyetler Çağı", s. 6; Hüseyin Hatemi, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 201. *Cemiyet* ifadesi ilk kez 1845 yılında kurulan *Meclis-i Muvakkat* tarafından hazırlanan bir raporda yer aldı. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti'nde İlmî ve Mesleki Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987, s. 6. Kelimenin tüzel kişilik anlamında kullanımına ise ilk defa 11 Şubat 1851 tarihli *Meclis-i Maarif-i Umumiye* raporunda ilmî bir kurul olan *Encümen-i Daniş* ifade etmek için yer verildi. Ekmeleddin İhsanoğlu, "19. Asrın Başlarında-Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri", *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987, s. 54.

³ Örneğin Meşrutiyet'in ilanından bir hafta sonra *Matbuat Cemiyeti* kurulması yönünde gazeteye ilan verildi. Yeni cemiyetler kurulmasının yanı sıra II. Abdülhamit Dönemi'nde etkinliklerine ara veren birçok cemiyet de yeniden faaliyete geçti. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C: 1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 371-373.

faaliyetlerinin kanuni bir çerçevede yürütülmesi 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu ile sağlandı.⁴

Osmanlı Devleti'nde cemiyetlerin ortaya çıkıp geliştiği bölgelerin başında ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yoğun olduğu, aynı zamanda dış gelişmelere açık liman şehirleri gelmekteydi. Trabzon Limanı 19. yüzyılın ilk yarısında uluslararası transit ticaretin yapıldığı önemli bir merkezdi. Bu durum Trabzon ve hinterlandında sosyal, ekonomik, kültürel açılardan değişme ve gelişmeler sağladı. Süveyş Kanalı'nın açılmasına kadar altın bir dönem yaşayan Trabzon'da ticaretin getirdiği hareketlilik şehrin nüfusuna da yansdı. Dönemin bir diğer önemli gelişmesi Doğu-Batı ticaretinde pay sahibi bulunan ülkelerin şehirde konsolosluklar açmasıydı.⁵ Söz konusu gelişmeler ve liman şehri olmasının getirdiği açıklık, Trabzon'u özellikle Batı yönlü değişim ve etkilere daha açık hale getirmişti. Nitekim Trabzon, yüzyılın son çeyreğinden itibaren kültürel yaşam, basın yayın hayatı, spor, mimari, musiki gibi pek çok alanda bir değişime sahne oldu. Bu süreçte açılan batı tarzı okullar eğitim ve kültür açısından farklı bir toplumsal yapıyı da ortaya çıkardı.⁶ 1869 yılında çıkarılan Trabzon Vilayet Gazetesi'nin ardından II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar sınırlı da olsa çeşitli yayın faaliyetleri yapıldı.⁷ Ülkenin geçirdiği yeniliklerin neticesinde şehresi değişen yerlerden biri olan Trabzon'da yeni düzenin ortaya çıkardığı yerli eşraf grubu toplumun yönlendirilmesinde etkili oldu.⁸ Bütün bunlara ilave olarak II. Meşrutiyet'in ilanından önce İttihat ve Terakki Cemiyetinin önem verdiği vilayetler arasında yer alan Trabzon, cemiyetin gizlilik içerisinde teşkilatlanmaya çalıştığı bölgelerdendi.⁹ Adem-i Merkeziyetçilerin de uzun bir süre faal olduğu Trabzon'da

⁴ Hatemi, a.g.m., s. 202; Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 205-208; Mehmet Ö. Alkan, "Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945", *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları*, Ed. Ahmet N. Yücekök, İlter Turan, Mehmet Ö. Alkan, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1998, s. 51.

⁵ Tanzimat Dönemi'nde Trabzon'un idari, sosyal ve ekonomik yapısı ile ilgili bir çalışma için bkz. Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Kitap, İstanbul 2014.

⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997, s. 286; Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset", *Kebikeç*, S: 10, 2000, s. 204.

⁷ Bülent Varlık, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 99-102; Trabzon'da ilk matbaa 1865 yılında kurulmuş, ardından Vilayet Salnamesi yayınlanmaya başlanmıştı. Trabzon'da yayınlanan ilk gazete olan Trabzon Vilayet gazetesi ise 1869 yılından itibaren yayın hayatına katıldı. Ali Birinci, "Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı (1865-1928)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, s. 3-4; Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 26.

⁸ Kudret Emiroğlu, "Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon'da Bürokrasi ve Eşraf", *Kebikeç*, S: 14, 2002, s.165.

⁹ Cemiyetin Paris Merkezi tarafından (Mart 1906- Temmuz 1908 tarihleri arasında) aralarında Trabzon'un da yer aldığı çeşitli bölgelere teşkilatlanma faaliyetleri yürütülmesine dair mektuplar

İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte açık bir şekilde etkinlik göstermeye başladı.¹⁰ Bu durum bölgede örgütlenme faaliyetlerinin canlanmasında önemli bir etkendi.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da Kurulan Dernekler

1. Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü

II. Meşrutiyet ile oluşan *hürriyet* ortamı gizli şekilde sürdürülen siyasi faaliyetlerin açık olarak yapılmasına imkân sağladı. Sosyal ve kültürel yaşamın da oldukça hareketli bir seyir aldığı 23 Temmuz 1908 tarihinden itibaren ülkenin her bölgesinde birçok kulüp ve cemiyet kuruldu.

Meşrutiyet'in ilanından iki hafta sonra 27 Temmuz 1324 (9 Ağustos 1908) tarihinde *Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü*¹¹ adıyla bir cemiyet kuruldu.

gönderildi. Konu ile ilgili bir çalışma için bkz. Çiğdem Önal Emiroğlu-Kudret Emiroğlu, *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti: Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁰ İttihat ve Terakki Cemiyetinin Trabzon'da etkili olmasında vilayette görev yapan ittihatçı bazı devlet görevlilerinin katkısı olmuştur. Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı*, İmge Kitabevi, Ankara 1999, s. 202-204; Süleyman Beyoğlu, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 34-35. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da siyasi, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşam ile ilgili bir çalışma için bkz. Volkan Aksoy, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.

¹¹ Kudret Emiroğlu *Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü'nün nizamnamesinin İstanbul'da basılmış olması dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez örgütünün isteği üzerine kurulmuş olabileceğini belirtmektedir*. Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Jön Türkler: Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti", *Trabzon*, S: 3, 1989, s. 55; Mesut Çapa da bir çalışmasında *Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü'nün nizamnamesinde İttihat ve Terakki Cemiyetine herhangi bir atıfta bulunulmamasına rağmen cemiyetin nizamnamesinde kurulması istenen kulüplerin amaç ve özellikleri ile kulübün nizamnamesi arasında büyük bir benzerliğin olmasından hareketle bu yapının yerel bir örgütlenme olmadığını, ayrıca kulübün nizamnamesinin Meşrutiyet'in ilanından yalnızca iki hafta sonra yayınlanmasının cemiyetin önemli bir taşra vilayeti olan Trabzon'da örgütlenmeyi önemseydiğini ve bu konuda hazırlıklı olduğunu ifade etmektedir*. Çapa ayrıca *Fez* gazetesinin 2. sayısında yer verilen 200 üye kaydedildiğine dair haberi de kulübün açılışı gecikse de ilk günlerden itibaren üye kaydına başlandığı şeklinde yorumlamıştır. *Fez* gazetesinin ticaret, sanayi, ziraat ve maarif konularına dair yayın yapmasının kulüp nizamnamesindeki amaçlarla örtüştüğünü, dolayısıyla bu gazetenin kulübün yayın organı olma ihtimalini güçlendirdiğini ifade etmektedir. Mesut Çapa, "Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü", *Tarih ve Toplum*, C: 19, S: 113, Mayıs 1993, s. 47-48; *Fez*, S: 2, 15 Ağustos 1324 (28 Ağustos 1908). *Fez* gazetesi II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Trabzon'da çıkarılan ilk özel gazetedir. *Trabzon'da Meşveret*, S: 2, 23 Ağustos 1324 (5 Eylül 1908). Eyübzade Osman Nuri tarafından çıkarılan ve 26 Ağustos 1908 tarihinde neşrine başlanan *Fez* gazetesi Eylül 1909 tarihine kadar yayınlanmıştır. Gazete başlangıçta İttihatçılarla iyi ilişkiler içinde olsa da adem-i merkeziyet düşüncesindeydi ve meclisin açılmasından sonra görüşlerini açıkça ortaya koymuştu. İlk sayısı 1 Eylül 1908 tarihinde yayınlanan *Trabzon'da Meşveret* gazetesi ise İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarıydı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 2, 23 Ağustos 1324 (5 Eylül 1908); Nitekim gazeteyi çıkaran Naci Bey Trabzon şubesinin üyelerinden. Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Avusturya Boykotu (1908)", *Toplumsal Tarih*, S: 8, 1994, s. 17-21; Emiroğlu, "Trabzon'da Jön Türkler", s. 55; Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 34-35. *Trabzon'da*

Kulübün 30 maddelik nizamnamesi İstanbul Mahmutbey matbaasında basıldı. Nizamnamesinin 1. Maddesinde *Kanun-ı Esasi'nin korunması, sürdürülmesi, ülkenin her yönden gelişmesi ve bu amaçla halkın aydınlatılması* temel amaçları yer alıyordu.¹²

2. Trabzon Osmanlı Kulübü (Tüccar Kulübü)

Meşrutiyet'in ilanının ardından Trabzon'da *Osmanlı Vatanperveran Cemiyeti* adıyla bir cemiyet kuruldu. Trabzon'un muteberanının belediye binasında yaptığı toplantıda gizli oylama ile 6'sı Müslüman, 3'ü Rum, 2'si Ermeni ve 1'i Katolik olmak üzere 12 kişilik bir komisyonla oluşturulan cemiyetin amacı *memleketin umur-ı hayriye ve menafi-i umumiyesine nezaret etmektir*. Komisyonun toplantısında alınan kararlardan biri öncelikle *muhtelit* bir kulübün oluşturulmasıydı. Özel bir heyet vasıtasıyla üye kaydına başlanmış ve Eylül ayının ilk haftasına kadar 175 üye kaydedilmişti.¹³ Bu üyeler arasından seçilen 9 kişi muhtelit kulübün idare heyetini oluşturmuştu. Trabzon'un kalkınması ve ona parlak bir gelecek hazırlamak amacıyla devlet memurları ile şehrin *erkan ve efradı* tarafından kurulan¹⁴ Osmanlı Kulübünün idare heyetini oluşturan üyeler ve aldıkları oylar şöyleydi: Yanko Yovanidi Efendi 63, Kırzade Şevki Efendi 62, Velisaridi Lefteraki Efendi 43, Maarif Muhasebecisi Ömer Lütfü Efendi 42, İmamzade Mustafa Efendi 40, Ofluzade Şevket Efendi 35, Doktor Hekimyan Efendi 32, Doktor Adil Bey 31, Fostropolu Yorgi Efendi 31.¹⁵

Osmanlı Kulübü idare heyeti hemen faaliyete başlayarak 3 Eylül günü Ofluzade Şevket Bey'in Uzunsokak'taki evini kiraladı ve gerekli eşyayı temin etmek için çalışmaya başladı.¹⁶ İdare heyetinin çalışmaları ile kulübün gerekli malzemelerinin bir kısmının Sanayi Mektebinde imal edilmesi ve kulüp binasına

Meşveret gazetesi, sahibi Naci Bey'in mebus olarak İstanbul'a gittiği 1914 yılına kadar yayınlanmıştır. Ali Birinci, "Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 5, S: 5, 2008, s. 142. *Feyz* gazetesinde bir kulüp kurulduğu ve çok sayıda üye kaydedildiği belirtilen kulüp *Trabzon Osmanlı Kulübü*dür. Bu kulüp İttihat ve Terakki cemiyetinin bir örgütü olmayıp yerli eşrafın oluşturduğu ve Trabzon'un kalkınmasına yönelik faaliyet gösteren bir kulüptür. Diğer yandan *Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübünün* nizamnamesi dışında bu adla ve Trabzon'da faaliyette bulunduğu dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu durum kulübün başka bir adla faaliyet göstermiş olabileceğine veya Trabzon'da kurulmadığına işaret etmektedir. İkinci ihtimal daha kuvvetli görünmektedir. Zira *Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübünün* nizamnamesinin İstanbul'da basılması ve *Trabzon Osmanlı Kulübünün* Trabzon limanı inşasına yönelik faaliyetleri sırasında İstanbul'daki *Dersaadet Trabzon Kulübü* adlı bir kulüple irtibatla olması söz konusu iki kulübün aynı cemiyet olabileceğini düşündürmektedir.

¹² Kulübün nizamnamesi ile ilgili çalışmalar için bkz. Emiroğlu, "Trabzon'da Jön Türkler: Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti", s. 58-60; Çapa, "Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü", s. 47-49.

¹³ *İkdam*, S: 5135, 28 Ağustos 1324 (10 Eylül 1908); *Trabzon'da Meşveret*, S: 2, 23 Ağustos 1324 (5 Eylül 1908); Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, s. 203.

¹⁴ *Trabzon'da Meşveret*, S: 51, 18 Şubat 1324 (3 Mart 1909).

¹⁵ *Trabzon'da Meşveret*, S: 2, 23 Ağustos 1324 (5 Eylül 1908).

¹⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 2, 23 Ağustos 1324 (5 Eylül 1908).

taşınması sağlandı. İstanbul'dan sipariş edilen sandalyeler Ekim ayı başında Gürcü vapuru ile gönderilmiş olmasına rağmen kayıkçıların çalışmamasından dolayı nakilleri sağlanamamıştı. Bu nedenle bir hafta sonra sandalyelerin ulaşması ile kulübün açılış hazırlıklarının tamamlanacağı duyuruldu.¹⁷

Kulübün resmi açılışının 23 Ekim 1908 tarihinde saat sekizde yapılacağı üyelere ilan edildi.¹⁸ Belirlenen günde yapılan açılış törenine Trabzon Valisi Arifi Paşa, memurlar ve şehrin ileri gelenleri katıldı. Törende Mehmet Emin Bey¹⁹ bir konuşma yapmış, askeri mızıka da marşlar çalmıştı. Şehrin muteberan ve tüccarlarından oluşan kulüp üyelerinin Trabzon için önemli teşebbüslerde bulunup başarılı olmasına dair dönemin basınında çeşitli temennilere yer verilmişti.²⁰

Kulübün idare heyetinde yer alan Yanko Yovanidi *Trabzon'da Meşveret* gazetesinde Trabzon'un bir liman ve rıhtıma olan ihtiyacına dair bir yazı yazmıştı. Ona göre liman inşası Trabzon tüccarlarının veya belediyenin gerçekleştirebileceği bir faaliyetti. Bunun için limana gelen mallara vergi konularak inşaat için gereken miktar elde edilebilirdi. Yovanidi bu konuda müzakere ve mütalaada bulunmak üzere tüccarların Osmanlı Kulübünde toplanmasının faydalı olacağını da ifade etmişti.²¹ İlerleyen günlerde liman ve rıhtım inşası ile ilgili gerekli hazırlıkları yapmak üzere Osmanlı Kulübünde tüccarlardan oluşan 8 kişilik bir heyet oluştu-

¹⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 12, 27 Eylül 1324 (10 Ekim 1908).

¹⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 15, 8 Teşrin-i Evvel 1324 (21 Ekim 1908).

¹⁹ Mehmet Emin Bey (Yurdakul) 1869 yılında İstanbul'da doğdu. Beşiktaş Askeri Rüştiyesinin ardından Mülkiye Mektebi ve Hukuk Mektebinde okuduysa da çeşitli nedenlerle bu okulların hiçbirini tamamlamamış. *İnkılap, teceddüd, hak ve hürriyet* kavramlarını benimsemeye Cemallettin Afgani ve Namık Kemal'den etkilendi. Memurluk görevine Bab-ı Ali Sadaret Dairesi Evrak Kaleminde maaşsız katip olarak başladı. 1907 yılında İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi. Aynı yıl Erzurum, 1908 yılında da Trabzon Rüşumat Nazırlığına tayin edildi. 1909'da Bahriye Müsteşarlığına getirildi. Sırasıyla Hicaz, Sivas ve Erzurum Valiliği görevlerinde bulundu. Türk Ocağının kuruluşunda yer aldı ve bir süre başkanlığı görevini yürüttü. *Türk Yurdu* dergisinin sorumluluğunu üstlendi. 1913 yılında Musul Milletvekili seçildi. Çanakkale Savaşları sırasında kurulan İstanbul Heyet-i Edebiyyesinde görev alarak cepheye askerin maneviyatını yükselten konuşmalar yaptı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin fesih kararı aldığı İstanbul kongresine kadar cemiyetin üyeleri arasında yer aldı. Hatta son kongrenin başkanı olarak görev yaptı. Milli Mücadele Dönemi'nde İstanbul'da kurulan Milli Türk Fırkasının kuruluşunda yer aldı. Halka ve askere moral verici konuşmalar yapmak amacıyla Yusuf Akçura, Mehmet Akif Ersoy ve Samih Rifat ile birlikte Anadolu'ya geçti. Yurdakul 1923 ve 1927 yıllarında Şarki Karahisar milletvekili olarak TBMM'de yer aldı. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkasına katıldı. 1932 yılında Urfa ve 1943 yılında İstanbul milletvekili seçildi. Mehmet Emin Yurdakul 1944 yılında İstanbul'da vefat etti. Şiirlerinde Türk Milliyetçiliğine vurgu yapan ve *Milli Şair* olarak da adlandırılan Mehmet Emin Yurdakul çok sayıda eser kaleme aldı. *TBMM Arşivi*, *TBMM Üyeleri İçin Tercüme-i Hal Kâğıdı (Mehmet Emin Yurdakul)*, Devre: 5, İçtima Senesi: Evkalkade, Sicil No: 380, Dosya No: 54; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem 1923-1927*, III. Cilt, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 732- 733; Mustafa Özser, *Mehmet Emin Yurdakul (Şiir Anlayışı ve Şiirlerinde Milli Değerler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 1996, s. 22-24; Abdullah Uçman, "Mehmet Emin Yurdakul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 613-614.

²⁰ *Trabzon'da Meşveret*, S: 17, 15 Teşrin-i Evvel 1324 (28 Ekim 1908).

²¹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 24, 8 Teşrin-i Sâni 1324 (21 Kasım 1908).

ruldu.²² Liman inşasına dair inceleme ve araştırmalar yürüten heyet İstanbul Haydarpaşa limanı inşaatında çalışan Mustafa Efendi'nin 15 gün süreyle Trabzon'a gönderilmesini *Dersaadet Trabzon Kulübüne* bildirmişti.²³

Kulübün açılışının ardından daha iyi bir duruma getirilmesi, sürekliliğinin temin edilmesi ve vilayetin her türlü ihtiyacını dikkate almak üzere 25 kişilik yeni bir idare heyeti seçilmesi kararlaştırıldı. Bu amaçla kulüp üyeleri 28 Kasım Cumartesi günü yapılacak toplantıya davet edildi.²⁴

Avusturya ve Bulgar mallarına karşı 1908 yılı Ekim ayında başlatılan boykota²⁵ şehrin ileri gelen tüccarları önemli ölçüde destek vermişti. Faaliyetin ilk günlerinde yaklaşık 300 kişilik bir grup Avusturya ve Bulgaristan mallarına uygulanan bojkotu desteklemek üzere Osmanlı Kulübünde toplandı. Boykotun uygulanması konusunda kuralların belirlenmesi ve bazı mütalaaların yapılmasının ardından kalabalık grup sloganlar atarak kulüpten ayrılmış, bu esnada kulüp üyeleri tarafından alkışlanmışlardı. Boykotun yürütülmesine destek sağlamak için kulüpte karma bir cemiyet oluşturulmuştu.²⁶

Boykotun oldukça kararlı bir şekilde sürdürüldüğü Aralık ayında *Feyz* gazetesinde yer alan bir haberden de anlaşılmaktadır. Sözkonusu habere göre Osmanlı Tüccar Kulübünün Uzunsokak'taki binasının üst kat balkonundan atılan silah sesleri şikâyete konu olmuş, polis tarafından yapılan inceleme sonrasında olaya karışan kişi, silahın Avusturya malı olup olmadığını kontrol etmek amacıyla atış yaptığını ifade etmiş ve ardından serbest bırakılmıştı. Olayın gerçekleştiği anda sokaktan geçen Serdarzade Mustafa Sırrı Efendi, valinin bu ifadelere inanmasını eleştirip, "vatanın terakki ve tealisi ve gerekli durumlarda girişimlerde bulunmak için"

²² *Trabzon'da Meşveret*, S: 31, 3 Kânûn-ı Evvel 1324 (16 Aralık 1908).

²³ *Trabzon'da Meşveret*, S: 33, 10 Kânûn-ı Evvel 1324 (23 Aralık 1908).

²⁴ *Trabzon'da Meşveret*, S: 25, 12 Teşrîn-i Sâni 1324 (25 Kasım 1908); *Trabzon'da Meşveret*, S: 26, 15 Teşrîn-i Sâni 1324 (28 Kasım 1908).

²⁵ Avusturya'nın 5 Ekim 1908 tarihinde Bosna Hersek'i ilhakının hemen ardından Osmanlı Devleti'nde Avusturya mallarına karşı bojkot başlatıldı. İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup yöneticilerin de destek verdiği bojkot öncelikle ticaretin aktif olarak yapıldığı Selanik, İstanbul, İzmir, Trabzon gibi liman şehirlerinde başladı. 12 Ekim günü Zağanos Mektebinde toplanan Trabzonlular 15 Ekim'den itibaren Avusturya ve Bulgaristan mallarının bojkot edilmesini kararlaştırmıştı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 14, 4 Teşrîn-i Evvel 1324 (17 Ekim 1908). Trabzon'da Avusturya Boykotu'nun organize edilmesinde Rüşumat Eminî Mehmet Emin Bey etkiliydi. Yapılan iki toplantının ardından Boykot Komitesi kuruldu ve katipliğine bir gümrük memuru görevlendirildi. Kasım ayı sonlarına doğru yerli Hristiyan tüccarlar işbirliğine yanaşmamakta, bazı Müslüman tüccarlar da boykota son verilmesini istemekteydi. Hükümet de boykotun sonlandırılması taraftarıydı. Boykotun oldukça etkili bir şekilde yürütüldüğü Trabzon'da Ocak ayına gelindiğinde bu faaliyete devam etmek istemeyen tüccarların ayrılması ile komite dağılmıştı. Bu sürecin ardından İttihatçılar bojkotu doğrudan yönetmeye başladı. Şubat ayında Sadrazam Kamil Paşa'nın bojkotun sona erdirilmesini bildirmesinin ardından 2 Mart'ta boykota son verildi. Emiroğlu, "Trabzon'da Avusturya Boykotu (1908)", s. 17-18. Boykota son verildiğine dair Sadaret makamından gönderilen telgraf *Trabzon'da Meşveret* gazetesinde de yayınlandı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 51, 18 Şubat 1324 (3 Mart 1909).

²⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 31, 3 Kânûn-ı Evvel 1324 (16 Aralık 1908).

kurulan kulübün bu yönde çalışmasını, dolayısıyla Avusturya boykotuna katılmasını ve yolsuzluklara karışmaması gerektiğini belirtmiş, ayrıca valinin de eşitlik ilkesinden ayrılmaması hususuna dikkat çekmişti.²⁷

Meclis-i Mebusanın açılışını kutlamak amacıyla Osmanlı Kulübünde bir tören düzenleneceği üyelere duyurulmuş, kutlamanın 17 Aralık Perşembe günü saat 9'dan gece yarısına kadar sürdürülmesi planlanmıştı. Bandonun mızıkça çalacağı etkinliğin ücreti 5 kuruş olarak belirlenmişti.²⁸

Kulüpte ilk konferansın Trabzon'da misafir olarak bulunan ve Rumca *Atenkon Vima?* adlı gazetenin sahibi siyasetçi Stelyo Çalahoz? tarafından verileceği ve toplantının herkese açık olduğu duyuruldu.²⁹ Bununla birlikte *Trabzon'da Meşveret* gazetesi de kulübün gerektiği kadar faal olmadığı yönünde eleştirilere yer verdi. Gazeteye göre kulüp Trabzon'un sermayedar ve tüccarlarının merkezi olması gerekirken geceleri yalnızca *beş on kişinin vakit geçirip günlük gazeteleri mütaala ettiği bir nevi kahvehane* gibi kullanılmaktaydı.³⁰ Gazete bir üyenin yaşadığı olay üzerine kulüple ilgili bir başka eleştiride bulunmuştu. Yayınlanan bir habere göre üye olarak kaydedilen Doktor Miltiyadi Efendi kulüp heyeti tarafından kendisine gönderilen tezkereyi açmadan dağıtıcıya fırlatmış ve kulübe devam etmeyeceğini sert bir dille söylemişti. *Trabzon'da Meşveret* gazetesinde konuya dair yapılan yorumda kimsenin zorla bir kulübe dahil edilemeyeceği, katılmadığı için de baskı görmemesi gerektiği belirtilerek doktorun mektubu fırlatmasının da *terbiyesizlik* olduğu ifade edildi.³¹ Sonraki günlerde mevzunun yanlış anlaşıldığına dair açıklama yapan Mitilyadi Efendi kendisine mektup verildiği sırada bir ameliyatta bulunduğunu, esasen vatanın terakkisine hizmet eden kulüp ve müesseseleri görmekten mutlu olduğunu dile getirmişti.³²

Osmanlı Kulübünde 28 Şubat 1909 tarihinde Necati Bey tarafından zamanın ilmi ve teknik ilerlemelerine dair bir konferans verildi. Konferansta bölgenin mevcut kaynaklarının halkın kullanımına sunulmasının nakliye vasıtalarına bağlı olduğu düşüncesinden hareketle Trabzon ile Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Samsun şimendifer hatlarının inşasına başlanması için sözkonusu vilayetlerin meclis-i umumi, belediye, ticaret odaları, kulüp vb. kurumları ile irtibata geçilmesi, yapılacak şimendiferlerin masrafları için bölge ahalisi tarafından tekalif-i emiriye dışında bir karşılık gösterilerek Meclis-i Mebusandan onaylandıktan sonra bir istikraz akdi oluşturulması ve önemi dolayısıyla öncelikle Trabzon-Erzurum-Sivas-Samsun hatlarının inşasına başlanması fikirleri ortaya atılmıştı. Bu düşünceler

²⁷ *Feyz*, S: 41, 16 Kânûn -ı Evvel 1324 (29 Aralık 1908).

²⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 31, 3 Kânûn-ı Evvel 1324 (16 Aralık 1908).

²⁹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 25, 12 Teşrîn-i Sâni 1324 (25 Kasım 1908).

³⁰ *Trabzon'da Meşveret*, S: 39, 3 Kânûn-ı Sâni 1324 (16 Ocak 1909). Mustafa Reşit Tarakçıoğlu hatıralarında I. Dünya Savaşı öncesinde ticaret kulübünde tüccarların akşamları toplanıp çeşitli işlerini görüştüğünü ve zaman zaman oyun oynayarak vakit geçirdiklerini belirtmektedir. Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, Trabzon 1986, s. 36.

³¹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 35, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 (30 Aralık 1908).

³² *Trabzon'da Meşveret*, S: 38, 31 Kânûn-ı Evvel 1324 (13 Ocak 1909).

kulüp üyeleri tarafından onay görmüş ve durumun vilayetin her tarafına iletilmesi için bir komisyon oluşturulmasına karar verilmişti.³³ Bu komisyonun üyelerinin belirlenmesi için 6 Mart akşamı kulüpte yeni bir toplantı yapılacağı duyuruldu.³⁴ Şimendifer inşası ile görevli komisyon 12 Nisan akşamı kulüpte toplanarak bazı kararlar almıştı.³⁵

Kulübün faaliyetlerini yeterli görmeyen *Trabzon'da Meşveret* gazetesi Osmanlı (Tüccar) Kulübünün adeta kapanacak derecede maddi sorunlar içerisinde bulunduğunu, öyle ki garsonların maaşlarını bile ödeyemediğini iddia eden bir yazı yayınladı. Yazıda vilayetin tüccar ve muteberanının üyesi olduğu kulübün beklenenin sağlayamadığı yineleniyor, bu durumdan idare heyetinin sorumlu olduğu belirtiliyordu.³⁶

Osmanlı Kulübü idare heyeti bazı önemli konuları görüşmek üzere 8 Mayıs 1909 Cumartesi günü bir toplantı yapılmasını kararlaştırarak bütün üyelerini davet etmişti.³⁷ Kulüpte yapılan bir diğer etkinlik de 1909 yılının Mayıs ayının ilk haftasında 31 Mart Vakası'na dair veilen konferanstır. Şair Naci Bey verdiği konferansta meşrutiyet idaresine karşı gelişen isyanın bastırılmasına rağmen sorunun tam olarak çözülmediğini belirterek özellikle köylülerin eğitim açısından teşvik edilmesini ve meşrutiyetin meşruiyetinin telkin edilmesi konusunda çalışılması gerektiğini ifade etmişti.³⁸

3- Rum Tüccar Kulüpleri

II. Meşrutiyet Dönemi'nde faaliyette olup Millî Mücadele yıllarında da Trabzon'daki dernekler arasında bulunan Rum Tüccar Kulübünün³⁹ merkezi, Uzunsokak'ta Rum tüccarlardan Fostropolu'ya ait binaydı. Bina, mübadeleden sonra önce Türk Ocağı,⁴⁰ ardından Halkevi ve Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından kullanıldı.⁴¹

Rumlar tarafından 1911 yılında *Rum Müstahdemîn Tüccar Heyeti* adlı bir cemiyet kurulmak istendi. Trabzon Valiliğinin Dâhiliye Nezareti ile yaptığı yazışmaların ardından kulübün adı *Trabzon'da Tüccar Müstahdemîn Cemiyeti* şeklinde değiştirilerek kurulmasına izin verildi.⁴²

³³ *Trabzon'da Meşveret*, S: 51, 18 Şubat 1324 (3 Mart 1909).

³⁴ *Trabzon'da Meşveret*, S: 51, 18 Şubat 1324 (3 Mart 1909).

³⁵ *Trabzon'da Meşveret*, S: 63, 1 Nisan 1325 (14 Nisan 1909).

³⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 59, 18 Mart 1325 (31 Mart 1909).

³⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 69, 22 Nisan 1325 (5 Mayıs 1909).

³⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 71, 29 Nisan 1325 (12 Mayıs 1909).

³⁹ *BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî (DH. EUM. AYŞ.),* 20/3.

⁴⁰ *BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi),* 030.01/40.237.13; *Yeni Yol,* 20 Mayıs 1341 (1925).

⁴¹ *BCA,* 490.01/1792.1263; *BCA,* 490.01/715.442.1; *Yeni Yol,* S: 1743, 3 İkinci Kânun 1933.

⁴² *BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.),* 21/62; 16 Ağustos 1909 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun 4. Maddesi kavmiyet ve cinsiyet esasına göre siyasi dernek kurulmasını yasaklamıştı. Maddenin amacı *ittihad-ı anasırı* korumaktı. Dolayısıyla isminde *Rum* ifadesi geçen bir cemiyetin kurulup kurulamayacağı Trabzon Valiliği tarafından Dahiliye

4-Trabzon İttihat ve Terakki Kulübü

Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinde etkili olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin gerçekleştirilmesi amacıyla liva, kaza, nahiye ve köylerde örgütlenecek dönemin en etkin cemiyeti olma özelliğini gösterdi.⁴³

Osmanlı İttihat ve Terakki Kulübünün Zeytinlik'teki kulübünün resmi açılış töreni 27 Kasım 1908 tarihinde gerçekleşti. Trabzon Osmanlı İttihat ve Terakki Kulübü ile ona bağlı askerî kulübün Zeytinlik'te yapılan resmi açılış törenine vali, kumandanlar, ümera, ulema, eşraf ile kulüp heyetleri ve yaklaşık 3000 kişiden oluşan Trabzon halkı katıldı.⁴⁴ Bandonun mızıka çaldığı törende Mehmet Emin Bey, Kumandan Paşa, Yüzbaşı İhsan Bey, Gregori ve Ermeni Murahhasası ve Setrak Efendi tarafından birer konuşma yapıldı.⁴⁵ İttihat ve Terakki Cemiyetinin ikinci kulübünün de Meclis-i Mebusanın küşadına denk getirilerek 17 Aralık 1908 tarihinde açılması için hazırlıklar yapıldı.⁴⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti Trabzon Şubesinin Başkanı Binbaşı İrfan Bey'di. Cemiyetin bayraktarlığını ise bu dönemde Trabzon Rüşumat Başmüdürlüğü görevinde bulunan Mehmet Emin Bey yapıyordu. Ayrıca *Trabzon'da Meşveret* gazetesi sahibi Naci Bey,⁴⁷ bazarı Gümrük Hamallar Kâtibi Sadık Bey ve

Nezaretine sorulmuştu. Ülkü Köksal, *Trabzon'da Dernekleşme Süreci (1919-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015, s. 17.

⁴³ Tunaya, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁴⁴ *Trabzon'da Meşveret*, S: 26, 15 Teşrin-i Sâni 1324 (28 Kasım 1908).

⁴⁵ *Feyz*, S: 32, 14 Teşrin-i Sâni 1324 (27 Kasım 1908); *Feyz*, S: 33, 18 Teşrin-i Sâni 1324 (1 Aralık 1908)

⁴⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 31, 3 Kânûn-ı Evvel 1324 (16 Aralık 1908). İttihat ve Terakki Cemiyetine bağlı bir başka kulüp Pulathane'de (Akçaabat) açıldı. Vilayete ait *Ordu* ganbotuyla kazaya gelen Rüşumat Müdürü Mehmet Emin Bey ve Fırka Kumandanı'nın yanı sıra memurlar ve eşrafın katılımıyla yapılan açılış töreninde Trabzon Fırkası Bاندosu da yer aldı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 25, 12 Teşrin-i Sâni 1324 (25 Kasım 1908). Akçaabat şubesi Çanakkale Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasının ardından bir kutlama töreni düzenledi. Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Anıları*, Has Matbaa, İstanbul 2011, s. 248. Şarlı nahiyesinde de "vatanın imar ve terakkisine hizmet etmek maksad-ı hayriyesiyle" *Terakki ve Teavün* adlı bir kulüp kurulmuştu. *Trabzon'da Meşveret*, S: 28, 22 Teşrin-i Sâni 1324 (5 Aralık 1908). İttihat ve Terakki Cemiyeti Rize şubesi de Aralık ayında faaliyetliydi. Rize İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileri 2 Aralık'ta *Terakki ve Ticaret Kulübü* adıyla ticari bir kulüp kurmuşlardı. Kulübün açılış töreninde Şehr-i Müderris-i Hafız Ali Hoca Efendi tarafından *meşrutiyet* ve *ticaret-i mahalliye* konusunda bilgiler verilmiş, daha sonra Pasaport Kâtibi Safvet Efendi de bir konuşma yapmıştı. *Feyz*, S: 36, 28 Teşrin-i Sâni 1324 (11 Aralık 1908); *Feyz*, S: 37, 2 Kânûn-ı Evvel 1324 (15 Aralık 1908). Rize Terakki-i Ticaret kulübü Meclisin açılış günü kutlamaları dolayısıyla bir program düzenledi. Kutlamalar gündüz başlayıp sabaha kadar devam etmişti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 35, 17 Kânûn-ı Evvel 1324 (30 Aralık 1908).

⁴⁷ Ahıska'dan göç etmiş bir aileye mensup olan Naci Bey (Hasan Naci Yamaç) 1881 yılında Trabzon'da doğdu. Trabzon İdadisini bitirdi. Ticaret ve deniz nakliyatçılığı yaptı. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında *Trabzon'da Meşveret* gazetesini neşretti. Trabzon Mebusu Ali Osman Bey'in 17 Haziran 1914 tarihinde istifası üzerine Trabzon milletvekili seçildi ve mecliste çeşitli encümenlerde görev aldı. Ermeni tehciri dolayısıyla iki defa Divan-ı Harb'e sevk edildi. Enver Paşa taraftarı olarak bilinen Naci Bey İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya giderek Milli Mücadele'ye

Trabzon'da Maiyet Memurluğu görevinde bulunan Faik Hurşit Bey de cemiyetin üyelerindendi.⁴⁸

Trabzon İttihat ve Terakki Kulübü çeşitli etkinliklerin merkezi konumundaydı. Kulüp 30 yıl aradan sonra faaliyete başlayan Meclis-i Mebusanın açılışı⁴⁹ kutlamaları törenlerinin düzenlenmesine önyak oldu. Kutlamalar kapsamında yaklaşık 1.000 kişiden oluşan kalabalık bir kitle İttihat ve Terakki Cemiyeti bayraklarıyla 100 adet top atışının yapıldığı törene katılmak amacıyla Boztepe'ye çıkıp ardından Zeytinlik'teki kulübe geldi. Çeşitli konuşmalar yapıldıktan sonra açılışı Meclis-i Mebusanın küşadına denk getirilen Ortahisar'daki İttihat ve Terakki Kulübü önünde toplanan halka Mehmet Emin Bey tarafından bir konuşma yapıldı. Mehmet Emin Bey konuşmasında cemiyetin görevlerinden bahsedip 32 yılın ardından meclisin yeniden açılması dolayısıyla duyulan sevinç ve mutluluğu ifade etti. Törende kulüpler hakkında konuşma yapan Ermeni Murahhasası Emanuel Efendi'nin yanı sıra Maliye Müfettişi Necati Bey, cemiyetin katibi Yüzbaşı İhsan Bey ve Gregor Mumcidi Efendi de birer konuşma yaptı.⁵⁰ Tören kapsamında misafirler şerbet ikram edilmiş, havai fişek ve silah sesleri eşliğinde devam eden kutlamalar sabaha kadar sürmüştü.⁵¹ Bir başka tören 1910 yılında *10 Temmuz Bayramı* kutlamaları çerçevesinde gerçekleştirildi. Kutlamalar İttihat ve Terakki Cemiyetinin hazırladığı bir program dahilinde yürütüldü.⁵² 1911 yılındaki *10 Temmuz Bayramı* kutlamaları da oldukça canlı geçmişti. Bunda aynı günlerde İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelen isimlerinden Maliye Nazırı Cavit Bey'in Trabzon'da bulunması da etkili olmuştu. Törenler oldukça coşkulu geçmiş, hatta cemiyetin gövde gösterisi olarak yorumlanmıştı.⁵³ Kutlamalarda pencereleri bayrak-

destek oldu. Bu dönemde *Meşveret* gazetesini Kayseri'de yayınladı. Milli Mücadele'nin ardından İzmir'e yerleşti ve çiftçilik yaptı. Ekonomik zorluklar sebebiyle 1935 yılında İstanbul'a döndü. Okumayı ve yazmayı seven Naci Bey İstanbul'da ve Urla'daki çiftliğinde çok sayıda kitabın yer aldığı bir kütüphane oluşturdu. Birinci, "Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi", s. 139-149.

⁴⁸ Emiroğlu, "Trabzon'da Jön Türkler", s. 55; Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁴⁹ Meclis-i Mebusanın açılışı dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti şubelerinden meclise çok sayıda tebrik telgrafı gönderildi. Bu şubelerden biri de Trabzon'du. *Trabzon'da Meşveret*, S: 32, 6 Kânûn-ı Evvel 1324, (19 Aralık 1908). Ayrıca Trabzon Belediye Reisi, Trabzon Osmanlı Kulübü ve Of Redif Taburu Zabitanı adına Kolağası Şefik Bey de tebrik telgrafı gönderen kişi ve kurumlardandı. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, C: 3 İçtima:1, 9.12.1324, s. 19-23.

⁵⁰ *Trabzon'da Meşveret*, S: 32, 6 Kânûn-ı Evvel 1324, (19 Aralık 1908).

⁵¹ *Feyz*, S: 38, 5 Kânûn -ı Evvel 1324 (18 Aralık 1908).

⁵² *Trabzon'da Meşveret*, S: 193, 7 Temmuz 1326 (20 Temmuz 1910); Volkan Aksoy, "Trabzon'da On Temmuz" Bayramı Kutlamaları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 13, Güz 2012, s. 53-54.

⁵³ Kudret Emiroğlu, "Maliye Nazırı Cavit Bey'in Trabzon Gezisi", *Trabzon*, S: 4, Ankara 1990, s. 53-59; İsmail Akbal, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon 2008, s. 37; İttihat ve Terakki Cemiyetinin Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti ile yoğun mücadele içine girdiği bu dönemde Trabzon'daki şubenin önde gelen idarecileri arasında Hacı Ahmet, Hacı Ali Hafız Ömer, Hakkı, Mehmet Salih, Mahmut Hafız, Meşveretçi Naci ve Halim Efendiler yer aldı. Cevdet Alap, "Hayatım", *Yeni Yol*, S: 3339, 14 Aralık 1946; *Bir Ömür Bir Şehir: Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Anıları*, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yay., Trabzon 2008, s. 25. II. Meşrutiyet Dönemi'nin en büyük ve en güçlü muhalefet

larla donatılan kulüp önünde vatan ve ordu marşları çalınmış, şehir halkının yanı sıra köylerden de çok sayıda kişi törene katılmıştı.⁵⁴ Kulüpte yapılan bir diğer kutlama Çanakkale Zaferi'nin ardından yapılan fener alayıydı. 1915 yılı Ocak ayının üçüncü haftasında Uzunsokak'taki kulüp binasına gelen Trabzon halkı burada yapılan törenin ardından bütün gece şehri dolaşarak zaferi kutlamıştı.⁵⁵

Sosyal hayatın ve milli duyguların canlanmasına yönelik faaliyetler yürüten cemiyetin katkıları ile Namık Kemal'in *Vatan* piyesi 1908 yılı Eylül ayında Tuzlu Çeşme'deki tiyatrodaki sahnelendi. Gösteri öncesinde tiyatro salonu Osmanlı Devleti ve cemiyetin bayraklarıyla süsledi. Bu gösteriden elde edilen 120 liralık hâsılat iane-i milliyeye bağışlandı.⁵⁶ Trabzon gençleri bu gösteriden yaklaşık bir ay sonra ve yine cemiyetin desteğiyle piyesi bir kez daha oynamak üzere hazırlıklara başladı.⁵⁷ Piyes 2 Kasım günü yeniden sahnelendi.⁵⁸

Kulüpte çeşitli konferanslar da düzenlendi. Bu kapsamda 4 Aralık 1908 Cuma günü liman ve rıhtım hakkında bir konferans verileceği bütün üyelerine ilan edildi.⁵⁹ İttihat ve Terakki Kulübünde verilen bir başka konferansın konuşmacısı III. Ordu mensuplarından olup Erzurum'a gitmek üzere Trabzon'a uğrayan ve kulübü ziyaret eden Naci Bey'di. *Ulum-ı içtimaiye ve usul-ı siyasiye* konulu konferansta özellikle İran hükümetinin durumuna dair bilgilere yer verildi.⁶⁰ Hastalıklar ve korunma yolları ile ilgili sağlık konferansları da çok sayıda kişinin faydalandığı önemli toplantılardandı. 1910 yılında İstanbul'dan Trabzon'a gelen Dersaadet

partisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası 21 Kasım 1911 tarihinde kuruldu. Yaklaşık bir ay sonra yapılan İstanbul'daki ara seçimi kazanmasının ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti bu fırkanın muhalefetine karşı iktidarını güçlü tutmaya çalıştı. Zira firma İttihat ve Terakki karşıtı olan farklı kesimlerin toplandığı bir yapıydı. İttihatçılar muhalefetin güçlenmesini önleyemeyince 1912 yılında yapılan seçimlerde (Sopalı Seçimler) gayri meşru yollara başvurarak muhalefeti sindirdiler. Bununla birlikte Arnavutluk isyanının ardından Halaskar-ı Zabitan Grubunun da desteği ile muhalifler güçlendi ve meclis feshedildi. Balkan Savaşlarını bahane gösteren İttihat ve Terakki 1913 yılında Bab-ı Ali Baskını ile kesin olarak iktidara geldi. Bu gelişmelerin neticesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti I. Dünya Savaşı bitimine kadar muhalefeti tam olarak sindirmişti. Tunaya, *a.g.e.*, s. 263-271. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Trabzon'da da oldukça destek buldu. 1911 yılında Fırkanın meclisteki yönetim kurulunda Trabzon Mebusu Mahmud Mazhar Bey de yer aldı. Ayrıca kuruluşunu tebrik amacıyla Trabzon'dan firma yönetimine çeşitli telgraflar gönderildi. Cavit Bey'in Trabzon gezisi bu anlamda önemliydi. Zira İttihatçılar Trabzon'a verdikleri önemi göstermişlerdi. 1912 yılında yapılan seçimler Trabzon'da da oldukça çekişmeli geçti. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Trabzon'daki sesi Şatırzade Hasan Hicabi'nin sahibi olduğu *Tarik* gazetesiydi. Gazete seçim sürecinde yoğun bir propaganda yapmış, *Trabzon'da Meşveret* gazetesi ile mücadelede girmişti. Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Sopalı Seçimler", *Tarih ve Toplum*, C: 17, S: 97, 1992, s. 41-46; Aksoy, *a.g.t.*, s. 89-121.

⁵⁴ *Trabzon'da Meşveret*, S: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911); Aksoy, *a.g.m.*, s. 56.

⁵⁵ Mediha Kayra, *Hoşça Kal Trabzon Merhaba İstanbul*, Haz. ve Türkçeye Çev. Cahit Kayra, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s. 51-52.

⁵⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 8, 13 Eylül 1324 (26 Eylül 1908).

⁵⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 18, 18 Teşrin-i Evvel 1324 (31 Ekim 1908); Veysel Usta-Ömer İskender Tuluk, *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, Serander Yay., Trabzon 2017, s. 55.

⁵⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 19, 22 Teşrin-i Evvel 1324 (4 Kasım 1908).

⁵⁹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 27, 19 Teşrin-i Sâni 1324 (2 Aralık 1908).

⁶⁰ *Trabzon'da Meşveret*, S: 35, 17 Kânûn -ı Evvel 1324 (30 Aralık 1908).

Hıfzısıhha-i Umumîye Müfettişi Milaşlı İsmail Bey Uzun Sokak'taki İttihat ve Terakki Kulübünde kolera salgını ve hastalık hakkında bilgiler sundu.⁶¹ Kolera salgını nedeniyle Trabzon'da bulunan Dr. Hipokrat Efendi de veba hastalığı hakkında bir konferans verdi.⁶² Sağlık konferansları dışında kulüpte çeşitli tarihlerde toplantı ve etkinlikler de gerçekleştirildi. Çeşitli günlerde mevlit okutulan⁶³ kulüpte ilmi konferanslar da verildi. Bunlar arasında Servet Efendi tarafından kulüpte verilecek bir konferans gazete ilanı ile Trabzon halkına duyuruldu.⁶⁴ 7 Mayıs 1911 tarihinde Hazine ve Dava Vekili Midhat Efendi'nin *Tarihi İslam ve İslaf-ı Azamın Fütuhât-ı Cihangiraneleri* konulu konferansının ardından İttihat ve Terakki Kulübünde toplanan üyeler arasında Türkistan'da meydana gelen deprem için yardım toplandı. Trabzon'da ilk olarak gerçekleşen bu faaliyet çerçevesinde 400 kuruş gelir elde edildi.⁶⁵

İttihat ve Terakki Kulübünde ücretsiz hasta muayeneleri de yapıldı. 1911 yılı Haziran ayında Cuma ve Pazar günleri Rüsumat Kimyageri Etibba-i Hazika-i Askeriyeden Tahsin Bey tarafından yapılan muayenelerde birçok hasta tedavi edildi.⁶⁶

Çevre şehirlerdeki şubeler ile de irtibat kuran Trabzon İttihat ve Terakki Kulübü 1911 yılı Haziran ayında Ordu ve Giresun İttihat ve Terakki Kulüpleri ile karşılıklı ziyaretlerde bulundu.⁶⁷

Sosyal ve kültürel faaliyetlerinin yanında olağan toplantıları da düzenli olarak gerçekleştirildi. Kulübün Uzun Sokak'taki binasında 15 Haziran 1911 tarihinde yapılması kararlaştırılan yıllık kongresi, üyelere duyurularak toplantıya davet edilmişlerdi.⁶⁸ 21 Haziran 1911 tarihinde yapılan toplantıya İttihat ve Terakki Cemiyeti nizamnamesi gereğince mülhakat kulüplerden gelen azalar da katıldı.⁶⁹ Cemiyetin 15 Temmuz 1911 tarihinde yapılması kararlaştırılan⁷⁰ olağanüstü toplantısında kulüp üyeleri 10 Temmuz Bayramı kutlamaları için düzenlenecek resmigeçit törenine davet edildi.⁷¹ 1912 yılı kongresi de mülhakattan gelen azaların katılımı ile Uzun Sokak'taki İttihat ve Terakki Kulübünde yapıldı. Toplantıya, nizamnameye göre kulüp üyelerinden başka cemiyete mensup belediye reisleri ile İttihat ve Terakki programını kabul eden gazeteciler de katıldı.⁷²

⁶¹ *Hekim*, S: 20, 1. Sene, 15 Teşrin-i Evvel 1326 (28 Ekim 1910).

⁶² *Hekim*, S: 23, 1. Sene, 1 Kânûn -ı Evvel 1326 (14 Aralık 1910).

⁶³ *Trabzon'da Meşveret*, S: 268, 2 Mart 1327 (15 Mart 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 434, 21 Teşrin-i Sâni 1328 (4 Aralık 1912).

⁶⁴ *Trabzon'da Meşveret*, S: 267, 2 Nisan 1327 (15 Nisan 1911).

⁶⁵ *Trabzon'da Meşveret*, S: 273, 23 Nisan 1327 (6 Mayıs 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 275, 30 Nisan 1327 (13 Mayıs 1911).

⁶⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 282, 25 Mayıs 1327 (7 Haziran 1911).

⁶⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 284, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911).

⁶⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 284, 1 Haziran 1327 (14 Haziran 1911).

⁶⁹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 287, 11 Haziran 1327 (24 Haziran 1911).

⁷⁰ *Trabzon'da Meşveret*, S: 293, 2 Temmuz 1327 (15 Temmuz 1911).

⁷¹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 295, 10 Temmuz 1327 (23 Temmuz 1911).

⁷² *Trabzon'da Meşveret*, S: 388, 2 Haziran 1328 (15 Haziran 1912).

Kulüp, genel merkez toplantılarına da temsilci gönderdi. İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 yılı genel kongresine Trabzon Şubesi Delegatesi olarak eski askerlerden Rıza Bey katıldı.⁷³

5. Trabzon Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü

Trabzon Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü⁷⁴ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Trabzon'da kurulan ilk kültür cemiyetidir. Kulübün kuruluş çalışmaları 1908 yılı Eylül ayının ilk günlerinde başlatıldı.⁷⁵ Kulüp gençleri 7 Eylül günü saat üçte Hürriyet Meydanı civarındaki gazinoda yapılacak toplantıya davet edildi. Kulübün kuruluş çalışmalarını satırlarına taşıyan *Trabzon'da Meşveret* gazetesi gençlerin gösterdikleri fikr-i gayret ve mesaiyi takdirle karşıladığını belirterek müteşebbislerini tebrik etmişti.⁷⁶ Kulüp merkezi Şatırzade Safvet Bey'in hanının yakınlarındaki bir binaydı.⁷⁷

Kulüp, Avrupa medeniyetinin ilerlemesini ilim ve fenni rehber almalarına bağlayan, medeni milletler arasına girmek, milletin üzerindeki ataleti kaldırmak amacıyla ilim ve fenne ihtiyaç duyulduğunu düşünen, eğitim ve kültüre önem veren gençlerin desteğiyle kuruldu.⁷⁸ Kuruluşu sağlanan kulübün resmi açılış töreninin 30

⁷³ Emiroğlu, "Trabzon'da Jön Türkler", s. 55-56.

⁷⁴ Kulüp ile ilgili bir çalışma için bkz. Melek Öksüz, "II. Meşrutiyet Döneminde Dernekçiliğe Taşradan Bir Örnek: Trabzon Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 2, 2007, s. 55-66.

⁷⁵ Kuruluş çalışmaları Eylül ayı içerisinde başlatılmışsa da resmi işlemlerin tamamlanabilmesi için Ramazan ayının bitimi beklenmiş olmalıdır. *Trabzon'da Meşveret* gazetesinde yer alan bir duyuru ile Giresun gençlerine de çağrıda bulunulmuş, kısa sürede faaliyete geçmesi planlanan *Muhibb-i Marifet Gençler Kulübü* açılana kadar Çınarlar Camii'nin yanındaki Hürriyet Kiraathanesi'nde vakit geçirmeleri tavsiye edilmişti. *Feyz*, S: 17, 19 Eylül 1324 (2 Ekim 1908). Çınarlar Camii İmamı Hasan Efendi İttihat ve Terakki Giresun Kulübünün en sadık üyelerindendi. Hürriyet Kiraathanesi başta Osman Ağa (Topal Osman) olmak üzere çok sayıda cemiyet mensubunun buluşma ve görüşme mekanıydı. Osman Fikret Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklâl Harbi Tarihlerinde Giresun, Milli Mücadele Günlerinden İzler, Notlar, İntibalar*, Haz. Veysel Usta-Mustafa Çulfaz, Serander Yay., Trabzon 2017, s. 146, 207-208, 371. Trabzon ve Giresun'da kültür cemiyetlerinin kurulduğu bu dönemde Keşap nahiyesinde de gençlerin bilime yönelmesi ve bilinçlenmesi yönünde çabalar sonuç vermiş, Trabzon Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübünün açılışından kısa süre sonra nahiyenin gençleri *Hadim-i Hakikat* adıyla bir kulüp kurmuşlardı. Burada yapılan ilmi sohbetler kazalarda kurulan kulüplerde bile yer verilmeyen müzakereleri ortaya çıkarmış, bu durum takdirle karşılanmıştı. *Feyz*, S: 49, 13 Kânûn-ı Sâni 1324 (16 Ocak 1909); *Feyz*, S: 58, 13 Şubat 1324 (26 Şubat 1909). II. Meşrutiyet yıllarında Giresun'da faaliyette olan bir diğer kulüp *Rum Cemiyet-i Edebîyye* Kulübüydü. Kulüpte 1909 yılı Mart ayında Dava Vekili Apık Zevryan Efendi tarafından bir konferans verilmişti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 53, 25 Şubat 1324 (10 Mart 1909).

⁷⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 2, 23 Ağustos 1324 (5 Eylül 1908).

⁷⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 26, 15 Teşrin-i Sâni 1324 (28 Ekim 1908).

⁷⁸ *Feyz*, S: 36, 28 Teşrin-i Sâni 1324 (11 Aralık 1908); Salih, "Fenn ve Marifet, Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü", *Feyz*, S: 37, 2 Kânûn-ı Evvel 1324 (15 Aralık 1908); *Feyz*, S: 49, 13 Kânûn-ı Sâni 1324 (16 Ocak 1909). Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Trabzon basınında yeni düzenin her açıdan toplumun gelişmesine katkı sunacağı düşünülüyor, fakat bir arada olabilmenin kulüpler vasıtasıyla gerçekleşebileceği ifade ediliyordu. Nitekim kulüplerin faaliyetleri topluma *ittihatî* öğrenecekti. Bu konuda da öncelikle olarak fen ve eğitim kulüpleri kurul-

Kasım günü yapılacağı üyelerine duyuruldu.⁷⁹ Belirlenen tarihte yapılan açılış töreninde mızıka çeşitli parçalar çaldıktan sonra Başkan İhsan Efendi,⁸⁰ üyelerden Baki Efendi ve Ermeni murahhasası birer konuşma yaptı.⁸¹ Açılışının ardından ilk toplantısını 3 Aralık günü gerçekleştirmek üzere bir duyuru yapan idare heyeti bütün üyelerini kulübe davet etmişti.⁸²

Kuruluşundan sonra başlatılan ilmi toplantılar ve gece dersleri üç-dört ayda gençlerin fikri gelişiminde önemli katkılar sağlamıştı. Kulüpte verilen ilk konferans Aralık ayı başında gerçekleşmiş, etkinlikte Rüşumat Kimyageri Doktor İsmail

mahiydi. *Trabzon'da Meşveret*, S: 6, 6 Eylül 1324 (19 Eylül 1908); *Feyz*, S: 17, 19 Eylül 1324 (2 Ekim 1908). Bu süreçte basında cemiyetler kurulmasını teşvik edici yayınlara yer verildi. Özellikle Avrupa'da insanların önüne çıkan zorluklar ve yeni gelişmelere paralel olarak cemiyetler, şirketler kurduğu, böylece bu örgütlerin insanların mutluluğunu sağladığı, medeniyetin ilerlemesine de yardımcı olduğu ifade edilen değerlendirmelerde Türkiye'nin bu sahada oldukça geri kaldığı, hatta hiçbir eser gösteremediği belirtiliyordu. *Feyz*, S: 29, 4 Teşrin-i Sâni 1324 (17 Kasım 1908). Aynı tarihlerde köylüler için de bir cemiyet teşkil edilmesi, hatta bu sayede köylülerin bilgilendirilerek cehaletten kurtarılması, kitaplar neşredilmesi, zihinlerini açacak makaleler yazılıp dağıtılması da önerildi. *Feyz*, S: 25, 19 Teşrin-i Evvel, 1324 (1 Kasım 1908).

⁷⁹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 26, 15 Teşrin-i Sâni 1324 (28 Ekim 1908).

⁸⁰ Hamamizade Mehmed İhsan Bey 1885 yılında Trabzon'da doğdu. İslahhane Merkez İbtidaisinin ardından rüştiyeden mezun oldu. 1903 yılında Trabzon İdadisini tamamladı. Papaz Kalust Şinasi Efendi ve Askeri Rüştiyede Fransızca öğretmeni Sabih Bey'den Fransızca dersleri aldı. Trabzon'da sürgünde bulunan alim ve şair Erzurumlu Ali Şevket Hoca'dan Mesnevi okudu. Hartamazade Baki Efendi, Duyun-ı Umumiye Başkâtibi Hüsnü, Ustazade Nazım ve Halil Nihat (Boztepe) ile beraber Hamdi Efendi'nin *Ayine-i Efkar* adlı kitapçı dükkanının müdâvimlerinden. İhsan Bey, Hamdi Efendi'den destek gördü. Trabzon'un tanınmış isimlerinden İbrahim Cudi Efendi, Hatipzade Emin Efendi ve Arnavutzade Emin Efendi'nin sohbetlerinden faydalandı. Henüz yirmili yaşlarına ulaşmadan şiirler yazmaya başladı. Edebiyat, tarih, biyografi ve bibliyografya alanlarına ilgi duydu. Mahalli dil ve folklor üzerinde çalıştı. 1909-1913 yılları arasında Trabzon İdadisi, Trabzon Darülmuallimini ve Trabzon Askeri Rüştiyesinde Tarih, Edebiyat, Kitabet, İslam ve Osmanlı Tarihi dersleri verdi. Yazıları Trabzon'un çeşitli gazete ve dergilerinde yayınlanan İhsan Bey çeşitli cemiyetlerde görev aldı: Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü Başkanlığı'nın yanı sıra Trabzon Donanma Cemiyeti Heyet-i Merkeziye İkinci Başkanlığı, Müdafaa-i Milliye Heyet-i İrşadiyesi, Hilal-i Ahmer Merkez Şubesi üyelikleri bunlar arasındadır. I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. 1920'li yıllarda Mahfel-i Musiki, Trabzon Muallimler Birliği, Trabzon Türk Ocağı gibi cemiyetlerde başkanlık yaptı. Kendi imkânlarıyla Trabzon Yüksek Ticaret Mektebinin yeniden kurulmasını sağladı. Müdürlüğünü de yaptığı bu okulda Türkçe, Ticari Yazışma, Neşriyat dersleri verdi. 1928 yılında İstanbul'a döndü. Galatasaray Lisesinde ve Yüksek Ticaret Mektebinde görev yaptı. 11 Mayıs 1948 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Döneminin şairleri arasında *şair-i maderzad* olarak ünlenen Hamamizade İhsan Bey çok sayıda esere imza attı. Mustafa Uzun, "Hamamizade Mehmed İhsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 15, İstanbul 1997, s. 435-436; Mehmet Akif Bal, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007, s. 387-388.

⁸¹ *Feyz*, S: 33, 18 Teşrin-i Sâni 1324 (1 Aralık 1908); *Feyz*, S: 34, 21 Teşrin-i Sâni 1324 (4 Aralık 1908).

⁸² *Trabzon'da Meşveret*, S: 27, 19 Teşrin-i Sâni 1324 (2 Aralık 1908).

Hakkı Bey tarafından göz ve göz sağlığına dair yeni gelişmeler hakkında uzun bir konuşma yapılmıştı.⁸³

Kulübün nizamnamesinde toplantı ve konferanslar haricinde lisan dersleri ve müzik eğitimi gibi sosyal ve kültürel faaliyetler düzenlenmesi de planlanmıştı.⁸⁴ Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü üyelerinin yaptığı bir toplantıda Aralık ayı sonunda geceleri Türkçe, Fransızca ve Tarih derslerine başlanmasına karar verildi. Ayrıca faaliyetlere maddi destek sağlanması için bir yardım defteri açılarak bağışlar toplandı. Yalnızca bu toplantıda kulüp üyeleri 25 lira bağışlamıştı.⁸⁵

Çeşitli tarihlerde yapılan konuşmalar, kulübün ön plana çıkan faaliyetlerindendi. Belirlenen takvim çerçevesinde haftada birer defa Hacı İbrahim Cudi ve Hafız Mesud Efendiler tarafından edebi, ahlaki, dini ve ilmi konular ile ilgili konuşmalar yapıldı. Ayrıca kararlaştırılan şekilde müzik dersleri verilmesi amacıyla 1909 yılı başında kulübün alt kat salonu düzenlenerek üyelerden İsmail Hakkı Bey tarafından dersler vermeye başlandı.⁸⁶ Mart ayı sonunda kulübü ziyaret eden Trabzon Fırka Kumandanı Abuk Ahmed Paşa, teftiş amacıyla şehirde bulunan Cabir Paşa ve belediye erkânından Hacı Ahmed Efendi şereflerine bir müzik gösterisi düzenlendi. Kulüp idare heyeti üyelerinden Rüsumat Kimyageri Doktor İsmail Hakkı Bey'in başkanlığında gerçekleşen müsamerenin sonunda misafirlere önceden hazırlanmış ve hürriyet kurdellarıyla süslenmiş buketler bütün üyelerin seslendirdiği vatan ve hürriyet marşları eşliğinde takdim edildi.⁸⁷

Kulüp ilk piyesini 21 Ekim 1908 tarihinde sahnelemek üzere hazırlıklara başladı.⁸⁸ *Mesaib-i İstibdat (İstibdatın Musibetleri)* adlı 6 perdelik piyesin sahnelenmesinden 5.000 kuruş hasılat elde edilerek bir kısmı piyesin masraflarına ve çırçır yangın zedelerine sarf edilmiş, 2.000 kuruş kulübe gelir olarak kalmıştı.⁸⁹

Kulübün gerçekleştirdiği kültürel faaliyetler henüz bir yılını doldurmuyan Meşrutiyet sürecinde oldukça verimli olarak değerlendiriliyordu. Giresun'dan *Feyz* gazetesine bir mektup gönderen Ahmed Edip Efendi kulüp hakkında iyi dileklerde

⁸³ *Trabzon'da Meşveret*, S: 28, 26 Teşrin-i Sâni 1324 (9 Aralık 1908). Gençlerin faydalanabilmesi amacıyla Ermeni Murahhasası Serrahip Emanuel Balyan Efendi ve Doktor Abdülaziz Samih Bey tarafından kulübe üçer adet kitap bağışlanmıştı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 31, 3 Kânûn-ı Evvel 1324 (16 Aralık 1908).

⁸⁴ İdare heyeti üyesi Sadık Bey'in sunduğu nizamnameye göre Musiki Kulübünün oluşturulması, ayrıca Fransızca, Rumca ve Ermenice lisan derslerinin verilmesi planlandı. Ancak basında yer alan bir yazıda Fransızca kadar İngilizce'nin de önemli olduğu belirtilerek bu dil için kurslar düzenlenmemesi eleştirilmişti. Salih, "Fen ve Marifet, Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü", *Feyz*, S: 37, 2 Kânûn-ı Evvel 1324 (15 Aralık 1908). Sadık Bey bu yazıya *Trabzon'da Meşveret* gazetesinde cevap verdi. Sadık Bey'e göre Osmanlı milleti birbirini tanıdıkça daha uyumlu yaşayacaktı. Buradan hareketle birbirinin dilini de öğrenmesi gerektiğini ifade etmişti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 32, 6 Kânûn-ı Evvel 1324 (19 Aralık 1908).

⁸⁵ *Trabzon'da Meşveret*, S: 33, 10 Kânûn-ı Evvel 1324 (23 Aralık 1908).

⁸⁶ *Feyz*, S: 49, 13 Kânûn-ı Sâni 1324 (16 Ocak 1909).

⁸⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 59, 18 Mart 1325 (31 Mart 1909).

⁸⁸ Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından sahnelenen piyes beğeniyle izlendi. Oyunda Cevdet, Baba Namık ve Mahir gibi oyuncular yer almıştı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 16, 11 Teşrin-i Evvel 1324 (24 Ekim 1908).

⁸⁹ *Feyz*, S: 24, 12 Teşrin-i Evvel 1324 (25 Ekim 1908).

bulunmuş, kulüp yönetimi de kendisine teşekkür etmişti.⁹⁰ Kethüdazade Halim Bey de Ordu'dan Trabzon'a geldiğini ve kulüpteki bir müzik müsamesesine katıldığını ifade ederek gördüğü ilmi ve kültürel gelişime dair takdir ve tebrik duygularını dile getirmişti.⁹¹

Kulüp yönetimi bazı konuları görüşmek üzere 7 Mayıs 1909 tarihinde bir toplantı yapılacağını üyelerine duyurmuştu.⁹² Aynı tarihlerde Trabzon'da bulunan şair Naci Bey Osmanlı Kulübünde verdiği konferansın ardından kulübü ziyaret ederek gençlerle sohbet etti.⁹³ Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübünün bu dönemde planladığı etkinliklerden biri İstanbul ve Selanik gezisiydi. Haziran ayında, İstanbul ve Selanik şehirlerini ziyaret etmek ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'ya teşekkür etmek üzere 200 kişilik bir seyahat programı hazırlandı. 23 Haziran 1909 tarihinde gerçekleşmesi planlanan seyahatin Özel İdareye ait Marmara Vapuru ile yapılması kararlaştırılmıştı.⁹⁴

6. Terakki-i Maarif ve Himaye-i Etfal Cemiyeti

Terakki-i Maarif ve Himaye-i Etfal Cemiyeti Trabzon'un mahalle ve köylerindeki iptidai mekteplerin (ilkokulların) artırılması ve iptidai eğitimin düzenlenmesi, yaygınlaştırılması ve kimsesiz, yoksul çocukların korunması amacıyla 1908 yılı Ekim ayında yardımseverler tarafından oluşturuldu.⁹⁵ Vali Arifi Paşa

⁹⁰ *Feyz*, S: 52, 23 Kânûn-ı Sâni 1324 (5 Şubat 1909).

⁹¹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 60, 21 Mart 1325 (3 Nisan 1909).

⁹² *Trabzon'da Meşveret*, S: 69, 22 Nisan 1325 (5 Mayıs 1909).

⁹³ *Trabzon'da Meşveret*, S: 71, 29 Nisan 1325 (12 Mayıs 1909).

⁹⁴ *Feyz*, S: 74, 1 Haziran 1325 (14 Haziran 1909).

⁹⁵ *Trabzon'da Meşveret*, S: 17, 15 Teşrîn-i Evvel 1324 (24 Ekim 1908). Trabzon'da yalnızca ilköğretimde değil diğer okullarda da eğitim-öğretim sorunları mevcuttu. Öğretmen ihtiyacı olan Trabzon İdadisi öğrencileri 1908 yılı Kasım ayında dersleri boykot etmişlerdi. Derslere girmeyen, aynı zamanda Maarif Nezareti tarafından okul müdürlüğüne atanan Celil Efendi'yi de kabul etmeyen öğrenciler kendi seçtikleri müdür ile eğitim görmek istediklerini Maarif Müdürlüğüne bildirdiler. Yaklaşık 500 kişinin öğrenim gördüğü okulda 30 kadar öğrencinin yaptığı bu hareket sonrasında velilere boykota katılanlara *nizam-ı mahsus* uygulanacağı yönünde ikazda bulunulmuştu. Bunun üzerine öğrenciler yeniden okula ve derslere devam etmişlerdi. Boykot, dönemin basınında da tartışılan bir konu olmuştu. *Feyz* gazetesi Maarif Müdürü'nün konuya ilgisini ve yaklaşım tarzını yetersiz bulurken, *Trabzon'da Meşveret* gazetesinin hedefinde Celil Bey ve okul yönetimi vardı. Kudret Emiroğlu, "1908'de Trabzon Lisesi'nde Boykot", *Trabzon*, S: 4, Ankara 1990, s. 36-38. Bu olayın da etkisiyle gazetelerde toplumun özellikle eğitim ve kültür açısından harekete geçirilmesi gerektiğini tavsiye eden yazılar neşredildi. Bu yazılarda herkesin eğitim konusunda istekli ve bilgiye havaslı olması durumunda batıya yetişileceği belirtilerek tahsilin insan hayatı için önemi vurgulandı. Ayrıca batılı ülkelerin genel bütçesinden eğitim işlerine pay ayırdıkları, Osmanlı Devleti'nde ise zaman zaman eğitim adına halktan alınan paraların eğitim faaliyetlerinde kullanılmadığı, oysa hükümetin eğitim için ayrı bütçe oluşturması gerektiği dile getirildi. Mustafa Vasfi, "Maarif", *Feyz*, S: 32, 14 Teşrîn-i Sâni 1324 (27 Kasım 1908). *Trabzon'da Meşveret* gazetesinde de *Kabahat Kimde?* başlıklı bir yazı yayımlanarak konuya dair tespitlere yer verilmişti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 26, 15 Teşrîn-i Sâni 1324 (28 Kasım 1908). Diğer yandan Trabzon Maarif Müdürü Mehmed Murad Bey'in eğitime

başkanlığında Trabzon'un ileri gelenlerinin yer aldığı bir *umumi cemiyet* oluşturuldu. Bu cemiyet, Müftü'nün başkanlığında 32 kişiden oluşan *hususî cemiyetin* faaliyetlerinin başarıya ulaşması için çalışacaktı. Müftü İmadeddin Efendi başkanlığındaki *hususî cemiyet* Ekim ayı içerisinde 6 toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantılarda yapılacak faaliyetlere dair bir program hazırlandı. Hazırlanan program ve yapılacak faaliyetler ile ilgili bilgi verilmek üzere cemiyetin ilk toplantısının Zağanos Mektebinde yapılması kararlaştırılarak üyelere duyuruldu. Vali Arifi Paşa başkanlığında Zağanos Mektebinde gerçekleştirilen ve çeşitli müzakerelerde bulunulan toplantıda başta vali olmak üzere muteberana bilgi verildi. Toplantıda programın bazı bölümleri *hususî cemiyetin* üyelerinden İdadi Müdürü Hazım Bey tarafından okunmuş ve üyeler tarafından uygun bulunmuştu. Rüşumat Nazırı Mehmet Emin Bey de eğitimin ve bu anlamda cemiyetin kuruluşunun önemi anlatan uzun bir konuşma yapmıştı.⁹⁶ Bu konuşmanın ardından açılan bir iane defteri ile toplanan yardımlar yaklaşık bir saat içinde 800 liraya ulaşmıştı.⁹⁷ Maarif için yapılan iane defterine adını yazdıranlardan başta vali olmak üzere, kumandan, hakim, defterdar, müftü, askeri erkan, memurlar ve Trabzon eşrafi çeşitli miktarlarda bağışlar yaptı. Bu yardımlar *Trabzon'da Meşveret* gazetesinde yayınlandı.⁹⁸

Cemiyet yönetimi 1909 yılı başlarında Ayafilibo Mahallesi'nde yapılması kararlaştırılan okulun duvarlarının inşası için 17 Şubat 1909 tarihinde bir açık eksiltme yapılacağını belirterek ustabaşlarının Debbaghane Camii Şerifi bitişiğindeki binaya müracaat etmelerini duyurdu.⁹⁹ 27 Şubat tarihinde bir duyuru daha yapan idare heyeti duvar kısmı inşaatı için arşını 13 kuruş olacak şekilde teklif verildiğini, daha fazla iskonto yapabilecek kişilerin kendilerine başvurmalarını ilan etmişti.¹⁰⁰

7. Trabzon Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti

Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti¹⁰¹ 6 Temmuz 1325 (19 Temmuz 1909) tarihinde İstanbul'da kuruldu.¹⁰² Nizamnamesinin 2. Maddesinde

ve okulların sorunlarına karşı ilgisiz tavrı, İstanbul'a giderek aylarca kalması da eleştirilere neden olmuştu. Valiye hitaben gönderilen yazılarla yerine yeni bir müdürün atanması istenmişti. Nitekim 1909 yılı ortalarında Maarif Müdürlüğüne Bedirhanzade Ferit Bey atandı. *Fez*, S: 34, 21 Teşrin-i Sâni 1324 (1 Aralık 1908); *Fez*, S: 59, 17 Şubat 1324 (2 Mart 1909); *Fez*, S: 73, 25 Mayıs 1325 (7 Haziran 1909).

⁹⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 18, 18 Teşrin-i Evvel 1324 (31 Ekim 1908).

⁹⁷ *Fez*, S: 24, 12 Teşrin-i Evvel 1324 (25 Ekim 1908); *Trabzon'da Meşveret*, S: 30, 29 Teşrin-i Sâni 1324 (12 Aralık 1908).

⁹⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 26, 15 Teşrin-i Sâni 1324 (28 Kasım 1908); *Trabzon'da Meşveret*, S: 36, 20 Kânûn-ı Evvel 1324 (2 Ocak 1909); *Trabzon'da Meşveret*, S: 40, 5 Kânûn-ı Sâni 1324 (18 Ocak 1909). Bu ianelerin dışında eğitim faaliyetlerine destek olmak amacıyla yapılan etkinliklerden biri 1909 yılının ilk günlerinde başlatıldı. Müftü Hafız Mahir Efendi'nin başkanlığında attar Ethem ve Kadızade Temel Efendi'nin de yer aldığı bir cemiyet oluşturulup İzmir'de olduğu gibi Trabzon'da da mühürlü bir kutu vasıtasıyla Cuma günleri tahsil ianesine başlandı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 43, 21 Kânûn-ı Sâni 1324 (3 Şubat 1909)

⁹⁹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 46, 31 Kânûn Sâni 1324 (13 Şubat 1909).

¹⁰⁰ *Trabzon'da Meşveret*, S: 50, 14 Şubat 1324 (27 Şubat 1909).

¹⁰¹ Cemiyet, kuruluşunda bu adla faaliyete başlamıştı fakat zamanla farklı adlarla da anıldı. Bir takım karışıklıklar ortaya çıkması üzerine 17 Şubat 1914 tarihinde çıkarılan bir İrade-i Seniyye

“Osmanlı Devleti’nin büyük devletlerarasındaki mevkiini muhafaza ve umumî menfaatlerini ve ticari ilişkilerini sağlamak için ihtiyaçla münasip bir deniz kuvvetleri meydana getirmek” şeklinde belirtilen amaç çerçevesinde ülkenin çeşitli yerlerinde şubeler açıp bağışlar toplandı. Kapatıldığı 2 Nisan 1919 tarihine kadar ihtiyaca cevap verecek bir donanma meydana getirmek amacıyla faaliyet gösteren cemiyetin nizamnamesinin 5. kısmı taşra örgütlenmesi ile ilgiliydi. Anadolu’nun çeşitli vilayet, kaza ve nahiyelerinde şubeleri¹⁰³ açılan cemiyetin Trabzon Şubesi, İstanbul merkez şubesinden 6 ay sonra, 13 Kanun-ı Sani 1325 (26 Ocak 1910) tarihinde oluşturuldu.¹⁰⁴ Trabzon sancağında: Trabzon merkez kazası, Ordu, Giresun, Tirebolu, Görele, Vakfıkebir, Akçaabat, Sürmene, Of ve Maçka kazaları, Şarlı, Yomra, Tonya, Araklı, Humurgan nahiyeleri; Lazistan sancağında, Lazistan merkez kazası (Rize), Hopa, Atina (Pazar) kazaları ile Arhavi, Viçe (Fındıklı), Mapavri (Çayeli), Kura-yı Seba (İkizdere), Hemşin nahiyeleri; Gümüşhane sancağında; Gümüşhane merkez kazası, Kelkit, Torul ve Şiran kazalarında şubeleri açıldı.¹⁰⁵ Cemiyetin Trabzon vilayetinin liva (sancak), kaza ve nahiyelerinde açılan

ile cemiyetin adı *Osmanlı Donanma Cemiyeti* olarak belirlendi. Selahittin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 14.

¹⁰² *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Usul-ı Cibayet Talimatnamesi*, Edeb Matbaası, İstanbul 1327, s. 1. Cemiyetin kurucuları arasında denizci subayı olan ve sonraki yıllarda Trabzon mebusu seçilen Ali Şükrü Bey de bulunuyordu. İlk idare heyetinde görev yapan Ali Şükrü Bey sonraki yıllarda da cemiyetin yönetiminde yer aldı. İdari teşkilatta görev alan bir diğer Trabzonlu Emin Bey’di. Emin Bey 19 Temmuz 1910 tarihinde yapılan ilk genel kongrede maliye encümeni üyesiydi. Özçelik, *a.g.e.*, s. 12-41.

¹⁰³ Nurşen Gök, *Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 14-15. Donanma Cemiyetinin ilk genel kongresinde taşra şubelerinin sayısı 122 olarak açıklandı. Ertesi yıl yapılan ikinci kongrede belirtildiğine göre 46 merkez şube ve 331 bağlı şubesi bulunuyordu. Nurşen Gök, “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: 27, S: 43, 2008, s. 80. 1911 yılı kongresi yapıldığında Trabzon merkezine bağlı Gümüşhane, Rize, Giresun, Ordu, Pulathane, Tirebolu, Vakfıkebir, Görele, Of, Humurgan, Araklı, Maçka, Şarlı ve Tonya mülhakat şubeleri faaliyeteydi. Gök, *a.g.t.*, s. 59.

¹⁰⁴ *Trabzon’da Meşveret*, S: 283, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911). Donanma Cemiyeti kurulmadan önce milli bir donanma oluşturulması fikri ile Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde komisyonlar oluşturularak yardımlar toplandı. Gök, *a.g.t.*, s. 12. Bu amaçla İzmir’de oluşturulan bir heyet 1909 yılı başlarında yardım toplanması için Trabzon’a da tavsiyede bulunmuştu. Bunun üzerine faaliyete başlayan Trabzonlular *İmarat Mahallesi İane-i Bahriye Cemiyet-i Hayriyesi* adlı bir heyet oluşturup imal ettirdikleri demir bir sandıkla iane toplamışlardı. *Feyz*, S: 51, 20 Kânûn-ı Sâni 1324 (2 Şubat 1909); *Trabzon’da Meşveret*, S: 51, 18 Şubat 1324 (3 Mart 1909). Denizciler İane Komisyonu adıyla Trabzon’da faaliyet gösteren bu heyet, Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Trabzon Şubesi teşkil edildikten sonra topladığı 20.834 kuruluş 30 paraya cemiyete devretmişti. *Trabzon’da Meşveret*, S: 283, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911).

¹⁰⁵ Trabzon Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyetinin (TDOMMC) faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Melek Öksüz, “Trabzon’da Meşveret Gazetesine Göre Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Trabzon Şubesi ve Faaliyetleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 16, Bahar 2014, s. 115-155; Melek Öksüz, *Trablusgarp Savaşı ve Donanma Cemiyeti’ne Trabzon Vilayetinden Yardımlar*, Serander Yayınları, Trabzon 2016.

şubelerinde büyük fedakârlıklarla bağışlanan ianeler toplandı. Trabzon vilayeti halkının yaşlı-geç,¹⁰⁶ kadın-erkek, memur-çiftçi,¹⁰⁷ asker-sivil,¹⁰⁸ müslim-gayri-müslim¹⁰⁹ demeden yardım faaliyetlerine katıldığı cemiyet önemli ölçüde destek bulmuştu. Bu desteğin oluşmasında yerel basın ve özellikle *Trabzon'da Meşveret* gazetesinin önemli bir payı vardı.¹¹⁰ Trabzon halkının özveri ile yaptığı bağışlar neticesinde 1910 yılı Mart ayında yalnızca bir hafta içinde toplanan 1.000 Osmanlı lirası telgraf poliçesiyle İstanbul merkez-i umumîsine gönderildi.¹¹¹ Daha sonraki

¹⁰⁶ 1910 yılı Şubat ayında Trabzon'daki okullarda öğrenim gören bazı öğrenciler harçlıklarını cemiyete bağışladı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 151, 13 Şubat 1325 (26 Şubat 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 155, 24 Şubat 1325 (9 Mart 1910).

¹⁰⁷ Sürmene, Yomra ve Maçka ahalisi de fındık gelirlerinin bir kısmını vereceklerini taahhüt etti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 152, 17 Şubat 1325 (2 Mart 1910). *Trabzon'da Meşveret*, S: 155, 24 Şubat 1325 (9 Mart 1910). *Trabzon'da Meşveret*, S: 170, 17 Nisan 1326 (30 Nisan 1910).

¹⁰⁸ Trabzon Rüsumat Anbar Memurluğunda toplanan ianelere ek olarak Akçaabat, Maçka, Rize, Torul vb. yerlerde de asker ve sivil memurlar çeşitli bağışlarda bulundu. *Trabzon'da Meşveret*, S: 156, 27 Şubat 1325 (12 Mart 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 164, 27 Mart 1326 (9 Nisan 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 165, 31 Mart 1326 (13 Nisan 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 274, 27 Nisan 1327 (10 Mayıs 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 277, 7 Mayıs 1327 (20 Mayıs 1911).

¹⁰⁹ Cemiyete desteklerin artırılmasını sağlamak amacıyla Lazistan sahili boyunca bir geziye çıkan Müderris Harun Efendi Hopa ve Atina kazalarında konferanslar verdi. Atina kazasında verdiği konferansın ardından yapılan müzayedede bir kalem Terzi Yanko Efendi tarafından satın alındı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 282, 25 Mayıs 1327 (7 Haziran 1911). Giresun'daki Ermeniler de bir koyun bağışlama sözü vermişlerdi. *Trabzon'da Meşveret*, S: 273, 23 Nisan 1327 (6 Mayıs 1911).

¹¹⁰ Öksüz, "Trabzon'da Meşveret Gazetesine Göre Donanma-yı Osmani...", s. 117-119. Cemiyete yapılan bağışların ve bağışçı isimlerinin basında ayrıntılı olarak yer alması halkı onurlandırıp desteği arttırdığı gibi *Trabzon'da Meşveret* gazetesi sahibi Naci Bey'in cemiyetin idare heyetinde yer alması da kamuoyu oluşturulmasında etkiliydi. Hemen her kesimden destek bulan cemiyete katkı için kahvehane ve kıraathanelerde de müzayedeler yapıldı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 155, 24 Şubat 1325 (9 Mart 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 156, 27 Şubat 1325 (12 Mart 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 157, 3 Mart 1326 (16 Mart 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 167, 7 Nisan 1326 (20 Nisan 1910). Trabzon kadınları da cemiyete ellerinden gelen desteği vermişti. Yardım toplamak amacıyla Osmanlı Kadınları İlane-i Bahriye Sergisi düzenleyen kadınların bu faaliyeti oldukça ilgi görmüştü. Sergide Merkez Rüsumat Müdürü'nün Kerimesi Salih Hanım tarafından hediye edilen Girit konulu bir resim müzayedeye konularak Vali Mustafa Bey tarafından satın alınmıştı. Tüccar Konkalidi Nikolaidi Andonaki Efendi'nin oğulları da sergiye 15 lira değerinde bir at hediye etmişti. Trabzon kadınları bu faaliyette 10.666 kuruş iane toplamıştı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 154, 20 Şubat 1325 (5 Mart 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 159, 10 Mart 1326 (23 Mart 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 162, 20 Mart 1326 (2 Nisan 1910).

¹¹¹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 159, 10 Mart 1326 (23 Mart 1910). İlane faaliyetleri kazalarda da oldukça verimli geçmekteydi. Akçaabat Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti tarafından belediye dairesinde düzenlenen sergide yardımsever Akçaabatlılar değerli eşyalarını bağışlamışlardı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 160, 13 Mart 1326 (26 Mart 1910). Maçka, Şarlı, Rize, Hemşin, Hopa, Kelkit ve Ordu şubelerinde de önemli miktarda iane toplandı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 153, 19 Şubat 1326 (4 Mart 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 166, 3 Nisan 1326 (16 Nisan 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 185, 12 Haziran 1326 (25 Haziran 1910); *Trabzon'da Meşveret*, S: 266, 30 Mart 1327 (12 Nisan 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 267, 2 Nisan 1327 (15 Nisan 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 270, 14 Nisan 1327 (27 Nisan 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 273, 23 Nisan 1327 (6 Mayıs 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 274, 27 Nisan 1327 (10 Mayıs 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 278, 11 Mayıs 1327 (24 Mayıs 1911); *Trabzon'da*

hafta tedarik edilen 360 lira ile birlikte Trabzon merkezi adına İstanbul Donanma Cemiyetine gönderilen miktar 190.000 kuruşu aşmıştı.¹¹²

Kuruluşundan itibaren geçen bir yıllık süre zarfında yapılan iane miktarı mülga Denizciler İane Komisyonundan devralınan miktarla birlikte 1.155.629 kuruş 32 para olarak gerçekleşti. Bu miktardan 1.128.899 kuruş 17 para İstanbul'a gönderilmiş, 17.936 kuruş memur maaşlarına, 7.217 kuruş 35 para çeşitli masraflara harcanmıştı. Kalan 1.576 kuruş 20 para ise yeni idare heyetine teslim edilmişti. Mülhakattan gönderilen fakat henüz bedeli alınmayan 19.947 kuruş 10 para Ziraat Bankası makbuzları ile cemiyete bağışlanmış, ayrıca aynen mevcut olan eşya ve donanma mecmualarının¹¹³ hesabı, defter ve evraklar da yeni heyete devredilmişti. Cemiyetin 15 aylık malî faaliyetini gösteren rapor İdare Heyeti Reisi Hacı Hami Efendi tarafından halka duyurulması için *Trabzon'da Meşveret* gazetesine gönderilmişti.¹¹⁴ Aynı tarihlerde yayınlanan bir ilanla donanma için satın alınan zırhlılar ve torpidoların ikinci taksiti olan 400.000 liranın bir ay içinde ödeneceği duyurularak bütün şubelerden daha fazla destek talep edildi.¹¹⁵ Bu talebe duyarsız kalmayan Trabzon vilayeti halkının yaptığı bağışlarla 1911 yılı Haziran ayı ortasında 446 lira iane toplanarak İstanbul merkezine gönderildi.¹¹⁶

TDOMMC'nin 1 Nisan 1911 tarihinde yapılan umumî heyet toplantısında idare heyetinde yer alan fakat toplantılara katılmayan ve ardından istifa eden üyelerin yerine, Kabazade Tefvik Efendi, Hacıhafızade Mustafa Efendi, Velisaridi Kostî Efendi ve Arslanyan Haçik Efendi seçildi. Önceki yıl idare heyetine seçilmiş olan üyelere Fostropulo Yorgi Efendi, Grama Dikopolu Pareşkoh Efendi,

Meşveret, S: 281, 21 Mayıs 1327 (3 Haziran 1911). Lazistan sancağında yardımların artırılması için halkı bağış yapmaya davet eden medrese hocalarından Harun Efendi'nin yaptığı toplantılarda halka verdiği vaaz ve nasihatler ahali üzerinde oldukça etkili olmuştu. Nitekim onun tavsiyesiyle her köyde mal sandığı oluşturularak ianeler toplanmaya başlanmış; müzayedeler, müsabakalar düzenlenerek cemiyete destek verilmişti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 282, 25 Mayıs 1327 (7 Haziran 1911).

¹¹² *Trabzon'da Meşveret*, S: 161, 17 Mart 1326 (30 Mart 1910).

¹¹³ Donanma mecmuaları cemiyetin gelir elde ettiği önemli bir araçtı. Bu konuda bir çalışma için bkz. Zehra Çakmaktepe, *Donanma Mecmuası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.

¹¹⁴ Canik sancağının Trabzon vilayetine bağlı olduğu dönemde bu sancaktan toplanan ianelerin tutarı olan 1 akçe Trabzon Donanma Cemiyetine gönderilmişti. Bununla birlikte Giresun ve Rize sancakları ile Ordu kazasında toplanan bir miktar iane doğrudan İstanbul'a gönderildi. *Trabzon'da Meşveret*, S: 283, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911).

¹¹⁵ *Trabzon'da Meşveret*, S: 282, 25 Mayıs 1327 (7 Haziran 1911).

¹¹⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 286, 8 Haziran 1327 (21 Haziran 1911). Cemiyetin duyurusu kaza ve nahiyelerdeki bağışları da arttırmıştı. Giresun gençleri bir tiyatro oyunu sergileyerek gelir elde etti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 279, 18 Haziran 1327 (1 Temmuz 1911). Giresun ahali ayrıca satın alınacak nakliye gemilerinden birine *Giresun* adının verilmesi halinde daha fazla iane toplanacağı yönünde bir taahhütname verdikten sonra fındık mahsullerinden okka başına 2'şer para bağış-layarak kazalarının adını taşıyan bir nakliye gemisi alınmasını sağladılar. Gök, *a.g.t.*, s. 48. Kelkit, Şiran, Hopa, Of kazalarında da çeşitli miktarlarda bağışlar toplandı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 281, 31 Mayıs 1327 (13 Haziran 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 287, 11 Haziran 1327 (24 Haziran 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 291, 25 Haziran 1327 (8 Temmuz 1911).

Tahtacıyan Mihran Efendi, Minasyan Arsen Efendi ve Arabyan Karabet Efendi toplantılara katılmasalar da istifa etmediklerinden görevlerini sürdürmeleri kararlaştırıldı. Üyeler bu toplantıda yeni idare heyetinin düzenli toplantılar yapmasını ve faaliyetlerin bir program dâhilinde yürütülerek ianeler toplanmasını dilemişlerdi.¹¹⁷ Yapılan değişikliklerin ardından yeni idare heyeti; Reis Hacı Hamdi Efendizade Hacı Hami Efendi, Reis Yardımcısı Bekir Efendizade Hacı Rüştü Hafız Efendi, azalar Hacı Mollazade Osman Efendi, Hacı Ali Hafizzade Mahmut Salih Efendi, Fostropulo Yorgi Efendi, Yazıcıoğlu Areşkoh Efendi, Minasyan Arsen Efendi, Tahtacıyan Mihran Efendi ve Arabyan Karabet Efendi'den oluşturuldu.¹¹⁸

Tablo 1: TDOMMC'nin 1910-1911 Yılları Arasında Topladığı İane Miktarı

İanat Alınan Merkez	Kuruş	Para
Merkez Vilayetine Derc Olunan	645.119 ¹¹⁹	10
Lazistan Sancağından Gönderilen	68.047	25
Gümüşhane Sancağından Gönderilen	62.699	7
Ordu Kazasından Gönderilen	62.138	10
Giresun Kazasından Gönderilen	2.471	-
Tirebolu Kazasından Gönderilen	36.766	10
Görece Kazasından Gönderilen	45.723	35
Vakfikebir Kazasından Gönderilen	17.069	-
Akçaabad Kazasından	16.156	15
Maçka Kazasından Gönderilen	1.874	10
Sürmene Kazasından Gönderilen	125.939	20
Of Kazasından Gönderilen	27.193	5
Yomra Nahiyesinden Gönderilen	127	20
Şarlı Nahiyesinden Gönderilen	21.401	5
Tonya Nahiyesinden Gönderilen	2.078	-
Yekûn	1.134.805	2

Kaynak: *Trabzon'da Meşveret*, S: 283, 28 Mayıs 1327 (10 Haziran 1911).

Trabzon halkının cemiyete destekleri 1911 yılı yaz aylarında da devam etti. Temmuz ayında Trabzon'a gelen Gülcemal Vapuru'nun Sürmene-Pulathane arasındaki seferine katılıp ziyaret eden halkın desteği de önemli bir yekûn oluşturarak 19.420 kuruşa ulaşmıştı.¹²⁰ 1911 yılında yapılan yardım faaliyetlerinden

¹¹⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 264, 23 Mart 1327 (5 Nisan 1911).

¹¹⁸ Özçelik, *a.g.e.*, s. 101.

¹¹⁹ Bu miktardan 617.650 kuruş 25 para nakden verilen, 27.468 kuruş 25 para da eşya bedeliydi.

¹²⁰ *Trabzon'da Meşveret*, S: 292, 29 Haziran 1327 (12 Temmuz 1911). Seyahate katılacaklar için 5 ve 10 kuruş değerinde biletler hazırlanmış, kayıkçılar da seferler için halktan aldıkları miktarı cemiyete başışlamıştı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 290, 22 Haziran 1327 (5 Temmuz 1911). Bu şekilde 3.560 kuruş gelir elde edildi. Bu faaliyeti gerçekleştiren Seyrüsefain Acentesi sahipleri Mustafa Efendi ve Emin Efendi'ye cemiyet yönetimi tarafından teşekkür edildi. *Trabzon'da Meşveret*, S: 292, 29 Haziran 1327 (12 Temmuz 1911). Ayrıca merkezde ve Akçaabat, Sürmene,

birisi de Envar-ı Vicdan gazetesi tarafından gerçekleştirilmesine karar verilen gazete hasılatıydı. Gazetenin müdürü ve kurucusu tarafından hasılatının yarısı Donanma-i Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti yararına sarf edilmek üzere özel bir nüsha çıkarılması kararlaştırıldı.¹²¹ Nüshanın Envar-ı Vicdan gazetesi idarehanesinden veya Donanma Cemiyeti şubesinden temin edilebileceği de halka duyuruldu.¹²² Bu şekilde sağlanan desteklerle TDOMMC'nin yaz aylarında bağışlardan elde ettiği 17.496 kuruş İstanbul merkezine gönderildi.¹²³

Güçlü bir donanma oluşturulması için 1912 yılının ilk aylarından itibaren halkın destekleri sürmekle beraber¹²⁴ aynı zamanda cemiyetin faaliyetlerinden biri olan tayyare ianelerine de önemli ölçüde bağışlar yapılarak katkıda bulunuldu. Cemiyet 13 Nisan 1912-13 Mayıs 1912 tarihleri arasında donanma ianesi olarak 21.412 kuruş 30 para; tayyare ianesi olarak 7.890 kuruş 30 para gelir elde etmişti.¹²⁵ 14 Mayıs 1912-13 Haziran 1912 tarihleri arasında ise donanma ianesi 44.115 kuruş 35 para; tayyare ianesi 15.385 kuruş 10 para olarak gerçekleşti.¹²⁶

Valiliğin daveti üzerine TDOMMC'nin süresi dolan idare heyetini yenilemek amacıyla 3 Haziran 1912 tarihinde bir toplantı yapıldı. Ticaret ve Ziraat Odası temsilcileri ile kulüplerden tayin edilen üçer kişiden oluşan heyetler hükümet konağındaki seçime katıldı. Cemiyetin yenilenen idare heyeti Çulhazade Hacı Kadri Efendi, Bekir Efendizade Hacı Hafız Rüştü Efendi, Müftüzade Sadı Efendi, Rüsumat Merkez Müdürü Mehmed Ali Bey, Mısıryan Havik Efendi, Konkalidi Yorgi Efendi, İmamzade Mustafa Efendi, Arslanyan Haçik Efendi ve Meşveret

Of ve Ünye kazalarında müzayedeler, kurban derileri satışı, tiyatro oyunu, maaş bağı gibi usullerle önemli miktarda gelir elde edildi. *Trabzon'da Meşveret*, S: 291, 25 Haziran 1327 (8 Temmuz 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 292, 29 Haziran 1327 (12 Temmuz 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 293, 2 Temmuz 1327 (15 Temmuz 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 295, 10 Temmuz 1327 (23 Temmuz 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 296, 13 Temmuz 1327 (26 Temmuz 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 299, 23 Temmuz 1327 (5 Ağustos 1911); *Trabzon'da Meşveret*, S: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911).

¹²¹ *Envar-ı Vicdan* gazetesi 29 Ekim 1909 tarihinde yayına başladı. İmtiyaz sahibi Ali Rıza Bey (Pulathaneli), Sorumlu Müdürü Ali Osman Bey ve Müessisi Zeynel Abidin Bey'dir. Albayrak, *a.g.e.*, s. 67-68.

¹²² *Hekim*, S: 18, Yıl: 2, 15 Eylül 1327 (28 Eylül 1911).

¹²³ *Trabzon'da Meşveret*, S: 300, 27 Temmuz 1327 (9 Ağustos 1911).

¹²⁴ Bu yardımlarda Of, Sürmene, Rize, Mapavri ve Gümüşhane'nin köylerinden çeşitli miktarlarda bağışlar gerçekleşti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 251, 28 Kânun-ı Sâni 1327 (10 Şubat 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 254, 8 Şubat 1327 (21 Şubat 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 258, 22 Şubat 1327 (6 Mart 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 374, 18 Nisan 1328 (1 Mayıs 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 379, 5 Mayıs 1328 (18 Mayıs 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 384, 23 Mayıs 1328 (5 Haziran 1912).

¹²⁵ *Trabzon'da Meşveret*, S: 383, 19 Mayıs 1328 (1 Haziran 1912); Trabzon Polis Memurları da maaşlarının %5'inden oluşan 1.773 kuruş 30 parayı tayyare ianesi olarak İstanbul Donanma-i Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti merkezine göndermişti. *BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, Tahrirat Kalemi (DH. EUM. THR.)*, 76/45.

¹²⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 390, 13 Haziran 1328 (26 Haziran 1912).

Müdürü Naci Efendi'den oluşturuldu.¹²⁷ Bu dönemde cemiyetin kâtipliği görevinde Temel Efendi yer aldı.¹²⁸

Yeni idare heyetinin göreve başlamasından sonra 14 Haziran-13 Temmuz 1912 tarihleri arasında ilk bir ay içinde toplanan iane miktarı 26.688 kuruş 20 para olurken sandık mevcudu ile birlikte toplam varidat 27.304 kuruş 5 paraya ulaşmıştı.¹²⁹ Bir sonraki ay ise çeşitli şubelerden gönderilerek Trabzon merkezinde biriken ianelerin toplamı sandık mevcudu ile birlikte 33.188 kuruş 30 paraydı.¹³⁰ Bütün bu gelirlerin de katkısıyla 14 Mart 1912-12 Haziran 1913 tarihleri arasında 474.375 kuruş 35 para iane toplandı. Anadolu'daki diğer vilayetlerle karşılaştırıldığında Trabzon şubesi bu miktar ile en çok iane toplayan şubeydi.¹³¹

Trabzon halkının cemiyete destekleri sonraki yıllarda da devam etti. Mayıs-Haziran 1913 ve Mayıs-Haziran 1914 tarihleri arasında 1.444.482 kuruş 35 para toplanmış, bu miktar ile Trabzon vilayetindeki iane miktarı Anadolu'daki diğer cemiyetlerden Aydın, Konya, Kastamonu vilayetlerinin ardından 4. sırada yer almıştı. Ayrıca bir önceki yıl iane miktarına göre toplamda belirgin bir artış görülmüştü.¹³²

Genel Merkez cemiyetin amacını anlatmak için ülkenin çeşitli bölgelerinde bulunan şubelere irşat ve teftiş heyetleri görevlendirdi. Bu kapsamda 1913 yılında Ali Şükrü Bey, 1913-1914 yıllarında da Doktor Fazıl Bekri Bey Trabzon ve Rize civarına irşad ve teftiş seyahatlerinde bulundu.¹³³

Cemiyetin 1914 yılı idare heyeti Reis Yardımcısı Müftüzade Mustafa Saadetin Efendi, üyeler Rüşumat Merkez Müdürü Mehmet Salih Bey, Liman Reisi Adil Bey, tüccarlardan Alizade Cemal Bey, Mollazade Osman Efendi, Yunusağazade Şefik Efendi, Ağazade Mehmet Emin Efendi, Hacı Agop Maratyan Efendilerden oluşturuldu.¹³⁴ Cemiyet ilga edilmeden önceki son idare heyetinde Müftüzade Sadi Efendi başkanlığında Hacı Mollazade Osman, Kırzade Damadı İmamzade Mustafa ve Hacı Panayot Panço Efendiler yer almıştı.¹³⁵

Donanma Cemiyeti 1 Şubat 1919 tarihinde Bahriye Nezaretine bağlandı, 2 Nisan 1919 tarihinde de kapatıldı. Cemiyete ait menkul ve gayrimenkuller hazineye devredildi. 5 Aralık 1925 tarihli TBMM oturumunda Donanma Cemiyetinin ilgası hakkındaki kararnamenin lağvıyla haiz olduğu hukukun Türk Tayyare Cemiyetine

¹²⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 384, 23 Mayıs 1328 (5 Haziran 1912); Özçelik, *a.g.e.*, s. 101.

¹²⁸ Melek Öksüz, "Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Mevaki-i Harbiyesi İane Defteri"ne Göre Trablusgarp Savaşı İçin Trabzon'dan Toplanan Yardımlar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 15, Güz 2013, s. 163.

¹²⁹ *Trabzon'da Meşveret*, S: 401, 21 Temmuz 1328 (3 Ağustos 1912).

¹³⁰ *Trabzon'da Meşveret*, S: 410, 22 Ağustos 1328 (4 Eylül 1912).

¹³¹ Gök, *a.g.t.*, s. 222; Bu miktarın 25.755 kuruş 20 parası 15 Mart 1912-13 Nisan 1912 tarihleri arasında toplanan yardımlardan temin edilmişti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 271, 7 Nisan 1328 (20 Nisan 1912).

¹³² Gök, *a.g.t.*, s. 223.

¹³³ Özçelik, *a.g.e.*, s. 139.

¹³⁴ Özçelik, *a.g.e.*, s. 102.

¹³⁵ Mesut Çapa-Veyssel Usta, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Vilayeti İle Yazışmalar*, Derya Kitabevi, Trabzon 1997, s. 71.

devri hakkındaki kanun görüşülerek 12 Aralık 1925 tarihinde kanunlaştı. Böylece cemiyetten kalan emval ve emlak ile hazineye aktarılan nakitleri ve haiz olduğu hukuk Türk Tayyare Cemiyetine devredildi. Ortaya çıkan yeni hukuki durum sebebiyle Türk Tayyare Cemiyeti Fen Şubesi çeşitli vilayetlere gönderdiği yazı ile Donanma Cemiyetinden kalan menkul, gayrimenkul, evrak ve demirbaş eşyalara ait listeleri talep etti. Trabzon Defterdarlığının 25 Mayıs 1926 tarihinde gönderdiği cevapta cemiyetin evrak ve defterlerinin Rus işgalinden önce idare heyeti reisi olup daha sonra İstanbul'da ticaretle uğraşan Müftüzade Sadi Efendi tarafından merkez-i umumiyeye ulaştırıldığı, demirbaş eşyasının ise zayi olduğunun rivayet edildiği, dolayısıyla maliye tarafından yapılan incelemede cemiyetin eşyasının bulunmadığı belirtildi.¹³⁶

8. Trabzon Rum Kadınları Merimna Cemiyeti

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da Rum kadınlarının kurduğu Merimna¹³⁷ adlı bir cemiyet 1909 yılında faaliyettedir. Doktor Eframidi Efendi'nin eski eczahanasının bulunduğu sokakta 19 numaralı hanede faaliyet gösteren cemiyet, çeşitli aletler, küçük çocuklar tarafından veya ev işlerinde kullanılmak üzere basit eşyalar imal ederek satış yapıyordu.¹³⁸ Rum kadınları terlik, beyaz işleme ve el işleri şeklinde yaptıkları eşyaları çeşidine göre fiyatlandırarak satışa sunmuştu. Cemiyet ürünlerini oldukça ucuz sattığını iddia ederek Müslüman kadınlarının da satın alması için zaman zaman gazete ilanları vermişti.¹³⁹

9. Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti

Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhiye Cemiyeti Girit Meclisinin Yunanistan'a katılma yönünde adımlar atması¹⁴⁰ üzerine bu duruma tepki olarak *Girit'e uzatılan hain gaddar elleri kırmak için bir hiss-i ulvi-i vatanperverane ile gönüllü kayd edilmekte olan vatandaşlara gerek esna-yı rahda ve gerek meydan-ı muharebede muavenet-i sıhhiyede bulunmak* amacıyla 1910 yılı Haziran ayında kuruldu. Kurucuları arasında Reis Belediye Tabibi Yanko Papadopulo Efendi, üyeler Belediye Tabibi Sanisi Levon Arslanyan Efendi, Doktor Hekimyan Efendi, Doktor Marmaryan Efendi, Şifa Eczahanesi Sahibi Eczacı Ömer Tursun Efendi, Gureba Hastahanesi Vilayet Aşı Memuru Raif Efendi, Gureba Hastahanesi İmamı Miraç Efendi, Dişçi Vartan Efendi ve Eczacı Dikran Efendi yer aldı.¹⁴¹

¹³⁶ Çapa-Usta, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Vilayeti İle Yazışmalar*, s. 71.

¹³⁷ Merimna *himaye* anlamına gelmektedir.

¹³⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 44, 24 Kânûn-ı Sâni 1324 (6 Şubat 1909).

¹³⁹ *Feyz*, S: 47, 6 Kânûn-ı Sâni 1324 (19 Ocak 1909).

¹⁴⁰ Melek Öksüz, "Girit Meselesinin Belirsizlik Yılları (1908-1911)", *Karadeniz Araştırmaları*, S: 25, 2010, s. 100-102.

¹⁴¹ *Hekim*, S: 12, 1. Sene, 15 Haziran 1326 (28 Haziran 1910).

10. Trabzon Osmanlı Fakirperver Cemiyeti

1910 yılında Rusya'dan Karadeniz sahillerine ve Trabzon'a yayılan kolera salgını nedeniyle çeşitli önlemler alındı. Hastalığın en fazla etkilediği kesim kimsesiz ve yoksullardı. Trabzon'un zengin eşrafının desteği ile hastalığın yayılmasının önüne geçilebileceğini düşünen *Hekim*¹⁴² gazetesi idare heyeti ve yazarları zenginlerin yardımına başvurmaya karar verdi. Bu amaçla Osmanlı Fakirperver Cemiyeti kurulması kararı alınarak vilayete müracaat için hazırlıklara başlandı. Trabzon'da çalışan veya geçici görevle gelen Milaslı İsmail Hakkı Bey (Hıfzısıhha-i Umumiye Müfettişi), Abdülkerim Efendi (Vilayet Sıhhiye Müfettişi),¹⁴³ Yanko Papadopulo Efendi (Belediye Tabibi), Leon Arslanyan Efendi (Belediye Tabibi Sânisî), Mustafa Asım Efendi, Numan Efendi (Jandarma Tabibi), İsmail Hakkı Efendi, Yusuf Kenan Efendi, Meteksa Efendi ve Marmaryan Efendi gibi doktorlardan oluşan müteşebbisler Osmanlı Fakirperver Cemiyetinin kurulması fikrinin de yer aldığı tedbirleri içeren bir liste hazırladılar.¹⁴⁴

11. Trabzon Osmanlı Eczacılar Cemiyeti

Trabzon eczacıları 1910 yılında "*Sanatlarının terakkî ve tekemmülü ve ahali-i muhteremeye daha ziyade fayda temin etmek üzere ittihat ve ittifak ederek*" Trabzon Osmanlı Eczacılar Cemiyetini kurdular. Cemiyetin kuruluşu için vilayete başvuran eczacıların bu teşebbüsü oldukça takdir görmüş, doktorların¹⁴⁵ da böyle

¹⁴² Anadolu'nun ilk tıp gazetelerinden biri olan ve 14 Ocak 1910 tarihinde neşrine başlanan *Hekim* 15 günde bir olmak üzere 2 yıl süresince 48 sayı yayımlandı. Önce Serasi matbaasında, 7. sayısından sonra ise İkbâl matbaasında basıldı. Yönetim yeri Şifa Eczahanesi olan gazetenin İmtiyaz Sahibi Vilayet Aşı Memuru M. Raif, Başyazarı Akçaabat Belediye Tabibi Dr. Hafız Eyüp, Sorumlu Müdürü Eczacı Ömer Dursun Efendi'dir. Birinci yılını doldurduktan sonra imtiyaz sahibi M. Raif Efendi bütün hak ve yetkilerini Ömer Dursun Efendi'ye bırakarak gazeteden ayrılmıştı. Hekim başta Trabzon olmak üzere Giresun, Erzincan, Hopa ve çevrelerinden, ayrıca Priştine, Kerkük gibi bölgelerden hekim, diş hekimi, eczacı, veteriner hekim, aşı memuru gibi sağlık görevlilerinin yazılarının yer aldığı bir gazeteydi. Mustafa Çulfaz, "Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden: Hekim", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, Çev. Mustafa Çulfaz, Trabzon Tabip Odası-Serander Yayınevi, Trabzon 2007, s. XXXV-XXXVI.

¹⁴³ Abdülkerim Efendi 1893 yılına kadar Trabzon Belediye Doktoru olarak görev yapmış, şehirde ortaya çıkan kolera salgınında hizmet ve gayreti görülerek 1893 yılında Trabzon Vilayeti Sıhhiye Müfettişi olarak atanmıştı. Esat Aktaş, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 193. Bu görevini 1913 yılına kadar sürdüren Abdülkerim Efendi Trabzon'da yayınlanan *Hekim* gazetesinde sağlık konusunda yazılar yazdı. Veysel Usta, "Tanzimattan Cumhuriyete Trabzon'da Sağlık", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, Çev. Mustafa Çulfaz, Trabzon Tabip Odası-Serander Yayınevi, Trabzon 2007, s. XXV, XXXIII. Abdülkerim Efendi 1911 yılı sonunda kurulan Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyetinin başkanlığı görevinde de bulundu. *Kızılay Arşivi (KA)*, Kutu: 14, Belge: 296, 9 Kânûn-ı Sâni 1328 (22 Ocak 1913).

¹⁴⁴ *Hekim*, S: 21, 1. Sene, 1 Teşrin-i Sâni 1326 (14 Kasım 1910). *Hekim* gazetesi yazarlarından bu teşebbüse dahil olan yalnızca Abdülkerim Efendi'dir. Müteşebbislerden 4'ü ise geçici görevle Trabzon'da bulunan doktorlardı.

¹⁴⁵ II. Meşrutiyet yıllarında Trabzon'da doktorlar tarafından herhangi bir cemiyet teşkil edildiğine dair bilgiye rastlanmasa da doktorların bir araya gelerek hastalıklar ile ilgili bilgilerini paylaş-

bir cemiyet kurmaları temenni edilmişti. Halkın özellikle ilaç temin etme konusunda oldukça sıkıntı çektiği bu dönemde cemiyetin faydalı işler yapacağı ümit edilmişti.¹⁴⁶

12. Trabzon Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 11 Haziran 1868 tarihinde *Osmanlı Mecruhin ve Marda-yı Askerîyeye İmdat ve Muavenet Cemiyeti* adıyla İstanbul'da kuruldu. Cemiyet 14 Nisan 1877'de Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti adını aldı.¹⁴⁷

II. Abdülhamit Dönemi'nde etkinlikleri kısıtlanan ve pek varlık gösteremeyen Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1911 yılında yeniden yapılanarak faaliyete başladı.¹⁴⁸ Kısa süre içerisinde çeşitli vilayetlerde açılan şubeleri¹⁴⁹ tüm imkânlarını seferber ederek gerek bölgelerindeki halka, gerekse savaşlar ve felaketler durumunda halkın yaralarını sarmada devlete yardımcı bir görev üstlendi. Trabzon şubesi 1911 yılı Aralık¹⁵⁰ ayında oluşturulmuşsa da cemiyetin kuruluş çalışmalarına

tıkları, toplantılar yaptıkları görülmektedir. Bu amaçla 26 Kasım 1908 tarihinde yapılan ilk toplantıda bazı hastalıkların cerrahi müdahale ile tedavisi konusunda Doktor Yervanet Menasyan Efendi tarafından bir konferans verilmişti. *Feyz*, S: 32, 11 Teşrin-i Sâni 1324 (27 Kasım 1908).

¹⁴⁶ *Hekim*, S: 22, 1. Sene, 15 Teşrin-i Sâni 1326 (28 Kasım 1910). Bu cemiyetin kuruluşunda Trabzon'daki hangi eczacıların önyak olduğu belirlenememişse de 1911 yılında yalnızca biri Müslüman-Türk diğerleri gayrimüslim olmak üzere Trabzon ve mülhakatında hizmet veren eczacılar şunlardır: Trabzon'da; Yanko Papadopulo Efendi, Timote Marenko Efendi, İstapan Sürmeliyan Efendi, Karabet Çırakyan Efendi, Ömer Dursun Efendi, Karabet Sürmeliyan Efendi, İksenefon Kiryazi Efendi, Bağoz Zahiko Efendi, Dikran Çırakyan Efendi, Minas Nehabetyan Efendi, Yanko Kloras Efendi. Kazalarda; Akçaabat'ta Soliyadi Efendi, Giresun'da Artin Çiçekyan Efendi, Sürmene'de Mardiros Efendi. Çulfaz, a.g.m., s. XLII.

¹⁴⁷ Seçil Karal Akgün - Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay Yay., Ankara 2000, s. 14-27. Cemiyetin tam olarak teşkilatlanamadığı bu dönemde çeşitli vilayetlerde de şubeleri açıldı. Bu şubeler mahallin ileri gelenleri ve özellikle valilerin başkanlığında geçici olarak toplanan komiteler tarzında faaliyet göstermiş, çeşitli yollarla topladıkları yardımları Hilal-i Ahmer merkezine göndermişlerdi. Bunlardan biri olan Trabzon vilayeti şubesi 14 Temmuz 1877 tarihinde Matheos Vazariantz başkanlığında açıldı. Trabzon şubesinin başkan yardımcısı J. Honnegger, hazinedar Arnavutoğlu Ahmet Efendi, katip Karabet Muradyan Efendi, üyeler Lele Kakolidi, Hacı Agapos Hazarosyan, Aristakis Mahokyan, Halil Efendi, Rahmi Efendi ve Hacı İsmail Efendi'ydi. Ayrıca üye olmadığı halde şube için çalışanlar arasında Fransız Konsolosu A. Querry, Madam A. Querry, De Robert, Rivert ve Rum ahaliden bazıları da yer almıştı. Hüsnü Ada, *Osmanlı Devleti'nin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011, Ek-13. Trabzon Şubesi 18 Temmuz 1877 tarihinde Karantina İdaresi vasıtasıyla 4.000 kuruş iane toplayarak İstanbul'a gönderdi. Cemiyetin Trabzon vilayetindeki bir diğer şubesi Samsun'da 14 Kasım 1877 tarihinde İtalyan Konsolos Yardımcısı Hector de Caravel başkanlığında açıldı. Ada, a.g.e., s. 61-67.

¹⁴⁸ Ada, a.g.e., s. 222.

¹⁴⁹ Cemiyetin 1911'de yeniden yapılanmasının ardından ilk bir yıl içinde açılan şubeleri: İzmir, Bursa, Hanya ve Trabzon merkez şubeleri; Adalar ve Ayastefanos- Makriköy Kadınlar şubeleri; Kadıköy, Erenköy, Göztepe, Kütahya, Gemlik, İznik, Bodrum, Maçka-Kadıköy ve Adana kaza şubeleriydi. Akgün-Uluğtekin, a.g.e., s. 42.

¹⁵⁰ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1329-1331 Salnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1331, s. 274.

Ekim ayında başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Ekim ayı ortalarında Trabzon Valisi Süleyman Nazif Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazı ile Trabzon'da kurulacak Hilal-i Ahmer Merkezi için bir nüsha nizamname gönderildiği bildirilmiş, mülhakat ve diğer gerekli makamlara dağıtılmak üzere ayrıca 200 nüsha daha talep edilmişti.¹⁵¹ Bu süreçte ayrıca Trabzon'un eşraf ve muteberanı Hacı Dervişağazade Eşref Efendi başkanlığında valilikte toplanarak Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetine destek olmak amacıyla bir komisyon oluşturmuştu. Bu komisyon daha sonra belediyede üç defa toplantı yaparak cemiyete destek olacak kişilerin belirlenmesine çalışmıştı.¹⁵²

Kuruluşunun ardından ilk dört aylık dönemde 88 lira gibi oldukça az yardım toplayabilen cemiyet yönetimi basın yoluyla bu miktarın arttırılmasına ve halkın daha ilgili olmasına dair temennisini iletmışti. Zira idare heyeti, *aza-yı müessis* ve *aza-yı amele* adıyla 200 kişiye tezkereler yazmasına rağmen yalnızca 80 kişi 1'er lira bağışta bulunmuştu. Mülhakattan ise hiçbir yardım sağlanamamıştı. Cemiyetin ikinci başkanı Abdülkerim Bey halkın yeterince destekte bulunmadığını düşünüyordu. Ona göre felaketlerde ve özellikle savaşlarda zor durumdaki askerlerin yardımına koşacak olan cemiyete daha fazla destek olunmalıydı.¹⁵³

Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyetinin kuruluşunun ardından birkaç ay içinde kazalarda da şubeleri açılmış, genel merkezin talebi üzerine bu şubelerin mühür örneklerini içeren bir belge İstanbul'a gönderilmişti.¹⁵⁴ Cemiyetin 1912 yılı Şubat ayında açılan şubeleri Lazistan livasının merkezi Rize başta olmak üzere Atina (Pazar), Akçaabat, Vakfikebir, Maçka ve Sürmene şubeleriydi.¹⁵⁵ Nizamnamesinin 40. Maddesi gereğince kurulan şubelerin adları ve idare heyeti üyelerinin isimlerini içeren liste İstanbul'daki genel merkeze ulaştırıldı.¹⁵⁶

Maçka Hilal-i Ahmer Cemiyeti 3 Mart 1328 (16 Mart 1912) tarihinde kuruldu.¹⁵⁷ Şubenin ilk İdare Heyeti Reisi Kaza Hâkimi Hasan Efendi,¹⁵⁸ kâtip Tahrirat Kâtibi Süleyman Efendi, veznedar Tapu Kâtibi Numan Efendi, azalar Mehmed Efendi, Mehmed Ali Efendi, Abdullah Efendi, Şükrü Efendi ve Totor Efendi'den oluşturuldu.¹⁵⁹ Maçka şubesi genel merkezden talep ettiği çeşitli evrak, mühür ve makbuzları aldığı şube başkanı Hüseyin Hilmi Efendi tarafından gönderilen bir yazı ile genel merkeze bildirmişti.¹⁶⁰ 1913 yılında idare heyetinde; reis Hüseyin Hilmi Efendi, *aza-yı amele* Nüfus Memuru Mehmed Lütfü Efendi yer aldı. Aynı yıl şubenin *aza-yı muavene* miktarı 426'ya ulaşmış, 18.726 kuruş iane

¹⁵¹ KA, Kutu: 36, Belge: 27, 4 Teşrîn-i Evvel 1327 (17 Ekim 1911); KA, Kutu: 36, Belge: 21, 18 Teşrîn-i Evvel 1327 (31 Ekim 1911).

¹⁵² *Trabzon'da Meşveret*, S: 333, 26 Teşrîn-i Sâni 1327 (9 Aralık 1911).

¹⁵³ *Trabzon'da Meşveret*, S: 358, 22 Şubat 1327 (6 Mart 1912).

¹⁵⁴ KA, Kutu: 34, Belge: 6, 1 Mart 1328 (14 Mart 1912).

¹⁵⁵ KA, Kutu: 34, Belge: 3, 9 Şubat 1327 (22 Şubat 1912).

¹⁵⁶ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1329-1331 Salnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, s. 281.

¹⁵⁷ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1329-1331 Salnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, s. 281.

¹⁵⁸ Kuruluşundan kısa süre sonra şubenin başkanlığına Hüseyin Hilmi Efendi'nin getirildiği anlaşılmaktadır. KA, Kutu: 34, Belge: 4, 9 Nisan 1328 (22 Nisan 1912).

¹⁵⁹ KA, Kutu: 30, Belge: 6, 15 Mart 1328 (28 Mart 1912).

¹⁶⁰ KA, Kutu: 34, Belge: 4, 9 Nisan 1328 (22 Nisan 1912).

toplanmıştı. Atina kazası 1 Mart 1328 (14 Mart 1912) tarihinde kuruldu. İdare heyeti; reis Basazade Sabit Efendi, veznedar Ziraat Bankası Memuru Ahmet Fahri Efendi, kâtip Seyfîzade Osman Efendi, aza Telatorzade Fevzi Efendi, Liman Reisi Mustafa Efendi, Basazade Arif Efendi, Belediye Tabibi Sadettin Efendi, Doktor Atenasiyadis Efendi'den oluşuyordu. Aza-yı amele miktarı 53, aza-yı muavene miktarı 85'ti. 1912 yılı içerisinde toplanan iane miktarı 9.298 kuruş, merkeze gönderilen ise 9.000 kuruştur.¹⁶¹ Vakfikebir şubesinin idare heyetinde reis Kaza Kaymakamı Ahmet Cevdet Efendi, kâtip Tapu Kâtibi Ali Seyyid Efendi, veznedar Kuleyinzade Safvet Edhem Efendi, azalar Mal Müdürü Azmi Efendi, Zamaniszade Halim Efendi, Hacıhasanzade Sabri Efendi, Kürdoğluzade Haşim Efendi, Zamaniszade Ali Efendi yer aldı. Akçaabat şubesi Serdarzade Münir Efendi başkanlığında kâtip Kaza Tahrirat Kâtibi Ahmed Efendi, veznedar Safvet Ahmed Efendi, azalar Değirmencizade Kamil Efendi, Hacıömerzade Süleyman Efendi, Hacıömerzade Cemal Efendi, Serdarzade Hasan Efendi ve Nano Efendi'den oluşan heyet tarafından idare ediliyordu. Rize şubesi reis Ziraat Bankası Şubesi Memuru Hasan Efendi, kâtip Duyun-ı Umumiye Müdürü Şemseddin Efendi, aza Mahkeme-i Şeriye Başkâtibi Osman Efendi, veznedar Ahmed Fahri Efendi, azalar Taszade Mustafa Efendi, Hacı Hasanazade Abdül Derviş İlyas Efendi ve Şevket Efendi'den oluşturulmuştu.¹⁶²

Trabzon Hilal-i Ahmer Şubesi 1912 yılı Ekim ayı ortalarında İstanbul'a 92 lira gönderdi.¹⁶³ Diğer yandan Trabzon'un ileri gelenleri Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetine destek olmak için 1912 yılı sonlarında valinin desteğiyle bir yardım kampanyası başlatmıştı. Kampanya kapsamında Hilal-i Ahmer Cemiyeti Genel Merkezinin çeşitli bölgelerde kuracağı 1500 yataklı hastaneler için gerekli eşya ve malzemeyi tedarik etmek amacıyla Trabzon Hilal-i Cemiyeti tarafından bir duyuru yayınladı. Duyuruda nakden yardımlar dışında bağışlanabilecek malzemelerin listesine yer verildi. Talep edilen malzemeler yatak çarşafı, yastık yüzü, iç gömleği, çamaşır, fanila, el havlusu ve battaniye gibi eşyalardı.¹⁶⁴ Eşraftan Reşid Akif Paşa Vali Mehmet Ali Aynî'ye gönderdiği bir telgrafla Hilal-i Ahmer için destek olabileceklerini iletmişti. Bunun üzerine valinin bizzat bazı tüccarları ziyareti sonrasında başlatılan yardımlarda birkaç saat içinde 30.000 kuruş toplandı. İane komisyonu Nemlizade biraderlerin ticarethanesinde bağışları kabul etmeye devam etti.¹⁶⁵ Bu bağışlar gazetelerde de yayımlandı.¹⁶⁶ Cemiyete destek olmak için Trabzon'daki

¹⁶¹ *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1329-1331 Salnamesi*, Ahmed İhsan ve Şürekâsi, İstanbul, s. 281.

¹⁶² *KA*, Kutu: 30, Belge: 6, 15 Mart 1328 (28 Mart 1912). Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti genel merkezin isteği üzerine yeni açılan şubelerin mühür örneklerini bir kâğıda basarak İstanbul'a gönderdi. *KA*, Kutu: 34, Belge: 6.

¹⁶³ *Trabzon'da Meşveret*, S: 421, 3 Teşrîn-i Evvel 1328 (16 Ekim 1912)

¹⁶⁴ *Trabzon'da Meşveret*, S: 422, 6 Teşrîn-i Evvel 1328 (19 Ekim 1912).

¹⁶⁵ *Trabzon'da Meşveret*, S: 424, 13 Teşrîn-i Evvel 1328 (26 Ekim 1912).

¹⁶⁶ *Trabzon'da Meşveret*, S: 425, 17 Teşrîn-i Evvel 1328 (30 Ekim 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 431, 7 Teşrîn-i Sâni 1328 (20 Kasım 1912). *Trabzon'da Meşveret*, S: 432, 14 Teşrîn-i Sâni 1328 (27 Kasım 1912). *Trabzon'da Meşveret*, S: 434, 21 Teşrîn-i Sâni 1328 (4 Aralık 1912).

Sinematograf şirketinde de bir gösteri yapılacağı ve gelirinin bu hayırlı faaliyete bağışlanacağı Trabzon halkına ilan edildi.¹⁶⁷

Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti İstanbul merkezine gönderdiği miktarları içeren bir yazıyı gazete ilanı ile duyurmuştu. Trabzon Hilal-i Ahmer Erkekler Cemiyeti ünvanıyla yer alan ilanda iki defa 400 Osmanlı lirası gönderildiğine dair merkezin yazılarını da ekleyen cemiyet idaresi ayrıca 80 lira daha mevcudun bulunduğunu açıklamıştı.¹⁶⁸

Tablo 2: 1912 Yılı Ekim ve Kasım Aylarında Çeşitli Şubelerde Toplanan Bağışlardan Merkeze Gönderilen Miktarlar

Şube adı	Bağış miktarı	Şube adı	Bağış miktarı	Şube adı	Bağış miktarı	Şube adı	Bağış miktarı
Akçaabat ¹⁶⁹	1.192 ¹⁷⁰ kr	Giresun ¹⁷¹	995 kr	Görece ¹⁷²	2.617 kr	Lazistan ¹⁷³	50 lira
Maçka ¹⁷⁴	24 lira 30 santim	Of ¹⁷⁵	24 lira 30 santim	Sürmene ¹⁷⁶ Humurgan Araklı	22 lira	Şarlı ¹⁷⁷	150 lira 620 kr
Tirebolu ¹⁷⁸	7.718 kr 10 para	Vakfikebir ¹⁷⁹	12 lira 11,5 santim	Yomra ¹⁸⁰	959 kr		

Hilal-i Ahmer ianesi olarak Trabzon merkez ve kaza şubelerinden 3 Ekim 1912 tarihinden ay sonuna kadar 514 Osmanlı lirası,¹⁸¹ 25 Ekim'den Kasım ayı

¹⁶⁷ *Trabzon'da Meşveret*, S: 429, 31 Teşrin-i Evvel 1328 (13 Kasım 1912).

¹⁶⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 431, 7 Teşrin-i Sâni 1328 (20 Kasım 1912). Bu yıllarda cemiyetin yönetiminde Süleyman Daniş Bey (Eyüpoğlu) de yer almıştı. Süleyman Daniş Bey bu görevini genel seferberliğe kadar sürdürdü. Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-III. Dönem 1927-1931*, C: III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 595.

¹⁶⁹ *KA*, Kutu: 79, Belge: 282, 31 Teşrin-i Evvel 1328 (13 Kasım 1912); *KA*, Kutu: 79, Belge: 286, 31 Teşrin-i Evvel 1328 (13 Kasım 1912); *KA*, Kutu: 79, Belge: 287, 31 Teşrin-i Evvel 1328 (13 Kasım 1912).

¹⁷⁰ Bu miktarın 175 kuruşu Vakfikebir kaza jandarma zabitan ve efradının topladığı bağışlardı. *KA*, Kutu: 78, Belge: 67, 2 Teşrin-i Sâni 1328 (15 Kasım 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 435, 24 Teşrin-i Sâni 1328 (7 Aralık 1912).

¹⁷¹ *KA*, Kutu: 79, Belge: 253, 26 Teşrin-i Evvel 1328 (8 Kasım 1912); *KA*, Kutu: 14, Belge: 245, 4 Kânûn-ı Evvel 1328 (17 Aralık 1912).

¹⁷² *KA*, Kutu: 14, Belge: 180, 26 Kânûn-ı Sâni 1328 (8 Şubat 1913).

¹⁷³ *KA*, Kutu: 78, Belge 108, 12 Teşrin-i Sâni 1328 (25 Kasım 1912). Rize adliye memurları da aralarında toplandıkları 855 kuruşu Hilal-i Ahmere bağışlamıştı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 427, 24 Teşrin-i Evvel 1328 (6 Kasım 1912).

¹⁷⁴ *KA*, Kutu: 14, Belge: 97, 20 Teşrin-i Evvel 1328 (2 Kasım 1912); *KA*, Kutu: 14, Belge: 14, 3 Teşrin-i Sâni 1328 (16 Kasım 1912).

¹⁷⁵ *KA*, Kutu: 78, Belge: 58, 1 Teşrin-i Sâni 1328 (14 Kasım 1912).

¹⁷⁶ *KA*, Kutu: 79, Belge: 268, 29 Teşrin-i Evvel 1328 (11 Kasım 1912).

¹⁷⁷ *KA*, Kutu: 14, Belge: 178, 26 Kânûn-ı Evvel 1328 (4 Ocak 1913).

¹⁷⁸ *KA*, Kutu: 78, Belge: 153, 18 Teşrin-i Sâni 1328 (1 Aralık 1912).

¹⁷⁹ *KA*, Kutu: 14, Belge: 33, 10 Teşrin-i Evvel 1328 (23 Ekim 1912).

¹⁸⁰ *KA*, Kutu: 14, Belge: 180, 26 Kânûn-ı Sâni 1328 (8 Şubat 1913).

¹⁸¹ Bu miktarın bir kısmı posta havalesi şeklinde, bir kısmı da Osmanlı Bankasına yatırıldıktan sonra telgraf poliçesi ile merkeze iletilmişti. *KA*, Kutu: 79, Belge: 143, 30 Eylül 1328 (13 Ekim

ortasına kadar da 192.508 kuruş 30 para İstanbul merkezine gönderildi. Aralık ayı başında Trabzon merkez şubesinde toplanan 70 lira Fostropolu biraderler vasıtasıyla merkeze ulaştırıldı.¹⁸² Trabzon jandarma zabitleri tarafından bağışlanan 175 kuruş da İstanbul merkezine gönderilmek üzere Bank-ı Osmanî şubesine yatırıldı.¹⁸³ Aralık ayı içinde ayrıca Trabzon merkez şubesinde toplanan 50 adet Osmanlı lirası İstanbul'a gönderilmek üzere Trabzon postahanesine teslim edildi.¹⁸⁴ Kaza şubelerinde de çeşitli bağışlar toplanarak genel merkeze gönderildi.

Tablo 3: 1912 Yılı Aralık Ayında Çeşitli Şubelerden İstanbul'a Gönderilen İane Miktarları¹⁸⁵

Şube Adı	Atina ¹⁸⁶ (Pazar)	Görece ¹⁸⁷	Of ¹⁸⁸	Sürmene ¹⁸⁹	Yomra ¹⁹⁰
Bağış miktarı	30 lira	2.398,5 kr	21.052 kr	9.033 kr 10 para	2.326 kr 40 para

Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1912 yılında 3.894 Osmanlı lirası toplayarak İstanbul'daki genel merkeze gönderdi. Trabzon şubesi bu miktar ile İstanbul ve Konya'dan sonra üçüncü sırada yer almıştı.¹⁹¹ Cemiyetin başkanı Sıhhiye

1912); KA, Kutu: 79, Belge: 204, 13 Teşrin-i Evvel 1328 (26 Ekim 1912); KA, Kutu: 79, Belge: 210, 16 Teşrin-i Evvel 1328 (29 Ekim 1912).

¹⁸² KA, Kutu: 14, Belge: 64, 20 Teşrin-i Sâni 1328 (3 Aralık 1912).

¹⁸³ KA, Kutu: 78, Belge: 172, 21 Teşrin-i Sâni 1328 (4 Aralık 1912).

¹⁸⁴ KA, Kutu: 14, Belge: 187, 15 Kânûn-ı Evvel 1328 (28 Aralık 1912).

¹⁸⁵ Bu süreçte çeşitli ülkelerde ticaretle uğraşan Trabzonlular da yardıma koşmuştu. Örneğin Kırım Bahçesaray Tuz Pazarında Kervansaray Kahvesinde bulunan Torul kazası nüfusuna kayıtlı Selvi oğlu Ali Bin Osman vasıtasıyla 1912 yılı başında posta yoluyla 180 ruble gönderildi. KA, Kutu: 96, Belge: 21, 17 Ocak 1912. Of kaza ve ahalisinden olup Rusya'da ticaretle uğraşan 96 kişi ise topladıkları 5.669 kuruş 10 parayı Hilal-i Ahmer ianesi olarak Bank-ı Osmanî telgraf poliçesi ile İstanbul'a göndermişlerdi. KA, Kutu: 14, Belge: 181, 26 Teşrin-i Sâni 1328 (9 Aralık 1912); Bu miktarların ayrıntılı listesi *Trabzon'da Meşveret* gazetesinde de yer aldı. *Trabzon'da Meşveret*, S: 438, 5 Kânûn-ı Evvel 1328 (18 Aralık 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 439, 8 Kânûn-ı Evvel 1328 (21 Aralık 1912).

¹⁸⁶ KA, Kutu: 14, Belge: 155, 29 Kânûn-ı Sâni 1328 (11 Şubat 1913).

¹⁸⁷ KA, Kutu: 14, Belge: 81, 25 Teşrin-i Sâni 1328 (8 Aralık 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 439, 8 Kânûn-ı Evvel 1328 (21 Aralık 1912); *Trabzon'da Meşveret*, S: 441, 5 Kânûn-ı Sâni 1328 (18 Ocak 1913).

¹⁸⁸ KA, Kutu: 14, Belge: 197, 17 Kânûn-ı Evvel 1328 (30 Aralık 1912).

¹⁸⁹ KA, Kutu: 14, Belge: 177, 26 Kânûn-ı Evvel 1328 (8 Ocak 1913).

¹⁹⁰ KA, Kutu: 14, Belge: 192, 16 Eylül 1328 (29 Eylül 1912); KA, Kutu: 14, Belge: 226 13 Kânûn-ı Evvel 1328 (26 Aralık 1912). Yomra nahiyesinin Komara karyesinden Kemhacızade Mustafa Ağa'nın hanımı köydeki diğer hanımlardan topladığı 262 kuruşu Matbaacı İsmail Efendi vasıtasıyla cemiyete göndermişti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 438, 5 Kânûn-ı Evvel 1328 (18 Aralık 1912).

¹⁹¹ Para gönderen merkezler İstanbul dâhil 33'tü. Muzaffer Tepekaya-Leyla Kaplan, "Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 10, 2003, s. 158-159.

Müfettişi Abdülkerim Bey duyarlılık göstererek destek verenlere Meşveret gazetesi aracılığı ile teşekkür etti.¹⁹²

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Balkan Savaşları döneminde ülkenin çeşitli bölgelerindeki şubelerinden destek bekliyordu. Nitekim İstanbul merkezinden Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyetine bir yazı gönderilerek daha fazla desteğe ihtiyaç duyulduğu bunun için de yeniden iane makbuzları gönderildiği belirtilmişti. Trabzon merkezi de Şubat ayı başında İstanbul'a gönderdiği bir yazı ile belirtilen makbuzların hala ulaşmadığını bildirerek, biran önce gönderilmesini talep etti.¹⁹³ Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Abdülkerim Bey 1913 yılı başında aidatını ödeyen üyelerin isim ve beyannamelerini de İstanbul merkezine gönderdi.¹⁹⁴

Esasen genel merkezden gelen taleplere daha sağlıklı cevap vermeye çalışan cemiyet yönetimi bu süreçte sıkıntılı günler geçiriyordu. Zira 1913 yılı başlarında cemiyetin idare heyeti üyeleri toplantılara katılmayarak faaliyetlerin aksamasına neden olmuştu. Hatta cemiyetin katip ve veznedar gibi üyeleri de görevlerini yerine getirmediği için bütün idarî işler başkan tarafından yürütülmekteydi.¹⁹⁵

Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşına girmeden hemen önce, 26 Ekim 1914 tarihinde yapılan toplantıda Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti yönetimi şu şekilde belirlenmişti: Hacı Salihzade Servet, Murathanzade Hayrettin, İmamzade Mustafa Macit, Sıhhiye Müdürü İmadeddin, Baytar Müfettişi Cemil, Dedezade Ahmet Salih, Müezzinzade Mustafa, Hacı Alihafızzade Hakkı, Hamamizade İhsan Bey ve Ezcacı Kesetkon Konkalidi Yorgi Efendi.¹⁹⁶ 1913-1915 yılları arasında 400 yardımcı üyesi bulunan Trabzon Hilal-i Ahmer Merkezi kuruluşundan itibaren 74.300 kuruş tutarında iane toplamış, bu miktarın 73.936 kuruşunu genel merkeze göndermişti.¹⁹⁷ Trabzon'un Rus işgaline uğradığı 1916 yılından itibaren faaliyetlerine ara vermek zorunda kalan cemiyet 1918 yılı sonlarında yeniden oluşturuldu.¹⁹⁸

12.1. Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Şubesi

Osmanlı Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi Besim Ömer Paşa öncülüğünde 20 Mart 1912 tarihinde kuruldu.¹⁹⁹ Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkez-i Umumiyesi I. Dünya Savaşı'nın başlarında çeşitli şube merkezlerine birer yazı göndererek savaş dolayısıyla cemiyete destek olmaları amacıyla hanımlar şubelerinin de kurulmasını rica etmişti. Bu rica Trabzon, Eskişehir, Halep ve Viyana şehirlerinde Osmanlı

¹⁹² *Trabzon'da Meşveret*, S: 442, 19 Kânûn-ı Evvel 1328 (1 Ocak 1913).

¹⁹³ *KA*, Kutu: 14, Belge: 351, 25 Kânûn-ı Sâni 1328 (7 Şubat 1913).

¹⁹⁴ *KA*, Kutu: 14, Belge: 296, 9 Kânûn-ı Sâni 1328 (22 Ocak 1913).

¹⁹⁵ *KA*, Kutu: 14, Belge: 296, 9 Kânûn-ı Sâni 1328 (22 Ocak 1913).

¹⁹⁶ *KA*, Kutu: 160, Belge: 2, 18 Teşrin-i Evvel 1330 (31 Ekim 1914).

¹⁹⁷ Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1329-1331 Salnamesi, Ahmed İhsan ve Şürekâsi, İstanbul, s. 274.

¹⁹⁸ *1339 senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen Rapor (1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor*, Ahmet İhsan ve Şürekâsi, İstanbul 1339.

¹⁹⁹ Akgün-Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 149; Tepekaya-Kaplan, *a.g.m.*, s. 150.

Hilal-i Ahmer Hanımlar şubelerinin açılmasını sağladı.²⁰⁰ Hanımlar şubesi cephe gerisinde destek amaçlı faaliyetler gerçekleştirdi.²⁰¹

Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Şubesi I. Dünya Savaşı başladıktan sonra, 1914 yılı sonlarında kuruldu.²⁰² Heyeti Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in eşi, Alman Konsolosu'nun eşi ve Rüşumat Müdürü Mehmet Ali Bey'in eşi ile bazı Trabzonlu hanımlar oluşturmuştu. Heyetin mümessili Mehmet Ali Bey'di.²⁰³

Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Şubesi Trabzon ve mülhakat halkının yardım ve desteği ile 1 Kânûn-ı Evvel 1330 (14 Aralık 1914) tarihinde Trabzon Hilal-i Ahmer Hanımlar Hastanesini açtı. Hastane Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in hanımının başkanlığında oluşturulan bir heyet tarafından idare ediliyordu. Hastanenin müdürü Merkez Rüşumat Müdürü Mehmet Ali Bey,²⁰⁴ mutemedi Seyrüsefain acentesi sahibi Mustafa Bey'di.²⁰⁵ Başlangıçta 50 yataklı olarak açılan hastahane birkaç ay sonra 100 yataklı hale getirildi.²⁰⁶ Kuruluşundan sonraki 3 aylık sürede 500'den fazla hasta tedavi edildi. 1915 yılı Mart ayında 120'den fazla hastanın mevcut olduğu hastane Kafkas Cephesi'ne yakın olması nedeniyle Batum ve Sarıkamış taraflarından gelen çok sayıda yaralı asker ve hastanın tedavilerine destek oldu. Fakat bir süre sonra mevcut malzemeleri azalan ve hizmetleri aksayan hastane İstanbul'daki genel merkezden malzeme talep etti. Fakat bu istek reddedildi. Bunun üzerine hastane yönetimi buldukları bölgenin askerî önemini de hatırlatarak yaptıkları hizmetlerin devam edebilmesi için yeniden malzeme talep etti.²⁰⁷ 1915 yılı Mayıs ayında 120 yataklı²⁰⁸ olan hastanede 118 hasta tedavi ediliyordu.²⁰⁹ 1916 yılı başında ise 150 yataklı olarak hizmet vermeye

²⁰⁰ 1335 (1919) Senesinde Müneakid Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Aid Merkez-i Umumi Raporu, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1335, s. 61; Cemiyetin nizamnamesinin 6. Kısım 43. Maddesinde Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezinin kuruluşu ile ilgili hüküm yer almaktadır. *Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*, Agop Matyosyan Matbaası, İstanbul 1327, s. 9; I. Dünya Savaşı yıllarında İstanbul, Trabzon, Eskişehir, Aydın, Halep, Viyana, Paris şubeleri bulunan Hanımlar Merkezinin savaşın ardından Ankara, Kastamonu, Zonguldak ve Kayseri şubeleri açıldı. Akgün-Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 152-153.

²⁰¹ Tepekaya- Kaplan, *a.g.m.*, s. 181; Mesut Çapa, *Kızılây (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılây Derneği Yayınları, Ankara 2009, s. 48. Esasen İstanbul Hanımlar Merkezinin açıldığı 1912 yılında Trabzon Hilal-i Ahmer Cemiyeti idare heyeti de bir hanımlar şubesi açmayı düşünmüştü. Fakat halkın ilgisizliği dolayısıyla buna teşebbüs edilememişti. *Trabzon'da Meşveret*, S: 358, 22 Şubat 1327 (6 Mart 1912).

²⁰² KA, Kutu: 160, Belge: 12, 17 Kânûn-ı Evvel 1330 (30 Aralık 1914); KA, Kutu: 514, Belge: 4, 10 Şubat 1331 (23 Şubat 1916).

²⁰³ KA, Kutu: 514, Belge: 4, 10 Şubat 1331 (23 Şubat 1916).

²⁰⁴ KA, Kutu: 160, Belge: 59, 21 Teşrin-i Evvel 1333 (1917).

²⁰⁵ KA, Kutu: 160, Belge: 59, 20 Mart 1334 (1918).

²⁰⁶ KA, Kutu: 514, Belge: 4, 10 Şubat 1331 (23 Şubat 1916); KA, Kutu: 160, Belge: 12, 17 Kânûn-ı Evvel 1330 (30 Aralık 1914); Tepekaya ve Kaplan, *a.g.m.*, s. 173.

²⁰⁷ KA, Kutu: 160, Belge: 12, 17 Şubat 1330 (2 Mart 1915).

²⁰⁸ KA, Kutu: 73, Belge: 28, 11 Mayıs 1331 (24 Mayıs 1915).

²⁰⁹ KA, Kutu: 23, Belge: 27, 11 Mayıs 1331 (24 Mayıs 1915).

başlamıştı.²¹⁰ Trabzon Valiliği de hastanenin oldukça faydalı hizmetler sunduğunu Dâhiliye Nezaretine bildirmişti. Nitekim kuruluşundan 3 Ekim 1915 tarihine kadar geçen 10 aylık sürede birçok hastaya hizmet verilmişti.²¹¹ Yaralı askerlerin tedavilerinde etkili olan hastane özellikle Kafkas Cephesi'nde yaşanan yoğun savaşlar dolayısıyla hasta sayısının artması sonucunda daha fazla malzeme sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Bunun üzerine hastane heyeti Trabzon'dan temin edilemeyen çeşitli tıbbi maddeleri içeren bir liste oluşturup İstanbul Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyetinden talep etmişti.²¹²

Tablo 4: 5 Kânûn -ı Evvel 1330 (18 Aralık 1914)-30 Eylül 1331 (13 Ekim 1915) Tarihleri Arasında Trabzon Hilal-i Ahmer Hanımlar Hastanesinde Tedavi Edilen Hasta Sayısı

Giriş Yapan Hasta	Çıkan Hasta	Vefat Eden Hasta	Kalmakta Olan Hasta	Sınıf	Masraflar
Neferan	Neferan	Neferan	Neferan	Neferan	Kuruş, Para
976	946	29	1	Asker	
214	187	17	10	Gureba ve Muhacirin	
1200	1133	46	11	Yekûn	72.864 kr 30 para

Kaynak: KA, Kutu: 514, Belge. 1.2, 12 Teşrîn-i Evvel 1331 (24 Ekim 1915).

1916 yılı başında Trabzon Hilal-i Ahmer Hanımlar Hastanesi Müdürü ve aynı zamanda Merkez Rûsumat Müdürü Mehmed Ali Bey, Hilal-i Ahmer Genel Merkezinin hastanenin istatistikî bilgilerini talep eden yazısına cevaben Trabzon'da Trabzon Hilal-i Ahmer Merkezi namıyla bir heyet bulunmadığını, 1 Kânûn-ı Evvel 1330 (14 Aralık 1914) tarihinde Alman Konsolosunun eşi ile kendi eşi ve bazı hanımlardan oluşan Trabzon Hilal-i Ahmer Hanımlar Heyetinin faaliyet gösterdiğini bildirerek İstanbul'daki genel merkezin bildireceği görevlere hazır olduklarını eklemiştir.²¹³

Rus işgali nedeniyle kapatılan Trabzon Hilal-i Ahmer Hanımlar Hastanesine ait malzeme Ordu kazasına nakledildi. Burada bir depoda saklanan malzeme Rus filosunun Ordu'ya saldırması ve malzemenin saklı olduğu depo da dâhil olmak üzere çeşitli yerleri bombardıman etmesi sonucu çıkan yangında zarar gördü. Kalan malzeme ve eşyalar tutarı belirlenerek Ordu Muhacirin Hastanesi ile Darüleytam ve Darülacezeye satıldı. Bu satışlar sonrasında elde edilen miktar 51.550 kuruş olup 1918 yılında oluşturulan Trabzon Hilal-i Ahmer Şubesine devredilmiş, 4.850 kuruş

²¹⁰ Hastanede 1916 Şubat ayına kadar 1600'den fazla yaralı asker tedavi edilerek kıtalarına gönderildi. *KA, Kutu: 514, Belge: 4, 10 Şubat 1331 (23 Şubat 1916).*

²¹¹ *KA, Kutu: 514, Belge: 1, 16 Eylül 1331 (29 Eylül 1915).* Hastane 1916 yılı Nisan ayına kadar 2000'den fazla hastayı kabul etti. *KA, Kutu: 160, Belge: 33, 9 Mayıs 1332 (22 Mayıs 1916).*

²¹² *KA, Kutu: 514, Belge: 5, 9 Kânûn-ı Sâni 1331 (22 Ocak 1916); KA, Kutu:73, Belge: 93, 26 Kânûn-ı Sâni 1331 (8 Şubat 1916).*

²¹³ *KA, Kutu: 514, Belge: 4, 10 Şubat 1331 (23 Şubat 1916).*

ise tahsil edilmek üzere evrakları ile birlikte yeni sıhhiye müdürüne teslim edilmişti. Hastaneye ait evrak da Trabzon Hilal-i Ahmer Şubesine devredilmişti.²¹⁴

Tablo 5: Trabzon Hilal-i Ahmer Hanımlar Hastahanesinin Aralık 1915 Tarihinden Nisan 1916 Tarihine Kadar 5 Aylık Hesap Cetveli

Tarih	Varidat		Sarfiyat	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para
331 Kânûn-ı Evvel	1.951	-	11.894	20
331 Kânûn-ı Sâni	31.799	-	12.648	30
331 Şubat	9.599	30	10.355	10
332 Mart	-	-	5.246	-
332 Nisan	-	-	2.561	-
Yekûn	43.349	30	42.705	20
Hastahänenin Bidayet-i Küşadından Şimdiye Kadar Sarfiyatı ²¹⁵	118.149	35	94.523	15
Yekûn			137.228	35
Mustafa Bey ve Mehmet Ali Bey Nezdinde Kalan Miktar			24.270 ²¹⁶	30
Yekûn	161.499	25	161.499	25

Kaynak: KA, Kutu: 160, Belge: 59, 20 Mart 1334 (1918)

13. Trabzon Dava Vekilleri Cemiyeti

Trabzon'da görev yapan dava vekilleri düzenledikleri çeşitli toplantılardan sonra İstanbul, İzmir ve Selanik şehirlerinde olduğu gibi Dava Vekilleri Nizamnamesinde gösterilen yetki çerçevesinde dava vekilliği mesleğinde bulunan kişilerin hal ve hareketlerini denetlemek, nizamnamenin sağladığı hak ve hukuktan faydalanmak üzere 25 Nisan 1328 (9 Mayıs 1912) tarihinde Trabzon Dava Vekilleri Cemiyetini kurdular. Cemiyetin kurucuları ve ilk idare heyetini oluşturan dava vekilleri şunlardır: Reis-i Evvel Midhat Efendi, reis-i sani Lazari Efendi, kâtip aza

²¹⁴ KA, Kutu: 160, Belge: 59, 21 Teşrin-i Evvel 1333 (1917); KA, Kutu: 160, Belge: 61, 17 Kânûn-ı Sâni 1335 (1919).

²¹⁵ Belgede bu şekilde bir ifade yer alsa da hastahänenin kuruluşundan (Aralık 1914) itibaren geçen ilk bir yıllık süreyi kapsamış olmalıdır. Nitekim ilk yılın dolduğu 1915 yılı Aralık ayından itibaren 5 aylık süredeki miktarlar cetvelde ayrıntılı olarak verilmiştir. Ayrıca toplamda belirtilen miktar da her iki sarfiyatın yekûnundan oluşmaktadır.

²¹⁶ Cetvelde bu kısım ile ilgili bir açıklama yer almamakla birlikte cetvelin alt kısmında bu miktarın 21.428 kuruşunun Mustafa Bey'de, 2.842 kuruş 30 para tutarındaki kısmının da Mehmet Ali Bey'de kalan para olduğu belirtilmektedir.

Ömer Fevzi Efendi,²¹⁷ azalar Sokrati Efendi, Nikolaki Efendi ve Hüseyin Avni Efendi.²¹⁸

14. Trabzon Türk Ocağı

İstanbul'da 1912 yılında açılan ilk Türk Ocağının ardından çeşitli vilayetlerde şubeler oluşturuldu. Trabzon şubesinin tam olarak ne zaman açıldığı belirlenememiş olsa da Rus işgalinden önce Trabzon Kemerkaya Mahallesi'nde bir evde faaliyet göstermişti. Trabzon Türk Ocağı Şubesinin başkanı eski subaylardan Muhsin Bey'di. Mustafa Reşit Bey'in de yönetim kurulu üyesi olduğu Trabzon Türk Ocağı, bu dönemde milliyetçilik fikir ve düşüncesini yaymak için çeşitli müsamereler düzenlemiş, halkın manevî varlığını kuvvetlendirmek amacıyla üyeleri tarafından yazılan yazılar Meşveret gazetesinde yayımlanmıştı.²¹⁹

Rus işgali ve sonrasında yaşanan muhacirlik yıllarında faaliyetlerine ara vermek zorunda kalan Trabzon Türk Ocağının yeniden faaliyete geçmesi için Trabzon aydınları 1919 yılı sonlarında çalışmalara başlamışlardı.²²⁰

15. Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyeti

Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın yarattığı toprak kayıpları ve ortaya çıkardığı siyasi, sosyal ve ekonomik problemler Osmanlı Devleti'nde devlet adamları, aydınlar ve halk düzeyinde oldukça derin etkiler bırakmıştı. Edirne'yi, Adalar'ı kurtarmak, devletin kötü gidişine son vermek için arayışlar içinde olan devlet adamları ve aydınların çözümlerinden biri örgütlenmenin yaygınlaştırılması

²¹⁷ Ömer Fevzi Efendi (Eyüpoğlu) 1884 yılında Trabzon'da doğdu. Trabzon'un ünlü bir ailesi olan Eyüpoğullarına mensuptur. Trabzon İdadisinin ardından İstanbul Hukuk Mektebini bitirdi. İstanbul'daki çeşitli gazete ve mecmualarda yazıları yayınlandı. 1909 yılında Trabzon'da yayına başlayan *Kehkeşan* mecmuasında çok sayıda yazısı yer aldı. *Lazım* adlı mizah dergisini 1909'da, *Selamet* adlı bir başka gazeteyi de 1918 yılında yayımlamaya başladı. Milli Mücadele yıllarında Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin üyelerinden biri olan Ömer Fevzi Efendi Erzurum Kongresi'ne Sürmene delegesi olarak katıldı. Kongrede Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçilmesine muhalefet etti. Trabzon'a döndükten sonra Kongre ve Temsil Heyeti kararlarını eleştiren yazılar kaleme aldı. Milli Mücadele hareketini İttihatçıların etkisinde gören ve kendisini Padişah taraftarı olarak nitelendiren Ömer Fevzi Efendi muhalefeti nedeniyle tutuklanacağından endişe ederek İstanbul'a gitti. Daha sonra Balıkesir'e giderek burada *İrşad* gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı ve yine Mustafa Kemal Paşa'yı eleştiren yazılar yazdı. Yakalanacağı endişesiyle yeniden İstanbul'a kaçtı. Kısa süre sonra da Fransa'ya gitti. 1923 yılından sonra adı 150'likler listesinde yer aldı. 1938 yılında çıkarılan afla Türkiye'ye döndü. 1951 yılında İstanbul'da vefat etti. Bal, *a.g.e.*, s. 322-323. Ömer Fevzi Efendi'nin Milli Mücadele'deki muhalif tavrı hakkında çalışmalar için bkz. Veysel Usta, "Erzurum Kongresi'nin 'Casus'u Ömer Fevzi Bey ve Kongre Kararları Aleyhindeki Yazıları", *Toplumsal Tarih*, S: 45, Eylül 1997, s. 53-58; Veysel Usta, "Milli Mücadele Yıllarında İki Trabzonlu: Eyübzade Ömer Fevzi ve Esad Ömer Eyyübi", *Toplumsal Tarih*, S: 49, Ocak 1998, s. 47-48.

²¹⁸ *Trabzon'da Meşveret*, S: 377, 28 Nisan 1328 (11 Mayıs 1912).

²¹⁹ Tarakçıoğlu, *a.g.e.*, s. 11; Hikmet Öksüz-Veysel Usta, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu: Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıda Mektupları*, Serander Yayınları, Trabzon 2018, s. 188.

²²⁰ *Yeni Yol*, S: 362-462, 9 Mart 1926.

idi. Bu amaçla kurulan cemiyetlerden biri de İttihat ve Terakki Cemiyetinin paramiliter kuruluşları arasında gösterilen Müdafaa-i Milliye Cemiyetiydi.²²¹

Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin kuruluşu 1913 yılı başlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisinin teşebbüsü ile sağlanmıştı.²²² Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin bir şubesi de Trabzon'da faaliyet göstermiş, Trabzonlular toplanan ianelerle vatanperverliklerini sergilemişti. Balkan Savaşları'nın zor günlerinde ellerinde avuçlarında olanı vatan için feda etmekten kaçınmayan Trabzonlular 1913 yılının zor günlerinde cemiyete destek oldular. Trabzon vilayet merkezi memurları bir aylık maaşlarını, emlak ve ticaret sahipleri de bir yıllık mükellefat-ı emiriyelerini bir defada iane olarak vermeyi taahhüt etmişlerdi.²²³ Bu ianeye daha sonra Gümüşhane, Giresun ve Vakfikebir'deki devlet memurları da katılarak maaşlarını; emlak ve ticaret sahipleri de bir yıllık mükellefat-ı emiriyelerini Müdafaa-i Milliye için bağışladı.²²⁴

Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyetinin Trabzon vilayeti dâhilinde çeşitli şubeleri açıldı. Vakfikebir şubesi 1913 yılı Şubat ayı içerisinde faaliyete geçerek yoğun bir şekilde iane topladı.²²⁵ Trabzon'dan yapılan yardımlar birkaç gün içerisinde oldukça fazla bir yekûna ulaşmış,²²⁶ 10 gün içerisinde 77.237 kuruş yardım toplanmıştı.²²⁷ Giresun'da Akköprü ve Piraziz nahiyeleri ahaliyi bir senelik mükellefat-ı emiriyelerini, Atina kazası ve Kura-yı Seba nahiyesi memurları ise birer maaşlarını iane-i harbiyeye bağışlamıştı.²²⁸ Bayburt Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ise 4.035 kilo koyun kavurması ile 6.000 kilo bulguru Trabzon sevkiyat komisyonuna

²²¹ Erdal Aydoğan, "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi*, C: 3, S: 3, 2003, s. 67; *Tanin*, S: 1497, 18 Kânûn-ı Sâni 1328 (31 Ocak 1913); Cemiyet genel olarak kültür ve sağlık amaçlı faaliyetler için kurulmuşsa da askeri bir özellik göstermişti. Zira insanları bir yandan savaşa hazırlamak diğer yandan cephe gerisini savaşın olası zararlarından korumak gibi amaçlarının olması askeri özelliğinin ağır basmasını sağlamıştı. Tunaya, *a.g.e.*, s. 448.

²²² *Tanin*, S: 1497, 18 Kânûn-ı Sâni 1328 (31 Ocak 1913). Kurucu ve yöneticileri arasında Sultan Mehmed Reşat, Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Harbiye Nazırı Enver Bey, Şeyhülislam Hayri Efendi, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Mehmed Sait Halim Paşa, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa, Maliye Nazırı Cavit Bey, Bahriye Nazırı Ahmet Cemal Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Posta Telgraf ve Telefon Nazırı Oskan Efendi, Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Elbustani Efendi yer aldı. Tunaya, *a.g.e.*, s. 448; Kurucu üyeler 1 Şubat 1913 tarihinde Şerif Ali Haydar Bey başkanlığında Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti dairesinde toplanarak nizamnameyi oluşturup vilayete telgrafla bildirmiş ve idare heyetini belirlemişlerdi. İdare heyeti başkanlığına Eski Nafia Nazırı Hulusi Bey, muavinliğe eski mebuslardan İsmail Hakkı Bey, azalıklara ise Doktor Esad Bey, Baro Reisi Celal Arif, Eski Liman Reisi Miralay Mustafa, Midhat Paşazade Ali Haydar, Midhad Bey ve Mevlevî Şeyhi Abdülbaki Efendi seçilmişti. *Tanin*, S: 1499, 20 Kânûn-ı Sâni 1328 (2 Şubat 1913).

²²³ *Tanin*, S: 1499, 20 Kânûn-ı Sâni 1328 (2 Şubat 1913).

²²⁴ *Tanin*, S: 1503, 24 Kânûn-ı Sâni 1328 (6 Şubat 1913).

²²⁵ *Tanin*, S: 1507, 28 Kânûn-ı Sâni 1328 (10 Şubat 1913).

²²⁶ *Tanin*, S: 1509, 30 Kânûn-ı Sâni 1328 (12 Şubat 1913).

²²⁷ *Tanin*, S: 1518, 8 Şubat 1328 (21 Şubat 1913).

²²⁸ *Tanin*, S: 1513, 3 Şubat 1328 (16 Şubat 1913).

göndermişti.²²⁹ Ordu kazası Perşembe nahiyesinin 12 köyünün ahalisi ise bir haftada topladığı 30.000 kuruşu iane-i harbiyeye bağışladı.²³⁰ Gümüşhane’de tahvilatı bedeline mahsub edilmek üzere 100.000 kuruş harp ianesi olarak mal sandığına teslim edildi.²³¹ Aybastı nahiyesi ahalisi bir yıllık vergilerinin miktarı hesaplanarak 60.000 kuruş,²³² Görele ahalisi de bir yıllık vergileri olan 25.086 kuruşu mal sandığına teslim etti.²³³

15. 1. Trabzon Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Şubesi

Balkan Savaşları ve ülkenin içinde bulunduğu maddî zorluklar karşısında cephe gerisindeki halkın varını yoğunu ortaya koyarak cemiyetler kurduğu, yapacağı maddî yardımları örgütlediği ve ülkenin en ücra köşesine kadar fedakârlığını gösterdiği bir dönemdi. Trabzon Müdafaa-i Milliye Hanımlar Şubesi de bu dönemde İstanbul’da kurulan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Merkezi Umumi-sinin²³⁴ bir şubesi olarak faaliyet gösterdi. 14 Şubat 1913 Pazartesi günü Zağanos’taki Rüştüye mektebinde yapılan toplantıda başta Vali Mehmet Ali Ayni Bey’in Hanımı olmak üzere Hamamizade İhsan Bey’in Hanımı, Mektebi Sultani Tarih Öğretmeni Abdülvahap Bey’in Hanımı ve Müdde-i Umumî Muavini Suat Bey’in Hanımı oldukça duygusal konuşmalar yaptılar. Bu konuşmaların etkisi ile zengin-fakir bütün kadınlar ellerinden gelen bağışlarda bulundu. Altın bilezik ve elmas küpeden 90 yaşındaki bir kadının kefenlik parası olan 4 liraya varan değişik miktarlarda bağışlar yapıldı. Toplantının ardından İstanbul’da toplanan Müdafaa-i Milliye Hanımlar Heyetine de bir telgraf çekildi. İlk toplantıya katılmayan Trabzon hanımlarının isteği üzerine 18 Şubat 1913 tarihinde ikinci bir toplantı daha yapıldı. Toplantıda İnas Rüştüye Mektebi Muallime-i Evveli Hanım ile Dava Vekili Ömer Fevzi Efendi’nin refikası birer konuşma yaptı. Konuşmalardan sonra İstanbul’dan cevaben gönderilen telgraf okunmuş, ardından Trabzon hanımlarının bağışları gerçekleşmişti. Trabzon kadınları iki toplantıda yaklaşık 932 lira bağış toplamıştı.²³⁵

²²⁹ *Tanin*, S: 1519, 9 Şubat 1328 (22 Şubat 1913).

²³⁰ *Tanin*, S: 1527, 18 Şubat 1328 (2 Mart 1913).

²³¹ *Tanin*, S: 1531, 21 Şubat 1328 (6 Mart 1913).

²³² *Tanin*, S: 1532, 22 Şubat 1328 (7 Mart 1913).

²³³ *Tanin*, S: 1534, 24 Şubat 1328 (9 Mart 1913).

²³⁴ İstanbul Müdafaa-i Milliye Osmanlı Hanımlar Heyeti, Teali-i Nisvan Cemiyeti ile Hilal-i Ahmer Hanımlar Cemiyetinin üyeleri tarafından oluşturuldu. *Tanin*, S: 1513, 3 Şubat 1328 (16 Şubat 1913). Heyet, 8 Şubat 1913 tarihinde Darülfunun Salonunda Prenses Nimet Hanımefendi başkanlığında bir toplantı düzenlendi. Çeşitli konuşmaların yapıldığı toplantıda kadınların ziynet eşyalarından ve çeşitli miktarlarda bağışlardan oluşan iane toplandı. *Tanin*, S: 1506, 27 Kânûn-ı Sâni 1328 (9 Şubat 1913). Cemiyetin ikinci toplantısı 15 Şubat 1913 tarihinde Nazime Sultan başkanlığında Darülfunun Salonunda gerçekleşti. Bu toplantıda da çeşitli miktarlarda bağışlar yapıldı. *Tanin*, S: 1513, 3 Şubat 1328 (16 Şubat 1913). Cemiyetin toplantıları ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998.

²³⁵ Veysel Usta, “Balkan Harbinde Trabzon: Trabzon Gönüllüleri ve Yardımlar”, *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu (16-18 Mayıs 2006)*, C: 1, Trabzon 2011, s. 295; *Tanin*, S: 1528, 18 Şubat 1328 (3 Mart 1913). *Tanin* gazetesi Trabzon kadınlarının bu

16. Trabzon İdman Yurdu

Trabzon'da kurulan ilk spor cemiyeti İdman Yurdu'dur. Kulüp, İstanbul Muallim Mektebi'nden mezun olup Trabzon Muallim Mektebi Usul-i Tedrisi (Pedagoji) öğretmenliği görevine atanan Halil Nihad Bey'in (Karlıklı) bir spor kulübü oluşturulması yönünde çabaları sonucunda 1913 yılında Kırmızı Beyaz renkler altında kuruldu. Trabzon gençliğini atıl durumundan kurtarma ve İstanbul'da önemli bir spor uğraşı olan futbolu Trabzon'da da gençliğin hizmetine sunmak isteyen Halil Nihad Bey'e Muallim Lütfi, belediye üyelerinden Osman Cudi ve diğer bazı kişilerin destek vermesi ile kurulan İdman Yurdu 30 kadar üyesi ile faaliyete başlamıştı. Kulüp çok etkili ve canlı bir spor hareketi gösteremese de Kavakmeydanı'nda yapılan çeşitli antrenmanlardan sonra Rumlarla yaptığı maçı kazanmıştı. Kulüp üyeleri futbolun Trabzon gençlerine tanıtılıp sevdirmesi amacıyla Vakfıkebir, Akçaabat, Şarlı ve Görele'de Türk Ocağı ile birlikte maçlar düzenledi. İdman Yurdunun genç öğretmenlerin özverili çalışmaları ile gösterdiği faaliyetler resmi makamların ilgisini çekmişti. Trabzon'daki spor faaliyetlerinin daha bilimsel ve profesyonel olarak yerleşmesi için Meclis-i Umumî-i Vilayet tarafından İstanbul'da açılan izcilik kursuna Trabzon'dan da yedi öğretmenin katılması kararlaştırıldı. Bu öğretmenler arasında İdman Yurdu Kulübü kurucusu Halil Nihad Bey de yer almıştı. Halil Nihad Bey daha sonra Trabzon Lisesi Beden Eğitimi Öğretmenliği görevine atanmış, böylece beden eğitimi ve futbolu bu okula da getiren kişi olmuştu. İdman Yurdu Spor kulübü bir yıllık bir faaliyetin ardından üyelerinin ve Trabzon'daki gençlerin I. Dünya Savaşı nedeniyle silahaltına alınması üzerine kapandı.²³⁶

17. Rum Akritas Spor Kulübü

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da kurulan bir diğer spor kulübü Rum Akritas Kulübü'dür. Kulüp, Rus işgali döneminde, 1916 yılında Gavurmeydanı'nda (Meydanı Şarkî) kuruldu. Kulübün bina ve saha meselesinin çözümü Trabzon Belediyesinde çalışan Alkiriadis Sidirpulos adlı Rum tarafından, Türklerin muhaceret esnasında terk ettiği taşınmazlara el konularak gerçekleştirildi. Spor alanında bazı Rumların desteği alınmış, ayrıca İsveç'ten getirilen spor aletleri ile tam

toplantısıyla ilgili haberi şu satırlarla vermişti: *İstanbul'da Darülfunun binasında payitaht hanım hemşerilerine imtisalen aynı fikir ve emel ve vatanperverane ile Trabzon hanımları da Rüşdiye binasında akd-ı içtima ile Kuran-ı Kerim ve mevlidi nebevi kiraatı nutuklar irad olunarak bir saat zarfında 1000 liraya karib iane-i taahhüd olunduğu ve maddî ve manevî fedakarîye amade buldukları Müdafaa-i Milliye Hanımlar Şubesinin işarından anlaşılmuş işbu hareket-i vatanperverane şayan-ı takdir ve tahsin görülmüştür. Tanin, S: 1524, 14 Şubat 1328 (27 Şubat 1913). Toplantı hakkında Tanin gazetesinin bir başka sayısında da Trabzon'da Meşveret gazetesinden alıntı yapılarak bazı ayrıntılar ve konuşma metinleri yayımlandı. Tanin, S: 1533, 23 Şubat 1328 (8 Mart 1913). Bu dönemde Giresun hanımları da iane faaliyetine başlayarak 20 Şubat tarihine kadar topladıkları 7.383 kuruşu mal sandığına teslim etmişlerdi. Tanin, S: 1518, 8 Şubat 1328 (21 Şubat 1913).*

²³⁶ Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Atilla Alp Bölükbaşı, *Trabzon'da Spor*, C: 1, Seçil Ofset, İstanbul 2011, s. 72-76.

teşekküllü bir spor kulübü olması yönünde çalışmalar yapılmıştı. Mahalle ilkokulunda yapılan ilk yönetim kurulu toplantısında Trabzon'un zenginlerinden Kostaki Teofilaktos kulübün başkanlığına seçilmişti. Trabzon'daki Rum tüccarların da desteklediği kulüp Rus işgalinin sona ermesi ile birlikte her türlü destekten mahrum kaldığı için kapandı.²³⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan yaşadığı dönüşümlerin ürünü olan dernek faaliyetleri imparatorluk genelinde II. Meşrutiyet ile birlikte yoğunlaştı. 1908 yılından itibaren bu faaliyetlerin ortaya çıktığı yerlerden biri olan Trabzon'da I. Dünya Savaşı yıllarına kadar muhtelif amaçlarla pek çok cemiyet kuruldu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkili olduğu Trabzon'da bu örgütün varlığı dernekleşme hızını arttırdı. Bununla birlikte vilayetin ekonomik, sosyal ve kültürel potansiyeli de bu alanlara yönelik cemiyet faaliyetlerine ivme kazandırdı. Böylece siyasi cemiyetlerden yardım amaçlı olanlara mesleki örgütlenmelerden spor kulüplerine kadar çok çeşitli sivil toplum faaliyetleri gerçekleştirildi.

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında halk düzeyinde yaşanan en önemli değişim *tebaadan vatandaşa* geçiştir. Yeni düzen uzun zamandır arzulanan hürriyet arayışını sonuçlandırmış, devlet ve toplum arasında kurulacak bağla bütün meselelerin çözülebileceği inancını ortaya çıkarmıştı. Halk kısmen de olsa yönetime ortak olma hakkını elde etmiş bununla birlikte meşrutiyetin korunması gereken bir hayat tarzı olarak görülmesi toplumun her katmanının fikir yürütmesine imkân tanımıştı. Dolayısıyla siyasi ve idari yönden yaşanan bu değişim sosyal ve kültürel yaşamın da şekillenmesini sağlamıştı. Kurulan parti, cemiyet ve kulüpler, ayrıca basın-yayın faaliyetlerinin yoğunlaşması bu değişimin somut verileridir. Tanzimat'tan itibaren sürdürülen topyekûn modernleşme idealinin halk nezdinde de meşrulaştığı bu süreçte iktidara etki eden kitle açısından bakıldığında anayasal düzenin bir yandan iç ve dış sorunları kolaylıkla çözüme kavuşturacağı inancının varlığı, diğer yandan halkın her yönden aydınlatılması ve vatandaşlık bilincinin arttırılmasının meselelerin çözümüne katkı sunacağı fikri örgütlenmenin merkezden taşraya doğru gelişmesini sağlamıştır.

Bu anlamda II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon'da kurulan cemiyetlerin pek çoğunun kuruluş amaçları ve faaliyetlerine bakıldığında devletin idealleri ve algıları ile paralellik gösterdiği söylenebilir. Dolayısıyla bu faaliyetlerin büyük bir kısmı merkez eksenli oluşturulmuştur. Bu durumun temel nedeni iktidardaki kadroların ordu ve savunma için halka başvurmayı gerekli görmesindedir. Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi art arda gelen savaşlarla oldukça zor günlerin geçirildiği bir süreçtir. Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti gibi yardım ve destek amaçlı cemiyetlerin ülkenin içinde bulunduğu savaş ve olağanüstü koşullar altında vatanın savunulması ve korunmasına yönelik faaliyetleri de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Esasen iktidarın ideolojisini iletme, ekonomik kaynak sağlama gibi alanlarda araç ve aracı konumunda olan bu cemiyetler mer-

²³⁷ Öksüz ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 79.

kezle olan ilişkileri dolayısıyla diğer teşkilatlanmalara göre oldukça aktif olup kazalarda da hızlı bir şekilde örgütlenmişlerdi. Elbette bu cemiyetlerin gerek merkez heyetlerini gerekse taşra teşkilatlarını oluşturan kadroların İttihatçı olması faaliyetlerinin geniş alanlara yayılmasına imkân vermiştir. Nitekim Donanma Cemiyeti ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti İttihat ve Terakki güdümünde kurulmuş ve faaliyet göstermişti. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve nihayet I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı olağanüstü koşullar altında bu yardım cemiyetleri vasıtasıyla halkın manevi duyguları özellikle vatanseverlik vurgusu ile harekete geçirilmiş, böylelikle maddi açıdan önemli ölçüde halk desteği sağlanmıştı.

İstanbul merkezli örgütlenmelerin şubelerinin oldukça kısa bir sürede vilayetin en uca köşesine kadar yapılandığı Trabzon bu anlamda başkentin siyasi, sosyal ve kültürel atmosferinin kısa zamanda hissedildiği yerlerden biri olarak görülmektedir. Diğer yandan Trabzon'da ittihatçı politikaları destekleyen başta *Trabzon'da Meşveret* gazetesi olmak üzere basının kamuoyu oluşmasındaki katkısı da önemli bir etkendi. Gazete sütunlarında sıkça yer verilen bağışçı isimleri ve yardım miktarları halka ulaşılmasına ve halkın katılımının teşvik edilmesine katkı sunmuştu. Donanma Cemiyeti I. Dünya Savaşı sonrasında kapatılmış, Cumhuriyet Dönemi'nde kurulan Tayyare Cemiyeti de güçlü bir hava teşkilatı oluşturmak için benzer şekilde faaliyet göstererek Trabzon'da da teşkilatlanmıştır. Rus işgalinin ardından faaliyetleri kesintiye uğrayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti de 1918 yılında yeniden kurulmuştur. Esasen olağanüstü koşulların ortaya çıkardığı meseleler yalnızca merkez güdümlü cemiyetlerin ortaya çıkmasına değil aynı zamanda yerel yardım cemiyetlerinin de oluşturulmasına zemin hazırlamıştı. Savaş koşullarında gerekli desteği sağlamak için oluşturulan Trabzon Gönüllüleri Muavenet-i Sıhhîye Cemiyeti ve salgın hastalıklara karşı tedbirler almak amacıyla teşebbüs edilen Trabzon Osmanlı Fakirperver Cemiyeti de bu çerçevede değerlendirilmelidir. İlkokul düzeyinde okullaşmanın artması, kimsesiz ve yoksul çocukların eğitim ve yaşam şartlarının düzeltilmesi için kurulan Terakki-i Maarif ve Himaye-i Etfal cemiyetine verilen destek de yerel eşrafın şehrin sosyal ve kültürel sorunlarına duyarlı olduğunu göstermektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyetine bağlı bir kulübün Meşrutiyet'in ilk aylarında faaliyete geçmesi ve birçok etkinliğin merkezi konumunda yer alması cemiyetin Meşrutiyet öncesinden itibaren Trabzon'a önem verdiğini ve burada faal olduğunu göstermektedir. Kulübün şehirdeki sosyal ve kültürel faaliyetlerin merkezi konumunda olması, siyasi gücün taşradaki etkinliğini kulüp vasıtasıyla devam ettirme çabası olarak düşünülebilir. İttihat ve Terakki Kulübü toplantılarının yapıldığı, çeşitli konularda konferansların verildiği, milli bayramların kutlandığı, hatta hastalıkların tedavi edildiği merkezler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu kulüpler Cumhuriyetin ilk yıllarında faaliyet gösteren Türk Ocağı ve 1932 yılında kurulan Halkevleri ile de benzerlik göstermektedir.

Dönemin kültür cemiyeti olarak faaliyet gösteren Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü gerçekleştirdiği etkinliklerle toplumun önemli bir ihtiyacını karşılamıştır. Hamamizade İhsan Bey'in başkanlığında faaliyetlere başlayan cemiyet

tiyatro gösterilerinden dil kurslarına, bilimsel konferanslardan müzik etkinliklerine kadar sosyal ve kültürel açıdan gerçekleştirdiği faaliyetlerle dönemin en aktif kulüplerinden biri olmuştur.

Trabzon'da kurulan kültür, sosyal yardım ve ekonomik amaçlı cemiyetlerin kuruluş amaçları ve idare heyeti yapılanmalarında *ittihad-ı anasır* düşüncesi ile hareket edilmiş, cemiyetlerin bütün Osmanlı vatandaşlarına açık olduğu özellikle belirtilmiştir. Osmanlı Kulübü, kuruluşunda *muhtelit olması* yönünde karar alınan ve bütün unsurları kapsar şekilde teşkilatlanmış bir yapıdaydı. İttihat ve Terakki kulüplerinde de görülen bu özellik, cemiyetle doğrudan ilişkisi bulunmamakla birlikte Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübünün faaliyetlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Kulübün din, ırk ve milliyet ayrımı gözetmeksizin bütün unsurlara açık olduğunu ilan etmesi ve faaliyetlerinde bu ilkeyi açıkça ortaya koyması, Meşrutiyetin ilk yıllarında toplumun ortak bir ideal çerçevesinde bir arada olma çabasına işaret etmektedir. Henüz ayrışmanın şekillenmediği bu yıllarda böyle bir profilin oluşmasında 1909 Cemiyetler Kanunu'nun ayrılıkçı ve milliyetçi siyasi cemiyet kurulmasını yasaklaması da etkili olmalıdır.

Gayrimüslimlerin Müslümanlara nazaran ekonomik faaliyetlerde ve özellikle ticarete güçlü ve aktif oluşu bu alandaki örgütlenmelerde de hâkim unsur olmalarını sağlamıştır. Trabzon Osmanlı Kulübü adıyla kurulan ve üyelerinin büyük bölümünü Trabzon'un muteberan ve tüccarlarının oluşturduğu Tüccar Kulübü içerisinde Rum unsurlar daha etkiliydi. Benzer şekilde bazı kalifiye mesleklerde de Türk ve Müslüman unsurun sayıca az olduğu cemiyet faaliyetleri üzerinden de fark edilmektedir. Nitekim dönemin kaynaklarının gösterdiğine göre eczacı, avukat gibi mesleki örgütlenmelerin yönetici kadroları büyük oranda gayrimüslim unsurlardan oluşmaktadır.

Trabzon'da spor kulüplerinin temellerinin de atıldığı bu dönem spordaki örgütlenme kültürüne sunduğu katkı anlamında oldukça önemlidir. I. Dünya Savaşı ile kesintiye uğrayan bu süreçte Milli Mücadele yıllarında Trabzonluların ilk oluşturduğu cemiyetler arasında spor kulüplerinin yer alması bu katkıyla açıklanabilir.

Cemiyet yönetimlerinde görev yapan kişilerin profiline bakıldığında memur, eşraf ve aydınlardan oluştukları görülür. Bu kişiler teşkilatçı özellikleri ile toplumu yönlendirmişlerdir. Bu tarihlerde ittihatçıların toplumu yönlendirmedeki rolü yadsınamaz. Nitekim özellikle ilk yıl içinde vilayette görev yapan ve etkili bir hatip olarak göze çarpan Mehmet Emin Bey (Yurdakul) pek çok faaliyette ön saflardadır. Yine basın faaliyetlerinde ittihatçıların etkinliği de kamuoyu sağlamada önemli bir etkidir. Naci Bey'in sahibi olduğu *Trabzon'da Meşveret* gazetesi cemiyetin sözcüsüdür. Trabzon'un yetiştirdiği önemli isimlerden Hamamizade İhsan Bey'in bir kültür kulübünün başkanı olarak yer alması da faaliyetlerin geniş kitlelere ulaşmasında son derece etkilidir. Bu dönemde özellikle merkez eksenli cemiyetlerin idare heyetleri Trabzon'un belli başlı ailelerine mensup, diğer bir ifade ile önde gelen eşrafi tarafından oluşturulmuştur. Diğer yandan gayrimüslim unsurların da Osmanlı vatandaşı olarak cemiyet yönetimlerinde ve yardım faaliyetlerinde aktif oldukları anlaşılmaktadır. Kadınların da bu sürece katıldığı ve genellikle yönetici, memur, aydın veya eşraf ailelerine mensup oldukları görülmektedir. Trabzon

kadınları vatanseverlik göstergesi ile Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Hanımlar Şubelerini oluşturmuş, Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezini açarak cephe gerisinde destek vermişti. Üstelik hanımların açtığı Hilal-i Ahmer Hanımlar Hastanesi I. Dünya Savaşı yıllarında bölgenin ihtiyacını karşılamada önemli kuruluşlarından biri olmuştur.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurulan sosyal ve kültürel amaçlı dernekler lisan kursları, konferanslar, tiyatro etkinlikleri, kutlamalar, tören ve spor etkinlikleri ile toplum yaşamına canlılık kazandırdı. Cemiyetlerin faaliyetlerinin sürekliliği açısından bakıldığında dönemin koşulları ve idare heyeti üyelerinin aktif ve etkili oluşu belirleyici olarak göze çarpmaktadır. Dönemin yerel kaynakları sınırlı olduğu için kimi cemiyetlerin faaliyetlerinin takibi açısından net bilgilere ulaşmak mümkün olmasa da sözü edilen dönemin şartları içerisinde Trabzon'da cemiyet kültürünün oluştuğu ve bu sürecin Milli Mücadele ve Cumhuriyet'e alt yapı oluşturup toplumun yönlendirilmesinde fayda sağladığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

1-Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü, Tahrirat Kalemi (DH. EUM. THR.), 76/45.

BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ.).

BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ.), 21/62.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 030.01/40.237.13.

BCA, 490.01/1792.1263.

BCA, 490.01/715.442.1.

Kızılay Arşivi (KA)

TBMM Arşivi, TBMM Üyeleri İçin Tercüme-i Hal Kağıdı (Mehmet Emin Yurdakul), Devre: 5, İçtima Senesi: Fevkalade, Sicil No: 380, Dosya No: 54.

2-Gazete ve Dergiler

Feyz, Hekim, İkdâm, Tanin, Trabzon'da Meşveret, Yeni Yol

3-Kitaplar ve Makaleler

1335(1919) Senesinde Müineakid Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisi Heyet-i Muhteremesine Takdim Edilen 1330-1334 Senelerine Aid Merkez-i Umumi Raporu, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335.

1339 senesi Hilal-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilen Rapor(1335-1338) Dört Senelik Devreye Ait Rapor, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1339.

ADA, Hüsnü, Osmanlı Devleti'nin Hizmetinde İlk Modern Osmanlı Sivil Toplum Örgütü: Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (1868-1911), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2011.

AKBAL, İsmail, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon 2008.

KARAL AKGÜN, Seçil -ULUĞTEKİN, Murat, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Kızılay Yay., Ankara 2000.

AKSOY, Volkan, “Trabzon'da “On Temmuz” Bayramı Kutlamaları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 13, Güz 2012, ss. 49-58.

-----, *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014.

AKTAŞ, Esat, *Erzurum ve Trabzon Vilayetlerinde Salgın Hastalıklar (1838-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon Basın Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1994.

ALKAN, Mehmet Ö., “Osmanlı'da Cemiyetler Çağı”, *Tarih ve Toplum- Osmanlı'da Cemiyetler -I*, C: 40, S: 238, 2003, ss. 4-12.

----- “Sivil Toplum Kurumlarının Hukuksal Çerçevesi 1839-1945”, *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları*, Ed. Ahmet N. Yücekök, İlder Turan, Mehmet Ö. Alkan, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1998, ss. 45-73.

AYDOĞAN, Erdal, “Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları”, *Atatürk Dergisi*, C: 3, S: 3, 2003, ss. 67-74.

BAL, Mehmet Akif, *Trabzonlu Ünlü Simalar ve Trabzon'un Ünlü Aileleri*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007.

BEYOĞLU, Süleyman, *İki Devir Bir İnsan: Ahmet Faik Günday ve Hatıraları*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.

BİRİNCİ, Ali, “Trabzon'da Matbuat ve Neşriyat Hayatı (1865-1928)”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, (1-3 Haziran 1988)*, Samsun 1990, ss. 2-14.

-----, “Meşveretçi Naci Bey ve Gazetesi”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 5, S: 5, 2008, ss. 139-149.

Bir Ömür Bir Şehir: Trabzonlu Gazeteci Cevdet Alap'ın Anıları, Haz. Hikmet Aksoy, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yay., Trabzon 2008.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1997.

ÇAKMAKTEPE, Zehra, *Donanma Mecmuası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2002.

ÇAPA, Mesut, “Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü”, *Tarih ve Toplum*, C: 19, S: 113, Mayıs 1993, ss. 47-49.

----- *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2009.

ÇAPA, Mesut-USTA, Veysel, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Vilayeti İle Yazışmalar*, Derya Kitabevi, Trabzon 1997.

ÇULFAZ Mustafa, “Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden: Hekim”, *Anadolu’nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, Çev. Mustafa Çulfaz, Tabip Odası, Trabzon 2007, ss. XXXV-XLIII.

Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Usul-ı Cibayet Talimatnamesi, Edeb Matbaası, İstanbul 1327.

EMİROĞLU, Kudret, “Trabzon’da Jön Türkler: Trabzon Vilayeti Terakki ve Teali Kulübü, Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti”, *Trabzon*, S: 3, Ankara 1989, ss. 58-60.

-----, “Maliye Nazırı Cavit Bey’in Trabzon Gezisi”, *Trabzon*, S: 4, Ankara 1990, ss. 53-59.

-----, “1908’de Trabzon Lisesi’nde Boykot”, *Trabzon*, S: 4, Ankara 1990, ss. 36-38.

-----, “Trabzon’da Sopalı Seçimler”, *Tarih ve Toplum*, C: 17, S: 97, 1992, ss. 41-46.

-----, “Trabzon’da Avusturya Boykotu (1908)”, *Toplumsal Tarih*, S: 8, 1994, ss. 17-21.

-----, *Anadolu’da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet’in İlanı*, İmge Kitabevi, Ankara 1999.

-----, “Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon’da Bürokrasi ve Eşraf”, *Kebikeç*, S:14, 2002, ss. 155-172.

-----, “Trabzon’da XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kahvehane ve Kitabevi Bağlamında Toplumsal Tabakalanma, Kültür ve Siyaset”, *Kebikeç*, S: 10, 2000, ss. 187-222.

GÖK, Nurşen, *Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

-----, “Donanma Cemiyeti’nin Anadolu’da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:27, S:43, 2008, ss. 77-93.

HANIOĞLU, Şükrü, “Cemiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 329-331.

HATEMİ, Hüseyin, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 1, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 198-204.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devleti’nde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987, ss. 1-29.

-----, “19. Asrın Başlarında -Tanzimat Öncesi- Kültür ve Eğitim Hayatı ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmîyesi Olarak Bilinen Ulema Grubunun Buradaki Yeri”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri, 1. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu (3-5 Nisan 1987)*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1987, ss. 43-74.

KAPLAN, Leyla, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1998.

KAYRA Mediha, *Hoşça Kal Trabzon Merhaba İstanbul*, Haz. ve Türkçeye Çev. Cahit Kayra, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013.

KÖKSAL, Ülkü, *Trabzon'da Dernekleşme Süreci (1919-1950)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015.

LERMİOĞLU, Muzaffer, *Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş- Hicret Anıları*, Has Matbaa, İstanbul 2011.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, C: 3 İçtima:1, 9.12.1324.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, Agop Matyosyan Matbaası, İstanbul, 1327.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti 1329-1331 Salnamesi, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1331.

ÖKSÜZ, Hikmet-USTA, Veysel, *Mustafa Reşit Tarakçıoğlu: Hayatı, Hatıratı, Trabzon'un Yakın Tarihi ve Yassıada Mektupları*, Serander Yayınları, Trabzon 2018.

-----, USTA, Veysel-BÖLÜKBAŞI, Atilla Alp, *Trabzon'da Spor*, C:1, Seçil Ofset, İstanbul 2011.

ÖKSÜZ, Melek, "II. Meşrutiyet Döneminde Dernekçiliğe Taşradan Bir Örnek: Trabzon Muhibb-i Fen ve Marifet Gençler Kulübü", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 2, 2007, ss. 55-66.

-----, "Girit Meselesinin Belirsizlik Yılları (1908-1911)", *Karadeniz Araştırmaları*, S: 25, 2010, ss. 93-114.

-----, "Trablusgarp ve Bingazi Havalisi Mevaki-i Harbiyyesi İane Defteri"ne Göre Trablusgarp Savaşı İçin Trabzon'dan Toplanan Yardımlar", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S:15, Güz 2013, ss. 147-203.

-----, "Trabzon'da Meşveret Gazetesine Göre Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti Trabzon Şubesi ve Faaliyetleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 16, Bahar 2014, ss. 115-155.

-----, *Trablusgarp Savaşı ve Donanma Cemiyeti'ne Trabzon Vilayetinden Yardımlar*, Serander Yayınları, Trabzon 2016.

ÖNAL EMİROĞLU, Çiğdem- EMİROĞLU, Kudret, *Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti: Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2017.

ÖZÇELİK, Selahittin, *Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

ÖZSARI, Mustafa, *Mehmet Emin Yurdakul (Şiir Anlayışı ve Şiirlerinde Milli Değerler)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 1996.

ÖZTÜRK, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM- II. Dönem 1923-1927*, C: III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

-----, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-III. Dönem 1927-1931*, C: III, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara 1994.

TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Basımevi, Trabzon 1986.

TEPEKAYA, Muzaffer - KAPLAN, Leyla, "Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1877-1923)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S:10, Konya, 2003, ss. 147-201.

TOPALLI, Osman Fikret, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklâl Harbi Tarihlerinde Giresun, Milli Mücadele Günlerinden İzler, Notlar, İntibalar*, Haz. Veysel Usta-Mustafa Çulfaz, Serander Yay., Trabzon 2017.

TOPRAK, Zafer, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, ss. 205-208.

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C:1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

UÇMAN, Abdullah, "Mehmet Emin Yurdakul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 43, İstanbul 2013, ss. 613-614.

USTA, Veysel, "Erzurum Kongresi'nin "Casus"u Ömer Fevzi Bey ve Kongre Kararları Aleyhindeki Yazıları", *Toplumsal Tarih*, S: 45, Eylül 1997, ss. 53-58.

-----, "Milli Mücadele Yıllarında İki Trabzonlu: Eyübzade Ömer Fevzi ve Esad Ömer Eyyübi", *Toplumsal Tarih*, S: 49, Ocak 1998, ss. 47-48.

-----, "Tanzimattan Cumhuriyete Trabzon'da Sağlık", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, Yeni harflere aktaran: Dr. Mustafa Çulfaz, Serander Yayınları/ Trabzon Tabip Odası, Trabzon 2007, ss. XIX-XXXIV.

-----, "Balkan Harbinde Trabzon: Trabzon Gönüllüleri ve Yardımlar", *Uluslararası Trabzon ve Çevresi Kültür ve Tarih Sempozyumu (16-18 Mayıs 2006)*, C: 1, Trabzon 2011, ss. 303-313.

USTA, Veysel-TULUK, Ömer İskender, *Başlangıçtan Halkevlerine Trabzon'da Tiyatro*, Serander Yay., Trabzon 2017.

UZUN, Mustafa, "Hamâmîzâde Mehmed İhsan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 15, İstanbul 1997, s. 435-436.

VARLIK, Bülent, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, ss. 99-102.

YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra Kitap, İstanbul 2014.

TARİHSEL GERÇEKLIK IŞIĞINDA TÜRKİYE’NİN TRANSKAFKASYA POLİTİKASI*

Levent ÜNAL**

ÖZ

Transkafkasya (Güney Kafkasya), Sovyetler Birliği’nin dağılmasından itibaren hep sorunlu bir bölge olarak süre gelmiştir. Bu denli sorunlu olmasının dâhili ve harici sebepleri vardır. Dâhili sebepleri; bölgenin çok parçalı ve iç içe geçmiş demografik yapısı ile ortaya çıkan üç yeni devletin aralarındaki toprak sorunlarıdır. Harici sebepler; bölgenin her alanda sahip olduğu potansiyel ile küresel ve bölgesel güçler için cazibe merkezi olması ile Rusya’nın hayati çıkarları bakımından bölgeyi kontrol etme zorunluluğunu duymasındır. Bu makalede, Güney Kafkasya’nın çatışma potansiyeli barındıran yapısının ve Rusya faktörünün dikkate alınarak bölgede istikrarın kalıcı hale getirilmesi ve ortaya çıkan fırsatların bölgenin refahını artırma yönünde kullanılmasına ilişkin Türkiye’nin özellikle kısa ve orta vadede yürütmesi gereken politikalar tarihsel gerçeklik ışığında değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Transkafkasya (Güney Kafkasya), Türkiye-Rusya, Bölgesel Politikalar, Bölgesel İşbirliği, Enerji Koridorları.

TURKEY’S TRANSCAUCASIAN POLICY IN THE LIGHT OF HISTORICAL REALITY

ABSTRACT

Transcaucasia (South Caucasus) has always been a chaotic region since the collapse of the Soviet Union. There are internal and external reasons for this status. As for the internal factors, a multi-fragmented and intertwined demographic structure in the region and border conflicts between the three new states can be considered. As regards the external reasons, Russia is concerned with the control over the region since it attains the potential to be a center of interest for global and regional powers with its importance in various respects. In this article, short and long term policies to achieve ultimate stability and welfare in the region that Turkey particularly should execute will be evaluated with reference to historical facts and considering the southern Caucasian conflict and its chaotic structure as well as the influence of Russia over the region.

Keywords: Transcaucasia (South Caucasus), Turkey-Russia, Regional Policy, Regional Cooperation, Energy Corridors.

* *Gönderim tarihi: 18.04.2018. Kabul tarihi: 11.12.2018.*

** *Öğr. Gör. Dr., Başkent Üniversitesi, ANKARA. unalevent11@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4023-7064.*

Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Transkafkasya (Güney Kafkasya) bir yandan büyük enerji oyununun yeni alanı, diğer yandan ise etnik çatışmalar coğrafyası haline gelmiştir. Kafkasya'nın etnik sorunları (çatışmaları) bölgenin riskli coğrafya olarak algılanmasına, Hazar çevresindeki doğal kaynaklar ise fırsat alanı olarak değerlendirilmesine neden olmuştur.¹ Bölgesel sorunların kaynağını da bu durum teşkil etmektedir. Fırsat olanakları bölgenin taşıdığı riskleri daha da arttırmaktadır.

Transkafkasya'nın kendi bünyesinde içselleştirmiş olduğu ve çözülmesi güç toprak tabanlı, siyasal ve etno-kültürel problemlerin yanı sıra uluslararası sistemin işleyişini kontrol etmek isteyen küresel ve bölgesel aktörlerin mücadelesinde yer alması çatışma unsurunu güçlendiren ve bölge ülkelerini sistemik kamplaşmalara iten önemli bir husus olarak görülmektedir.²

Kafkasya'da mevcut üç ülkenin her biri değişik özellikleri ile öne çıkmaktadır. Gürcistan coğrafi konumu, Azerbaycan ekonomik potansiyeli, doğal zenginlikleri ve nüfusunun büyüklüğü sebebiyle, Ermenistan ise Rusya ile sağladığı askeri işbirliği ve bölgede oynadığı çözülme rolü sebebiyle stratejik önem arz etmektedirler.³ Dolayısıyla bölgeye yönelik tüm yaklaşımlarda ve strateji belirlerken devletlerin bu özelliklerinin dikkate alınmasında fayda vardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, bu ülkeden ayrılan Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik ilgisini arttıran Türkiye, Transkafkasya'yı Orta Asya'yı da kapsayan geniş bir coğrafyaya açılım kapısı olarak değerlendirmiştir. Bu kapsamda da özellikle Azerbaycan ile ilişkilerine özel önem atfetmiştir. Bunun sonucunda Azerbaycan ile kurulan etno-kültürel, dilsel ve tarihsel ortaklık, bu ülkenin sosyo-ekonomik gelişimine hizmet edip Azerbaycan'ın parlayan bir yıldız haline gelmesini sağlarken⁴ buradan gelen petrol ve doğalgaz rezervleri hem Türkiye'nin hem de AB'nin enerji ihtiyacının karşılanmasında önemli rol oynamıştır.⁵

Kafkasya'nın Jeopolitiği

Kafkasya adını Karadeniz ile Hazar Denizi arasında Doğu-Batı paralelinde uzanan ve yüksekliği orta kısımlarında beş bin metreyi aşan sıradağlardan almaktadır.⁶ Kafkas adı ilk defa eski Yunan yazarı Aiskhylos'un eserinde "Caucasus Dağı" olarak kullanılmıştır. Avrupa'da Rönesans'tan sonra bu coğr-

¹ Araz Aslanlı-İlham Hasanov, "Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Enerji İlişkileri ve Bölgesel İstikrara Etkisi", *V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2014, s. 121.

² Göktürk Tüysüzoğlu, "Yumuşak Güç Kuramı Bağlamında Türkiye'nin Güney Kafkasya Stratejisi", *II. Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2012, s. 364.

³ Haluk Selvi, "Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan İlişkilerinde Ermenistan Faktörü", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sakarya 2010, s.1.

⁴ Reha Yılmaz, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem", *Bilge Strateji*, C: 2, S: 2, İstanbul 2010, s. 23-43.

⁵ Tüysüzoğlu, *a.g.e.*, s. 370-371.

⁶ Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul 2002, s. 11.

afya Caucasus/Caucasia/Caucasie diye adlandırılmıştır.⁷ Papa tarafından Moğollara elçi olarak gönderilen ünlü seyyah Wilhelm Von Rubruk'un eserinde Kafkas terimi görülmektedir.⁸ Rusya'da St. Petersburg şehrinde 1726'da kurulan İlimler Akademisi Kafkas isminin kullanılmasını yaygınlaştırmıştır.⁹ Kafkas terimi Türk literatüründe ilk defa, 1856 Paris Konferansı'nda Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan, "Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay ülkelerine Ait Bir Layiha"da, Memâlik-i Kafkasya ve Cebel-i Kafkas olarak yer almıştır.¹⁰

Kafkasya genel olarak Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki bölgedir. Kafkas Sıradağları bölgeyi Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya (Transkafkasya) olarak ikiye bölmektedir.¹¹ Kuzey Kafkasya tümüyle Rusya Federasyonu (RF)'nin hâkimiyetinde iken güneyinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan yer almaktadır. Kafkasya'nın coğrafi konumu genel olarak değerlendirildiğinde; Avrupa, Asya, Afrika kıtalarının buluşma noktasında yer almakta ve bu özelliği ile üç kıtayı birbirine bağlayan ulaştırma hatlarını kontrol etmektedir. Türkiye'den Orta Asya'ya, Rusya'dan da Akdeniz, Orta-doğu ve Basra körfezine giden bağlantı yolları bu bölgeden geçmektedir.¹²

Kafkaslar, Türkiye için pek çok yönden önemlidir. Öncelikle Rusya Federasyonu ile arasında bir tampon bölge oluşturmaktadır. Ayrıca Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinin geliştirilebilmesi için Kafkasya Orta Asya'ya açılan kapı konumundadır. Yine diğer yönden, Hazar havzası petrol ve doğalgaz kaynaklarının Türkiye üzerinden Batı pazarlarına ve açık denizlere ulaştırılması Kafkasların jeopolitik ve jeostratejik önemini artırmaktadır. Bu nedenle Kafkasların güvenliği ile Transkafkasya'daki devletlerin bağımsızlıkları ve toprak bütünlükleri Türkiye için çok önemlidir.¹³ Bu nedenledir ki Türkiye bugüne kadar, etrafını çevreleyen coğrafyada en temkinli politikaları bu bölgeye yönelik uygulamış, geçmişte yaşanan etnik kökenli çatışmalara hiçbir zaman doğrudan müdahil olmamıştır.

Soğuk Savaşın sona ermesi süreci ile Kafkasya; bağımsızlık mücadeleleri, etnik gerginlikler ve zaman zaman da savaşlarla dikkat çekmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla Transkafkasya'da ortaya çıkan üç yeni bağımsız devlet; Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan kendilerini kısa sürede etnik gerginliklerin ve hatta uzun süre boyunca savaşın içinde bulmuştur.

⁷ Tuğba Çelebioğlu, "1990 Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2005, s. 1.

⁸ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 69.

⁹ Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s. 1.

¹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Neşr. Cavit Baysun, Ankara 1991, s. 90-101.

¹¹ Habip Yıldırım, "Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi", *SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya 2007, s. 19.

¹² Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik Bir Sentez) (Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağıstanlılar)*, Çev. Doğan Yurdakul, İstanbul 1999, s.16.

¹³ Atilla Sandıklı, "Kafkas Jeopolitiği ve Türkiye'nin Kafkasya Politikası", *II. Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2012, s. 231.

Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları, uzun süren çatışmaların ardından Azerbaycan'ın bir kısım topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır. Kökenleri daha eskilerde bulunmakla beraber Moskova yönetiminin de tetiklemesi ve yönlendirmesiyle 1988'de alevlenen Karabağ sorunu 1992'de savaşa dönüşmüş, Mayıs 1994'te imzalanan ateşkes anlaşmasıyla savaşa ara verilmiştir.¹⁴

Bu savaşa doğrudan dâhil olmasa da Gürcistan aynı süreçte Abhazya ve Güney Osetya'nın bağımsızlık, Cavaheti'deki Ermeni azınlığın ise Ermenistan ile birleşme talepleriyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak Azerbaycan'a yönelik saldırıları nedeniyle Ermenistan, Gürcistan Ermenilerinin taleplerini askıya almıştır. Abhazya ve Güney Osetya bağımsızlık taleplerini Gürcistan merkezi yönetimine karşı savaşa dönüştürmüştür. 1990'ların başlarında Tiflis yönetiminin askeri açıdan başarı kazanmaya ve toprak bütünlüğünü sağlamaya çok yakın olduğu dönemlerde Rusya askeri kuvvetlerinin sürece açık müdahalesi Gürcistan'ın yenilgisini kaçınılmaz kılmıştır.¹⁵ Gürcistan'da Saakaviliş yönetiminin Ağustos 2008'de başlattığı askeri operasyon bu kez Rusya'nın doğrudan askeri müdahalesi ile yine ayrılıkçıların lehine sonuçlanmıştır.¹⁶

Dolayısıyla Transkafkasya bölgesi güvenlik açısından problemlidir. Bölgede çeşitli çatışma riski taşıyan bölgeler bulunmaktadır. Bu bölgelerde zaman zaman alevlenen, zaman zaman da sönen ama hep problem yaratmaya devam eden etnik, dini ya da sınırsal problemler baş göstermektedir.¹⁷ Çatışma riski taşıyan bölgeler; Nahçıvan, Dağlık Karabağ, Abhazya, Güney Osetya, Gürcistan'da Acarya, Cavahetiya ve Azerbaycan'daki Talış ile Lezgi bölgeleridir.¹⁸ Son yıllarda Ermenistan ve Azerbaycan'ın askeri güçlerini arttırmaları ve Rusya'nın Gürcistan'daki (Abhazya ve Güney Osetya'da) askeri varlığı bölgedeki sorunları arttıran temel sebeplerdir.¹⁹

Barış ve istikrarı tehlikeye sokan tüm tehditlere rağmen bölge sahip olduğu konum dolayısıyla dünyanın cazibe merkezidir. Bölge özellikle enerji yatırımları için büyük bir potansiyel barındırmaktadır. Bunun sonucu olarak Transkafkasya bölgesel ve küresel güçlerin dışarıdan çeşitli yollarla girişim ve müdahalelerine açık durumdadır. Ancak bölgeye yönelik dışarıdan her girişim veya müdahale Rusya kaynaklı karşı tepkileri doğurmaktadır. Bu da zaten kırılğan bir yapıya sahip bölgesel güvenliği daha da duyarlı hale getirmektedir.

¹⁴ Araz Aslanlı, *Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, C: 7, S: 1, (İlkbahar), Ankara 2001, s.393-430.*

¹⁵ Kamil Ağacan, "Ermenistan-Gürcistan ilişkileri", *Ermeni Araştırmaları, S: 19, Sonbahar, Ankara 2005. <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=Dergilcerik&IcerikNo=364> (12 Mart 2018).*

¹⁶ "Georgia and Russia declare ceasefire", *Guardian*, 16 August 2008, "Nicolas Sarkozy defends Georgia peace deal", *The Telegraph*, 27 August 2008.

¹⁷ Serap Gürsel, "Kafkasya'da Güvenlik Sorunu ve Bunun Türk Dış Politikasında Yansımaları", *II. Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı, İstanbul 2012, s. 693.*

¹⁸ Nadir Devlet, "Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Siyaseti ve Türkiye'ye Etkileri", *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya, İstanbul 2005, s.16.*

¹⁹ Jos Boonstra-Neil Melvin, *Challenging the South Caucasus Security Deficit, Madrid 2011, s.3.*

Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Hedefleri

RF'nin Transkafkasya politikası, tarihi "Güney Politikası"nın en önemli parçasıdır. RF'nin "güney politikasının" temel hedefi "sıcak denizlere" ulaşmaktır.²⁰ SSCB'nin dağılması sonrası NATO'nun doğuya doğru genişlemesi, jeopolitik bir gerçeklik olarak Rusya'yı yayılmacılık konusunda "güney doktrini"ni uygulamaya sevk etmektedir.²¹ Bu gerçeğin bilincinde olan RF'nin Transkafkasya'da hedefi; SSCB döneminde kurduğu Moskova merkezli yapının sağladığı avantajlarla bölge ülkelerinin kendisine olan ekonomik bağımlılığı, politik nüfuzunu ve askeri gücünü kullanarak bölgedeki baskın konumunu ve nüfuzunu korumaktır.²² "Arka bahçesi" olarak gördüğü Transkafkasya'da siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel açıdan hegemonyasını devam ettirmek istemektedir. Moskova, "yakın çevre"sine Türkiye, İran gibi bölge ülkeleri ve ABD, AB, Çin gibi küresel aktörlerin müdahalesine şiddetle karşı çıkmaktadır. Transkafkasya'daki çatışma alanlarına kendisi dışında hiçbir devlet veya uluslararası örgütün barış gücü kapsamında asker göndermesine razı olmamaktadır.²³ Bölgede barış ve istikrarın yalnız kendisi tarafından sağlanabileceğini iddia ederek, "uluslararası örgütlerin çatışma bölgelerinde barış gücü bulundurma istek ve taleplerine şiddetle çıkmaktadır."²⁴

1992'nin sonlarından itibaren yakın çevre stratejisini benimseyen RF, eski SSCB sahasını hayati çıkar alanı olarak ilan etmiş, Transkafkasya'da yeniden etkin olmaya başlamış, bu kapsamda bölgede askeri üsler elde etmiştir. Kabul edilen askeri doktrin ile ülke savunmasının RF sınırlarından değil, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) sınırlarından başladığını ortaya koy-muştur. Bölgeden çekilmesi ile oluşacak boşluğun diğer güçler tarafından doldurulacağından endişe duyan RF, BDT sınırlarının korunmasının, kendi sınırlarını daha güvenli kılacağını düşünmektedir. Bu açıdan Transkafkasya, RF'nin savunma alanı içerisinde kalmakta, adeta bir ileri üs/ karakol görevi yapmakta, güneyinde tampon bir bölge oluşturmaktadır.²⁵

Rusya Transkafkasya ülkeleriyle ilişkilerinde ağabey-kardeş veya merkez-eyalet sistemine dayalı eski pozisyonunu terk etmemekte, dolayısıyla eşit statüde iki bağımsız devlet ilişkisi kurmakta zorlanmaktadır. Bu ülkelerinin kendi iradeleri ile uluslararası ekonomik, siyasi ve güvenlik örgütlerine üye olmalarına ve gelişimleri için istedikleri modeli serbestçe seçmelerine engel olmaktadır.²⁶ Aynı zamanda

²⁰ Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği: Avrasyacı Yaklaşım*, Çev. Vügar İmanov, İstanbul 2003, s. 293.

²¹ Hasan Kuliye, *Rusya'nın Azerbaycan Stratejisi, Avrasya Dosyası*, C: 3, S: 4, (K1ş), İstanbul 1996, s.195.

²² Richard Giragosian, "Oil and Geopolitics in the Transcaucasus", *Contrast And Solutions In The Caucasus*, Ed: Ole Hoiris-Sefa Martin Yürikel, Aarhus 1998, s. 59.

²³ Ahmet Sapmaz, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri*, İstanbul 2008, s. 164.

²⁴ Fiona Hill, "Russian Foreign Policy and Conflict in the Caucasus", *The Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Graduate Training and Research Program on the Contemporary Caucasus*, C: I, S: 5, Summer, California 2005, s. 4.

²⁵ İdil Tuncer, "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: Yakın Çevre ve Türkiye", *En Uzun On Yıl*, Ed. G. Özcan, Ş. Kut, İstanbul 2000, s.388.

²⁶ Steven J. Main-James Sherr-Mark A Smith, "The Pattern of Russian Policy in The Caucasus& Central Asia", Conflict Studies Research Centre, England, Cambridge 2003, s.2.

uyguladığı politikalarla Transkafkasya'da istikrarsızlık yaratan en önemli unsur konumundadır. Bölgede Azerbaycan'ı dengelemek için Dağlık Karabağ savaşında Ermenistan'ı desteklemiştir. Halen Dağlık Karabağ işgalini Erivan üzerinde baskı aracı oluşturmak için kullanmaktadır.²⁷ Dolayısıyla RF'nin uyguladığı askeri-politik politikalarla, çıkarları gereği Transkafkasya'daki güvenlik sorunlarının ortaya çıkması, devam etmesi ve çözümsüz kalmasında büyük rolü vardır.²⁸ Diğer yandan bölgesel çatışma ve sorunlar RF'nin bölgedeki askeri varlığı için gerekçe yaratmakta, bu sorunlara yönelik çözüm süreci ise RF dış politikasına bölgeye yönelik manevra yapma imkânı sağlamaktadır. Bu suretle bölgesel çatışmaları manipüle etmek RF'nin bölgedeki etkinliğini arttırmaktadır.²⁹ Bölgesel çatışmalar nedeni ile istikrarın sağlanamıyor olması dış aktörlerin bölgede aktif rol oynamasını engellerken Moskova'ya bölgeye müdahale edebilmek için yeni olanaklar sağlamakta ve elini güçlendirmektedir.³⁰

RF, kendi sınırları içerisindeki Kuzey Kafkasya'da toprak bütünlüğünü korumaya, barış ve istikrarı temin etmeye çalışırken, Transkafkasya'da müttefiki Ermenistan dışındaki ülkelerin toprak bütünlüğünü fiili olarak tanınamakta, istikrar ve güvenliklerini bozucu müdahalelerde bulunmaktadır.³¹ Yine yakın çevre doktrinini benimsediğinden bugüne kadar en dikkat çekici uygulamalarından biri de, bölgede kendi çıkarları ile uyumlu hareket eden liderlerin devlet yönetimlerinde bulunmasına önem vermektedir. Çıkarları ile uyumlu politika yürütmeyen liderleri, ülke içi muhalefete destek vererek ve ülkedeki güvenlik sorunlarını manipüle ederek iktidardan uzaklaştırmaktadır. Bu politika önce Gürcistan ve Azerbaycan'da, daha sonra bir ölçüde Ermenistan'da uygulanmıştır.³² Örneğin Ermenistan eski Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan Rusya'ya ekonomik bağımlılıktan kurtulmak için Kafkasya ülkeleri ile işbirliğine önem verilmesi gerektiğini ifade ederek bölgede yaşanan ekonomik gelişmelerin dışında kalınmasının hata olduğunu açıklayan bir konuşma yapmıştır. Ancak Transkafkasya ülkelerinin ekonomik ve siyasi işbirliği yapmalarının Kafkas-ya'da kontrolü kaybetmesine neden olacağını

²⁷ Mustafa Aydın, "New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus Causes of Instability and Predicament" *Center for Strategic Research (SAM)*, Ankara 2000, s. 13. (Çevrimiçi) https://www.researchgate.net/publication/320623468_New_Geopolitics_of_Central_Asia_and_the_Caucasus_Causes_of_Instability_and_Predicament (27 Şubat 2018)

²⁸ Brenda Shaffer, "Security in the South Caucasus", *NATO Parliamentary Assembly Seminar*, 25 November 2004. (Çevrimiçi) https://www.belfercenter.org/publication/_security-south-caucasus (12 Şubat 2018)

²⁹ Richard Giragosian, "Oil and Geopolitics in the Transcaucasus", *Contrast And Solutions In The Caucasus*, Ed: Ole Hoiris-Sefa Martin Yürikel, Aarhus 1998, s.59.

³⁰ Oktay F. Tanrısever, "Sovyet Sonrası Dönemde Rusya'nın Kafkasya Politikası", *Türkiye'nin Komşuları*, M. Türkeş-İ. Uzel (Ed.), Ankara 2002, s.386.

³¹ Kamil Ağacan, "Değişim Zamanı: Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası", *Stratejik Analiz*, ASAM, C: VI, No: 61, (Mayıs), Ankara 2005, s.54.

³² Jim Macdougall, "Russian Policy in the Transcaucasian "New Abroad", The Case of Azerbaijan", *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, Vol: 5, No: 1 Washington DC 1997, s.92.

bilen Rusya, Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerini harekete geçirerek Petrosyan'ı istifaya zorlamıştır. Koçaryan'ın Ermenistan Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Ermenistan daha çok Rusya yanlısı politika izlemeye başlayarak bölge entegrasyonu dışında kalmayı tercih etmiştir.³³

Vladimir Putin'in iktidara geldiği zamana kadar olan süreçte Rusya'nın dış politikası güvenlik üzerine şekillenmiştir. 10 Ocak 2000 tarihinde Ulusal Güvenlik Doktrini ve 10 Temmuz 2000'de onaylanan Dış Politika Doktrini ile Rus dış politikası sadece güvenlik temelleri üzerine kurulu politikasından uzaklaşarak, ekonomik unsurların da yer aldığı bir dış politika stratejisi benimsemiştir. Bu bağlamda dünyadaki en önemli enerji kaynaklarını topraklarında barındıran Rusya, dış politikasında enerjiye ağırlık vermeye başlamıştır.³⁴ Dolayısıyla Putin sonrası RF'nin geleneksel askeri-politik diplomasi tarzı yerini ekonomi-politik tarza bırakmıştır.³⁵ Putin bu dönemde BDT coğrafyasında aktif bir dış politika izlemeye başlamış, Hazar enerji kaynaklarının çıkarılması ve Batı'ya ulaştırılması ile ilgili projelere kendi şirketlerini de dâhil ederek Batılı devlet ve şirketleri bölgede dengelemeye çalışmıştır. Ayrıca BDT içerisinde kendi yürüngesinden çıkan ve ABD'yi stratejik ortak olarak gören ülkelere karşı politikalarında öncelik vermiştir. Özellikle Azerbaycan bu politikanın merkezinde yer almıştır. Batı tarafından Hazar enerji kaynaklarına ulaşım için kilit önemi olan Azerbaycan'ın, Moskova yanlısı politika izlemesinin bölgedeki tüm jeopolitik dengeleri kendi lehine değiştireceğini bildiğinden RF, Azerbaycan ile ilişkilerine özel bir önem vermiştir.³⁶

Günümüzde giderek neo-emperyal bir politikaya yönelen Moskova Petrol ve Gaz Diplomasisi yolu ile Avrupa ve Transkafkasya jeopolitiğinde yeni dengeler oluşturma gayreti içerisinde.³⁷ Bu politikanın yansıması olarak Ukrayna ve Gürcistan örneklerinde görüldüğü gibi kendisine cephe alan ve çıkarlarını gözetmeyen ülkeleri enerji kozu ile cezalandırmaktadır.³⁸ Rusya sadece petrolün ve doğal gazın üretimi ve denetimi değil, pazarlamasını da tekeline almaya çalışmaktadır.³⁹ Kendi petrol ve doğal gaz üretiminin dışında, Kafkasya ve Hazar havzası Petrolünün üretimi ve taşınmasından alacağı payı da ekonomisine katarak dünya piyasasına

³³ Fırat Karabayram, *Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği*, İstanbul 2011, s.307.

³⁴ Sinem Kara, "Rusya Enerji Politikasını Sağlamlaştırıyor", *Cumhuriyet Strateji*, S: 111, 14 Ağustos 2006, s. 5.

³⁵ Jeronim Perovic, "From Disengagement to Active Economic Competition: Russia's Return to the South Caucasus and Central Asia", *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, Winter, Washington DC 2005, s.63.

³⁶ Lena Jonson, "The New Geopolitical Situation in the Caspian Region", *The Security of The Caspian Sea Region*, Ed: Gennady Chufirin, New York 2001, s.15-16.

³⁷ Mesut Hakkı Çaşın, *Novgorod Knezliğinden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, İstanbul 2006, s.739.

³⁸ Sapmaz, *a.g.e.*, s. 165.

³⁹ Havva Kök, "Günümüzde Türkiye-Rusya İlişkileri ve Hazar Petrolleri Konusu", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık süreç*, s.605. (Çevrimiçi) http://saltresearch.org/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=salt&docId=aleph_salt000002942 (27 Şubat 2018)

girmeye çalışmaktadır.⁴⁰

Sonuç olarak Rusya'nın yeni güvenlik ve dış politika doktrinleri ile resmen öne çıkarılan ekonomik çıkarların Rusya'nın dış politikasına yansıtılması çerçevesinde, enerji faktörünün avantajlı ve etkin bir duruma getirilmesi Rusya'nın dış politikasında yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Bunun anlamı, Rusya bundan sonra dış politikasında enerji faktörünü en etkin araç olarak kullanacaktır.⁴¹ Enerji faktörünü dış politikada etkin kullanabilmek için de jeopolitik, jeostratejik ve jeoekonomik önemi artan Transkafkasya'ya olan ilgisini kesmeyecek ve artırarak devam ettirecektir.⁴²

Rusya'nın Transkafkasya'da Karşılaştığı Güçlükler ve Tehditler

Transkafkasya ülkeleri ile olan ilişkiler diğer eski SSCB cumhuriyetleri (Baltık ülkeleri hariç) ile karşılaştırıldığında RF'nin en sorunlu ilişkilerini oluşturmaktadır.⁴³ Bölgede Rusya'nın karşılaştığı en büyük güçlük ve tehditler; ülkelerinin geleceğini Batı ile işbirliğinde gören Azeri ve Gürcü liderlerin Batı yanlısı politikaları, bölgeyi stratejik çıkar alanı olarak gören ABD ve NATO'nun bölgede nüfuz edinme çabaları, Hazar Denizi enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması üzerinde devam eden yoğun çekişme ve çözülmemiş bölgesel problemlerin (Dağlık Karabağ, Abhazya, Güney Osetya vb.) sebep olduğu bölgesel istikrarsızlık ile Kuzey Kafkasya'da ortaya çıkan ayrılıkçı terörist hareketlerin bölgeye etkileridir.⁴⁴

Moskova bölgede kendine karşı tehdit oluşturan iki jeopolitik güçlük algılamaktadır. Bunlar; NATO'nun bölgeye yönelik genişlemesi ve bölge ülkelerinin Moskova'nın yörüngesinden gittikçe uzaklaşmalarıdır. Bu iki olay birbiri ile yakından alakalıdır. Bölge ülkeleri Moskova'dan uzaklaştıkça NATO'ya yönelme eğilimi göstermekte, NATO'nun bölgeye yönelik ilgisi arttıkça da bölge ülkeleri RF'den uzaklaşmaktadır.⁴⁵ RF bölgede kendi etkisinin azalmasıyla oluşan güç boşluğunu ABD'nin dolduracağı endişesini taşımaktadır. ABD ve RF ilişkilerinin Avrupa cephe-sinde yükselttiği tansiyon Transkafkasya cephesine de yansımıştır. NATO'nun 1999 yılında yeni stratejik konsepti ile Kosova'ya müdahale etmesi RF'de, NATO'nun gelecekte BDT topraklarında da aynı tür operasyonlara girişebileceği kaygısını yaratmıştır. 2000 yılında yayımlanan ulusal güvenlik, dış politika

⁴⁰ Emin Gürses, "Kafkasya'da Uluslararası Rekabet", *Avrasya Dosyası*, C: 7, S: 1, Ankara 2001, s. 272.

⁴¹ Nazım Cafersoy, "Enerji Diplomasisi: Rus Dış Politikasında Stratejik Araç Değişimi", *TÜRKSAM*, Ankara 2006. (Çevrimiçi) <http://www.turksam.org/tr/a709.html>, (30 Eylül 2013).

⁴² Sapmaz, *a.g.e.*, s. 165.

⁴³ Tanrısever, *a.g.m.*, s.377.

⁴⁴ Yu. Ivanov, "Russia's National Security Problems in Transcaucasia and the Era of Globalization", *Military Thought*, Vol: 14, No: 2, Moskova 2005, s. 42.

⁴⁵ M.A. Smith, "Geopolitical Challenges to Moscow in the Transcaucasus", *Conflict Studies Research Center*, September, Cambridge 1999, s.2.

ve askeri politika doktrinleri bu kaygılar ışığında hazırlanmıştır.⁴⁶

Bugüne kadar ki uygulamalara bakıldığında Rusya'nın Transkafkasya politikası genel olarak Gürcistan'a cephe almak, Ermenistan'ı çok sıkı bağlarla kendisine bağlamak ve Azerbaycan'ı dengelemek olarak formüle edilebilir.⁴⁷ Uyguladığı bu politikanın sonucu olarak bölgede karşılaştığı en büyük zorluklardan biri de, Transkafkasya devletlerini kendi nüfuzu altında tutmak için uyguladığı politikaların, Gürcistan ve Azerbaycan üzerindeki merkezkaç kuvvetini daha da güçlendirmesi ve Moskova'ya karşı duyulan güvensizlik ve düşmanlığın (Rus fobisinin) artmasına neden olmasıdır. RF'nin bölgedeki müttefiklerini kriz/çatışmalar vasıtasıyla destekleme ve böylelikle nüfuzunu koruma politikası bölgedeki siyasal aktörleri kendine yabancılaştırmakta ve Moskova'nın politikasını meşruiyet zemininden uzaklaştırmaktadır.⁴⁸ Nitekim RF tarafından uygulanan politikalar sonucunda Azerbaycan ve Gürcistan yönlerini hızla Batı'ya döndür-müşler ve RF nüfuzundan kurtulma çabası içeri-sine girmişlerdir. Her iki ülke de, toprak bütünlüklerini tehdit eden ve istikrarlarını bozan sorunların kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmadığını, RF'nin bu ülkeleri kendi nüfuzu altında tutmak için bu sorunları ortaya çıkarıp devam ettirdiğini düşünmektedirler.⁴⁹

RF günümüze kadar Transkafkasya'da iki büyük yenilgiye uğramıştır. Bunlardan ilki Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattının tesis edilmesi, ikincisi ise Gürcistan'da meydana gelen "Kadife Devrim"dir. Her iki olay da bölgenin jeopolitiği üzerinde kalıcı ve derin etkiler yaratmıştır. Meydana gelen gelişmeler göstermektedir ki RF Transkafkasya'da giderek artan bir ABD etkisi ile karşı karşıyadır. Bölgede bundan sonra yaşanacak gelişmeleri, ABD ve RF arasında bölgeye hâkim olmak için girilecek mücadelenin seyri belirleyecektir. Nitekim günümüzde bölgede faaliyet gösteren Batılı şirketler vasıtasıyla Batılı güçlerin bölgedeki etkinliği giderek artmaktadır. Bu durum RF'nin çıkarları ile çatışmaktadır.⁵⁰

Transkafkasya'nın Enerji Kaynakları ve Taşınması Bakımından Önemi

Soğuk Savaş sonrasında Kafkasya bölgesi için enerji kaynaklarının üretimi ve uluslararası piyasalara ulaştırılması, ulaştırma koridorlarının bir parçası olması, bölgenin taşıdığı büyük stratejik değer önemli fırsatlar da doğurmuştur. Bu fırsatların doğru kullanılması halinde bölgenin geleceğine olumlu bir tablonun hâkim olma ihtimali yüksektir. Bölgeye hâkim olacak barış ve işbirliği havasının Kafkasya'nın, sadece Azerbaycan'ın doğal kaynakları açısından değil genel olarak Hazar havzasının doğal kaynakları açısından bir geçiş yolu olması şansını da doğuracaktır. Bölge ülkelerinin kendi aralarındaki işbirliğini geliştirmek suretiyle Kafkasya'nın

⁴⁶ Lena Johnson, "The New Geopolitical Situation in the Caspian Region", *The Security of the Caspian Sea Region*, Ed. G.Chufrin, New York 2001, s.15.

⁴⁷ Sapmaz, *a.g.e.*, s.161.

⁴⁸ Tanrısever, *a.g.m.*, s.379.

⁴⁹ Ağacan, *a.g.m.*, s.53.

⁵⁰ Sapmaz, *a.g.e.*, s. 162.

bölgesel ve küresel projelerin parçası olma şansı vardır.⁵¹ Bu gerçeğin bilincinde olarak Azerbaycan ve Gürcistan hem kendi aralarında, hem de Türkiye, Rusya ve İran ile önemli projelere imza atmışlardır. Bakü-Novorossiysk, Bakü-Supsa ve Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hatları, Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı bunun en önemli örneklerini teşkil etmiştir.⁵²

Yine 2017 yılı sonlarında tamamlanan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı Doğu-Batı koridorunun önemli bir aşamasını teşkil etmektedir. Ayrıca aradaki topraklar Ermenistan yönetiminin kontrolü altında olduğu için Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesiyle kopuk olan bağlantısını sağlaması için demiryolu ve doğalgaz hatlarının Kars üzerinden Nahçıvan'a kadar uzatılması da gündemdedir.⁵³

Avrupa'nın enerji güvenliği açısından büyük önem taşıyan Güney Koridoru'nun önemli bir aşaması olarak gerçekleştirilmeye çalışılan NABUCCO projesinde uzun süre ilerleme sağlanamaması üzerine Azerbaycan ve Türkiye Hazar havzası doğalgazının Avrupa'ya naklini gerçekleştirmek üzere yeni bir ortak girişim başlatmıştır. Ekim 2011'de İzmir'de gerçekleştirilen Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi toplantısı sırasında doğalgazın nakline ilişkin genel hususlar belirlenmiş, birkaç görüş-menin ardından 26 Haziran 2012'de Azerbaycan ile Türkiye arasında Trans Anadolu Boru Hattı'na ilişkin hükümetler arası anlaşma imzalanmıştır.⁵⁴

Bunların yanı sıra karşılıklı enerji yatırımları da ikili ve çoklu ilişkilerde önemli bir köprü işlevi yerine getirmektedir. SSCB'nin dağılması sonrası uzun süre bu tür yatırımlar tek taraflı olarak sadece Türkiye tarafından yapılırken, petrol gelirlerinin artmasıyla Azerbaycan da özellikle enerji sektöründe Gürcistan ve Türkiye'ye yatırım yapmaya başlamıştır. Azerbaycan Devlet Petrol şirketi (SOCAR-State Oil Company of Azerbaijan Republic) önce Türkiye'de PETKİM'in özelleştirilmesine katılmış, ardından Gürcistan'da benzinlikler satın almış, doğalgaz boru hattı alma girişimlerinde bulunmuş ve liman işletmeye başlamıştır. SOCAR'ın en büyük yurtdışı yatırımı Türkiye'de Star Rafinerisi'nin inşası olmuştur. Türkiye'de bir noktaya yapılan en büyük yatırım özelliğine de sahip olan Star Rafinerisi yaklaşık 5 milyar dolara mal olacaktır.⁵⁵

Zengin hidrokarbon kaynakları ve yeni jeopolitik konumu ile Hazar Havzası, Avrasya coğrafyasının en önemli bölgesi konumundadır.⁵⁶ Nitekim Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte, Hazar Denizi bölgesinde yer alan zengin petrol ve doğalgaz yatakları uluslararası şirketlerin yoğun ilgisine ve milyarlarca dolarlık projelerin devreye girmesine sahne olmuştur. Transkafkasya'da yer alan Azerbaycan'ın hem petrol hem de gaz rezervleri, bölgede en fazla yatırımı cezbeden önemli potansiyel enerji merkezi olarak öne çıkmıştır. Gürcistan, öncelikle Bakü-Tiflis-

⁵¹ Aslanlı-Hasanov, *a.g.m.*, s. 124.

⁵² Tamam Bayatlı, "Tankers Finally Leave Ceyhan Port for World Markets", *Azerbaijan International*, Sonbahar, Bakü 2006, s. 92-95.

⁵³ Aslanlı-Hasanov, *a.g.m.*, s. 124.

⁵⁴ <http://www.tanap.com/kurumsal/anlasmalarimiz/> (26 Şubat 2018)

⁵⁵ Aslanlı-Hasanov, *a.g.m.*, s. 125.

⁵⁶ Karabayram, *a.g.e.*, s.305.

Ceyhan Ham Petrol Hattı ile daha sonra bu hatta paralel döşenmesi planlanan Şah Deniz Doğal Gaz Hattı'na geçiş ülkesi olarak büyük stratejik önem kazanmaktadır.⁵⁷ Dolayısıyla Hazar Bölgesi'nde sürdürülen güç mücadelesi, sadece enerji yataklarından alınacak payları değil, bu havzada üretilecek enerjiyi dünya pazarlarına hangi güzergâhlar vasıtasıyla yapılacağı konusunu da içermektedir.⁵⁸

RF, Batı'nın Hazar enerji havzasına girmesini önleyememesine karşın üretilen enerjinin dünya piyasalarına arzının mevcut bulunan RF merkezli boru hatları ile taşınmasını kendine öncelikli politika olarak belirlemiştir. Ancak Azerbaycan ve Gürcistan'ın, RF'nin siyasi ve ekonomik etkisinden kurtulmak istemeleri ve bu isteğe Türkiye ve Batı tarafından verilen destek, RF'nin bu politikasını başarısız kılmıştır. Azerbaycan, RF karşısında büyük bir kazanım sağlamış, Türkiye ve Batı ile olan stratejik ortaklığını önemli bir proje olan BTC boru hattı ile kalıcı kılmıştır.⁵⁹

BTC boru hattı Azerbaycan ve Kazakistan petrollerinin taşınmasında önemli bir yere sahip olduğu gibi Türkiye'nin ekonomik çıkarları için de önemlidir. Enerji ulaşım yollarını elde tutmayı Rus jeopolitiğinin önemli bir halkası olarak gören Rusya bu projeyi engellemek için çok uğraşmış,⁶⁰ projeyi çıkarları açısından son derece zararlı olarak değerlendirmiştir. Çünkü bu hat, RF'nin Hazar enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması için mevcut olan ulaşım koridoru tekeline ortadan kaldırmış, Hazar enerji kaynakları ve bölge üzerindeki nüfuzunu azaltmıştır. Yine BTC hattının fiziki güvenliğinin sağlanması konusu jeopolitik açıdan Rusya'nın dikkate aldığı önemli bir husustur. Rusya, BTC'nin güvenliğini sağlamak amacıyla Batılı güçlerin ve özellikle NATO'nun bölgeye yerleşmesi olasılığından büyük endişe duymaktadır.⁶¹ Nitekim ABD yönetimi Hazar bölgesinde faaliyet gösteren Amerikan şirketlerinin çıkarlarını koruyacağını defalarca ilan etmiştir.⁶²

Bölgesel İşbirliği Bakımından Türk-Rus İlişkileri

Türkiye'nin kuzey komşusu Rusya ile ilişkileri tarihin çeşitli dönemlerinde yoğunluğu ve niteliği değişmekle birlikte Türkiye gündeminde her zaman belli bir ağırlığa sahip olmuştur. Genel olarak Rus çarlığı ve SSCB döneminde Rusya, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne karşı genellikle en "tehditkâr" ülkelerden birisi olarak algılanırken yine aynı "tehditkâr" ülke, özellikle Batı ile ilişkilerde sorunlar

⁵⁷ Necdet Pamir, "Orta Asya ve Kafkasya'da Güvenlik Arayışları Sürecinde Bölgedeki Enerji Kaynaklarının Rolü", *21.yüzyılda Türk Dış Politikası*, B: 2, Ed. İdris Bal, Nobel Yayınları, Ankara 2004, s. 507.

⁵⁸ Çağrı Kürşat Yüce, *Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele*, İstanbul 2006, s. 8.

⁵⁹ Ivanov, *a.g.m.*, s. 52.

⁶⁰ Esmâ Torun Çelik, "Türk-Rus İlişkilerine Yön Veren Etkenler", *II. Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2012, s. 282.

⁶¹ Fariz İsmailzade, "Threats and Protection of the Energy Infrastructure in Azerbaijan", *Cornell Caspian Consulting*, Columbia 2004, s.6.

⁶² Ivanov, *a.g.m.*, s. 52.

yaşandığı dönemlerde gündeme gelen denge politikalarının da merkezine oturmuştur.⁶³

Türkler ve Ruslar aynı coğrafyada yüzyıllar boyu beraber yaşamalarına rağmen ilişkileri genelde rekabet ve savaş üzerine kurulu olmuştur. İstanbul'un Türkler tarafından fethi ikili ilişkilerde bir dönüm noktası olmuştur. Bu çok önemli olaydan sonra Türk ve Rus imparatorlukları Türk-İslam ve Slav-Ortodoks olarak farklı medeniyetlerin temsilcileri olmuşlardır.⁶⁴

Çarlık Rusya'sı ve Osmanlı İmparatorluğu Kafkaslar, Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyinde sürekli savaşmışlar ve Osmanlı İmparatorluğu her savaş sonrasında coğrafi alan ve siyasi-askeri güç açısından kayba uğramıştır. Rusya'nın yayılması ve Balkanlarda Slav milliyetçiliğinin önderliğini yapması XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybının temel sebebi olmuştur.⁶⁵

1917 Bolşevik Devrimi sonrasında ve Milli Mücadele döneminde Rusya ile Türkiye ortak tehdit olarak algıladıkları Batı emperyalizmine karşı birlikte mücadele etmişler, Rusya bu dönemde Türkiye'ye askeri ve mali yardımda bulunmuş ve 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması ile Türkiye'nin Misak-ı Milli çerçevesinde toprak bütünlüğünü tanıyan ilk büyük ülke olmuştur. Böylelikle Ankara Hükümeti Doğu sınırlarını güvence altına almış ve bütün askeri kuvvetini Batı cephesine yoğunlaştırma imkânına kavuşmuştur.⁶⁶ 1920-1934 yılları arasında iki ülke arasında yakınlaşma görülmüşse de, SSCB'nin Türkiye'ye ideolojisini ihraç etmek istemesi ilişkileri gergin ve mesafeli kılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında tarafsızlığını itinayla korumaya çalışan Türkiye Boğazlar ve eski toprak taleplerini (Kars, Ardahan) gündeme getiren, savaş sonrası kendi kutbunu oluşturan ve Türkiye'nin hemen yanı başında nükleer bir güç olarak ortaya çıkan SSCB'yi birinci derecede tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Büyük Rus tehdidi karşısında Türkiye Kore Harbine katılmış ve Batı'nın güvenlik şemsiyesi olan NATO'ya dahil olmuştur. Böylece Türkiye, ABD'nin bir müttefiki ve NATO'nun SSCB ile komşu olan kanat ülkesi durumuna gelmiştir. 1991 yılına kadar SSCB ile yürütülen ilişkiler en alt düzeyde soğuk ve güvensiz bir zeminde devam etmiştir.⁶⁷

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle beraber, uluslararası sistemde büyük bir değişim yaşanmaya başlanmış, bu süreçte Türkiye ve SSCB'nin halefi RF arasındaki ilişkiler de farklı boyutlarda yeni açılımlara sahne olmuştur.⁶⁸ Ancak çok geçmeden RF

⁶³ Cihangir Gürkan Şen, "Türk-Rus Ekonomik ilişkileri: Mevcut Durum, Sorunlar ve Perspektifler", *Stradigma*, No:7, Ağustos 2003. (Çevrimiçi) http://www.stradigma.com/turkce/agustos2003/makale_01.html (15 Mayıs 2005)

⁶⁴ Duygu Bazoğlu Sezer, "Turkish-Russian Relations: The Challenges of Reconciling Geopolitical Competition With Economic Partnership", *Turkish Studies*, Frank. Cass, C.I, No:1, Spring, London 2000, s.61.

⁶⁵ F. Stephen Larrabee-Ian O. Lesser, *Türk Dış Politikası*, Çev. Mustafa Yıldırım, İstanbul 2004, s.147.

⁶⁶ Erel Tellal, "Sovyetlerle ilişkiler", *Türk Dış Politikası*, Ed. Baskın Oran, C: 11, B: 10, İstanbul 2004, s.155-176.

⁶⁷ Ertan Efeğil, "Türk-Rus ilişkileri: Bölgesel işbirliği veya Stratejik Kazanç", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, Ed. İdris Bal, İstanbul 2001, s.305-306.

⁶⁸ İlter Turan, "Ukraine, Russia and Turkey: Rivalry or co-operation?", *Insight Turkey*, C: II, No: 2, (April-June) 2000, s. 153.

"yakın çevre" doktrininin ilanıyla Türkiye'yi hayati çıkarlarının bulunduğu bölgeler olan Balkanlar, Orta Asya, Kafkasya ve Ortadoğu'da yeniden NATO'nun ileri karakolu ve tarihi rakip olarak görmeye başlamıştır. Moskova benimsediği yeni güvenlik ve dış politika doktrini çerçevesinde "yakın çevre"de hegemonyasını arttırmaya çalışırken, Türkiye'yi bölge dışında tutmaya yönelik politikalar izlemiştir.⁶⁹ RF, Türkiye'nin tarihi ve kültürel yakınlığını kullanarak Orta Asya ve Kafkasya'da Pan-Türkizm tarzı siyaset izlemesinden çekinmiştir. İki ülke arasında 1990'lı yıllar boyunca bütünüyle zıt iki perspektif bir arada yürümüştür. Bir tarafta jeopolitik bir rekabet olanca hızıyla sürerken, diğer yanda da ticari ve ekonomik ilişkiler sürekli artış göstermiştir. Karşılıklı yürütülen üst düzey temaslar ilan edilmemiş jeopolitik rekabeti dengeleyen en önemli faktörlerden biri olmuştur. Bu ziyaretlerde liderler karşı tarafın haklarına duydukları saygıyı ifade etmişler, gergin ortamı yumuşatmaya özen göstermişler ve iki ülke arasındaki mevcut işbirliği potansiyeline olumlu katkıda bulunmuşlardır. 11 Eylül 2001 sonrası ABD'nin Orta Asya'da üsler edinmesine seyirci kalan, BTC hattının devreye girmesine engel olamayan, Gürcistan'da "Kadife Devrimi" önleyemeyen, Abhazya, Güney Osetya politikası ile güç kaybeden ve Ukrayna krizinden kayıpla çıkan RF'nin Avrasya coğrafyasında Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya ihtiyacı vardır. Diğer yandan AB ile ilişkileri sürekli aksayan ve zor bir süreçte devam eden Türkiye, AB'ye bir alternatif teşkil etmese de, bölgesel düzeyde RF ile işbirliğine gitmenin, AB ile devam eden zorlu süreçte kendi konumunu güçlendireceğini düşünmektedir.⁷⁰

Günümüzde Türkiye-Rusya arasındaki siyasi ve ekonomik işbirliği tarihteki en üst seviyeye ulaşmıştır. Üstelik bu seviyeye yakın geçmişte yaşanan iki önemli olumsuz olaya (Rus savaş uçağının düşürülmesi ve Rus Büyükelçisi Andrey Karlov'un öldürülmesi) rağmen gelinmiştir. İki ülke arasındaki işbirliğinin bu denli gelişmesinde; genel olarak Batı dünyasının son dönemde Türkiye'ye karşı takındığı tavır, ABD yönetiminin Türkiye ve İslam karşıtı uygulamaları ile ABD'nin Suriye'de PKK/YPG/PYD terör örgütlerine verdiği destek ve Suriye'de güvenliğin sağlanmasına yönelik Türkiye ve Rusya'nın ortak hareket etmesinin etkisi büyüktür. Son yıllardaki siyasi yakınlaşmanın sonucunda 2003 yılında işletmeye açılan Mavi Akım Gaz Boru Hattı'na ilave olarak Rusya ile ortaklaşa 2009 yılı sonlarında devreye girmesi planlanan Türkakım Gaz Boru Hattı projesi yürütülmektedir. Yine Rus nükleer enerji şirketi Rosatom'a verilen Akkuyu Nükleer Santrali Projesi ile 2017 yılı sonunda imzalanan S-400 Füze Savunma Sistemi tedarik anlaşması Rusya ile varılan ilişkilerin seviyesini göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla Soğuk Savaş sonrası Türkiye-RF ilişkilerinin günümüze kadar üç evre geçirmiştir. İki ülke arasında, SSCB'nin dağılmasından RF'nin "Yakın Çevre" doktrinini benimsemesine kadar devam eden süreçte işbirliği; "Yakın Çevre" doktrininin benimsenmesinden 1998 ekonomik krizine kadar rekabet; 1998 ekonomik krizi sonrası ve Putin'in iktidara gelmesi ile ivme kazanan ve günümüze kadar gelen süreçte ise

⁶⁹ Tuncer, *a.g.m.*, s. 446.

⁷⁰ Sinan Ogan, "Putin'in Ardından", *Stratejik Analiz*, C: V, No: 57, Ankara 2005, s.49.

yeniden işbirliği dönemi yaşanmaktadır.⁷¹

Türk-Rus ilişkileri, Çarlık Rusyası ve Osmanlı imparatorluğu arasındaki savaşlar, Soğuk Savaş dönemi ve SSCB sonrası Avrasya odaklı rekabetten sonra, günümüzde sürekli artan ticaret hacmi, karşılıklı yatırımlar ve ortak projeler ile yakın dönemde stratejik ortaklığın bile tartışılabildiği bir noktaya ulaşmıştır. Özellikle ABD'nin Irak işgalinden sonra Türkiye ve RF arasında ilişkilerin daha da yakınlaştığı ve iki ülkenin kendilerini çevreleyen coğrafyaya karşı geliştirdikleri politikalarda ortak duruş sergiledikleri görülmektedir. Türkiye ve RF arasında günümüzde görülen yakınlaşma, özellikle Türkiye açısından Batı'ya alternatif oluşturabilecek düzeyde değildir. Konjonktürel gelişmelerin iki ülkeyi birbirine yakınlaştırdığı söylenebilir. İki ülke arasındaki yakınlaşma çoğunlukla liderler seviyesinde kalmış, bürokrasi ve önemli kurum-lara yayılamamıştır.⁷² Dolayısıyla son dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerin stratejik işbirliği boyutunda algılanmaması gerekir. Zira ilişkilerin stratejik seviyeye ulaşması için Türkiye açısından üç önemli engel vardır. Bunlar; Türkiye'nin NATO üyesi olması, Avrupa Birliği'ne üyelik müzakerelerine başlaması ve ABD ile yarım yüzyılı aşan güçlü stratejik işbirliğidir.⁷³

Türkiye-Rusya ilişkilerini olumsuz etkileme potansiyeline sahip diğer konuların başında Ukrayna krizi ile Suriye meselesi gelmektedir. Ukrayna krizinde Rusya'nın 2014 yılında Kırım'ı önce işgal, sonra ilhak etmesini Türkiye tanımadığını beyan etmiştir. Son olarak Dışişleri Bakanlığı 16 Mart 2018 tarihinde, gayri-meşru olarak nitelendirdiği ilhakin dördüncü yılında yayınladığı resmi bildiriye “*ortaya çıkan fiili durumu tanımadığımızı bir kez daha yineliyor, Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne ve egemenliğine olan desteğimizi teyit ediyoruz*”⁷⁴ ifadeleriyle, bu konudaki tutumda ısrarcı olunacağını göstermiştir. Dolayısıyla gelecekte Kırım konusunda uluslararası alanda kesin bir tavır ortaya koymak zorunluluğu olduğunda Türkiye kaçınılmaz olarak Batı dünyası içinde hareket edecektir.

Suriye konusunda hâlihazırda Türkiye ABD'ye nazaran Rusya ile daha yakın bir ilişki içinde olsa da, özellikle Beşşar Esat yönetimine karşı mevcut tutumu nedeniyle gelecekte bu işbirliğinin zedelenmesi kuvvetli olasılıktır. Bu yöndeki sorunlar bilhassa, rejim tüm ülkede kontrolü sağlayıp Suriye'nin geleceği belirlenirken daha da belirginleşecektir. Türkiye ve Rusya, bu ve benzer konularda yaşanabilecek politik çekişmelerin farkındadır.

Tüm bu gerçekler ışığında iki ülke arasında birbirine güvenememe durumu devam etmektedir. Her iki ülke de bölgesel ortaktan ziyade, doğal rakiptirler. Moskova, Türkiye'nin, ABD ile yaşadığı sorunlar nedeniyle ortaya çıkan konjonktürden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmak istemektedir. Öncelikle Türkiye,

⁷¹ Robert O. Freedman, “Russian Policy Toward the Middle East Under Putin: The Impact of 9/11 and The War in Iraq”, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, C: II, S: 2, Yaz 2003, s.84.

⁷² Sapmaz, *a.g.e.*, s. 274.

⁷³ Atilla Kıyat, “Türkiye'nin Dış Politika Alternatifleri ve Avrupa Birliği”, *Küreselleşme Ekseninde Türkiye İçin Stratejik Öngörüler*, Ed. Bilal Karabulut, İstanbul 2003, s.127.

⁷⁴ <http://qha.com.ua/tr/siyaset/turkiye-disisleri-nden-kirim-in-ismaline-iliskin-aciklama/167749/> (01 Haziran 2018)

ABD ve Batı ile ilişkilerin gerginleştiği dönemlerde sürekli olarak Transkafkasya, Orta Asya ve RF bağlamında Doğu kartını oynamakta ve Avrasya kimliğinin Asya boyutunu öne çıkarma eğilimine girmektedir. Türkiye açısından paralel yürütülmesi gereken bu ilişkilerin birbirlerine karşı alternatif olarak düşünülmesi doğru bir yaklaşım tarzı değildir. Türkiye'nin jeopolitik konumu itibarıyla çok yönlü bir dış politika izlemesi gerekmektedir.⁷⁵ Elbette Rusya ile ilişkilerin gelişmesi akılcı ve çok boyutlu bir dış politikanın gereğidir. Ancak Rusya ile ilişkilerin iyileşmesi ABD ile ilişkilerin kötüleşmesine neden olmamalıdır. Türkiye-Rusya ilişkileri Türkiye-ABD ilişkilerinin alternatifi değildir.⁷⁶

İki ülkenin ekonomik ilişkilerinin gelişmiş olması ve karşılıklı büyük yatırımlar içine girilmesi Türk-Rus ilişkilerinin seyri açısından önemlidir. Çünkü ekonomik ortaklık ülkeleri siyasi alanda da işbirliğine zorlamaktadır. Burada Türkiye'nin dikkat etmesi gereken, ticaret hacminin hep Türkiye aleyhine işlememesidir. Nispi denge sağlanması, ilişkilerin daha olumlu seyri açısından önemlidir.⁷⁷

Türkiye petrol alımının sadece % 20'sini Rusya'dan gerçekleştirirken, doğal gaz ithalatının yaklaşık % 60'ını Rusya'dan tedarik etmektedir.⁷⁸ Türkiye'nin bu düzeyde Rus doğal gazına bağımlı olması, Rusya'nın zaman zaman bunu silah olarak kullanmasına neden olabilecektir. Türkiye, karşılıklı ilişkileri etkileme potansiyeline sahip olan doğal gaz bağımlılığını azaltacak önlemleri almak zorundadır.⁷⁹

Türk-Rus ilişkileri açısından dikkate alınması gereken diğer bir konu da Hazar havzası enerji kaynaklarının Batı'ya taşınması konusudur. Yakın geçmişte BTC boru hattı projesini engellemeye çalışan Rusya, bundan sonra aynı kapsamda yapılacak diğer projelere de sıcak yaklaşmayacaktır. Dolayısıyla enerji kaynaklarının taşınma yolları gelecekte de iki ülkenin ilişkilerini etkilemeye devam edecektir.⁸⁰

Sonuç olarak Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin NATO üyesi olması nedeniyle SSCB ile arasındaki soğukluğun yerini bugün politik ekonomik bir yakınlaşma almıştır.⁸¹ Bu yakınlaşmanın karşılıklı çıkar ilkesi kapsamında yürütülmesi, sürekliliğinin sağlanması ve tabandaki kurumlara kadar yayılması halinde olumlu sonuçlarının Transkafkasya'ya da yansıtacağı aşikârdır.

⁷⁵ Esra Hatipoğlu, "Avrupa Birliği Bağlamında Türkiye-Rusya İlişkilerinin Geleceği", *Stratejik Öngörü*, No: 4, İstanbul 2005, s.137-138.

⁷⁶ Özcan Yeniçeri, Türkiye-Rusya İlişkileri ve ABD. (Çevrimiçi) <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/turkiye-rusya-iliskileri-ve-abd-40058yy.htm> (10 Ocak 2018)

⁷⁷ Çelik, *a.g.m.*, s. 282.

⁷⁸ Arzu Yörkan, "Rusya-Ukrayna Çıkmazı ve Enerji Güvenliği: AB ve Türkiye Olası Bir Gaz Krizine Karşı Ne Kadar Hazır?", BİLGESAM, 4 Eylül 2014. (Çevrimiçi) <http://www.bilgesam.org/incele/1771/-rusya-ukrayna-cikmazi-ve-enerjiguvenligi-ab-ve-turkiye-olasi-bir-gaz-krizine-karsi-ne-kadar-hazir-/#.VSAImPmsUzk> (12 Temmuz 2018)

⁷⁹ Mitat Çelikpala, "İkili İşbirliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa:1990'dan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan*, Ankara 2008, s.325-327.

⁸⁰ Çelik; *a.g.m.*, s. 282.

⁸¹ M.Oktay Almak-Aylin Çelik Turan-Pelin Yılmaz Bolat, "Türkiye-Rusya Federasyonu Uzun Süreli İyi İlişkilerin Yararları", *II. Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2012, s. 289.

Transkafkasya'ya Yönelik Türkiye'nin Yürüteceği Politikalar

Transkafkasya, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Doğu ile Batıyı birleştiren en önemli koridor haline gelmiştir. Bunun yanında hem zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahiptir, hem de Hazar havzasında bulunan zengin kaynakların batı pazarlarına ulaştırılmasında kilit rol oynamaktadır. Bu sebeplerle uluslararası rekabetin en yoğun yaşandığı yerlerin başında bu bölge gelmektedir.⁸² Bu rekabet bölgenin kırılğan yapısını daha hassas hale getirmektedir. Nitekim Transkafkasya bugün çatışmalar, engellemeler ve ticaret kısıtlamaları ile bölünmüş durumdadır.⁸³

Dolayısıyla Transkafkasya'nın mevcut sükût durumu, var olan barış ortamı geçicidir. İhtilaflı çok fazla konu vardır ve bölge ülkelerinin hiçbirisi bunları çözmeye hazır değildir. Bu ülkeler hazır olsa bile Rusya henüz bunların çözümü taraftarı değildir. Rusya taraftar olmadıkça da hiçbir sorunu çözmek mümkün değildir. Bölgede Rusya'ya rağmen büyük çaplı bir siyasi, ekonomik girişimde bulunmak veya Rusya'yı soyutlayarak çözüm geliştir-meye çalışmak da gerçekçi değildir. İhtilaflarda büyük oranda Rusya'nın parmağı vardır ve çözümleri için en fazla Rusya'nın hakemliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Rusya'nın Güney Kafkas politikası bellidir. Gelecekte de bu politika değişmeyecektir. Rusya her ne pahasına olursa olsun Transkafkasya'nın kontrolünden çıkarak Batı'nın bir parçası olmasına, NATO'nun bölgeye yerleşmesine müsaade etmeyecektir. Bu durum Rusya açısından güvenliğini sarsacak en ciddi gelişme olarak algılanmaktadır. Çünkü Rusya bilmektedir ki böyle bir gelişme hem Kuzey Kafkasya'da da çözülmenin tetikleyici unsuru olacak, hem de Rusya'yı kuzey yarımadasına hapsedecektir. Diğer yandan Rusya, ekonomik olarak Hazar ve Orta Asya enerji kaynaklarının kendisinin by-pass edilerek ağırlıklı olarak Türkiye üzerinden Batı'ya nakledilmesine de rıza göstermeyecektir. Bununla birlikte kaynakların çoğunun kendi kontrolünde olması kaydıyla doğalgazın Türkiye üzerinden Batı'ya sınırlı oranda nakledilmesine yönelik alternatif geçiş güzergâhları için ciddi mücadele içerisine de girmeyecektir.

Gürcistan Hazar enerji kaynaklarının RF'yi "by-pass" eden güzergâhlardan ulaştırılması açısından kilit önemdedir.⁸⁴ Bu nedenle Transkafkasya'da en zengin enerji kaynakları Azerbaycan'da olmasına rağmen Rusya için en kritik ülke Gürcistan'dır. Rusya'nın Gürcistan üzerinde etkisi olduğu veya en azından Batı bloğuna dâhil olmadığı sürece kendisi açısından Transkafkasya'da güvenlik sağlanmış demektir. Ancak Gürcistan'ın kaybı pandoranın kutusunun açılmasına, hemen ardından Azerbaycan'ın ve sonraki aşamada Ermenistan'ın da Batı bloğuna kaymasına yol açacaktır. Bu nedenle azınlık çatışmalarına ve siyasi çalkantılara uzun dönemde en açık ülke Gürcistan olacaktır. Gürcistan Rusya karşıtı politika

⁸² Selvi, *a.g.m.*, s.1.

⁸³ Dov Lynch, "A Regional Insecurity Dynamic, The South Caucasus: A Challenge for the EU", *Chaillot Papers*, No:65, Paris 2003, s.9.

⁸⁴ Hasan Kanpolat, "Türkiye Kafkasya'ya Demir Ağlarla Bağlanacak mı?", *Stratejik Analiz*, No: 65, (Eylül), Ankara 2005, s.55.

izlemediği sürece huzursuzluklar su üstüne çıkmayacak, ancak Gürcistan'ın Batı'ya yönelik her ciddi yaklaşımda bunlar canlanacak ve sadece Gürcistan'ı değil tüm bölgenin istikrarını ciddi manada tehdit edecektir.

Rusya açısından bölgedeki mevcut durum arzu edilen en iyi ikinci durumdur. Birinci durum bölgenin tümüyle Rusya'nın kontrolünde bir istikrar adası olmasıdır. Ancak bu durum hem ülkelerin birbiriyle çelişen tarihi hedefleri, hem de geçmişten gelen Rusya fobisi nedeniyle hiçbir koşulda olamayacağından Rusya bu en iyi ikinci durumu sürdürmek zorundadır. Buna göre bölgede kendisinin kontrol edebileceği düzeyde istikrarsızlık ortamı ve çatışma riskleri bulunmalı, böylece hakem sıfatıyla Rusya bölge üzerindeki tehditkâr otoritesini Batı'yı uzak tutarak sağlamalıdır. Kısa ve orta vadede bölgenin barış ve güvenliği adına yapılacaklar sınırlıdır. Bu dönemde Rusya gerçeğini göz ardı ederek hareket etmek kimseye yarar getirmeyecektir.

Uzun vadede bölgenin istikrar ve güvenliğinin en etkin şekilde, bölge ülkelerinin AB üyeliğine ve NATO'nun koruma şemsiyesinin altına alınması ile sağlanacağı kuşkusuzdur. Ancak bu hedef için Rusya'ya rağmen bugünden girişimde bulunmanın bölgeyi tümüyle karmaşa ve istikrarsızlığa iteceği de açıktır. O halde odaklanılması gereken, uzun vadedeki hedeflerden ziyade mevcut durumda istikrarı koruyarak bölgenin refahını arttırmaya yönelik kısa ve orta vade politikalar olmasıdır. Kısa ve orta politikalarının başarılı olması halinde sonuçlarının uzun vadedeki hedeflere ulaşılmasına etki edeceği de unutulmamalıdır.

Kısa ve orta vadede en çok sorumluluk Türkiye'ye düşmektedir. Bu iki dönemde özellikle NATO'nun bölgeye yönelik girişimleri en fazla bölge ülkelerinin ve Türkiye'nin aleyhine sonuçlar doğuracaktır.

Yine ABD'nin bölgede Rusya'yı dışlamak ve Türkiye'yi tümüyle kendi politikaları paralelinde kullanma girişimleri Türk-Rus ilişkilerinin sürekli çatışma potansiyeli barındırmasına, Transkafkasya'da karışık olan durumun daha da istikrarsızlaşması gibi sorunlara yol açabilecektir.⁸⁵ Kırım bu konuda örnektir. Rusya ile Batı arasında bir nevi rekabet ve mücadele alanına dönen Ukrayna'da, Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'in Batı'yı dışlayarak Rusya'ya yakın politika izlemesi gerek toplum gerekse siyasi yöneticiler katında tepkiyle karşılanmıştı. Bunun neticesi olarak ülkede sokak hareketleri baş göstermiş ve bu olayların da etkisiyle Ukrayna Yüksek Meclisi Şubat 2014'de Yanukoviç'i cumhurbaşkanlığı görevinden azletmişti. Yanukoviç'in bu şekilde görevden uzaklaştırılması Rusya tarafından yakın çevresine ve çıkarlarına karşı bir girişim olarak nitelendirildi. Böylece Rusya, bölgede çoğunluğu oluşturan Rusları gerekçe göstererek 27 Şubat 2014'de Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olan Kırım'ı işgal etti. 16 Mart 2014'de Rus birliklerinin denetiminde, hiçbir hukuksal dayanağı olmadan, Tatarlar ve Ukraynalıların boykotu altında bölgede gerçekleştirilen referandumda da Rusya'ya bağlanma yönünde karar çıktı. Rusya 17 Mart 2014'de söz konusu kararı

⁸⁵ V.G. Yegerov, *Rusya Türkiye İlişkilerinde Hazar Sorunu, Düünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, Ed. G.Kazgan, N.Ulçenko, İstanbul 2003, s.165.

tanılarak Kırım'ı ilhak ettiğini duyurdu.⁸⁶

Bu bakımdan Ukrayna'dakine benzer Batı politikaları Rusya'yı bölgeye yönelik daha müdahaleci politikalara yönelterek bölge güvenliğini tehlikeye atacaktır. Yine bu dönemde ABD ve AB'nin bölgeyle doğrudan siyasi ilişkileri geliştirmesi yerine Batılı şirketler aracılığıyla bölgede faaliyet göstermesi uygun olacaktır. Dolayısıyla kısa ve orta vadede bölgeye yönelik en aktif hareket edebilecek ülke Türkiye olacaktır. Türkiye'nin optimal politikaları mevcut koşullar dahilinde kısa ve orta vadede bölgede istikrarının korunmasını ve uzun vadede barış ve güvenliği sağlayacaktır. Bu durumdan bölge ülkeleri kadar Türkiye de gelecekte büyük kazançla çıkacaktır. Türkiye'nin optimal politikalar uygulamasının ön koşulları; öncelikle günümüzde Rusya ile liderler seviyesinde oluşturulan işbirliği yaklaşımını zamanla kurumsallaştırarak geliştirmektir. Bunun için Türkiye mutlaka Batı bloğunda varlığını sürdürmeli, ancak her koşulda Batı'nın menfaatlerini gözetken tek yönlü politikalarından uzak durmalıdır. Batı bloğunda yer alması Türkiye'nin, kendi milli menfaatlerini ve Transkafkasya'nın gelecekteki çıkarlarını gözetken çok yönlü politikalar uygulaması için bir engel değildir. Bu bilinçle yarım asırdan fazla devam eden ABD ile stratejik ortaklığın yeniden gözden geçirilmesinde fayda vardır. Fakat bu değerlendirmeyi yaparken güncel sorunları ve gerginlikleri dikkate alarak aşırı tepki vermekten kaçınılmalıdır. Türkiye Batı bloğu içerisinde eşit koşullarda hareket etme mücadelesinden vazgeçmemeli, elbette teslimiyetçi tutum da sergilememelidir. Rusya karşısında güvenilir, itibarlı ve güvenli bir ilişki için bu yaklaşım şarttır. Yine Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerini alternatif politika arayışı kap-samından çıkararak sürekli gelişen tarzda ve karşılıklı güven sağlayarak yürütmeye özen göstermesi gerekmektedir.

Bu iki temel yaklaşım Türkiye'nin bölge ve bölge ülkeleri ile daha kapsamlı etkileşimine imkân sağlayacak, Rusya'nın bölgede sadece kuşkularına dayalı önleyici tutum sergilemesinin önüne geçilecektir. Rusya ile karşılıklı güven ortamı oluşturulduğu oranda kısa ve orta vadede Türkiye'nin bölgeye yönelik olarak sabırlı ve ihtiyatlı davranarak bölge ülkelerinde demokrasi bilincini artırmaya çalışması ve sosyal refah seviyesini yükseltmeyi sağlayacak enerji ve yatırım projelerini yönlendirmesi en akılcı adım olacaktır.

Demokrasi bilinci; eğitim seviyesinin kalitesi, sosyal ve kültürel hayatın zenginliği ve artan kurumsal etkileşimlerle mümkündür. Bölgede demokrasi bilincinin gelişmesi, uzun vadede bölgenin istikrarını bozacak dışarıdan manipülasyonların ve her siyasi krizin çatışmaya dönüşmesinin önlenmesi bakımından önemlidir. Türkiye bölge ülkeleri için bu konuda örnek ve model oluşturmalıdır.

Bölgenin sosyal refahını yükseltecek yatırımlar için hayata geçirilen Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı projeleri ile karşılıklı yatırımlar örnek uygulamalardır. Karşılıklı yatırımların artırılması ve benzer enerji, nakil projelerine yatırımcı olarak belirli oranda Rus devlet şirketlerinin de dâhil

⁸⁶ Murat Saraçlı, "Rusya Federasyonu'nun Yakın Çevre Politikası'nda Dış Rusların Yeri ve Kırım Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S: 45, Bahar 2015, s. 71.

edilerek yürütülmesi tüm taraflar için ekonomik kazanç sağlayacaktır. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'nin sağlayacakları ekonomik kazanç sonrası refah seviyesinin yükselmesi uzun vadede Ermenistan'ı halen izlemekte olduğu bölge istikrarını tehlikeye sokan saldırgan ve uzlaşmaz politikalarından vazgeçmeye ve bölgenin nimetlerinden yararlanma yoluna gitmesine yol açacaktır. Bölgede sürdürülebilir kalkınma sağlandığı takdirde Rusya'ya rağmen Ermenistan'ın yanlış politikalarında ısrarcı olması mümkün olmayacaktır.

Bu gelişmeler sonunda uzun vadede Transkafkasya'da barış ve güvenlik kendiliğinden tesis edilmiş olacaktır. Üstelik bu durumdan Rusya da ekonomik olarak büyük yarar sağlayacağından ve bölgedeki istikrarın kendi güvenliği için doğrudan tehdit oluşturmadığını gördüğünden siyasi manipülasyonlarla bölgeye müdahale etme zorunluluğunu hissetmeyecektir. Bu yönde girişimleri olsa dahi etkisi geçmişte olduğu gibi yıkıcı ve geniş çaplı olmayacaktır. Tüm bu gelişmeler sonunda bölge ülkelerinin NATO'nun koruma kalkanına alınması ve AB ile ilişkilerini geliştirmeleri daha kolay gerçekleşecektir.

Türkiye bu süreçte politika belirlerken öncelikle Rusya'yı; bölgenin kalkınmasının ve istikrara kavuşmasının tehdit oluşturmadan kendisi için yeni fırsatlar ortaya çıkaracağına, bölge ülkelerini de; işbirliği içinde refahın artmasının mevcut birçok sorunun çözümünü kolaylaştıracağına inandırması ve ikna etmesi gerekmektedir. Tarihsel birikimi, bölgesel etkinliği, mevcut kapasitesi, stratejik konumu ve tüm taraflarla ilişkileri dikkate alındığında Türkiye bu yönde politikaları belirleyip uygulama yeteneğine sahiptir.

KAYNAKLAR

AĞACAN, Kamil, "Değişim Zamanı: Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası", *Stratejik Analiz*, C: VI, No: 61, Mayıs, ASAM Yayınları, Ankara 2005.

AĞACAN, Kamil, "Ermenistan-Gürcistan ilişkileri", *Ermeni Araştırmaları*, S: 19, Sonbahar, Ankara 2005.

ALNIAK, M.Oktay-ÇELİK, Turan Aylın-YILMAZ, Bolat Pelin, "Türkiye-Rusya Federasyonu Uzun Süreli İyi İlişkilerin Yararları", *II.Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2012.

ASLANLI, Araz, "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, C: 7, S: 1, İlkbahar, Ankara 2001.

ASLANLI, Araz-HASANOV, İlham, "Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Enerji İlişkileri ve Bölgesel İstikrara Etkisi", *V.Karadeniz Uluslararası Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, EkoAvrasya Yayınları, Ankara 2014.

AYDIN, Mustafa, "New Geopolitics of Central Asia and the Caucasus Causes of Instability and Predicament" Center for Strategic Research (SAM) (Çevrimiçi)

https://www.researchgate.net/publication/320623468_New_Geopolitics_of_Central_Asia_and_the_Caucasus_Causes_of_Instability_and_Predicament (Erişim: 27 Şubat 2018)

BAYATLI, Tamam, "Tankers Finally Leave Ceyhan Port for World Markets", *Azerbaijan International*, Sonbahar, Bakü 2006.

BOONSTRA, Jos-MELVİN, Neil, "Challenging the South Caucasus Security Deficit", Fride, Madrid 2011.

CAŞIN, Mesut Hakkı, *Novgorod Knezliğinden XXI. Yüzyıla Rus İmparatorluk Stratejisi*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2006.

CAFERSOY, Nazım, *Enerji Diplomasisi: Rus Dış Politikasında Stratejik Araç Değişimi*, TÜRKSAM, Ankara 2006.

CEVDET PAŞA, *Tezâkir 1-12*, Neşr. Cavit Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1991.

ÇELEBİOĞLU, Tuğba, *1990 Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.

ÇELİK, Esmâ Torun, "Türk-Rus İlişkilerine Yön Veren Etkenler", *II.Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2012.

ÇELİKPALA, Mitat, "İkili İşbirliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa:1990'dan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan*, TTK, Ankara 2008.

DEVLET, Nadir, "Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Siyaseti ve Türkiye'ye Etkileri", *Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

DUGIN, Aleksandr, *Rus Jeopolitiği; Avrasyacı Yaklaşım*, (Çev. Vügar İmanov), Küre Yayınları, İstanbul 2003.

EFEĞİL, Ertan, "Türk-Rus ilişkileri: Bölgesel işbirliği veya Stratejik Kazanç", *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, Ed: İdris Bal, Alfa Yayınları, İstanbul 2001.

FREEDMAN, Robert O., "Russian Policy Toward the Middle East Under Putin: The Impact of 9/11 and The War in Iraq", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, C: II, S: 2, Yaz, Yalova 2003.

GIRAGOSIAN, Richard, "Oil and Geopolitics in the Transcaucasus", *Contrast And Solutions In The Caucasus*, Ed: Ole Hoiris-Sefa Martin Yürikel, Aarhus University Press, Aarhus 1998.

GRIGORİANTZ, Alexandre, *Kafkasya Halkları (Tarihi ve Etnografik Bir Sentez) (Çerkezler, Abhazlar, Svanlar, Osetler, Çeçenler, İnguşlar, Gürcüler, Dağistanlılar)*, Çev.: Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul 1999.

GÜRSEL, Serap, "Kafkasya'da Güvenlik Sorunu ve Bunun Türk Dış Politikasında Yansımaları", *II.Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2012.

GÜRSES, Emin, "Kafkasya'da Uluslararası Rekabet", *Avrasya Dosyası*, C: 7, S: 1, Ankara 2001.

HATİPOĞLU, Esra, "Avrupa Birliği Bağlamında Türkiye - Rusya ilişkilerinin Geleceği", *Stratejik Öngörü*, No:4, TASAM Yayınları, İstanbul 2005.

HILL, Fiona, "Russian Foreign Policy and Conflict in the Caucasus", *The Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies Graduate Training and Research Program on the Contemporary Caucasus*, C: I, No: 5, Summer, California 2005.

IVANOV, Yu., "Russia's National Security Problems in Transcaucasia and the Era of Globalization", *Military Thought*, Vol: 14, No: 2, Moskova 2005.

İSMAILZADE, Fariz, "Threats and Protection of the Energy Infrastructure in Azerbaijan", *Cornell Caspian Consulting*, Columbia 2004.

JONSON, Lena, "The New Geopolitical Situation in the Caspian Region" , *The Security of The Caspian Sea Region*, Ed: Gennady Chufirin, New York, Oxford University Press, New York 2001.

KANPOLAT, Hasan, "Türkiye Kafkasya'ya Demir Ağlarla Bağlanacak mı? ", *Stratejik Analiz*, No: 65, Eylül, ASAM Yayınları, Ankara 2005.

KARABAYRAM, Fırat, *Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği*, IQ Kültür Sanat

Yayıncılık, İstanbul 2011.

KARA, Sinem, "Rusya Enerji Politikasını Sağlamlaştırıyor", *Cumhuriyet Strateji*, S: 111, 14 Ağustos 2006.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1993.

KIYAT, Atilla, "Türkiye'nin Dış Politika Alternatifleri ve Avrupa Birliği", *Küreselleşme Ekseninde Türkiye İçin Stratejik Öngörüler*, Ed. Bilal Karabulut, Alfa Yayınları, İstanbul 2003.

KÖK, Havva, "Günümüzde Türkiye-Rusya İlişkileri ve Hazar Petrolleri Konusu", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, TTK Yayınları, Ankara 1999. (Çevrimiçi)

http://saltresearch.org/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=salt&docId=aleph_salt000002942 (Erişim: 27 Şubat 2018)

KULİYEV, Hasan, "Rusya'nın Azerbaycan Stratejisi", *Avrasya Dosyası*, C: III, S: 4, Kış 1996.

LARRABEE, F. Stephen-LESSER, Ian O., *Türk Dış Politikası*, Çev. Mustafa Yıldırım, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2004.

LYNCH, Dov, "A Regional Insecurity Dynamic, The South Caucasus: A Challenge for the EU", *Chaillot Papers*, No: 65, Aralık, Paris 2003.

MACDOUGAL, Jim, "Russian Policy in the Transcaucasian "New Abroad" The Case of Azerbaijan", *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, Vol:5, No:1, Washington 1997. (Çevrimiçi) www.demokratizatsiya.org/Demyuzde20Archives/DEMyuzde2005-01yuzde20macdougall.pdf. (Erişim: 14 Şubat 2006)

MAIN, Steven J.-SHERR, James-SMITH Mark A; "The Pattern of Russian Policy in The Caucasus & Central Asia", *Conflict Studies Research Centre*, December 2003 (Çevrimiçi) <http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/Russian/0Byuzde20101> (16 Ocak 2006)

OGAN, Sinan, "Putin'in Ardından", *Stratejik Analiz*, ASAM Yayınları, C: V, No: 57, Ankara 2005.

PAMİR, Necdet, "Orta Asya ve Kafkasya'da Güvenlik Arayışları Sürecinde Bölgedeki Enerji Kaynaklarının Rolü", *21.yüzyılda Türk Dış Politikası*, B: 2, Ed. İdris Bal, Nobel Yayınları, Ankara 2004.

PEROVIC, Jeronim, "From Disengagement to Active Economic Competition: Russia's Return to the South Caucasus and Central Asia", *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, Winter 2005.

REHA, Yılmaz, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem", *Bilge Strateji*, C:2, S: 2, Bahar 2010.

RUBRUK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

SANDIKLI, Atilla, "Kafkas Jeopolitiği ve Türkiye'nin Kafkasya Politikası", *II. Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2012.

SAPMAZ, Ahmet, *Rusya'nın Transkafkasya Politikası ve Türkiye'ye Etkileri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2008.

SARAÇLI, Murat, "Rusya Federasyonu'nun Yakın Çevre Politikası'nda Dış Rusların Yeri ve Kırım Meselesi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S: 45, Bahar 2015.

SELVİ, Haluk, "Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan İlişkilerinde Ermenistan Faktörü", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010.

SEZER, Duygu Bazoğlu, "Turkish-Russian Relations: The Challenges of Reconciling

Geopolitical Competition With Economic Partnership", Turkish Studies, Frank.Cass, C: I, No: 1, Spring, London 2000.

SHAFFER, Brenda, "Security in the South Caucasus", NATO Parliamentary Assembly Seminar, 25 November 2004. (Çevrimiçi) http://bcsia.ksg.harvard.edu/publication.cfm?ctype=resentation&item_id=84 (Erişim: 12 Şubat 2006)

SMITH, M.A., "Geopolitical Challenges to Moskow in the Transcaucasus", *Conflict Studies Research Center*, September, Cambridge 1999.

ŞEN, Cihangir Gürkan, "Türk-Rus Ekonomik ilişkileri: Mevcut Durum, Sorunlar ve Perspektifler", *Stradigma*, No:7, Ağustos 2003, (çevrimiçi) http://www.stradigma.com/turkce/agustos2003/makale_01.html (15 Mayıs 2005)

TANRISEVER, Oktay F., "Sovyet Sonrası Dönemde Rusya'nın Kafkasya Politikası", *Türkiye'nin Komşuları*, M.Türkeş-İ.Uzgel (Ed.), İmge Kitapevi Yayınları, Ankara 2002.

TAVKUL, Ufuk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2002.

TELLAL, Erel, "Sovyetlerle ilişkiler", *Türk Dış Politikası*, C: 11, B: 10, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

TUNCER, İdil, "Rusya Federasyonu'nun Yeni Güvenlik Doktrini: Yakın Çevre ve Türkiye", *En Uzun On Yıl*, Ed. G.Özcan-Ş.Kut, Büke Yayıncılık, İstanbul 2000.

TURAN, İlter, "Ukraine, Russia and Turkey: Rivalry or co-operation?", *Insight Turkey*, C. II, No: 2, April-June 2000.

TÜYSÜZOĞLU, Göktürk, "Yumuşak Güç Kuramı Bağlamında Türkiye'nin Güney Kafkasya Stratejisi", *II. Uluslararası Kafkas Kongresi Bildiriler Kitabı*, BİLGESAM Yayınları, İstanbul 2012.

YEGEROV, V.G., *Rusya Türkiye İlişkilerinde Hazar Sorunu, Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, Ed. G.Kazgan-N.Ulçenko, İÜ Bilgi Yayınları, İstanbul 2003.

YENİÇERİ, Özcan, *Türkiye-Rusya İlişkileri ve ABD* (Çevrimiçi) (Erişim: 10 Ocak 2018) <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/turkiye-rusya-iliskileri-ve-abd-40058yy.htm>

YILDIRIM, Habip, "Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi", *SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya 2007.

YORKAN, Arzu, "Rusya-Ukrayna Çıkmazı ve Enerji Güvenliği: AB ve Türkiye Olası Bir Gaz Krizine Karşı Ne Kadar Hazır?", *BİLGESAM*, 4 Eylül 2014. <http://www.bilgesam.org/incele/1771-rusya-ukrayna-cikmazi-ve-enerji-guvenligi-ab-ve-turkiye-olasi-bir-gaz-krizine-karsi-ne-kadar-hazir-/#.VSAlmPmsUzk> (12 Temmuz 2018)

YÜCE, Çağrı Kürşat, *Kafkasya ve Orta Asya Enerji Kaynakları Üzerinde Mücadele*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

<http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/2633048/Nicolas-Sarkozy-defends-Georgia-peace-deal.html> (Erişim:27 Ağustos 2008)

<http://www.tanap.com/kurumsal/anlasmalarimiz/> (Erişim:26 Şubat 2018)

<http://www.guardian.co.uk/world/2008/aug/16/georgia.russia2> (Erişim:16 Ağustos 2008)

<http://qha.com.ua/tr/siyaset/turkiye-disisleri-nden-kirim-in-igaline-iliskin-aciklama/167749/> (Erişim: 01 Haziran 2018).

TRABZON'DA YOK OLAN DOKUMA SANATI: “KETAN”*

Nazmiye AYDIN**

ÖZ

Trabzon bezi olarak bilinen keten dokumalar eski dönemlerden beri Trabzon'un yakın ve uzak şehirlere ihraç ettiği başlıca dokumalar arasındaydı. Yazılı kaynaklarda Trabzon'dan Batum'a kadar olan Doğu Karadeniz sahil şeridinde yaşayan halkın MÖ 5. yüzyılda dahi dış ülkelere keten kumaş ihraç ettikleri, keten kumaş üretiminde yaygın ünlerinin olduğu bilinmektedir. Köylerde yetiştirilen, halkın önemli geçim kaynaklarından biri olan kendirden, şehirde keten bezi, ketan bezi veya yörede forotiko adıyla bilinen dokumalar yapılmış, bu dokumalar tüccarlar tarafından başka şehirlerde satışa sunulmuştur.

Bu çalışmada basılı kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda, geçmişte Trabzon'da yapılmış, halkın önemli bir geçim kaynağı olan ketan dokumacılığının tarihçesine yer verilmiş, Trabzon ve ilçelerinde yapılan saha çalışmasında ketan dokumacılığı konusunda günümüze ulaşmış iplik, dokuma tezgâhları, dokuma kumaşlar ve bu kumaşlardan yapılmış giysilere ulaşılmış, Trabzon'da ketan dokumacılığının Türk tekstil tarihindeki yeri ve ekonomik açıdan önemi ortaya konmuş, ketan dokumacılığının yörede yeniden bir geçim kaynağı olması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Keten, ketan dokumacılığı, ketan giysiler,

THE ART OF WEAVING DESTROYED IN TRABZON: “LINEN”

ABSTRACT

Linen fabrics, known as the Trabzon diapers, were among the major weavings that were exported to nearby and far cities since the ancient times. In the written sources, it is known that the people living in the Eastern Black Sea coast from Trabzon to Batumi exported their flax fabrics to foreign countries even in the 5th century BC, and they had widespread fame in the production of linen fabrics. Some of the important livelihoods of the people are grown in the villages, the linen cloth in the city, the ketan cloth, or known as *forotiko* weavings in the region. These textiles were sold by merchants in other cities. In this study, the history of ketan weaving, as an important source of livelihood of the people produced for long in Trabzon, was reviewed according to the documents and written historical accounts. With regard to the fieldwork carried out in Trabzon

* *Gönderim tarihi:* 30.05.2018. *Kabul tarihi:* 15.01.2019.

** *Öğr. Gör.* KTÜ Trabzon Meslek Yüksek Okulu, TRABZON. nazmiyeaydin@ktu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3358-671X

and its districts, the study reveals and draws on the present day ketan weaving, weaving looms, woven fabrics and clothing made of these fabrics, stressing the importance of ketan weaving in the history of Turkish textile in Trabzon and the economic importance of Ketan weaving. The study suggests that since Ketan weaving is a livelihood source in the region, certain measures should be taken to ensure its sustainability.

Keywords: Linen (Ketan), linen weaving, linen clothes.

1.Giriş

Keten, insanlığın yararlandığı (tanındığı) ilk bitkilerden biridir.¹ Tekstil tarihinde bitkisel liflerin kullanımına yönelik ulaşılan en eski bilgiler, MÖ 9000’li yıllara kadar uzanmaktadır. Bitkisel lifler arasında kullanımı en eski doğal lif keten olup, Türkiye’de Doğu Anadolu Bölgesi’nde Çayönü’nde yapılan kazılarda elde edilen MÖ 7200-6500 yıllarına ait keten kalıntıları, keten bitkisine ait ilk arkeolojik kayıtlar arasına girmiştir.²

MÖ 400 yıllarında Asya’da keten tarımının yapıldığı ve liflerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca Mezopotamya ve eski Mısır’da da keten tarımının yapıldığı, mumya mezarlarındaki bezlerin keten olduğu bilinmektedir.³

Parlak, dayanıklı ve serin tutma özelliklerine sahip keten lifleri, özellikle çok yıkanan iç çamaşırları, yatak takımı, sofra takımı, elbise, perde ve çadır yapımı, ev tekstili ve giyim üretimi gibi günlük yaşamın her alanında kullanılabilen tek liftir.⁴

Yakın geçmişe kadar keten ve kendir tarımı yaygın olarak, rutubetli iklimi olan Karadeniz Bölgesi’nde Sinop, Ayancık, Kandıra, İnebolu gibi kıyı kentlerinden başlayıp Trabzon ve Batum’a kadar yapılmakta ve hasat edilen kendir bitkisinin gövde lifleri aile içi işletmelerde, genellikle kadınlar tarafından iplik haline getirilip dokunarak ev halkının giyim ve günlük yaşamında kullanacağı peşkir, çarşaf, ip gibi birçok ihtiyacı karşılamaktaydı. Tekstil sanayinin gelişmemiş olduğu dönemlerde giysi ihtiyacının giderilmesinde yöre insanı için önemli bir iş kolu ve uğraş alanı olan ketan dokumacılığı günümüzde artık anılarda yaşatılmaktadır.

Sanayileşme ile birlikte değişen sosyo-ekonomik yapıya paralel olarak, kadının sosyal statüsünün değişmesi, aile içi işletmelerde üretilen kumaşların artan nüfusun giyim ihtiyaçlarını karşılayamaması, geleneksel el dokuma kumaşların yeni tasarımlarla günümüz ihtiyaçlarına cevap verememesi, Sümerbank’ın kurulmasıyla birlikte sanayi ürünü pamuklu tekstillerin üretilmesi, pamuklu tekstillerin daha yumuşak olması nedeniyle tercih edilmesi, kendir ekiminin yasaklanması gibi birçok nedenden ötürü 1970’li yıllardan sonra Doğu Karadeniz Bölgesi’nde kendir üretimi terk edilmiştir. Böylece Trabzon’da ketan kumaş dokunması sona ermiş ve

¹ Mükerrerem Aker-Huriye Bostancıoğlu, *Genel Teknoloji*, Güneş Matbaacılık, Ankara 1970, s. 42.

² Banu Hatice Gürcüm, *Tekstil Malzeme Bilgisi*, İstanbul 2010, s.33.

³ Mürüvvet Mangut,-Nevin Karahan, *Tekstil Lifleri*, Başak Matbaacılık, Ankara 2007, s.78.

⁴ Aker-Bostancıoğlu, *a.g.e.*, s. 42.

bu iş kolu ortadan kalkmış; dokuma yapılan tezgâhlar da ne yazık ki kırılıp yakılarak yok edilmiştir.

Günlük yaşamımızdan gittikçe silinen ve sürekli değişen yaşam tarzının geride bıraktığı geleneksel tekstil sanatlarından ketan dokumacılığının tanıtılması, gelecek kuşaklara aktarılması amacıyla Trabzon ve çevresinde keten, kendir yetiştiriciliği, hasat edilmesi, liflerinden iplik elde edilmesi, yöredeki adıyla “ketan” kumaş dokumacılığı ve ketan kumaşlardan yapılan giysilerin araştırıldığı bu çalışmada, araştırma sahası olarak Trabzon ilçelerinden Çaykara, Maçka, Arsin, Vakfikebir, Beşikdüzü, Çarşıbaşı, Tonya ve Şalpazarı seçilmiştir. Saha çalışmaları sırasında kaynak kişilerle yapılan görüşmeler sonucu elde edilen bilgiler derlenmiş, ürünler fotoğraflanıp kayıt altına alınmış, ürünlerin teknik incelemeleri yapılarak, Trabzon yöresi tekstil tarihine, giyim kültürüne ve günlük yaşama katkıları ele alınarak değerlendirilmiştir.

2. Trabzon’da Ketan Dokumacılığı

Antik dönemden itibaren kenevir ekiminin yapıldığı ve bundan keten dokumasının üretildiği bir coğrafya olarak bilinen Doğu Karadeniz’de bu üretimin ana merkezlerinden biri Trabzon olmuştur. Kuzeyde Kafkasya ve Rusya ile deniz ticareti yapan Trabzon, güneyde Sivas yoluyla Konyalı ve Suriyeli tüccarlarla ticaret yapan bir şehirdi. Ortaçağ’da yünlü kumaşlar, keten ve ipekli mallar burada işlenerek ihraç edilirdi. Bunların en önemlilerinden biri keten bezi imalatı idi. Halkın geçim kaynaklarından biri olan keten, hem hammadde olarak Trabzon da yetiştiriliyor, hem de şehirde hammadde islenerek ihraç ediliyordu. Yine, İstanbul ve İran’a ipek, pamuklu kumaş, zeytinyağı ve tütün sevk ediliyordu.⁵

Trabzon’un Osmanlı egemenliğine girdiği 1461 yılından 25 yıl sonra yapılan ilk tahrir kaydına (1486) göre Trabzon ve havalisinde kendir üretiminin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Buna göre Akçaabat’ın Mersin (Kordil) köyünde 1486 ve 1554’te ketandan, 1583’te ise kendirden vergi alınmıştır. 1583 tarihinde kendir vergisi adı altında alınan vergi miktarının 2720 akçe, vergiye tabi ketan üretiminin ise 125 tona ulaşmış olması, kendir tarımı ve ketan üretiminin bölgede ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Fetihten yaklaşık elli yıl sonra, Trabzon’dan yapılan ticaretin düzenlenmesi için bazı kanunnameler çıkarılmıştır. XVI. yüzyıl (1519-1533) Trabzon Kanunnameleri’nde, Trabzon’a gelen tüccarların ürünlerini sattıktan sonra, dönüşte keten bezi alıp gittikleri belirtilmektedir.⁶ Uzunçarşılı, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Başdefterdar olan İskender Bey’in, padişahın buyruğu altında çalışanlar ve kölelerden oluşan yaklaşık 6000 civarındaki kişi için don ve gömleklik olarak her yıl gemilerle Trabzon Bezlerinden getirttiği, yerli malları sevdiği için Sultan

⁵ Şehâbeddin Tekindağ, “Trabzon”, İslâm Ansiklopedisi, C: XII/I, MEB Yayınları, İstanbul, 1979, s. 470.

⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C: 6, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, s. 296-298.

Abdülaziz'in de Trabzon Bezlerinden Hilali gömlek giydiği ve vefat ettiğinde sırtından çıkarılan gömleğin Trabzon Bezinden olduğunu anlatmaktadır.⁷ Trabzon'da sadece keten kumaş dokunmayıp ayrıca pamuklu kumaş da dokunduğu, padişah için Trabzon'dan her yıl 20 zira iç çamaşırılık ince pamuklu kumaş gönderildiği bilinmektedir.⁸

XV-XVI. yüzyıl arşiv kayıtlarında kendir ekiminin en yoğun olarak Taşköprü, Samsun, Terme, Ünye, Çarşamba, Giresun ve Ordu'da yapılırken, ketenden mamul mal, kumaş üretiminin Of, Trabzon, Kastamonu, Sinop ve Rize'de yapıldığı belirtilmektedir.⁹

16. yüzyıl Trabzon'unun en önemli üretim, istihdam ve gelir kaynaklarından biri olan ketan üretimi, 17. yüzyılda da Trabzon ve çevresinin ticari faaliyetlerindeki temel kalemlerden biridir. Öyle ki, zaman zaman bu ürünün ticareti nedeniyle taraflar arasında çeşitli anlaşmazlıklar meydana gelmiş ve durum dönemin kadı mahkemelerine de yansımıştır. Örneğin 1649 yılında Şeriye/Kadı Mahkemesinde görülen bir davanın konusu, Trabzon Bedesteni'nde satılan ketan için hem satıcıdan hem de alıcıdan tellaliye parası alınmak istenmesi olmuştur. Tarafları dinleyip konuyu irdeleyen kadı, tellaliye ücretinin yalnızca ketan satıcısından alınmasına karar vermiştir.¹⁰ 1650 yılında görülen bir davada, Bedestende satılan ketan için Gülbahar Hatun Vakfı adına ketan topu başına 2 akçe alındığı ve bunun da yılda 7000 akçe olduğu belirtilerek 30 yıldan beri vakfa ait parayı ödemeyen bedesten kethüdasının görevden alınmasına karar verilmiştir. Yine aynı yıl görülen diğer bir davada Kürtün kazasından ketan almak için Trabzon'a gelen şahısların Bedesten Ağasına fazla para ödememek için kadı mahkemesi huzurunda bir sözleşme imzaladıkları görülmektedir.¹¹ 1655 yılında görülen bir davada ise, Pulathane'de üretilen ketanların Pulathane pazarında satılmasına karşı çıkan Trabzon İskele Emininin şikayeti görüşülmüş ve dava, Pulathane üreticisinin ürünlerini kendi pazarlarında satabileceği yönünde karara bağlanmıştır.¹²

Görüldüğü üzere 17. yüzyılın ortalarında Trabzon ticaretinin en önemli kalemlerinden biri ketan ticaretidir. Öyle ki bu tarihlerde Trabzon'da Ketancı veya Ketani Mahallesi adlı bir mahallenin de bulunması, Trabzon'da kendir tarımı ve ketan üretiminin sosyolojik ve içtimai bir karşılığının olduğunu da göstermektedir.¹³ Trabzon'da kendir ekimi ve ketan dokumacılığı müteakip yıllarda gelişerek devam etmiş; ketan dokumacılığı ciddi bir sektör olarak ekonomideki yerini almayı sürdürmüştür. Kadı Mahkemesi tarafından tespit ve kayıt altına alınan 18. yüzyıla ait bazı terekelerde önemli miktarda ketan bezinin olduğu görülmektedir.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: 4/2, s. 581.

⁸ Hülya Tezcan, *Osmanlı Dokumacılığı*, <https://www.tarihtarih.com>

⁹ Murat Taşdemir, "Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu, XVII. Yüzyıl İlk Yarı)", *Türk Kültür İncelemeleri*, S: 8, s.19.

¹⁰ Kenan İnan, *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2013, s. 109.

¹¹ İnan, *a.g.e.*, s. 111, 113-114.

¹² İnan, *a.g.e.*, s. 115-116.

¹³ İnan, *a.g.e.*, s. 40.

Trabzon Bezi olarak isimlendirilen kumaştan dikilen Hilali gömlek bezinin bir ipliği keten, bir ipliği ise ince ipek olup, iki kenarı çizgili dokumadır. Erkek gömlekleri için kullanılacak kumaş kenarında beyaz ipek iplik ile çizgi oluşturulmuş, kadın gömlekleri için kullanılacak kumaş kenarında ise renkli ipek ipliklerden çizgi oluşturulmuş ve böylece cinsiyet olarak kumaşların kullanım alanı belirlenmiştir.

Keten ve kendir üretimi her dönemde bölgenin üretim ve ihraç ürünü olmuş, 1572 yılında Trabzon kazalarında çok miktarda kendir yetiştirildiği, ancak yetiştirilen kendirin büyük kısmının piyasaya verildiği, çok az bir bölümünün devlete gönderildiği, bu durum karşısında Trabzon kadısı uyarılarak Trabzon kazalarında üretilen tüm kendirin devlet için satın alınması istenmiştir.¹⁴

Kayıtlarda Platana(Akçaabat) ve İskefiye(Çarşıbaşı) pazarlarında satılan malların önemli bir kısmını ketan kumaşların oluşturduğu, üretim kapasitesinin çok yüksek olduğu dönem kayıtlarına yansımıştır. El tezgahlarında üretilen ketan, ünlük yaşamın hemen her alanında yaygın olarak kullanılmakta; gömlekten çarşafa, ayakkabıdan sofraya peşkirine, şaldan ipek kenarlı zıbınlara zengin bir ürün yelpazesine kaynak teşkil etmekteydi.¹⁵ Halk arasında kullanımı oldukça yaygın olan ketan dokumalar 1794 yılında *kirbas* adı altında *bilâ-tamga*, yani damga vergisi ödemeden kaçak olarak Erzurum ve Diyarbakır tarafına götürüldüğü belirtilmektedir.¹⁶

XVII. yüzyıl ortalarında Orta Anadolu ve çevresinden Trabzon'a gelen tüccarların dönüşte genellikle ketan bezi aldığı¹⁷, bu durumun XVIII ve XIX. yüzyıllarda aynı şekilde devam ettiği,¹⁸ 1759 yılında Trabzon'a gelen Gürün'lü tüccar *Mir Mehmetoğlu Hasan'ın* terekesinde yer alan 1000 kuruşluk, 120 top (1560 m) ham ketenin, o tarihe kadar Trabzon'a gelen tüccarların Trabzon'dan satın aldıkları en büyük miktar olduğu ifade edilmektedir.¹⁹

Kendir, Karadeniz Bölgesi'nde kenevir bitkisine verilen isim olup, bu bitkinin gövdesinden elde edilen lifler dokumacılıkta kullanılmıştır. Trabzon ve çevresinde kendir ipliğinden dokunan kumaşa sahil ve sahile yakın yerlerde ketan, Çaykara ve çevresinde forotiko, Şalpazarı ve çevresinde ise tevek denilmiştir. Trabzon ve çevresinde kendir yetiştirme, hasat etme, lifleri soyma, tokmaklama,

¹⁴ Necmettin Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: 1, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara 2016, s.176

¹⁵ *Trabzon Şeriye Sicili (TŞS)*, 1901/19-6, 1901/21-2; 42-1, 1901/25-4.

¹⁶ Ahmet Kal'a, *İstanbul Ticaret Tarihi İstanbul Ahkâm Defterleri* C: 1, İstanbul B. Belediyesi, İstanbul 1997, s. 125

¹⁷ Cevdet Kırpık, "1830 Numaralı Şeriye Siciline Göre Trabzon'da Ekonomik Hayat", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002, s. 247

¹⁸ F. Ghoukas Indjidjian (İnciciyan), Ermeni tüccarlar Trabzon'dan satın aldıkları ketan kumaşı, Adana ve çevresinde yeniden satışa sunmadan önce Gürün'de temizleyip beyazlaştırmak-taydılar. *Geography of the Four Parts of the Worlds*, Venice 1806'dan naklen, <http://www.distancelear-ning.am/remembrances/historyofgurun/gurunorgurin.htm>

¹⁹ Aygün, a.g.e., s.181

eğirme, iplik haline getirme ve el tezgâhlarında dokuma gibi işlerin, Meryem Ana Manastırı'ndaki rahibeler dâhil olmak üzere, yöredeki hemen her evde sürdürülen bir uğraş olduğu belirtilmektedir.²⁰ Kendir, tekstil sektörünün dışında, ilaç sektörü, gıda sanayi ve gemi sanayinde de kullanılmış olup, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Kastamonu'dan Kafkaslar'a kadar uzanan ılıman iklim bölgesinde, yaygın bir şekilde ve yoğun olarak üretilmekteydi. Hammaddeye kolay ulaşılması ve her zaman işlemeye ve dokumaya uygun olması gibi nedenler kendirin üretimi ve kullanımını artırmış; çuval, ip, sicim, halat, bez ve giyim eşyası gibi günlük yaşamda kullanılan birçok ürün evlerde üretilmiştir.

Kendirin ilk olarak Hazar ve Çin arasında uzanan bir coğrafyada yetiştiği, İskitler tarafından batıya taşındığı kaynaklarda belirtilmektedir.²¹

Botanikteki adı "Canabis Sativa" olarak bilinen kendir, 20. yüzyıl ortalarına kadar Trabzon ilçe ve köylerinde ekimi yapılan ve lifleri dokumacılıkta kullanılan, ekonomik değeri yüksek, önemli bir tarım ürünüydü.

Fotoğraf 1. Keten Bitkisi

Fotoğraf 2. Kenevir Bitkisi²²

Konu ile ilgili yapılan saha çalışmasında, yakın tarihte Trabzon ve ilçelerinde ketan dokumacılığı ile ilgili olarak el tezgâhlarında dokunmuş kumaşlar, bu kumaşlardan yapılmış giysi, eşya vb ürünlere ulaşılmış, Trabzon kent belleği için bu ürünlerin kayıt altına alınması konusunda öneriler hazırlanmış, yazılı kaynaklar incelenmiş, kaynak kişilerden elde edilen bilgiler derlenerek Trabzon'da ketan dokumacılığının yakın geçmişi ortaya konmuştur.

3. Araştırma Yapılan İlçeler

3.1. Çaykara'da Keten Dokumacılığı

3.1.1. Kendir Ekimi ve Hasat

Boyü 150-300 cm arasında değişen kendir, yörede kazma mevsimi olarak bilinen Nisan ayı ortalarında ekilip, dokumacılıkta kullanılacak erkek kendirlerin Ağustos ayı sonunda, tohumluk olacak dişi kendirlerin ise Eylül ayında hasat

²⁰ Jakop Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, Çev. H. Salihoğlu, Ankara 2002, s.90.

²¹ Aygün, *a.g.e.*, s.368

²² <https://www.google.com.tr/search?q=keten+bitkisi+nedir>

edildiği, dokumada kullanılacak liflerin kolay soyulması için kendirin sık ekilerek, bitki gövdesinin dalsız ve cılız kalması sağlandığı belirtilmektedir.²³

Tohumluk ve dokumalık kendirlerin hasat zamanlarında sökülmesi, tepesinden tutulup yukarı doğru çekilerek yapılırdı. Çaykara yöresinde, tarlada tohumluk olarak ayrılan kendirlere “Kuvel” adı verilip, bu tohumluk kendirler Eylül ayında hasat edildikten sonra liflerinden çarık bağı, ip, kaba çullar ve inek bağı dokunurdu.²⁴

Dokumada kullanılacak kendirler, Ağustos ayı sonunda kökleriyle birlikte koparılır, koparma sırasında gövdenin kırılmamasına özen gösterilirdi. Koparılan kendirler kökleri bir tarafta, tepeleri bir tarafta olmak üzere düzgün bir şekilde deste deste bağlanıp, kökler aşağıda olacak şekilde, dikey olarak, bir duvara yaslandırılarak kurumaya bırakılır, bir süre bu şekilde istif edilen kendir demetleri, kuruyup gevrediklerinde yaprakları sıyrılırdı. Yaprakları sıyırmak için ucu iyice sivriltilmiş, bıçak şeklinde “hartoma” adı verilen bir tahta parçası kullanılırdı. Kurumuş ve yaprakları temizlenmiş kendir bitkileri demetlenip, köyde tarla ve çayır işlerinin bitirilmesine kadar merelerde bekletilir, kışa doğru dışarı işleri bittiğinde, kendir sapları kırılır ve lif elde edilecek dış kabukları soyulurdu.

Çaykara yöresinde kendir ekimi ile ilgili olarak geçen bir hikâyeye şöyledir.

“Köyün birinde yoldan geçen yaşlı bir kadın, yolun üst tarafında, tarlada çalışan bir başka yaşlı kadına selam verip, ne yaptığını sorar. Tarladaki kendir ektiğini söyler. Bunun üzerine yoldaki,

- Ooo! Bereketli olsun

- Oyle demezler, yetişup ta koparamayasun olari derler.

- Haşa, nasıl oyle derum, inişallah sen koparursun olari.

- E kör gözli, ben boylari çok uzun olsun,

benum boyum olara yetişmesun dedum,

yoksa ömrüm yetmesun demedum” der.²⁵

Çizim 1. Olgunlaşan Kendirin Koparılması ve Kurumaya Bırakılması.

Kaynak: Yağan, Sümerkan, s.151

²³ Ahmet Yıldırım, “Kültürümüzde Ketan Dokumacılığı”, *Geçmişte Geleceğe Çaykara Dernek-pazarı, Tarih, Toplum, Kültür*, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, İstanbul 2005, s. 547.

²⁴ Yıldırım, a.g.e., s. 547.

²⁵ Necdet Durgun, “Anılarla Çaykara’da Yaşamak”, *Geçmişte Geleceğe Çaykara Dernek-pazarı, Tarih, Toplum, Kültür*, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti, İstanbul 2005, s. 325.

3.1.2. Kendir Kabuklarını Yumuşatıp, Soymaya Hazırlama

Kendir lifinin elde edileceği kabukların saptan, yani gövdeden kolay soyulmasını sağlamak için kuruyan yaprakları sıyrılmış kendirler, çimenlik bir alana serilerek yağmur altında bırakılır. Bu işlem için bazen içi su dolu “luba“ adı verilen kurna kullanılır. Kendir demetleri bu kurnalar içine bırakılır. Saplar iyice kararıp lifler ayrılmaya başlayınca, lifleri saplardan ayırmak üzere bir yerde harmanlama işlemi yapılırdı.

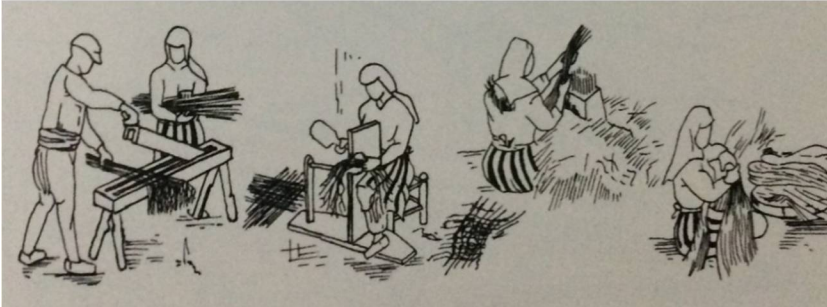

Çizim 2. Kuruyan Kendirin Demetler Haline Getirilip, Gövde Liflerinin Yumuşamaya Bırakılması.

Kaynak: Yağan, Sümerkan, s.151

3.1.3. Kendir Kabuklarını Saptan Sıyrma

Çaykara yöresinde “Ksas etmek” olarak isimlendirilen kendir kabuk-larının saptan sıyrıma işleminde, kök kısmından itibaren yaklaşık 20-25 cm yukarıdan saplar kırılır, kırılan yerden itibaren kabuklar tepeye doğru sıyrılarak, saptan ayrılır. Soyulan kabuklar düzgün bir şekilde üst üste yığılır, biriktirilir, dağılmasınlar diye uçları bağlanır, gevşek bir şekilde burulup tokmağa götürülecek bağ haline getirilirdi.²⁶

Çizim 3. Kendir Kabuklarının Soyulması

Kaynak: Yağan, Sümerkan, s.151

²⁶ Yıldırım, a.g.e., s. 547

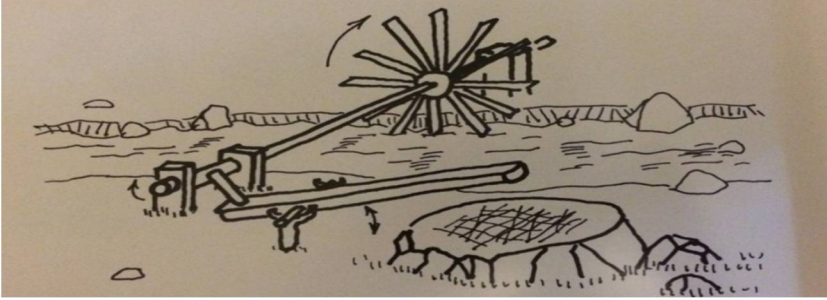

Fotoğraf 3. Kendir Kabuklarının Soyulması.

Kaynak: *Geçmişten Geleceğe Çaykara Dernekpazarı*, s. 548

3.1.4. Kendiri Tokmaklarda Dövüp Lif Haline Getirme

Kendir saplarından soyulan kabuklar, bağ halinde sepetlere koyularak tokmaklamaya götürülür. Dere kenarında kurulan ve su gücüyle çalışan dikey bir çarka bağlı iki veya dört tokmak ile tokmaklama işlemi yapılır. Yüksek bir yerden akan su çarkı, çark ta kendisine bağlı olan kalası çevirir; kalas gövdesine oyulup sokulmuş dişler, tokmakları yukarı kaldırıp, aşağı indirir. Tokmakların her aşağı inişinde, altında kalan kendir kabuklarının dövülmesiyle iyice ezilip, incecik, tel tel haline gelen kendir lifleri Çaykara yöresinde “kofter” adı verilen testere ağızlı, eğri bir bıçakla, lif uzunluğuna göre iki veya üç yerinden kesilip, kısa bağ haline getirilir. Kesilip bağ haline getirilen kendir lifleri daha da inceltilmek üzere tarağa vurulur.

Çizim 4. Kendir Kabuklarını Dövme İşleminde Kullanılan Tokmak.

Kaynak: *Yağan, Sümerkan*, s.152

3.1.5. Kendir Liflerini Tarama ve İşleme (İplik Haline Getirme)

Uzun bir tahtanın ön kısmına, yaklaşık 3-4 cm arayla çakılmış, birbirine paralel 15-20 cm yüksekliğinde demir dişleri olan ve “lanar” adı verilen kendir tarağında lifler iyice inceltilerek ipeksi bir görünüm elde edilir. Çaykara yöresinde kendir tarama işlemine “lanara vurma, lanaris etme” denilmektedir.

Fotoğraf 4. Kendirlerin Taraklanma İşlemi.

Kaynak: Geçmişten Geleceğe Çaykara Dernekpazarı, s. 548

Taranan lifler, daha da inceltilmek için domuz kılından yapılmış “vurci” adı verilen fırça ile bir kez daha taranıp, iyice inceltilir. Elyaf topağı görüntüsünü alan lifler, konik bir şekli olan, 20 uzunluğunda ağaçtan yapılmış düzeneğe, fitil olarak, sarık şeklinde çaprazlama sarılır ve bağlanır. Maçka yöresinde “rege”, Çaykara yöresinde “roke” adı verilen bu düzeneğin altına kostel adı verilen bir sap sokulur, kama adı da verilen ve 60-70 cm uzunluğu olan kostel, belde kuşağa yerleştirilir. Regeye sarılmış fitil halindeki kendir lifleri, yavaşça, ince ince çekilir, yığ adı verilen alet ile eğrilip, iplik haline getirilir. Yığ doldukça kendir iplikler kelepçe ile çaprazlama sarılarak kelep haline getirilip, bir ucundan bağlanır. Kelep yapıldıktan sonra sıra kelepelerin ağartılması işlemine gelir.

Fotoğraf 5. Taraktan Geçirilen Kendir Liflerinin İşlenerek İplik Haline Getirilmesi

Fotoğraf 6. İplik İşlemede Kullanılan Çeşitli Yiğlar ve Yün İşleyen Köylü Kızları.
Kaynak: Trabzon El Sanatları, Mustafa Reşat Sümerkan, s. 161-163

3.1.6. Kendiri Ağartma

Çaykara yöresinde “*tola*” adı verilen yıkama ve ağartma işleminde, gövdesi oldukça kalın çam ağacının özel bir yöntemle soyulup çıkarılan kabuğu kullanılır. Bu kabuğun kesik kenarı, yine ağaçtan elde edilen ince bir lif ile birleştirilerek silindirik şekli verilir. İşlenmiş kendir kelepleri ağaç kabuğundan oluşturulmuş silindirin içine yerleştirilir. Bu eşyanın adı humul’dur. Bir halk türküsünde şöyle geçer:

“Kara deyiler seni
O kadar kara misun
Koysam seni humule
Aça beyazlar misun”

Bu ağaç kabuğundan yapılmış silindir, gövdesi oldukça geniş bir ağaçtan yapılmış ve içi lavabo şeklinde oyulmuş, bir ucunda suyun akmasını sağlayan “*sülen*” adı verilen akarı olan, “*tolakoca*” adlı bir aracın içine yerleştirilir. İçinde kendir kelepleri olan ağaç kabuk üstüne seyrek dokulu, yörede “*sayvan*” adı verilen bir bez örtülür ve sıkıca bağlanır. Bezin üstüne genellikle gürgen odununun külü koyulur. Külün üstüne kaynar su dökülerek kendirin ağartma ve yumuşatma işlemi yapılır. Bu işlemde külden çıkan sodalı su, sayvan altındaki kendir keleplerini temizleyerek ağartır. “*Hombeca*” adı verilen kurnadan süzülen sular, sülen altına koyulan bir tekne içinde biriktirilir, biriktirilen bu suya kaynamış su ilave edilerek tekrar külün üstüne dökülür. Bu tola yapma işlemi, keleplerin iyice yumuşayıp, ağarması için iki, üç gün boyunca sürebilir.²⁷

²⁷ Yıldırım, a.g.e., s. s. 549

Fotoğraf 7. Kendiri Ağartma İşleminde Humul'un Altlığı.
Kaynak: *Geçmişten Geleceğe Çaykara Dernekpazarı*, s. 549

3.1.7. Kendir İpliğinden Ketan Kumaş Dokuma

Tola işlemi ile iyice ağararak, kahverenginden beyaza dönen kendir kelepleri, çapı yaklaşık 30 cm olan, döner tekerlekli “anemiza” adı verilen çarka (çarka) yerleştirilir. Çarka yerleştirilen kendir iplikleri, kamıştan yapılmış ve masura adı verilen kalemlere aktarılarak yüzlerce masura hazırlanır. Eğrilen ipliklerden yörede stama adı verilen çözgü yapılacaksa, kendir iplikleri daha kalın eğrilir, kelep yapılmazlar. Stamalar evin dış yüzünde iki köşeye çakılan büyük çiviler arasına boydan boya gerdirilir, bu gerdirme ve açılma işlemine yörede “ifas” denilmektedir. Stamaların kırk teline bir başlık (bidisim) adı verilmekte olup, ortalama dokuz başlık bir tezgâha gerilir ve stamalar tezgâha geçirilir. Bu tezgâha geçirme işlemine “revadis” adı verilmektedir.

Oldukça zahmetli bir iş olan dokuma tarağı yapımı, tarak ustaları tarafından, kalam adı verilen kamışın dış kabuklarının incecik soyulup, sıkıca dört çıta arasına sokulmasıyla yapılmaktadır. Dokuma tezgâhında, dokumacının oturmasına yarayan kısma “andokur” denilmekte, andokurun önünde, yandan yukarı doğru olan iki kol üzerine oturtulmuş, 1 metre boyunda, iplerin bağlandığı kısmı topuz şeklinde olan “salmi” bulunur. Salmiden 30-40 cm ileride tarak, tarağın arkasında da “mitarlar” diğer adıyla “yolaçanlar” bulunur. Mitar ve tarak, tavana çakılmış çıkırıklara asılır. Andokurun altında, andokura ip ile bağlı iki badis yani pedal, diğer uçlarından mitarlara bağlı durumdadır. İki mitar, tezgâh üstündeki makara sistemi ile aşağı yukarı hareket eder, bu hareketi pedallar sağlar. Bir ucu iki pedal arasına bağlı stamalar, öteki uçları mitardan çapraz olarak, tek tek geçirilir ve salmiye bağlanır. Kumaş dokundukça, pedal arasından ipucu gevşetilerek çekilir, dokunan kumaş

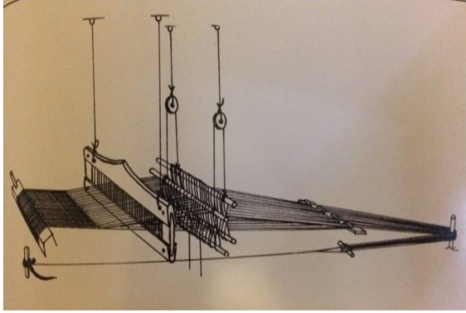
sürekli dönen salmi gövdesine sarılır. Kumaş eni tarak genişliğine ve isteğe göre ayarlanabilir.

Kendir ipliğinden dokunan “forotiko” veya “ketan” olarak isimlendirilen bu kumaştan “kamis” denilen gömlek, don, yatak yüzü, yoğurt ve peynir torbası yapılmakta, yörede donluk olarak yaklaşık 2,5 metre uzunluğunda kumaş kullanılmaktadır.²⁸ Kendirden ince kumaş üretilen tek yer Karadeniz Bölgesi olup, Çaykara yöresinde “forotiko” giysilik, “forema” giyinmek, “foresa” ise giyindim anlamında kullanılan sözcüklerdir.²⁹ Kendirin kaba liflerinden çul, yelken bezi, yoğurt ve peynir torbası gibi dokumalar yapılmakta, ayrıca sicim ve ip olarak eğriilmektedir.

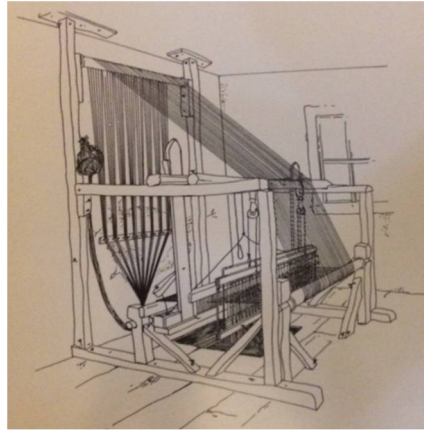
Fotoğraf 8. Ketan Dokuma Tezgâhı Andokur.

Kaynak: Geçmişten Geleceğe Çaykara Derneğinin

Çizim 5. Ketan Dokuma Tezgâhı Teknik Çizim.

Kaynak: Yağın-Sümerkan, s.153

Çizim 6. Ketan ve Pamuklu Kumaş Dokunan Eski Tip Çukur Tezgâh.

Kaynak: Trabzon El Sanatları, Mustafa Reşat Sümerkan, s.155

²⁸ Yıldırım, a.g.e., s. 550.

²⁹ Necdet Durgun, Çaykara nüfusuna kayıtlı, Eczacı.

Fotoğraf 9. Ketan Kumaş Dokuma Tezgâhı Parçaları,
Kaynak:
*Geçmişten
Geleceğe Çaykara
Dernekpazarı, s.
550*

3.2. Maçka'da Ketan Dokumacılığı

3.2.1. Sevinç (Soldoy) Köyü'nde Ketan Dokumacılığı

01.01.2018 tarihinde Trabzon ili, Maçka ilçesi Sevinç köyünde yaşayan 1935 doğumlu Dursun Aydın (Değirmenci Temel Aydın'ın oğlu), eşi Emine Aydın, İzzet Aydın, Ömer Aydın ve Muharrem Yolsal ile söyleşi yapılmıştır.

Dursun Aydın (Değirmenci Temel Aydın'ın oğlu) ve eşi Emine Aydın, 1950'li yıllarda köyde ketan dokuyan kadınlar olduğunu, bu kadınların (köyde tanındıkları lakaplarıyla) Şişman Emine, Sulinin Recep'in eşi Fatma, Yetim Hüseyin'in kızı Ayşe (söyleşi yapılan Dursun Aydın'ın babası değirmenci Temel Aydın'ın halası) ve köyün yukarı kesiminde, Tafiya mevkiinde oturan Zehra'nın Fadime olduğunu belirtmişlerdir. Emine Aydın, "Zehra'nın Fadime'nin tezgâhı olduğunu, bu tezgâhta kendiriden yaptıkları ipliklerle ketan dokuyup, bunlardan gömlek yaptıklarını, bu kişilerin kendiri hasat edip lifleri gövdeden ayırdıktan sonra işlediklerini, demet haline getirdikleri bu lifleri pişirip, yıkayıp, kurutup dışarıya da sattıklarını"³⁰ anlatmıştır. Dursun Aydın "hasat edilen kendirilerin kabukları soyulduktan sonra lifleri ayırma ve inceltme işlemlerinin tokmaklarla dövülerek yapıldığını, köyün orta kısmındaki Tokmaklar mevki, bu işlemin yapıldığı yer olduğu için buraya Tokmaklar denildiğini, köyde hemen her evde dokuma tezgâhı olduğu, bu tezgâhlarda ketan kumaş dokunduğu, ketan kumaştan erkekler için pantol, kadınlar için dizlik, hem kadın hem erkekler için içlik adı verilen gömlek ve ihtiyaç olan her tür giysi dikildiğini" anlatmıştır. Köyde ketan kumaş dokuyucuları dışında peşkir ve çul dokuyan kadınlar olduğu, bunlardan birisinin Zehra Aydın'ın (Babaklı Recep'in gelini) annesi Fatma Aydın olduğunu ve püsküllü peşkir dokuduğunu,

³⁰ Emine Aydın, Maçka Sevinç Köyü nüfusuna kayıtlı, 1936 doğumlu, değirmenci Temel'in gelini.

yetim Hüseyin'in kızı Ayşe Aydın'ın da çul dokuduğunu belirtmiştir.³¹ Yapılan araştırmada Fatma Aydın'ın yaklaşık 85 yıl önce dokuduğu bir çarşaf ve bir peşkirin, kızının kızı (torunu) Fatma Aydın'da olduğu öğrenilmiş, çarşaf ve peşkir görünümlenip, teknik özellikleri belirlenmiştir. (s. 592)

Sevinç köyünde konu ile ilgili yapılan araştırmada emekli öğretmen Ömer Aydın, "çocukluğunda dayısı değirmenci Temel Aydın'ın mereğinde bazı parçalar gördüğünü, ama o zaman ne olduklarını bilmediğini, daha sonra o parçaların annesinin halasına ait dokuma tezgâhının parçaları olduğunu öğrendiğini" ifade etmiştir.³²

İzzet Aydın, çocukluğunda dedesi Kara Temel'in, "oğlum biz çarşıdan hazır hiçbir şey almazdık, ketan dokur, giyeceğimizden, yiyeceğimize her şeyimizi kendimiz yapardık, çarşıdan sadece gaz, tuz ve şeker alırdık" dediğini anlatmıştır.³³

Muharrem Yolsal, çocukluğunda babaannesi Nazile Yolsal'ın dokuma tezgâhında ketan dokuduğunu, ancak babaannesi vefat ettikten sonra tezgâhının sökülüp, parçalarının serandere kaldırıldığını, çünkü annesinin dokumayı bilmediğini, serandere atılan tezgâh parçalarının da zaman içinde yakılıp yok edildiğini, dokunan ketan kumaşlardan genellikle içlik, dizlik ve pantol* gibi ev halkının giyim ihtiyacının karşılandığını, her evin kendir ettiği arazisi olduğunu, kendirin genellikle mısır tarlası ve çayırıkların kenarına ekildiğini, köyün ortasında Tokmaklar denilen yerde, Reşit'in Ömer isimli bir kişinin değirmeni olduğunu, bu değirmenin yakınındaki tokmaklar ile kendirlerin dövülüp lif haline getirildiğini anlatmıştır.³⁴

Dursun Aydın, "Köyde herkesin okul çantasını kendisinin ördüğünü, çanta örmede mısırın dışındaki kurumuş yaprakların kullanıldığını, bu yapraklara yörede humi denildiğini"³⁵ belirtmiştir.

³¹ Dursun Aydın, Maçka Sevinç Köyü nüfusuna kayıtlı, 1935 doğumlu, değirmenci Temel'in oğlu.

³² Ömer Aydın, Maçka Sevinç Köyü nüfusuna kayıtlı, 1948 doğumlu, emekli öğretmen.

³³ İzzet Aydın, Maçka Sevinç Köyü nüfusuna kayıtlı, 1937 doğumlu, yorgancı, Almanya'dan emekli işçi.

* Pantol: Pantolon.

³⁴ Muharrem Yolsal, Maçka Sevinç Köyü nüfusuna kayıtlı, 1947 doğumlu, emekli ilkökul öğretmeni.

³⁵ Dursun Aydın, Maçka Sevinç Köyü nüfusuna kayıtlı, 1935 doğumlu, değirmenci Temel'in oğlu. Doğu Karadeniz bölgesinde yakın geçmişe kadar köylerde ekilebilen arazilere yoğun bir şekilde mısır ekimi yapılırdı. Mısırın hasat mevsimi sonbahar olup, bu hasat köyde terambar olarak isimlendirilir, hasat zamanı mısır bitkisi toprağa yakın yerden kesilip 10-15 tanesinden bir bağ yapılır, bu bağlar alt ve üstten kalın ve çok kuru olmayan mısır sapıyla bağlanır, 5-6 bağ dik durumda birbirine yaslatılarak kumul yapılıp, hem mısır sapları, hem de mısır sapındaki koçanlar kurumaya bırakılır, kuruyan koçanlar kırılır, evin aşanasına (toprak zeminli mutfak) yığılır, akşam yakın komşu ve akrabalarla bir araya gelinerek sırayla her evin mısır soyulur, koçan başında bırakılan 2-3 yaprakla örülen mısırlar, fareden korumak için yüksek yerde veya serander denilen ahşap yapılarda kurutulurdu. Mısırdan soyulan humiler, fakir olan yörede 1950'li yıllara kadar pek çok aile tarafından yatak olarak ta kullanılmıştır. Ailenin eğer bir çulu varsa humi üzerine sererek yatmış, çulu yoksa doğru-dan humi üzerine yatmak zorunda kalmıştır. Ayrıca köyde Yedigâr Sesli'nin mısır humileri ile okul çantası ördüğü, değirmene mısır öğütmeye gelen Yedigâr Sesli öğütme işi akşama kalınca değirmenin yanındaki

04.02.2018 tarihinde, 83 yaşındaki Raziye Yolsal ile yapılan söyleşide, annesi Emine Yolsal'ın Maçka'ya bağlı, eski adı Kusera, yeni adı Ormanüstü köyünden olduğunu, genç kızlığında, evlenmeden önce de ketan dokuduğunu, evlenerek yine Maçka'ya bağlı, eski adı Soldoy, yeni adı Sevinç köyüne gelin geldiğini, gelirken dokuma tezgâhını da yanında getirdiğini, bu tezgâhta ketan, çul ve şal peştamal dokuduğunu anlatmıştır. Çulun yünden dokunduğunu, köyde yününü işleyenlerin çul dokutmak üzere hep annesi Emine Yolsal'a getirdiğini, annesinin de yünden şal ve çul dokuduğunu belirtmiştir. Yünün yıkanıp,

kurutulup, yün tarağında taradıktan sonra dokumada kullanılacak iplik haline getirilmesi, köyde işleme olarak tanımlanmaktadır. Geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Sevinç köyü halkının hem kadınları, hem de koyun çobanlarının yün işledikleri, işlenen yünlerden dokunmuş şaldan, kadınların şal peştamal, çobanların ise ceket ve pantol yaptıkları, çobanların şal dokumadan yapılmış ve elde dikilmiş ceket ve pantol giydikleri anlatılmıştır.³⁶

Raziye Yolsal, annesinin dokuma tezgâhının tarak eninin yaklaşık 50 cm olduğunu belirtmiştir. 50 cm ende dokunmuş, yaklaşık 120 cm boyda iki kumaşın, el dikişi ile birbirine eklenerek, birleştirildiği ve kadınlar tarafından peştamal olarak kullandığını, çobanların ise pantol yapımında 50 cm ende üç boy şal kullandıklarını, iki boy şal bacaklarda, bir boy şal ise ağ kısmında kullanılarak, el dikişi ile birleştirilip, bel kısmına uçurluk yapıp, uçkur takılarak kullanıldığını ifade etmiştir. Ceketle ise genelde ön ve arka birlikte bir boy, kollar için iki boy kullanıldığını, şişman kişiler için yanlarda ek yapıldığını, dikişlerin elde ve evin kadınları tarafından yapıldığını anlatmıştır.

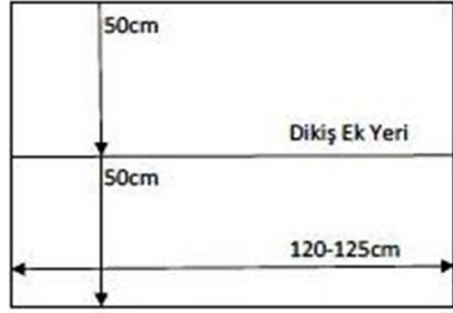
Şal peştamal, Trabzon ilçe ve köylerinde yaşayan genç ve yaşlı kadınların kullandığı, önlük işlevi gören, giyiminin bir parçasıdır. 50 cm genişliğinde, genellikle yünden dokunmuş, ortalama 120-125 cm uzunluğunda iki adet şal dokumadan oluşur. Şal dokumalar el dikişi ile birleştirilip kısa kenarları el dikişi ile bastırılır ve üzerine çeşitli renkte ipliler ile basit nakış yapılarak kullanılır. (Fotoğraf 10)

Değirmenci Temel'in evinde gecelediği, soyulan mısırların humileri ile o gece yatana kadar okul çantası ördüğü Dursun Aydın tarafından anlatılmıştır.

³⁶ Raziye Yolsal, 1935 Maçka Kusera Köyü doğumlu, Sevinç Köyü nüfusuna kayıtlı, tarım ve hayvancılık ile uğraşmış ev hanımı

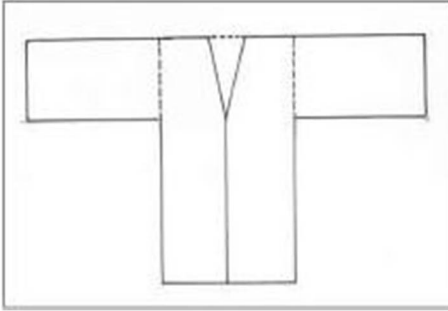

Fotoğraf 10. Şal Peştamal

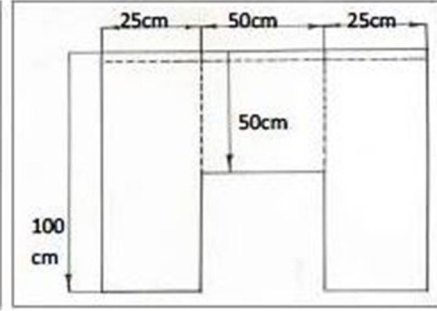

Çizim 7. Şal peştamal Teknik Çizimi

Raziye Yolsal, Sevinç köyünde hemen her evde, mısır tarlası veya arazilerinin kenarında küçük bir tarlada kendir bahçesi yapıldığını, kendirler büyüyüp olgunlaşınca, Ağustos ayı sonunda köküyle birlikte koparılıp, kökler aşağıda olacak şekilde yokuşa dayatıldığını, yağmur altında kendini veren kendirlerin önce yapraklarının sıyrıldığını, sonra gövdelerin kırıldığını ve dış kabuğun bitki boyunca soyulduğunu, şerit şerit soyulan kendir kabuklarının düzgün bir şekilde üst üste yığılıp dağılmasını diye iki başından bağlanarak çile haline getirildiğini anlatmıştır. Çocukluğunun geçtiği Kusera köyünde her değirmenin yanında tokmakların olduğunu, kendir çilelerini tokmağın altına koyup, sürekli çevrilip alt üst edilerek, şerit halindeki kendir kabuklarının tokmakların dövmesiyle lif lif inceltildiğini anlatmıştır.

Çizim 8. Genellikle çobanların giydiği, şal dokumadan yapılmış ceket teknik çizimi

Çizim 9. Genellikle çobanların giydiği, şal dokumadan yapılmış pantol teknik çizimi

Kaldıraç sistemi ile çalışan tokmakların iki kolu olup, kollardan biri kendirin üstüne indiğinde, diğernin kalktığı, suyun altında ritmik bir şekilde devam eden bu dövme işlemi ile lifleri birbirine yapıştıran pektin maddesi çözünüp, lifler tel tel birbirinden ayrılıp, inceltildikten sonra tarama işlemi yapılmaktadır.

Tokmaklarda inceltilen liflerin, çileler halinde kurutulduktan sonra, yaklaşık 40-50 cm uzunlukta kesilip, kendir tarağında tarandığını, taranan kendirin regeye

sarılarak yığ ile işlendiğini anlatan Raziye Yolsal, işlenen iki ayrı ipliği daha sonra birbirine katarak sarıp çevirdiklerini, bu ipliği dokumaya verdiklerini, dokunan ketandan dizlik ve gömlek yapıldığını belirtmiştir. Parası olanların, kumaşın daha yumuşak olması için çarşıdan pamuk ipliği aldığını, bu kişiler için dokunan kumaşta iğraşın pamuk ipliğinden yapıldığını belirten Yolsal boyuna çekilen iplere eriş (çözgü), içinden olanlara ise iğraş (atkı) denildiğini, boyuna erişlerin kendir ipliğinden, iğraş ipliğinin ise pamuk ipliğinden olduğunu, daha yumuşak olan bu dokumalardan dizlik, gömlek gibi giysiler dışında ihtiyaç olan her şeyin yapıldığını anlatmıştır.

Tokmaklarla ne kadar dövülürse dövülsün yine de kendirden dokunan ketan kumaşların sert olduğu, kumaşın yumuşak olması için kendir ipliklerinin sepetlere koyulup, üzerlerine bir bez gerildiği, bu bezin üstüne odun külü koyulup, üstüne sürekli kaynar su dökülerek kendir ipliklerin hem beyazlatılıp, hem de yumuşatıldığı, kendir ipliklerinden ayrıca yük taşımada ve diğer işlerde kullanılan ipleri de herkesin kendisinin yaptığı, burularak hazırlanmış iki ayrı kendir ipliği birbirine katılıp tekrar burularak taşıma ve her işte kullanılan iplerin yapıldığı anlatılmıştır.³⁷

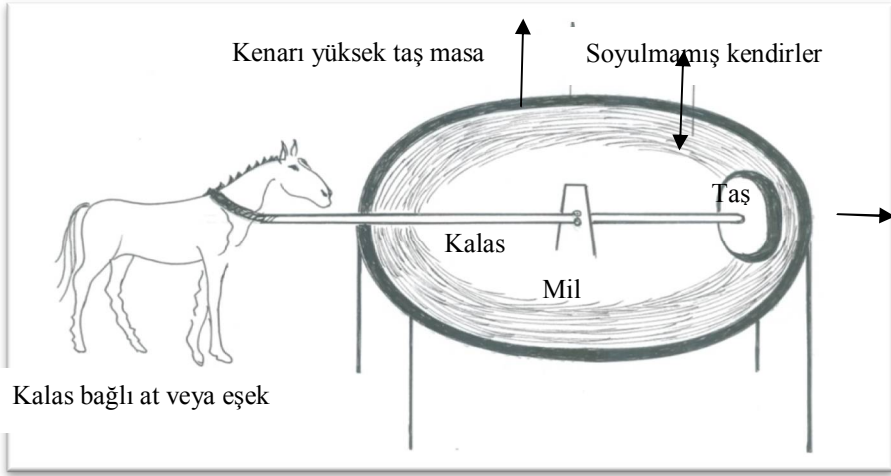

Sait Aydemir

1926, Maçka, Sevinç köyü doğumlu, Trabzon Fatih Eğitim Enstitüsü, emekli fizik öğretmeni Sait Aydemir ile 05.02.2018 tarihinde yapılan söyleşide, 1938 yılında, ilkokulu bitirdiğinde, Cumhuriyet'in ilk öğretmenlerinden olan babası Şakir Aydemir'in kendilerini Maçka'da Meryemana civarına gezmeye götürdüğünü, Meryemana deresinde, Müezzîn Mustafa'nın evini geçtikten sonra, Livera'ya ayrılan yerin oralarda tokmak gördüğünü, yaprakları dökülmüş kendirleri kırmak için masa gibi yüksek, üstü düz, kenarları tepsi gibi oldukça büyük bir taşın üstüne, soyulmamış kendirlerin serildiği at veya eşeğin bağlı olduğu bir düzenekle kendirlerin kırıldığını, lifli kabukların daha kolay soyulduğunu anlatmıştır. (Çizim 10)

Kenarı yüksek, masa şeklindeki büyük ve düz taşın ortasındaki mile bağlı kalasın bir ucu taşa, diğer ucu at veya eşeğe bağlanır. At veya eşek, taş masanın etrafında döndükçe, at veya eşeğe bağlanmış kalasın diğer ucundaki taş da, masa üzerine serili soyulmamış kendirleri ezerek kırmaktadır.

³⁷ Raziye Yolsal, 1935 Maçka Kusera köyü doğumlu, Sevinç Köyü nüfusuna kayıtlı, tarım ve hayvancılık ile uğraşmış ev hanımı.

Çizim 10. Soyulmamış kendirleri kırma işleminin yapıldığı bir düzenek.

Sait Aydemir, çocukluğunda Sevinç köyünde, Tokmakların deresinde, yerden çıkan bir iki su borusu kaldığını, tokmakların yıkılmış olduğunu anlatmış, orada kendir dövüldüğünü, derenin de ismini oradan aldığını belirtmiştir. Ayrıca Cumhuriyet'in ilk öğretmenlerinden Hüseyin Hilmi Aydemir'den dinlediğine göre 1910 yılında kaza ile vurularak ölmüş büyük nenesi Hatice'nin ve Hüseyin Hilmi Aydemir'in annesi Emine nenenin Sevinç köyünde ketan dokuyanlardan olduğunu, büyük nenesinin dokuma tezgâhına ait bazı parçalarının ise köyde kendilerinde olduğunu belirtmiştir.

Gıysilik ihtiyaçları karşılamak üzere Sevinç köyünde hemen her evin yaklaşık 5 x 5m² ile 6 x 6 m² büyüklüğündeki küçük bir araziye kendir ekimi yapıldığı veya tarla içinde ya da tarla kenarında kendirliği olduğunu, çocukluğunda artık kendirden dokuma yapılmayıp, ip yapıldığını, çocuk olarak ta kendileri taş atmak için kendirden sapan yaptıklarını anlatmış, dokumada kullanılan mekiğe ince ve uzun olduğu için "karuts" denildiği, hatta köyde küçük ölçekli ticaret yapan, köylüden aldığı yumurta ve tereyağını Maçka'da satan Karuts Hüseyin lakaplı kişiye de zayıf ve uzun olduğu için bu lakapın verildiğini söylemiştir.³⁸

3.2.2. Ormanüstü (Kusera) Köyü'nde Ketan Dokumacılığı

11.02.2018 tarihinde Maçka'ya bağlı eski adı Kusera, yeni adı Ormanüstü köyünde 1945 doğumlu Şükran Şahinler ve 1942 doğumlu Turan Şahinler ile ketan dokuma üzerine söyleşi yapılmış, Şükran Şahinler ketan dokumayı annesi Hatice Şahinlerden görüp öğrendiğini anlatmış, kendirleri köyde mısır tarlası içine veya

³⁸ Sait Aydemir, 1926 Maçka Sevinç köyü Doğumlu, Trabzon Fatih Eğitim Enstitüsü emekli Fizik Öğretmeni.

kenarına diktiklerini³⁹, Turan Şahinler asıl kendir ekiminin Kusera'dan 14 km yukarıda, Kendirlik denilen mezerelikte yapıldığını, mezereliğe Rumca Kanavur denildiği belirtmiştir.⁴⁰

Turan Şahinler, büyüklerinden dinlediğine göre Kanavur denilen mezerelikte kendirin daha iyi yetiştiğini, tarla içine atılan kendirin seyrek olması nedeniyle daha kaliteli olduğunu belirtmiştir.

Şükran Şahinler, yaz başı Nisan, Mayıs aylarında, mısır ekilirken kendirin de ekildiği, kendir ayakta kuruyana kadar tarlada kaldığı, kuruyan kendirlerin eylül ayı gibi kökleriyle birlikte çekilip koparıldığı ve yere serildiğini, yerde ağarıp, yaprakları düşünce sapların soyulduğu, soyulan kabukların şüfel şüfel (bağ-bağ) yapılıp dere kenarındaki tokmağa götürüldüğünü, tokmaklarla dövülen kabukların tel tel yün gibi incecik olduğunu anlatmıştır.⁴¹

Eskiden köyde dere kenarlarında birçok değirmen olduğu, her değirmenin yanında kendir dövülen tokmakların bulunduğu, tokmakların bir çarka bağlı olarak suyla döndüğünü anlatan Turan Şahinler, suyun çevirmiş olduğu çarkın, ağaçtan yapılmış tokmak denilen kütüğe vurdukça tokmağın kalkıp, alta koyulan bağ halindeki kendir kabuklarının üzerine vurarak kendir bağlarını dövdüğü, bir zaman sonra bağların alt üst edildiği, tamamen dövülüp bittiğinde incecik tel tel olan kendirlerin, tokmaklardan sonra taraklanmak üzere eve getirildiği ve yaklaşık 50 cm uzunlukta kesilip, kendir tarağı adı verilen taraklarla taranıp inceltildikten sonra, iplik işlenecek (eğrilecek) duruma getirildiğini belirtmiştir.⁴²

Maçka ve çevresinde, dokuma için kullanılacak kendir, yün veya kıldan iplik eğirme işlemine “işleme” denilmektedir.

Turan Şahinler, taranıp, inceltilen kendir liflerinin daha sonra işlenip, iplik haline getirildiği, iplik haline gelebilmesi için çoğunlukla “rege” ve “yığ” denilen iki alet kullanıldığı, regeye, taranan ve iplik haline getirilecek kendir liflerinin sarıldığı, yığ ile iplik işlendiği, işlenen ipliklerin yine yığa sarıldığını, hazırlanan iplik ile ketan dokuma yapıldığını anlatmıştır.

Fotoğraf 11'deki kendir tarağı ve fotoğraf 12'deki rege, Trabzon ili Maçka ilçesi, Kusera köyünde görüntülenmiştir. Tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte en az 100 yıllık olduğu belirtilmiştir.⁴³

³⁹ Şükran Şahinler, 1945, Maçka Kusera köyü doğumlu, 2018 yılı itibarıyla halen Kusera'da yaşıyor.

⁴⁰ Turan Şahinler, 1942, Maçka Kusera köyü doğumlu, Almanya'dan emekli işçi, 2018 yılı itibarıyla halen Kusera'da yaşıyor.

⁴¹ Şükran Şahinler, 1945, Maçka Kusera köyü doğumlu, 2018 yılı itibarıyla halen Kusera'da yaşıyor.

⁴² Turan Şahinler, 1942, Maçka Kusera köyü doğumlu, Almanya'dan emekli işçi, 2018 yılı itibarıyla halen Kusera'da yaşıyor.

⁴³ Rahmi Aydın, Trabzon ili, Maçka ilçesi Kusera köyü nüfusuna kayıtlı, emekli öğretmen.

Fotoğraf 11. Kendir Tarağı

Fotoğraf 12. Rege

Kaynak: Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü, 11.02.2018

Şükran Şahinler, kerman ile çevrildikten sonra yumak haline getirilen kendir ipliklerini küleğe koyduklarını, ardından ketanın çözgüsünü çekip, tezgâha getirdiklerini, mitar ve taraktan geçirdikten sonra dokuma yaptıklarını, dokunan ketan kumaşı ağartmak için kül kullandıklarını anlatmış, ağartılacak kumaşları ehil ağaçtan yapılmış, çamaşır kovası denilen tahta teknelere yerleştirip, bir çömber teknenin üstüne sıkıca bağlandıktan sonra, çömberin üstüne odun külü koyup, külün üstüne sürekli kaynar su dökerek ketan kumaşı hem ağartıp hem de yumuşattıklarını belirtmiştir. Ağartma ve yumuşatma işleminde sepet kullanmadıklarını, çünkü sepette çabuk soğuduğu için beyazlatmanın iyi olmadığı anlatan Şükran Şahinler, ağartma işleminin yaklaşık bir gün sürdüğünü, kalın işlenmiş kendir ipliğinden yorgan amacıyla kullanmak üzere üstlerine aldıkları çul ve yer yaygısı denilen kilim dokuduklarını, daha ince işlenmiş kendir ipliği ile giysilik olarak içlik, dizlik, gömlek yapmak üzere ketan kumaş ve evin ihtiyacı olan peşkir, çarşaf dokuduklarını anlatmıştır.⁴⁴

Şükran Şahinler ile yapılan söyleşide, annesi Hatice Şahinler'e ait yaklaşık 100 yıllık dokuma tezgâhından ellerinde sadece üç parça kaldığını, bunlardan birisi dokunan kumaşın sarıldığı, "salmi" adı verilen tezgâh parçası olup fotoğraf 15'te yer almakta, diğer ikisinin ise tarak olduğu, fotoğraf 13'te yer alan küçük tarak ile şal peştamal, peşkir ve çanta dokuduklarını, fotoğraf 14'te yer alan büyük tarak ile de çul dokuduklarını anlatmış, fotoğraf 16'da yer alan, atkı ve çözgüsü kendir olan çulun, yaklaşık 70 yıl önce, annesi Hatice Şahinler tarafından dokumuş olduğunu belirtmiştir.

⁴⁴ Şükran Şahinler, 1945, Maçka Kusera köyü doğumlu, 2018 yılı itibarıyla halen Kusera'da yaşıyor, ev hanımı.

Fotoğraf 13. 100 Yıllık Tezgâha Ait, Şal Peştamal, Peşkir ve Çanta Dokunan Küçük Tarak

Kaynak: Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü, Şubat 2018, Trabzon Kusera köyü

Fotoğraf 14. 100 Yıllık Tezgâha Ait Çul Dokunan Büyük Tarak,

Kaynak: Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü, Şubat 2018, Trabzon Kusera köyü

Fotoğraf 15. Şükran Şahinler Annesine ait 100 Yıllık Tezgâh Tarakları ve Dokunan Kumaşın Sarıldığı Salmi Hakkında Bilgi Verirken

Kaynak: Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü, Şubat 2018, Trabzon Kusera köyü

Fotoğraf 16. Şükran Şahinler'in Annesinin Kendir İpliği İle Dokuduğu Çul,
Kaynak: Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü, Şubat 2018.

Kendir çul eni 64 cm, çul boyu 157 cm. İki adet çul dokuma elde çırpma dikişi ile birleştirilmiş, kısa kenarlara kendir ipliğinden örülmüş bant dikilmiş. Yer yaygısı olarak kullanılmıştır.

3.3. Tonya, İskenderli Beldesi Ketan Dokumacılığı

Trabzon'un güney batısında yer alan Tonya İlçesi, İskenderli Beldesi'nde ketan dokumacılığı ile ilgili olarak yapılan araştırmada emekli öğretmen Mustafa Karabela ile 25 Ocak 2018 tarihinde bir söyleşi yapılmış, 1960'lı yıllara kadar İskenderli Beldesinde ketan dokuma yapıldığı, en son annesi Havva Karabela tarafından ketan dokunduğunu, ancak ellerinde ketan dokuma örneği, ketan kumaştan yapılmış bir giysi olmadığı ve dokuma tezgâhlarının genellikle kırılıp yakıldığını belirtmiş, İskenderli Beldesi'nde ketan kumaş dokuyan kişiler ve kumaş özellikleri hakkında bilgi vermiştir.

3.3.1. Tonya İskenderli Beldesi Ketan Kumaş Dokumacıları

3.3.1.1. Havva BAHADIR / 1919-1999

İskenderli Beldesinde, dokuduğu ketanların beyazlığı, iplik inceliği ile bilinir. 1990 yılına kadar tanıdıklarına iç çamaşırı olarak kullanmak üzere ketan kumaş verdiği söylenmiştir. Dokuduğu ketan kumaşın dokuma eni 0.45 m, dokuma boyu 9 m olmuştur.

El tezgâhında dokunan kumaşın sarıldığı tezgâh parçasına "salmi" adı verilmekte ve üzerine en fazla 9 m uzunluğunda kumaş sarılabildiği için kumaşlar hep 9 metre olarak dokunmuştur.

3.3.1.2. Havva KARABELA / 1922- 2006

Düzgün dokumaları ve işlediği kendir ipliğinin inceliği ile bilinir. Saatlerce ara vermeden ketan kumaş dokuduğu, en son 1963 yılında dokuma yaptığı söylen-

miştir. Dokuduğu ketan kumaşın eni 0.45 m, dokuma boyu 9 m⁴⁵ olmuştur.

3.3.1.3. Fatma ULU / 1932- 2018

İskenderli Beldesinde seri dokumasıyla biliniyor, dokuduğu ketanların sık gözlü ve sert olduğu, 1965 yılından sonra dokumayı bıraktığı söyleniyor. Dokuduğu ketan kumaşın eni 0.45 m, dokuma boyu 9 m⁴⁶ olmuştur.

3.3.1.4. Fatma KARAOSMANOĞLU / 1918 Doğumlu

2018 yılı itibarıyla 100 yaşında, Alzaimer hastası. Kendir yetiştirme ve ketan kumaş dokumadaki titizliği ile bilinirmiş. Kendir iplikleri ve dokunmuş ketan kumaşlar güneşe serildiğinde çevreye kar yağmış gibi bembeyaz bir görüntü oluyormuş. Dokuduğu ketan kumaşın eni 0.45 m, dokuma boyu 9 m⁴⁷ olmuştur.

3.3.1.5. Truşeya Kızı Fatma BAHADIR - 02/ 06 /1919- 14/ 01/ 1999

Mayıs ayında ekip, Ağustos ayında koparılan kendirleri güneş altında kuruttuktan sonra kabuklarını soyup, soyulan kabuklardan avuç dolusu kadar beş adet demet yaptığı, yaklaşık bir avuç kadar olan kendir demetlerinden beş demet, yani 5x5= 25 adedi birlikte, tokmaklarda dövüp, iplik yapmak üzere eve getirdiği, evde kendir keleplerini açıp ayıkladığı belirtilmiştir. Açıp ayıkladığı kendir liflerini “enkofte” denilen kesici alet ile kesip “roka” denilen alete sararak işlemeye başladığı, kendir liflerinin işlemesi bittikten sonra özel bir alete sarıp “kelep” yaptığı, kelepleri bir sepete koyup, sepet üstüne bez gerdiği, bezin üstüne kül koyarak, üç gün üç gece sepet üstünden kaynar su döküp kendirleri beyazlatıp, yumuşattığı, soğuk su ile veya dere kenarlarında yıkayıp duruladığı anlatılmıştır.

İşlenmiş keleplerinin tümüne dokuma öncesi mum sürdüğü, mumlanan kelepleri “anemiza” denilen aygıtta sarıp, dokuma tezgâhına geçirerek dokuma yaptığı, dokuduğu ketan kumaştan bir gömleklik keserek, bir hafta veya on gün yıkayıp, kuruttuğu ve elde diktiği belirtilmiştir.⁴⁸

3.4. Şalpazarı’nda Ketan Dokumacılığı

3.4.1. Geyikli Beldesi Ketan Dokumacılığı

Trabzon’un güney batısında yer alan ilçelerinden Şalpazarı, Geyikli beldesinde 27 /02/ 2018 tarihinde, Güdün Lügütlü Küme Evleri Cami yanı adresinde 80 yaşındaki Fatma Aygün ile yapılan söyleşide, 40-50 yıl önce yörede hemen her evin küçük bir toprak parçasına kendir ektiği, ektikleri kendirden yörede “tevek” adı verilen kumaş dokuduklarını belirtmiştir. Bazen tarla içine, kıyısına da ekilmiş kendirler olgunlaştığında topraktan sökölüp, dibi ve başının orakla kesildiği,

⁴⁵ Mustafa Karabela, 1957 doğumlu emekli öğretmen, Tonya İskenderli Beldesi nüfusuna kayıtlı, Havva Karabela’nın oğlu.

⁴⁶ Nuri Ulu, Tonya İskenderli Beldesi nüfusuna kayıtlı.

⁴⁷ Canlı Tanıklar: Huriye Santaş, Nazire Güldal, M. Nuri Ulu, Havva Bahadır (Truşeya kızının kızı).

⁴⁸ Ketan Gömleğin Özgeçmişi.

bağ bağ yapılarak dik konumda kurutulduğu, kurumaya bırakılan kendirler biraz kararınca soyulup, kabuklar karışmasın ve dolaşmasın diye bağ haline getirilip tokmağa götürüldüğünü anlatmıştır. Tokmak için köyün batı tarafındaki dağın arkasına, bugün Görele ilçesi sınırlarında bulunan Ziva köyüne gittiklerini anlatan Fatma Aygün, tokmaktan geldikten sonra kendirlerin 40-50 cm uzunluğunda kesilip kendir tarağında tarandığı ve domuz kılından yapılmış fırçadan geçirilerek iyice inceltildiğini sonra, altında “ağırşığı” olan “eğercek” ile eğrildiği, eğercek dolunca ipliklerin kelep haline getirildiğini belirtmiş, kendir ipliklerinin işleme işi bitince pişirildiği, pişirme işleminde kendir ipliklerinin tahta tekne içine koyulduğu, diğer ilçe ve köylerde yapıldığı gibi tekne üstüne bir bez yerleştirip üstüne kül koyulup, kül üstüne bir gün boyunca kaynar su dökerek kendir ipliklerini hem beyazlatıp hem de yumuşattıklarını anlatmıştır.

Daha sonra kendirleri alacak büyüklükte bir kazana su koyup, ocakta kaynatıldığı, kaynayan suya mısır unu vurularak bir bulamaç halinde pişirildiği, bulamaç pişince soğumaya bırakıldığı, bulamaç ılık hale gelince kendir keleplerinin bu bulamaca basıldığı, bir gün sonra keleplerin mısır unlu bulamaçtan çıkarılarak, kelepler üzerindeki bulamacın yukardan aşağı sıyrılıp keleplerin çırpıldığı ve kurutulduğu anlatılmıştır.

İçi boş, yaklaşık 35-40 uzunluğunda odun parçası düdük olarak isimlendirilmekte, mısır unlu bulamaca bastırılmış ve kurutulmuş kendir ipliklerini sarıp düdük ettiklerini sonra düdükteki iplerin çekilip tezgâha gerildiği ve “tevek” adı verilen ketan kumaş dokudukları belirtilmiştir.

Taraklı ve “küzü”lü olan dokuma tezgâhında dokunan teveğin küzü (çözgü) ipinin mumdan geçirildiği, yaklaşık 40 cm eninde dokunan tevek kumaştan teri çekme ve vücuda ıslaklık vermeme özelliğinden dolayı gömlek, dizlik, gütnü, giyincek, peştamal ve yatak yüzü yapılıp, yatak yüzünün içine ise kuru çayır koyularak kullanıldığı anlatılmıştır. Ayrıca kendirden 1-1,5 metre uzunluğunda kolçak yapıp, bu kolçak ile yörede köy çocukları ve yetişkinlerin “kolçak atma” denilen bir oyun oynadığı da belirtilmiştir.⁴⁹

3.4.2. Üzümlü Köyü Ketan Dokumacılığı

26/ 01/ 2019 tarihinde, Şalpazarı Çarlaklı köyü, 1921 doğumlu, 98 yaşındaki Fatma Usta'nın kızı Saadet Usta ile annesinin ketan dokumacılığı konusunda söyleşi yapılmıştır.

Saadet Usta 1947 yılında Şalpazarı Üzümlü köyünde Fatma, Ahmet Usta çiftinin kızı olarak dünyaya gelmiştir. Yapılan söyleşide Saadet Usta, kendirin tarla kenarlarına değil de tarlanın bir belli bir kısmına ekildiğini, ekme işleminin Mart ayında yapıldığını anlatmış, büyüyüp olgunlaşan kendirleri zamanı gelince, Ağustos ayında tarladan söküp kopardıkları ve kurumaya bıraktıklarını, hasat edilen kendirlerin tohumlarını alıp ertesi yıl o tohumları ettiklerini belirtmiştir. Dede, babaanne ile birlikte yaşanan, büyük aile olduklarından ev halkının giyim ihtiyacını

⁴⁹ Ayşe Kandil, Trabzon Şalpazarı, Geyikli Beldesi Nüfusuna kayıtlı, emekli memur.

karşılmak için oldukça fazla kendire ihtiyaç duyulduğu, bu nedenle başlı başına ekim yapılan kendirlikleri olduğu belirtilmiştir. Kuruyan kendirlerin önce yaprak ve yan dalları temizlenerek sadece gövde kısmı bırakılmış, dışındaki kabuğu soyarak için gövde ara ara kırılarak kabuklar elde soyulmuş, soyulan kabuklar, karışmaması için deste deste dizilerek, bağ yapıldığı anlatılmıştır.⁵⁰

Bağ haline getirilmiş kendir kabuklarının dövülmek üzere tokmağa götürüldüğünü anlatan Saadet Usta, köyde dere kıyılarında tokmakların olduğu ve tokmakları suyun çevirdiğini, bağ halindeki kendir kabuklarının suyun altında bu tokmaklar ile iyice dövülüp ezildiği, kendir kabukları tel tel birbirinden ayrılincaya kadar tokmaklarla dövme işleminin devam ettiğini ifade etmiştir. Birbirinden ayrılan kendir lifleri, karışıp, bulaşmadan, yine bağ halinde taşınarak eve getirildikten sonra kurutulup tarama işleminin yapıldığı, tarama işleminde demir tarakların kullanıldığı belirtilmiştir.

Taranan kendir lifleri evin ihtiyacına göre iki parçaya ayrılarak, bir parçasından giysilik kumaş dokumak için ince iplik işlendiği, diğer parça kendirden ise yer yaygısı dokumak için daha kalın iplik işlendiği, ince işlenen iplikten ketan kumaş dokunduğu, ketan kumaştan, peşkir, içlik, gömlek ve erkekler için iç donu dikildiği, kalın işlenen iplikten dasdar dokunduğu, dasdarın yer yaygısı, beşik örtüsü olarak kullanıldığı belirtilmiş, söyleşide Saadet Usta dasdar tezgâhının ayrı olduğu, o tezgâhın yere kurulduğu, evin kapısına doğru yere çakılan kazıklara dokunacak iplerin “iğildiği” (çözgü oluşturma), tezgâhın kılıç, seren gibi parçaları olduğunu, ancak gerek ketan tezgâhından, gerekse dasdar tezgâhından ellerinde kalan bir parça olmadığı, zaman geçince ve daha dokuma yapılmayınca saklamayıp, attıklarını, belki kardeşi Veysel Usta’da⁵¹ olabileceğini belirtmiştir.

İşlenen kendir iplerinin kelep haline getirildiği ve küplere koyularak bir hafta kaynatıldığı, bu işleme “pişirme” denildiğini anlatan Saadet Usta, “gün akşama kadar su kaynatır, kendir kelepçelerinin üzerine dökerdik “ diye kendirin pişirme işlemini anlatmıştır. Bu pişirme işlemini yapmadan önce kendir kelepçelerinin küplere doldurulduğu, küpün üstüne bez gerildiği, bezin üstüne de kül koyulduğu, “bir hafta boyunca külin üstüne kaynatıp kaynatıp su döküldüğü” anlatılmış, bu işlemin hem kendiri ağartmak, hem de yumuşatmak için yapıldığı belirtilmiştir. “Pişirme işlemi sonrası beyazlaşmış kendir kelepçeleri küplerden alınıp, kapı önlerine serilerek kurutulur, kuruyan kendir kelepçeleri demir dişli tarak ile taranarak lifler biraz daha inceltir ve yumak haline getirilir, daha sonra iş gelirdi ığmaya ve dokumaya” diye dokuma öncesi hazırlık anlatılmış ve “o kadar zahmetli bir işti” diyerek ketan kumaş dokumak için yapılan hazırlık işlemleri açıklanmıştır.

“Tarakla taranan kendiri önce örekeye sarar, kolot, kolot yapar, eğcek ile kendimiz işlerdik” diyen Saadet Usta, örekenin kurşunu, değneği ve ayağı olduğunu, “kolotu koyardık bir değneğin başına, eğcek ile işlerdik, değneğin dibine

⁵⁰ Saadet Usta, Ana yaşı 70, 1947 yılı, Şalpazarı Üzümlü köyü doğumlu, Trabzon’da yaşıyor, Fatma Usta’nın kızı.

⁵¹ Veysel Usta, 1961 Yılı, Şalpazarı, Üzümlü köyü doğumlu, KTÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi, Ahmet-Fatma Usta çiftinin oğlu.

kurşun takardık” ifadesi ile de dokumada kullanılacak iplerin hazırlanmasını anlatmıştır.

Saadet Usta, annesi Fatma Usta'nın evin köşelerine taktığı kazıkla “yiğ” yaptığını, hem de ketan dokuduğu, anlatmış, “annem ketan dokumaya başlarken ilk başta, hazırladığı kendir iplerini evin dış köşelerindeki kazıklara taka taka ıyardı” diyerek çözü hazırlama işlemini anlatmış, “aşağı yukarı 20-25 metre ıydıktan sonra, onu bitirdimi top ederdi, eve getirirdi, evde annemin tezgâhı vardı, ıydığı kendir ipliğini(çözgüyü) yerleştirip, tezgâhı kurardı, dokuduğu tezgâhın tarağı, midarı, dokunan kumaşın sarıldığı sarma denilen kısmı ve ayak basma yerleri vardı, ayak basma yerlerinden birini basar, diğerini kaldırırdı, ayaklara basılınca tezgâha takılmış ipler ağzını açardı, mekiği vardı, mekiği ağzı açılan iplerin içinden atarak, bir o yana, bir bu yana gidip gelinerek devamlı ketan dokurdu, bizde ablamlar ile birlikte masur sarma makinesinde, sabaha kadar masurlara ip sarar, bir got eder, anneme sabaha hazır ederdik, annem sabah olunca, hazırlanan masurlar ile akşama kadar tezgâhta dokurdu, ev işlerini çocuklar ve babaannem yapardı” ifadesi ile annesinin yaptığı dokumayı anlatmış, dokunan kısmın düzgün olması gerektiği için dokurken tam dengeli vurulması gerektiği, eğer dengeli vurulmazsa dokunan kumaşın ağzının eğildiği “yan gene olduğunu” o yüzden annesinin kendilerine pek dokuma yaptırmadığını, ancak annelerinin tezgâhtan kalktığında oturup dokuduklarını anlatmıştır. “Dokunan ketan kumaşın uzunluğu, tezgâha takılmış çözü uzunluğu yani iplik, malzeme ne kadarsa, o uzunlukta olurdu, bazen 15m, bazen 25m, 30m, ne kadar çıkarsa dokunduğunu, genişliğin ise tarağın genişliğine göre değiştiği, yaklaşık 45- 50 cm arasında olduğu” belirtmiştir.

Saadet Usta, 1950’li yıllarda hazır giyim olmadığı için ev halkının giydiği giysilerin ketan kumaştan yapıldığı, ince ketan kumaştan iç gömleği, gömlek ve erkekler için iç donu yapıldığı, gömleklerin içlik gibi giyildiğini belirtmiş, gömleğin kollu ve yakalı olduğu, yaka ve kol ağzına siyah renk kopça dikilerek gömleğin süslendiği, genç kızların ayrıca gömlek yakalarını (ön kısım) elde işleyerek süslediği ve bu gömlekleri dış giyim olarak kullandıklarını anlatmış, annesi Fatma Usta'nın ketan dokuma dışında terzilik te yaptığı, ketan gömlek kestiği ve dikimi elde yaptığını belirtmiştir. “Gömlek için iki kulaç uzunluğunda kumaş kesilir, bu kumaştan hiç artırmadan bir gömlek dikilir, kol altının patlamaması için kesimde çıkan bir parça kol altına eklenir ve hem makinede hem elde süsleme yapılır, gömleğin süslü olması için beyaz kumaşa siyah kopça kullanılırdı, o gömlekler bembeyaz olurdu, işlemeli gömlekler bir yere giderken giyilir, hem içlik hem elbise niyetine kullanılırdı” ifadesi ile gömleğin kesim, dikim ve süsleme özellikleri açıklanmıştır.

Gelin olacak kızların çeyizine ketan gömleklik koyulduğunu anlatan Saadet Usta, annesi Fatma Usta'nın dokuduğu ketan kumaşlardan çeyiz olarak kendisine 10-15 adet verildiği, birer gömleklik olarak kesilip, dikilmemiş şekliyle, gelin gittiği evde kaynana, kaynata başta olmak üzere ev halkına bohça içinde hediye edildiği, kalanları ise kendileri için dikip kullandıklarını anlatmıştır. Ancak kullandıkları ketan gömleklerden ellerinde hiç kalmadığı, eskiyeni attıkları için eskimiş

dahi olsa ellerinde bir örnek olmadığı, çeyizindeki ketan kumaşlardan sandığında iki gömleklilik kaldığı, onlardan bir tanesini babasına verdiği, diğer gömlekliliğin kendisinde olduğu ve hatıra olarak sakladığı anlatılmıştır.

Tarama sonrası ikiye ayrılmış kendirin diğer kısmı daha kalın işlenerek, elde edilen kalın iplikle dasdar dokunduğu, dasdarın ev içinde yerlere serildiği, ayrıca yatak, yorgan üstüne atılarak kullanıldığı, sert yapıda olduğu için yorgan olarak kullanılmadığı belirtilmiş, dasdarın yerde dokunduğu, tezgâhının ayrı olduğu ve ketan dokumanın dasdardan daha zor olduğu Saadet Usta tarafından ifade edilmiştir.

Şalpazarı Üzümlü köyünde, kendi çevrelerinde sadece Fatma Usta'nın ketan dokuma yaptığını anlatan Saadet Usta, annesinin ev halkı dışında komşu ve akrabalara da ketan dokuduğunu, bu kişilerin dokunacak iplikleri kendilerinin hazırladığı, annesinin sadece ıyma ve dokuma işini yaptığını belirtmiş, ayrıca kendileri de kalın işlenmiş kendirden yük taşımak için dırmaç dokuduklarını, annesi Fatma Usta'nın 1960 yılına kadar ketan dokuduğunu, babası Ahmet Usta'nın da tezgâhi olduğu ve zamanında çarşıdan pamuk ipliği alıp basma ve bez dokuduğunu ifade etmiştir.

4. Trabzon Yöresinde Dokunmuş Ketan Ürünler ve Örnekler

4.1. Ketan Çarşafı

4.1.1. Potlu Çarşaf

Çarşafı Dokuyan: Şöhret (Köse) KAYIKÇI

1900'lü yılların başında, Arsin Gocaba köyünde dünyaya gelmiş. Savaş zamanı yaklaşık 10 yaşlarında, ailesiyle birlikte muhacirliğe çıkmış, Ruslar çıkınca ailece köye geri dönmüş, 14 yaşında evlendikten sonra, kayınvalidesi Emine Kayıkçı'dan dokumayı öğrenmiş, dokumacılığın yanında köy ebeliği de yapmıştır.

1953-54 yıllarında çarşaflık olarak dokunmuş. Atkı ipliği pamuk, potlu koyu bej kısmında çözgü ipliği kendir, yaklaşık 65 yıllık, hiç kullanılmamış, yöreye özgü potlu çarşaf.⁵²

Dokuma eni : 49 cm
Boy : 245 cm
Dokuma : Bezayağı
Desen : Çizgili, potlu
Kaynak kişi: Emine
(Kayıkçı) Taşçı

Fotoğraf 17. Şöhret (Köse) Kayıkçı'nın Dokuduğu Potlu Çarşaf.
Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü

⁵² Emine (Kayıkçı) Taşçı, 1948, Arsin Gocaba köyü doğumlu, Şöhret (Köse) Kayıkçı'nın kızı.

4.1.2. Kareli Çarşaf

Çarşafı Dokuyan: Şöhret (Köse) KAYIKÇI

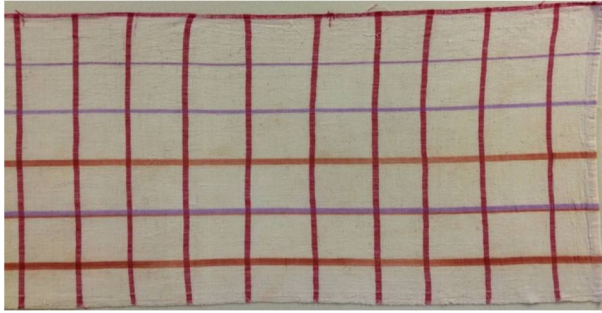
1953-54 yıllarında çarşaflık olarak dokunmuş, yaklaşık 65 yıllık çarşaf.

Çözgü ipliği kendir ve pamuk, renkli kısımlar pamuk, krem renk olan kısım kendir.

Atkı ipliği pamuk.

Çözgüde renklerin dizilimi krem, kırmızı, krem, mor, krem mor, krem taba, krem mor-taba, krem taba şeklindedir.

Kare deseni eşit değildir. Çözgüdeki renkli ipliklerin genişliği eşit değildir. Elde bulunan renkli iplikler değerlendirilmiştir. Hiç kullanılmamış durumdadır.

Dokuma eni: 49 cm
Boy : 235 cm
Dokuma : Bezayağı
Desen : Kareli
Atkı ipliği pamuk,
kırmızı ve krem renk

Fotoğraf 18. Şöhret (Köse) Kayıkçı'nın Dokuduğu Kareli Çarşaf

4.1.3. Potlu ve Püsküllü Çarşaf

Çarşafı Dokuyan: Fatma AYDIN

1800'lü yılların sonunda, Maçka, Sevinç köyünde dünyaya gelmiş. Yaklaşık 80 yıllık, yöreye özgü potlu çarşaf. Çözgü ipliği kendir ve pamuk, potlu kısımlar kendir, diğer kısımlar ise pamuk. Çözgüde renklerin dizilimi krem- kırmızı, krem-kırmızı şeklindedir. Çarşafın iki kısa kenarına elde kapalı baskı yapılmış, dört kenarı 15 cm uzunluğunda bağlama püsküllü, püskül ipliği krem renk pamuk. Bağlama püskül, çarşafı dokuyan Fatma Aydın tarafından yapılmış. Hiç kullanılmamıştır⁵³.

1.5cm	2cm	1.5cm	2cm	1.5cm	2cm	1.5cm
Kırmızı	Krem	Krem	Krem	Kırmızı	Krem	Krem
renk	renk	renk	renk	renk	renk	renk
potlu	bezayağı	potlu	bezayağı	potlu	bezayağı	potlu
dokuma	dokuma	dokuma	dokuma	dokuma	dokuma	dokuma

Çizim 11. Fatma Aydın'ın Dokuduğu Potlu Çarşafı Sağdan Sola Çözgü İpliği Renk ve Genişlikleri

⁵³ Fatma Aydın, 29.07.1969, Trabzon, Maçka, Sevinç köyü doğumlu, çarşafı dokuyan Fatma Aydın'ın torunu.

Dokuma eni : 148 cm
 Boy : 220 cm
 Dokuma : Bezayağı
 Desen : Çizgili, potlu
 Atkı ipliği pamuk ve krem
 rengi.
 Kaynak Kişi: Fatma Aydın

Fotoğraf 19. Fatma Aydın'ın Dokuduğu Potlu Çarşaftan Kesit.

Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü

4.2. Ketan Peşkirler

4.2.1. Çizgili Peşkir

Peşkiri Dokuyan: Fatma AYDIN

1800'lü yılların sonunda, Maçka, Sevinç Köyünde dünyaya gelmiş.

Yaklaşık 75 -80 yıllık ketan peşkir

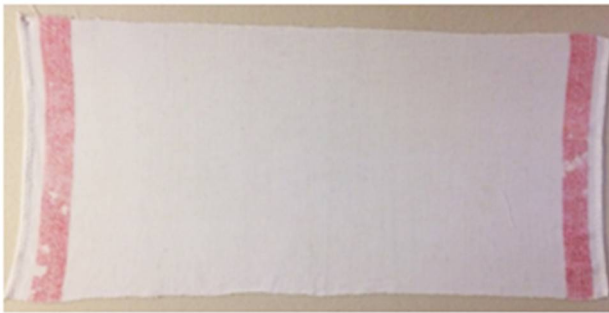
Peşkir iki kısa kenarı 4 cm genişliğinde çizgili, çizgili kısımda atkı ipliği rengi kırmızı.

Peşkirin iki kısa kenarına elde, 1cm genişliğinde, kapalı baskı yapılmış.

Kullanılmış, kullanım sonucu kendir dokuma oldukça yumuşak duruma gelmiş.

4.5 cm Krem renk bezayağı dokuma	4 cm Kırmızı renk bezayağı dokuma	68 cm Krem renk bezayağı dokuma	4 cm Kırmızı renk bezayağı dokuma	4.5 cm Krem renk bezayağı dokuma
--	---	---------------------------------------	---	--

Çizim 12. Fatma Aydın'ın Dokuduğu Peşkir Teknik Çizimi

Dokuma eni: 48 cm
 Peşkir boyu: 85 cm
 Dokuma : Bezayağı
 Desen: İki kısa kenarı
 çizgili
 Atkı ipliği kendir, krem
 ve kırmızı renk
 Çözümlü ipliği kendir

Fotoğraf 20. Fatma Aydın'ın Dokuduğu Peşkir

4.2.2. Püsküllü Peşkir

Peşkiri Dokuyan: Emriye BİLGİN

Trabzon ili, Vakfikebir ilçesi, Hamzalı köyü nüfusuna kayıtlı. 1962 yılında dokunmuş, 56 yıllık ketan peşkir, hiç kullanılmamış. Atkı ipliği olarak kendir ile bordo ve hardal renge boyanmış pamuk ipliği kullanılmıştır. Bordo ve hardal renk iplikler ile 0,5 cm genişlikte çizgiler dokunmuş, çözgü ipliği olarak peşkirin iki uzun kenarında hardal renk, diğer kısımlarda ise doğal renk kendir kullanılmıştır.⁵⁴

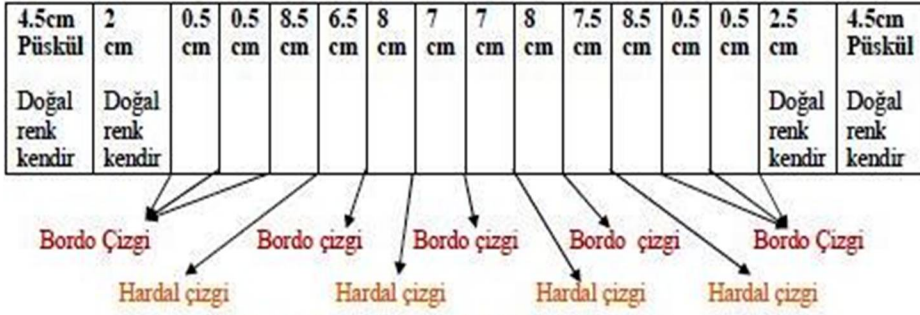
Dokuma eni : 45 cm

Peşkir boyu : 80 cm (Püskül Dahil)

Dokuma : Bezayağı

Desen : Çizgili,

Model : Peşkirin iki kısa kenarı püsküllü.

Çizim 13. Emriye Bilgin'in Dokuduğu Peşkir Teknik Çizimi

Fotoğraf 21. Emriye Bilgin'in Dokuduğu Peşkir Genel Görünüm ve Detay.

Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü

⁵⁴ Elif Bülbül, 1997 Doğumlu, Trabzon ili, Vakfikebir ilçesi nüfusuna kayıtlı.

4.3. Ketan İçlikler

4.3.1. İçlik 1

Trabzon İli, Vakfikebir ilçesinde kullanılan, 2018 itibarıyla 84 yıllık, ketan erkek gömleği.

Gömlek kübik kesimli olup, gömlek kumaşı kendir ipliği kullanılarak el tezgâhında, bezayağı tekniğinde, 46 cm ende dokunmuştur.

Kumaşın her iki kenarında, çözgü yönünde 0,5 cm ara ile üç sıra çizgi bulunmakta, çizgiler 1 mm genişlikte olup, bakır renk iplik kullanılmıştır.

Fotoğraf 22. Trabzon İli, Vakfikebir ilçesinde kullanılan, 84 yıllık ketan erkek gömleği.
Kaynak Kişi: Emine Bilgin
Fotoğraf: Nazmiye Aydın

4.3.2. İçlik 2

Trabzon İli, Vakfikebir ilçesi, Mahmutlu Köyü'nde yaşayan, 2018 yılı itibarıyla 81 yaşında olan Hacer Çolak'a ait ketan iç gömleği.

1930 yılında yapılmış,

Gömlek kumaşı kendir ipliği kullanılarak el tezgâhında dokunmuş.

Kumaş eni : 55 cm

Gömlek boyu : 95 cm

Dokuma tekniği : Bezayağı

Kumaşın her iki kenarında, çözgü yönünde 0.5 cm ara ile üç sıra, 0.5 cm genişlikte bordo renk çizgi bulunmaktadır.

Gömlek kübik kesimli olup, sıfır yakalı, uzun kollu, kol ağzı manşetlidir.

El dikişi ile dikilmiş, yaka çevresi ve etek boyu kapalı baskı ile temizlenmiş, dikiş ipliği olarak yorgan ipliği kullanılmıştır.

190 cm uzunluk, 55 cm genişlikte ketan kumaşa yaka oyulmuş, üst kol bedene elde dikilmiş, aynı ketan kumaşın kalan kısmı kesiksiz, tek parça olarak, alt kol ve yanlardan bedene dikilmiştir. Kol ağzına beyaz pamuklu kumaş ile bilezik adı verilen bant dikilmiştir.

Fotoğraf 23. Trabzon ili, Vakfikebir ilçesi, Mahmutlu köyünde yaşayan Hacer Çolak'a ait ketan iç gömleği

Kaynak Kişi: Elif Bülbül

Not: Çizimlerde K.K. olarak kısaltılmış yerler *Kumaş Katı* olarak ifade edilmektedir.

K.K.= Kumaş Katı

4.3.3. İçlik 3

Fotoğraf 24. Kendir ipliği ile dokunmuş, yakası açılmamış Ketan İçlik ve Ketan Kumaş.

Kaynak: Trabzon El Sanatları,

Mustafa Reşat

Sümerkan, s.154

4.3.4. İçlik 4

Trabzon İli, Beşikdüzü İlçesi'nde yaşayan Fatma Uludüz'e ait ketan iç gömleği.

1961 yılında el tezgâhında dokunmuş, atkı ve çözümlü ipliği kendir olan, ipek görünümlü, oldukça ince ve parlak bir ketan kumaştan dikilmiştir.

Kumaş eni : 40 cm

Gömlek boyu : 60 cm

Dokuma tekniği: Bezayağı

İç gömleği sıfır yakalı, önü patlı, uzun kollu olup, elde dikilmiştir.

120 cm uzunluk, 40 cm genişlikte ketan kumaş ikiye katlanıp omuz çizgisi belirlenmiş, ön yaka oyuntusu ve pat yeri kesilmiş, pat ve yaka çevresine bant dikilmiştir. Yaka açıklığı 12 cm, pat boyu 20 cm olup, pat üzerinde üç ilik düğme ile kapama yapılmıştır

45 cm uzunluk, 18 cm genişlikte bir parça üst kol olarak, omuz çizgisinin sağ ve soluna eşit olarak, aynı ketan kumaştan 90cm uzunluk, 20 cm genişlikte hazırlanmış iki ayrı parça da yan ve kol altına tek parça olarak elde dikilmiştir. Kol ağzı ve etek boyu kapalı baskı ile bastırılmış, baskıda yorgan ipliği kullanılmıştır.

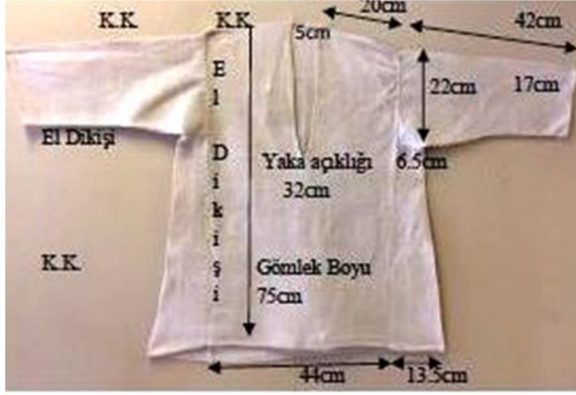

Fotoğraf 25. Trabzon İli, Beşikdüzü İlçesi'nde Yaşayan Fatma Uludüz'e Ait Ketan İç Gömleği.

Kaynak Kişi: Gülhan Yılmaz

4.3.5. İçlik 5

Trabzon İli, Şalpazarı İlçesi, Geyikli Beldesi'nde yaşayan, 2018 itibarıyla 85 yaşında olan Zelfi Gülay'a ait tevek gömlek.

Tevek iç gömleği,
kübik kesimli
Atkı ipliği kendir,
Çözü ipliği kendir,
Bezayağı dokuma,
Kumaş eni: 44cm,
El dikişi ile dikilmiş, dikişte
yorgan ipliği kullanılmış. Kol
ağız, yaka çevresi ve etek
boyunda kapalı baskı
yapılmış. Parçalar çırpma
dikişi ile birleştirilmiş.

Fotoğraf 26. Şalpazarı İlçesi'nde Yaşayan
Zelfi Gülay'a Ait Tevek İç Gömleği
Kaynak Kişi: Ayşe Kandil

4.3.6. İçlik 6

Trabzon İli, Arsin İlçesi, Gocaba köyünden, 01/ 03/ 1934 doğumlu, Ayşe Durmuş'a ait ketan gömlek. Gömlek kübik kesimli. Gömlek kumaşı oldukça ince dokunmuş.

Kumaş eni: 43 cm

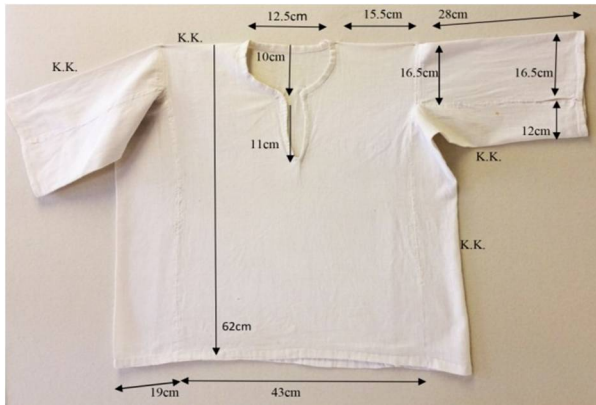
Atkı ve çözgü ipliği kendir.

Bezayağı tekniğinde dokunmuş.

Yaka çevresi ve yırtmaç açıklığı 1cm genişliğinde biye ile temizlenmiş.

Etek boyu kapalı baskı ile elde bastırılmış, kol ağızı makine dikişi ile dikilmiş.

Kumaş eninde hiç daraltma yapılmadan, kol ve yan için eklenen kumaş çırpma dikişi ile bedene dikilmiş.

Fotoğraf 27. Trabzon ili,
Arsin ilçesi, Gocaba
köyünden Ayşe Durmuş'a ait
Ketan Gömlek.
Kaynak Kişi: Fatmanur
Durmuş⁵⁵

⁵⁵ Trabzon İli, Arsin İlçesi, Gocaba köyünden, Ayşe Durmuş'un torunu, 1997 Trabzon Merkez doğumlu.

4.3.7. İçlik 7

Trabzon İli, Şalpaazarı İlçesi, Üzümlü köyünden, 1939 doğumlu, Harbiye Usta'ya ait ketan gömlek. Gömlek kübik kesimli. Ön orta pervazlı ve yırtmaçlı, pervaz kumaşı patiska, yaka ve yırtmaçta siyah kopça ile kapama yapılmış, uzun kollu, kol ağzı pilili manşetli, manşet ilik- düğmeli, manşet kopça rengi beyaz. Hem içlik hem gömlek olarak kullanılmış. 2019 Yılı itibarıyla kumaş 70 yıl önce dokunmuş, gömlek 40 yıl önce dikilmiş.

Kumaş eni: 44 cm,

Atkı ve çözgü ipliği kendir.

Bezayağı tekniğinde dokunmuş.

Hakim yakalı, yaka genişliği 2cm, yaka için kullanılan kumaş patiska,

Yaka makinede dikilmiş, yakaya dört sıra makine dikişi çekilmiş, dikiş adım uzunluğu 1mm.

Yakanın sağında bir ilik açılıp, bir kopça dikilmiş, soluna iki kopça dikilmiş

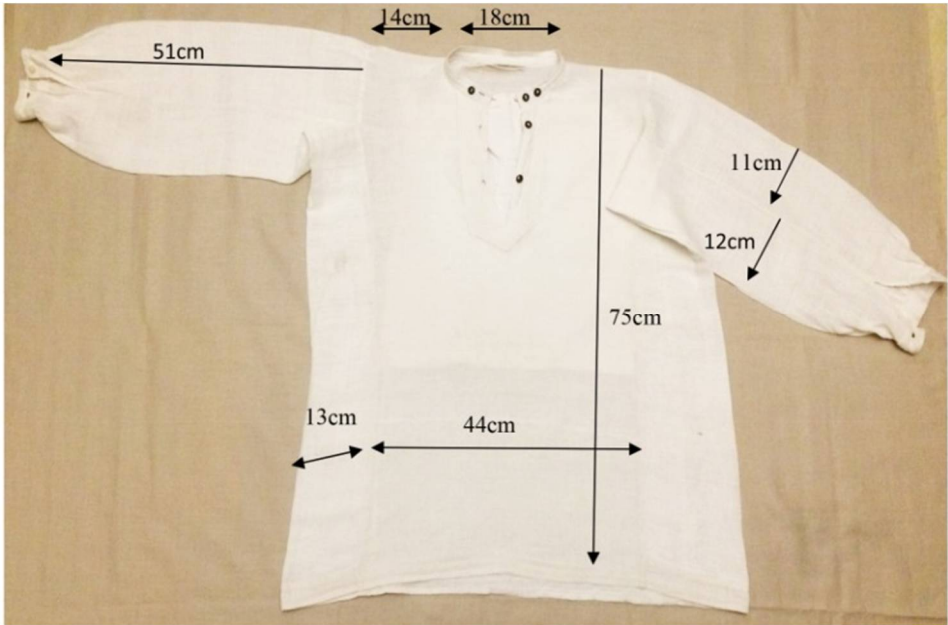
Ön orta yırtmaçlı, yırtmaç kenarı pervazlı, pervaz kumaşı patiska.

Ön kapama için sağ ön yırtmaç kenarında iki adet ilik açılmış, ilikler boyuna kesilip elde örülmüş, sol ön yırtmaç kenarında iki adet kopça dikilmiş

Yırtmaç uzunluğu 18cm, pervaz genişliği 10cm, ön ortada pervaz boyu 22cm

Etek boyu makineye çekilmiş, kol ağzı manşetli, manşet genişliği 3.5cm.

Kumaş eninde hiç daraltma yapılmamış, kol ve yan için eklenen kumaş makine dikişi ile bedene dikilmiş.

Fotoğraf 28. Şalpaazarı İlçesi, Üzümlü köyünden Harbiye Usta'ya ait Ketan Gömlek.

Kaynak Kişi: Saadet Usta

4.4. Ketan Dokumalar

4.4.1. Ketan Dokuma 1

Dokuyan: Asiye BİLGİN

Trabzon ili, Vakfıkebir ilçesi, Hamzalı Köyü nüfusuna kayıtlı

1897 yılında dokunmuş, 121 yıllık ketan kumaş

İki uzun kenarı çizgili, çizgi iplik rengi bordo, çizgi için kullanılan iplik pamuk.

Fotoğraf 29. Ketan Kumaş Genel Görünüm ve Detay.

Kaynak Kişi: Elif Bülbül

Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü

Atkı ve çözgü ipliği kendir.

Bordo çizgiler pamuk

Kumaş eni: 49.5cm

Kumaş boyu: 2.95m

Dokuma: Bezayağı

4.4.2. Ketan Dokuma 2

1960 yılında dokunmuş, 58 yıllık bir kumaş.

Trabzon ili, Beşikdüzü ilçesinde, köyde bir kadın tarafından dokunmuş.

İç giyim olan içlik ve dizlik yapmak üzere dokunmuş.

Yazın serin tutup, ter yapmayan bir özelliğe sahip.

Fotoğraf 30. Ketan Kumaş Genel Görünüm ve Detay

Kaynak Kişi: Gülhan Yılmaz

Kumaş eni :48 cm

Kumaş boyu:89 cm

Dokuma :Bezayağı

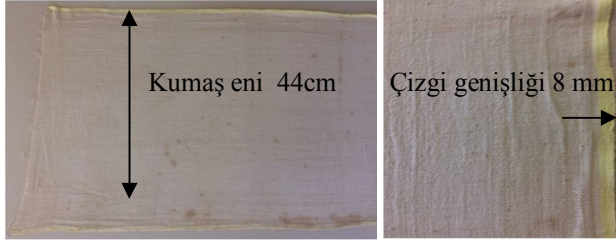
Atkı ve çözgü ipliği kendir.

4.4.3. Ketan Dokuma 3

Dokuyan: Mevlüde Akbulut

Trabzon İli, Arsin İlçesi, Gocaba Köyünden, 01/ 03/ 1934 doğumlu, Ayşe Durmuş'un annesi Mevlüde Akbulut'un dokumuş olduğu ketan çarşaflık.

1920'li yılların sonunda dokunmuş olduğu belirtilmiş, o yıllarda her evde, herkesin dokuma tezgâhı olduğu, yörede kendir ekimi yapıldığı, iplik haline getirilen kendirler ile ketan dokumalar yapıldığı, ancak günümüzde artık kimsenin dokuma yapmadığı anlatılmıştır.⁵⁶

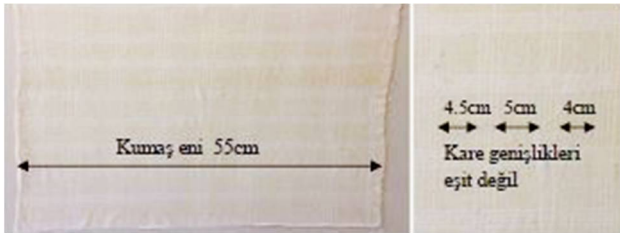
Kumaş eni: 46 cm
Kumaş boyu: 7.45m
Atkı, çözgü ipliği kendir.
Bezayağı tekniğinde
dokunmuş, kumaş kenarı
çizgili, çizgi ipliği rengi
sarı.

Fotoğraf 31. Ketan Kumaş Genel Görünüm ve Detay
Kaynak Kişi: Fatmanur Durmuş

4.4.4. Ketan Dokuma 4

Trabzon İli, Akçaabat İlçesi, Ortamahalle, 1947 doğumlu, Cevahir Lermioğlu'na ait ketan çarşaflık.

Cevahir Lermioğlu ile 08/ 04/ 2018 tarihinde yapılan söyleşide, ketan çarşaflığın, annesi Fikriye Lermioğlu tarafından, kendisi için çeyizlik olarak dokutturulduğu, üç enden bir çarşaf yapıldığı, elde çırpma dikişi ile parçaların birleştirildiği ve kesik kenarın bastırıldığını anlatmış, her kızın çeyizinde çarşaflık olarak dokunmuş ketan çarşaflık olduğu, çarşaf olarak kullanmak üzere dikilmiş, ancak kullanılmamış çarşafın ise ölü üzerine atıldığını belirtmiştir.

Kumaş eni: 55 cm
Kumaş boyu: 6.75cm
Bezayağı tekniğinde ,
dokunmuş, kare desenli
çarşaflık. Kareler pamuk,
diğer kısımlar kendir iplik

Fotoğraf 32. Ketan Çarşaflık Genel Görünüm ve Detay
Kaynak Kişi: Cevahir Lermioğlu

⁵⁶ Ayşe Durmuş, Trabzon İli, Arsin İlçesi, Gocaba köyünden 1934 doğumlu Ayşe Durmuş'un gelini.

4.4.5. *Ketan Dokuma 5*

Trabzon İli, Şalpazarı İlçesi, Üzümlü köyü, 1947 doğumlu, Saadet Usta'ya ait ketan gömleklilik.

Saadet Usta ile 26/ 01/ 2019 tarihinde yapılan söyleşide, ketan gömlekliliğin annesi Fatma Usta tarafından dokunduğu, evlenirken kendisine çeyizlik olarak verilen on, onbeş gömleklilikten elinde kalan son gömleklilik olduğu, en az 65 yıllık ketan kumaşı hatıra olarak sandığında sakladığını anlatmıştır.

Kumaş eni :44 cm
Kumaş boyu:230 cm
Dokuma:Bezayağı
Atkı ve çözgü ipliği
kendir.
Gömleklilik olarak
dokunmuş

Fotoğraf 33. Ketan Gömleklilik Genel Görünüm

Kaynak Kişi: Saadet Usta

5. Kendir Dokuma Tezgâhı

5.1. *İşlenmiş Kendir İpliği ve İplik Yapımında Kullanılan Araçlar*

Fotoğraf 34'te yer alan kendir ipliği, Trabzon ili Çaykara ilçesi Şahinkaya Köyü'nden Havva Ayan tarafından 1950'li yıllarda eğrilmiştir. 1966 yılında ölümünden sonra sandığından çıkan kendir ipliği, kızı Gülnaze Altuncu tarafından torun Fatma Durgun'a verilmiş, Fatma Durgun'un çocukları da kendir ipliği kelebini Karadeniz Teknik Üniversitesi Trabzon Meslek Yüksekokulu Tekstil, Giyim, Ayakkabı ve Deri Bölümü "Giysi Müzesine" bağışlanmıştır.

Fotoğraf 34. 1950'li yıllarda Havva Ayan tarafından eğrilmiş kendir ipliği,

Kaynak kişi: Sevim Durgun

Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü

Fotoğraf 35. Kendir ipliklerini taramak için kullanılan domuz kılından yapılmış fırça. *Kaynak kişi: Elif Bülbül, Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü*

Fotoğraf 36. Trabzon ili Vakfikebir ilçesi Hamzalı köyünde kendir ipliği işlemede kullanılan iğ, *Kaynak kişi: Elif Bülbül, Nazmiye Aydın Fotoğraf Albümü*

5.2. Ketan Dokuma Tezgâh Parçaları

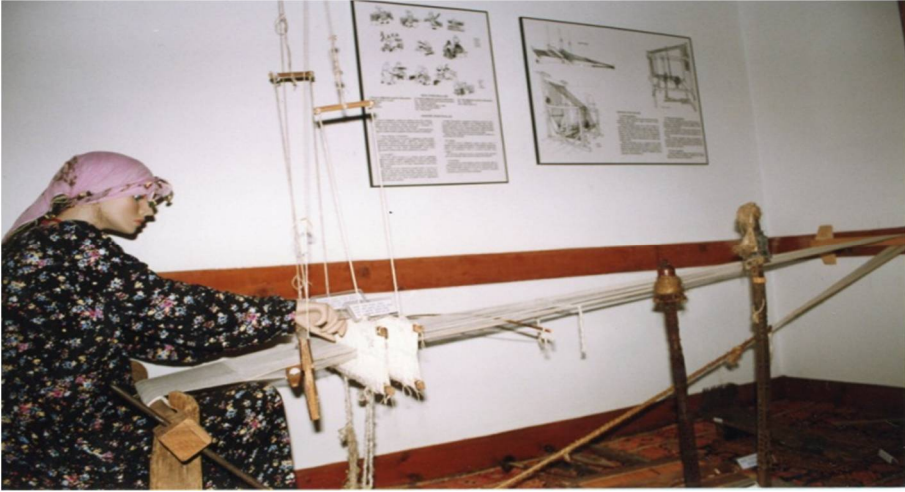

Fotoğraf 37. Ketan dokuma tezgâh parçaları: Midar, tarak ve pedal.

Fotoğraf 38. Ketan dokuma tezgâh parçaları: Makaralar.

Kaynak: Haşim Karpuz

Fotoğraf 39. Ketan Dokuma Tezgâhı, Rize Müzesi

Kaynak: Haşim Karpuz

Ketan dokuma tezgâhı, şal dokuma tezgâhı ile benzerlik göstermektedir. Bu tür dokuma tezgâhları Rize Müzesi ve Trabzon Düzköy Taşocağı Köy evi sergisinde yer almaktadır. (Fotoğraf 37)

6. Ketan Terimleri Sözlüğü

Ağırşak: Yün bükmede kullanılan için ucuna takılan, otuz santimetre kadar, ortası yarım küre biçiminde makara, ağırşak.

Alemida: İplik çilelerini çözgü kalemlerine sarmaya yarayan çark, çıkırık. Aleme, alemidi, alemit, alemne, Trabzon, Rize, Giresun, Ordu, Kocaeli, İstanbul ve Ziganoy'da alemit. Tietze Pontus diyaleği: anemidi, enemida, anemi'den. Yunanca "anemos" rüzgâr "anemizo" havalandırma aracı, yelpaze, vantilatör, anemodiktis rüzgâr gülü.

Arayış: İnce uzun kesilmiş kumaş parçası, şerit. Farsça "arayeş" süsleme, "arayeşger" dekoratör.

Çul: Arapça *cull*, kıldan yapılmış kaba dokuma.

Desdar: İnce kilim, beyaz basma, kıymetsiz astar. Farsça *sarık*, *tülbent*.

Dizluk: Şalvar, bknz, *karavona*.

Furçi: Domuz kılından yapılmış, kendiri elyafını ayıklamada kullanılan alet. Yunanca *bourtsa*, Türkçe *fırça*.

Gönlük: Kadınların göğüslerine bağladıkları küçük önlük, isparel.

Gulincak: Dokuma tezgâhlarında ayak pedalı.

Kerenmüştün dalından

Kızlar keten tokıyur

Asalum salıncağı

Ben olsam gulıncağı

Humi: Mısır koçanının yaprağı. Bknz. *Fuça*, *abohomis* etmek. Maçka Rumcası. DS: *humi*, yalnız *Maçka*'yı bildirir. Tietze Bulgarca *suma*, Rusça *suma*, Sırp- Hırvatça *süma* kuru yaprak, mısır sapı, süprüntü, kuru odun.

İrgaç: Dokumalarda çözgü üzerine, enliliğine atılan ip. Divanda *arkağ*. Anadolu'da *argaç*, *argeç*, *argıç*, *arkaç*(DS), yazı dilinde *argaç*, *arkaç*(TS).

İsparel: Göğüslük. (bkz.gönlük) Kadınların enseden ve sırttan bağladıkları, elbisenin üstüne, göğüslerine taktıkları küçük önlük. “*Yedi isbarel ya eskiteceksin ya vereceksin*” deyişiyle takmanın sevap olduğu anlatılır. Maçka Rumcasında sparel.

İşlemek: Yün eğirmek, Türkçe *iş*’ten. Türk Yazıtlarında *iş*, *işg*, Divan’da *iş*, *iş*. Anadolu’da çalışmak. Türkiye Türkçesinde bir şeye emek vererek daha elverişli duruma getirmek ve oya, nakış gibi ince ve süslü şeyler yapmak.

İnce işle ipluğu *Ben bi gız alacağum*

Yarimun gömlekluğu *Yedi dağun kekluğu*

İşlik: İçe giyilen beyaz gömlek. Ç- ş değişimiyle *içlik*’ten. DS, TS. *içlik*, *işluk*, *işlik*, Türkçe.

Aldum gimiş kopçalar *Ne kada hoşa gider*

Yarum işluğun için *Boğazli işlukleri*

Alacamisun beni *Yan yatur gimiş kama*

Söyle gençliğun için *Eldi mi gençlukleri*

Kalendar: Ocak ayı.

Kelep: Çile, halka. Farsça *kelabe*, ipek, iplik bağından geldiğini bildirir. Azerice’de *kelef*, Kırgızca *kelep*.

Kelepçe: İpliği kelep yapmak için kullanılan, bir ucunda iki çıkıntısı olan çubuk.

Kerman: Kirmen. Ziganoy. Haçavera ve Soldoy’da *kermane*, Anadolu’da *kirman*, *kirman*, *kirman*, *kirmani*, *kermen* vb. (DS). Türkçe eğirmek sözcüğünden *eğirman*, *girman*, *kirman*

Kermanem yere duşti *Ben oni sevduğumi*

Bi kanadi kırildi *Abulasi bilurdi*

Ketan: Keten. Arapça. Maçka’da kendirden dokunan kumaş.

Gideyirum Tonya’ya *İnce doki ketani*

Tonya’ya okumaya *Soğanun zari gibi*

Tonya’dan bi gız aldum *Soyunda gir goynuma*

Ketani dokumaya *Kalendar kari gibi*

Kofte: Kendir bıçağı. Kendir liflerini kesmede kullanılır. Maçka Rumcasında kesici demektir. Yunanca *kovo* kesmek, *kofteros* keskin, kesici.

Kopça: Düşme

Kuka: İplik yumağı. Tzitzilis *kukla* ip, bağ, DS’den *kukla*, Sinop *kuka* yumak.

Lanat: Lifi alınmış kendir parçası, kendir incesi, üstübü, DS kenevirin işe yaramayan sapsarı anlamıyla yalnız Maçka’yı bildirir.

Mezere: 1. Otlak, çayır. 2. Köyden yaylaya çıkmadan önce konaklanan, hayvanların yayıldığı yer.

Mitar: Dokumada kullanılan kendir, yün veya pamuk ipliğini dokuma sırasında sıkıştırıp düzeltmekte kullanılan tahta. DS *mitar* Maçka, *mitari* Rize, Yunanca *mitra* gönye, köşe, kemer, Latince'ye ve Batı dillerine geçerek gönye yanında piskoposluk taçı anlamını kazanmıştır, Sinanoğlu: *mitra* kemer, çatki.

Reke: Öreke, eğilmekte olan yün, kendir, keten vb. tutulduğu bir ucu çatal değnek. Türkçe *öreke*'den. İkinci anlamı ebelerin doğumda kullandıkları iskemledir. Yok ebenin rekesi: saçma söze karşılık.

Rokosup: Kendir, suyla işleyen büyük tokmaklarla dövülür, lifi yumuşatılır. Kendir tarağında tarayarak rokovata sarılır, (bkz rokovat). Rokosup bir ucu bele sokulan, bir ucu rokovata bağlanarak, kendirin kaymadan işlenmesine yardımcı olan alet. Roko, Maçka Rumcasında koçan anlamındadır, sup, sap olarak açıklanmıştır.

Rokovat: Kendirin sarılarak ip yapıldığı alet. Bu alete Soldoy ve Kusera'da *rege* denilmektedir.

Salmi: Dokunacak kumaşın sarıldığı silindir.

Şal Peştamal: Kıldan dokunmuş kaba peştamal, Farsça.

Şüfel: Demet, bağ, ot bağı, yal yapılacak bir bağ ot. (Ziganoy, Kusera)

Yığ: Yün eğirme şişi, iğ. Divan'da *yığ, yik, ig, ik*.

Zangariya: Dokumacı, Haçavera. Ermenice *z'aneag* dantel, şerit, kaytan ve işlemek.⁵⁷

7. Sonuç

Trabzon Bezi olarak bilinen ketan dokumalar eski dönemlerden beri Trabzon'un uzak veya yakın şehirlere ihraç ettiği başlıca ürünler arasındaydı. Trabzon'dan Sohum'a kadar olan Doğu Karadeniz sahil şeridinde yaşayan halk M.Ö. 5. yüzyılda dahi dış ülkelere ketan kumaş ihraç ettiklerinden, ketan kumaş üretiminde yaygın bir ün kazanmışlardır. Köylerde yetiştirilen ve halkın önemli geçim kaynaklarından biri olan kendir, hem şehirde, hem köylerde ketan bezi adıyla dokunarak tüccarlar tarafından başka yerlere sevk edilmekteydi. Osmanlı devletinde son yıllara kadar Trabzon'un ketan dokumaları modasını kaybetmemiş, Platana ve İskefiye pazarlarında satılan malların önemli bir kısmını ketan dokumalar ve ketan kumaştan yapılmış mamul ürünler oluşturmaktaydı. XIX. yüzyılın ilk yarısı, Trabzon ve çevresinde ketan üretiminin oldukça geliştiği bir dönem olarak görülmekte olup Trabzon'daki mutluluğun azımsanmayacak zenginlikteki kaynağını, koşulların iyi olması halinde kendir ve kendirden yapılan ketan dokumalar oluşturmaktaydı.⁵⁸

Yapılan saha çalışmasında, geçmişte, 1970'li yıllara kadar Trabzon ilçe ve köylerinde hemen her evde giyim ihtiyacını karşılamak üzere kendir ekilip, iplik

⁵⁷ Kudret Emiroğlu, Trabzon- Maçka Etimoloji Sözlüğü

DS: TDK, Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü

TS: XIII. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü

⁵⁸ Aygün, N., "Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış"

yapıldığı ve yine hemen her evde dokuma tezgâhı olduğu, dokuma işlerinin ailenin kadınları tarafından yapıldığı, ev halkının giyim, ev ve iş için gerekli tüm ihtiyaçlarının karşılandığı belirlenmiş, ancak araştırma sonucu kendir ekiminin yasaklanmasıyla birlikte ketan dokumacılığı bırakılmış, dokuma tezgâhları hemen her yörede kırılıp, yakılmış, birkaç ailede dokuma tezgâhına ait bir iki parça dışında hiçbir şey günümüze ulaşmamış ve ketan dokumacılığı Trabzon ilçe ve köylerinde unutulmuş meslekler arasında yerini almıştır.

Konu ile ilgili Trabzon ilinde yapılan araştırmada batıdan, doğuya ve güneye tüm ilçe ve köylerde kendir ekimi, hasat edilmesi, iplik yapımı ve ketan dokumacılığının hep aynı şekilde yapılmış olduğu saptanmış, içlik modelleri ve dikim tekniklerinin de aynı olduğu sonucuna varılmış, sadece kullanılan terimlerde ağız farkı olduğu görülmüştür.

Maçka yöresinde yapılan dokumacılıkta atkı ipliği için kullanılan “*iğraş*”, çözümlü ipliği için kullanılan “*eriş*” sözcüklerinin Toroslarda yaşayan Yörükler’de de kullanıldığı, dokumalarında aynı sözcüklerle atkı ve çözümlü ipliklerini isimlendirdikleri Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi öğretim elemanı, Dr. Öğretim Üyesi Mustafa Genç’in V. Uluslararası Türk Kültür ve Sanatlarını Tanıtma Çalıştayı ve Sempozyumu’nda sunmuş olduğu “*Kara Çadırda Kadın*” konulu bildirisinde ifade edilmiştir.

Günümüzde kendir ekiminin yasak olması nedeniyle, kendir ipliğinden yapılan ve yörede feretiko olarak bilinen, daha çok ev tekstili üretiminde kullanılan bu dokumaların iplikleri çoğunlukla Romanya ve Hindistan’dan temin edilmektedir. Oysaki kontrollü bir şekilde yeniden kendir ekiminin yapılması ülke ve yöre ekonomisine katkı sağlayacak, tarım, sağlık, tekstil, giyim gibi birçok sektörde yeni iş kolları ortaya çıkacaktır.

Bu konuda Yerel Yönetimler, Kalkınma Ajansları ve Üniversitelerin yer alacağı projeler hazırlanarak günün gereksinimleri doğrultusunda, ketan dokumacılığı yeniden tasarlanmalı, ketan dokumacılıkla ilgili kapsamlı bir saha çalışması yapılarak, elde kalan ürünler kayıt altına alınmalı ve bir “Tekstil Müzesi” kurularak bu eserler müzede sergilenmeli, Türk Tekstil Tarihine ve yöre kültürüne katkı sağlanmalıdır.

Kesiminde hiçbir kumaş kaybı olmayan kübik kesimli ketan içliğin patenti alınarak, modeli günlük yaşamda elbise, tunik, gömlek gibi dış giyimde kullanılacak şekilde tasarlanarak kullanılabilirliği sağlanmalıdır.

Geçmişte Padişah, saray çalışanları ve yöre insanının giyiminde, yaşam alanlarında kullanılan ketan dokumaların tekstil tarihi açısından önemi, kültür ve ekonomiye sağladığı katkıların vurgulandığı bu çalışma, yapılacak başka çalışmalara kaynak oluşturmak üzere, kendir ekimi, ketan dokumacılığı, dokuma teknikleri, özellikleri, kullanılan giysi ve ev tekstilleri, kendirin sağlık açısından önemi, ekonomik değeri, dokuma dışı kullanım alanları gibi konu başlıkları, düzenlenecek çalıştay ve sempozyumlarda ele alınmalı, bu çok değerli hammadde tekstil sektörüne kazandırılmalıdır.

1960-1970 yılına kadar yörede çok kullanılan ketan gömlekler artık kullanılmadığı gibi gençler tarafından hiç bilinmemektedir. Günümüz taleplerini

karşılıyacak tasarımlarla üretilecek ketan gömlekler serin tutma ve ter emme özelliği nedeniyle de aranan giysilerden olacaktır. Fotoğraf 40'ta yer alan tasarım ürün çalışması ile ketan kumaşın günümüzde gerek günlük, gerek çalışma hayatında çok rahatlıkla kullanılabilirliğine vurgu yapılmıştır.

Fotoğraf 40. Trabzon İlçe ve köylerinde Forotiko, Tevek veya Ketan olarak isimlendirilen Ketan olarak isimlendirilen kumaşın, günümüzde modern yaşamda, giysilik olarak da kullanılabileceğine dair bir çalışma.
Çalışma adı “GİYİLİR”
Nazmiye AYDIN Koleksiyonu
Kasım 2017 / Trabzon

KAYNAKLAR

- AKER, Mükerrerem-Bostancıoğlu, Huriye, *Genel Teknoloji*, Güneş Matbaacılık, Ankara 1970.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C: 6, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.
- AYGÜN, Necmettin, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, C: 1, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara 2016.
- EMİROĞLU, Kudret, *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlüğü*, Ankara 1989.
- FALLMERAYER, Jakop Philip, “Doğu'dan Fragmanlar”, Çev. H. Salihoğlu, Ankara 2002.
- DURGUN Necdet, “Anılarla Çaykara'da Yaşamak”, *Geçmişte Geleceğe Çaykara Dernekpazarı, Tarih, Toplum, Kültür*, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, Aralık, İstanbul 2005, s. 325.
- GÜRCÜM, Banu Hatice, *Tekstil Malzeme Bilgisi*, İstanbul 2010.
- <https://www.google.com.tr/search?q=keten+bitkisi+nedir?>
- Geography of the Four Parts of the Worlds, Venice 1806'dan naklen,
<http://www.distancelear-ing.am/remembrances/historyofgurun/gurunorgurin.htm>
- İNAN, Kenan, *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 2013.

KAL'A, Ahmet, “*İstanbul Ticaret Tarihi, İstanbul Ahkâm Defterleri*, C: 1, İstanbul B. Belediyesi, İstanbul 1997, s. 125

KIRPIK, Cevdet, “1830 Numaralı Şeriye Siciline Göre Trabzon’da Ekonomik Hayat”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, Trabzon Valiliği, Trabzon 2002.

MANGUT, Mürüvvet- KARAHAN Nevin, *Tekstil Lifleri*, Başak Matbaacılık, Ankara 2007.

SÜMERKAN, Mustafa Reşat, *Trabzon Yöresi Geleneksel El Sanatları*, Trabzon Valiliği, Trabzon 1998.

TAŞDEMİR, Murat, “Karadeniz Bölgesinde Kendir-Keten Üretimi ve Kullanım Alanları (XV. Yüzyıl Sonu, XVII. Yüzyıl İlk Yarı)”, *Türk Kültür İncelemeleri*, S: 8, s. 1-24.

TEKİNDAG, Şehâbeddin, “*Trabzon*”, İslâm Ansiklopedisi, C: XII/I, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 455-477.

TEZCAN, Hülya, “*Osmanlı Dokumacılığı*” <https://www.tarihtarih.com/>

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “*Osmanlı Tarihi*”, C.4/2, s.581.

YAĞAN, Şahin Yüksel, “*Türk El Dokumacılığı*”, İş Bankası Yayınları, İstanbul 1978.

YILDIRIM, Ahmet, “Kültürümüzde Ketan Dokumacılığı”, *Geçmişten Geleceğe Çaykara Dernekpazarı, Tarih, Toplum, Kültür*, Çaykara ve Dernekpazarı Kültür Yardımlaşma Cemiyeti Yayını, İstanbul 2005.

Kaynak Kişiler

- 1.Sait Aydemir
- 2.Rahmi Aydın
- 3.Emine Aydın
- 4.Dursun Aydın
- 5.İzzet Aydın
- 6.Fatma Aydın
- 7.Ömer Aydın
8. Şükran Şahinler
9. Turan Şahinler
10. Raziye Yolsal
11. Muharrem Yolsal

12. Mustafa Karabela
13. Emine (Kayıkçı) Taşçı
14. Sevim Durgun
- 15.Fatma Aygün
16. Gülhan Yılmaz
17. Ayşe Kandil
18. Elif Bülbül
19. Emine Bilgin
20. Fatmanur Durmuş
21. Cevahir Lermioğlu
22. Saadet Usta

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

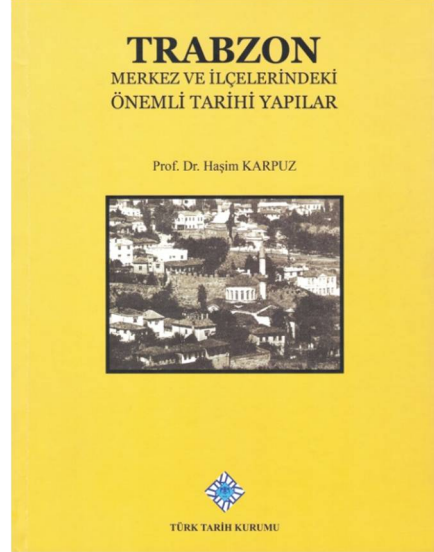
Haşim Karpuz, *TRABZON MERKEZ VE İLÇELERİNDEKİ ÖNEMLİ TARİHİ YAPILAR*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, 267 sayfa, ISBN: 978-975-16-3585-3.*

Şifa ÖZTÜRK**

Tarihi eserler, yapıldıkları dönemden bugüne kadar ait oldukları coğrafya içerisinde yaşayan toplumların, kültür birikimlerini ve medeniyet seviyesini gösteren başlıca unsurlardandır. Bundan dolayı bu eserlerin korunması, onarılması ve yaşatılması büyük önem arz etmektedir. Milli kültürümüzün yaşatılması ise bu koruma ve yaşatma çalışmaları ile doğrudan bağlantılıdır.

“*Trabzon Merkez ve İlçelerindeki Önemli Tarihi Yapılar*” adlı kitap Prof. Dr. Haşim Karpuz tarafından kaleme alınmıştır. Trabzon tarihiyle ilgili olan bu kıymetli eserin yazarı Prof. Dr. Haşim Karpuz, Konya Karatay Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyelerindedir. Yazar, söz konusu eserinden başka Trabzon’un sosyal ve kültürel tarihiyle ilgili pek çok kıymetli çalışmayı bilim dünyasına kazandırmıştır.

Tanıtacağımız eser; Önsöz, Sunuş, Giriş ve 4 bölümden oluşmaktadır. Ayrıca, kitabın sonunda Mustafa Reşat Sümerkan’ın “*Trabzon’da Kırsal Mimarlık*” adlı çalışmasına yer verilmiştir. Okuyucunun ve araştırmacıların yararlanmasını kolaylaştıracak bir dizinle birlikte eser tamamlanmıştır.

* Gönderim tarihi: 14.03.2019 Kabul tarihi: 22.04.2019

** Yüksek Lisans Öğrencisi, KTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TRABZON. sifaoturk-@hotmail.com ORCID: 0000-0001-5357-3556

Önsöz’de yazar; eseri hazırlamaktaki amacını Trabzon’un merkezinde bulunan Türk devri eserleri gibi ilçe ve köylerdeki dönem eserlerinin önemini ortaya koymak olarak ifade etmiştir. Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından kaleme alınan eserin Sunuş bölümünde; şimdiye kadar Trabzon hakkında yazılmış olan kitapların sanat tarihi bakımından eksikliğine değinilerek, bu konuda çok daha tafsilatlı eserler ortaya koyulması beklentisi dile getirilmiştir. Bununla birlikte böyle bir eser ortaya çıkana kadar Haşim Karpuz’un eserinin bu boşluğu doldurabilecek nitelikte bir çalışma olduğu belirtilmiştir.

Yazar, Giriş bölümünde oldukça titiz ve kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır. Trabzon tarihine kısaca değinen yazar özellikle bölgedeki eser zenginliği üzerinde durmuştur. “Trabzon’un İl merkezi ve İlçelerindeki Tarihi Yapılar”ın bugüne kadar toplu bir değerlendirmeye tabi tutulmadığını ifade eden yazar, Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait ilçe ve köylerdeki önemli tarihi yapılardan bazılarını kitaba dâhil ederek, mimarlık ve sanat değerlerini bütüncül bir yaklaşımla ele almayı amaçlamıştır. Prof. Dr. Haşim Karpuz, eserinde yıkılan, mimari özellikleri bozulmuş, yenilenmiş yapılara yer vermemiş ve köylerde bulunan camilerden sadece bir iki örnekle yetinerek eserini sınırlandırmıştır. “*Yapılan Çalışmalar*” başlığı altında bugüne kadar yapılmış ve bölgeden bahseden Bizans, Rus ve Türk kaynaklarını ele alarak irdeleyen yazar bir yandan okuyucuları bilgilendirirken, bir yandan da bu kaynakların hangi amaçlar doğrultusunda kullanıldığına dair bilgiler vermektedir.

Kitabın “*Tarih, Coğrafya ve Yollar*” başlığını taşıyan Birinci Bölümünde genel hatlarıyla tarih boyunca Trabzon’da kurulmuş olan uygarlıklar, bölgenin coğrafi yapısı ve yol güzergâhları üzerinde durulmuştur.

“*Trabzon Merkezdeki Bizans Devri Yapıları*” başlığını taşıyan İkinci Bölüm 3 kısma ayrılmış olup bunlar şu şekildedir: “*Surlar, Şehrin Fiziki Yapısı, Su Kemerleri*”, “*Kiliseler ve Camiye Dönüştürülenler*”, “*Manastırlar*”. Yazar, konu hakkındaki derin bilgisini, kullanmış olduğu planlar ve fotoğraflarla birlikte okuyucuya başarılı bir şekilde aktarmıştır. Ayrıca kullanılmış olan fotoğrafların pek çoğunun renkli basım olması da okuyucunun dikkatini çekmesi bakımından önemli bir husustur. Prof. Dr. Haşim Karpuz, bu bölümde özellikle Trabzon Ortahisar Camisi (Panaghia Crysocephalos) üzerinde durmuştur. Yazarın, şehirdeki yapılar hakkında bilgi verirken seyyahların gözlemlerinden bir hayli yararlanmış olması da dikkati çeken bir husus olmuştur.

“*Trabzon Merkezdeki Türk Devri Yapıları*” başlığını taşıyan Üçüncü Bölümde “*Köprüler, Cephanelik*”, “*Camiler*”, “*Medrese ve Muvakkithaneler*”, “*Türbeler*”, “*Bedesten ve Hanlar*”, “*Hamamlar*”, “*Çeşmeler ve Kuyular*”, “*Konaklar ve Köşkler*”, “*Evler*” ve “*Kamu Yapıları*” olmak üzere 10 alt bölüm bulunmaktadır. Diğer bölümde olduğu gibi burada da yapıların planlarını gösteren çizimlerle hem günümüzdeki hem de eski durumunu gösteren fotoğraflar bir arada verilmiştir. Yazar ele almış olduğu yapıların mimari özellikleri ve tarih boyunca geçirmiş oldukları onarımların üzerinde durmuştur. Bu bölümde camilerin ve türbelerin mimari yapılarının yanında kitabeleri de verilmiştir. Yazarın, “*Türk bedestenleri içerisinde tek kubbeli olan tek örnektir.*” şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı

üzere Trabzon Çarşısı Mahallesinde bulunan Bedesten'e ayrı bir önem atfettiği görülmektedir. Bu bölümde yer alan "Hamamlar" kısmı yazarın daha önce yayımlanan "Trabzonda Türk Devri Hamamları Hakkında Adli Bir Deneme" makalesinden kısaltma yapılarak oluşturulmuştur. Yazarın da ifade ettiği şekilde özellikle tekrardan kaçınmak adına her yapıda aynı makale dipnotta verilmiştir. "Kamu Yapıları" bölümünde; 19. ve 20. Yüzyılda Trabzon'da çok sayıda sivil ve askeri bina inşa edildiği ve bunların çoğunluğunu okulların oluşturduğunu ifade eden yazar, mimari özelliklerini yitiren yapıları kitaba almamıştır. Eserde, kamu yapıları arasında yer alan "Cudibey İlköğretim Okulu", Hamiyet Özen ve arkadaşlarının "Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri" adlı çalışmasından alınan bilgiler doğrultusunda tanıtılmıştır.

"İlçeler ve Köylerdeki Yapılar" başlığını taşıyan Dördüncü Bölümde Trabzon'un ilçelerindeki yerleşmenin tarih ve coğrafyasına yer verilmeden doğrudan ilçelerde bulunan yapılar irdelenmiştir. Ayrıca bu bölümde bilgi verilmeye geçmeden önce Trabzon ilçe ve köylerindeki tarihi yapıları bütünüyle gösteren bir harita verilmiştir.

Yazar, "Değerlendirme" bölümünde Trabzon merkezindeki yapıları "Bizans Dönemi Yapıları" ve "Türk Devri Yapıları" olmak üzere iki kısma ayırarak, eserlerin genel özellikleri hakkında bilgi vermiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, Trabzon şehrinin sosyal ve kültür tarihindeki değişim ve dönüşümlerini okuyucuya hem sözel hem de görsel malzemeler ile aktarmaktadır. Prof. Dr. Haşim Karpuz, bu kıymetli eserinde Trabzon'daki kültürel değişim ve dönüşüm sürecinin mekânsal karşılığı olan maddi kültür varlıklarını yok etmeden varetmenin inancına ve yarınlara ulaştırmanın önemine vurgu yapmaktadır. Yazarın, çalışmasının son kısmında rahmetli E. Hakkı Ayverdi'nin "Yapılar insanlar gibidir. Samimiyetle yaklaşırsanız hikâyelerini size fısıldarlar." sözlerine atıfta bulunması, onun da tarihsel mekânlara yaklaşımını gözler önüne sermekte ve Trabzon'daki tarihi yapılardan aldığı fısıltılarla meydana getirdiği bu eserin kıymetini arttırmaktadır.

Tarih ilmi, insanoğullarının elinin değdiği, zihninin ulaştığı her noktada vücut bulmaktadır. Bu nedenle bu tür çalışmalar kültür mirasımızın yarınlara ulaştırılması ve sürdürülebilirliğini sağlamak adına yeni araştırmacılarca devam ettirilmeli ve detaylandırılmalıdır. Bu kıymetli eser, yapılması mümkün olabilecek diğer çalışmalar için bir taslak ve izlenecek yolların temeli olarak görülebilir.

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ **YAYIN İLKELERİ**

1-Derginin dili Türkçedir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe *öz* ve İngilizce *abstract* ile bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2-Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenecek ve uygun görülmeyenler yayımlanmayacaktır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 25'i aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, basılı iki kopya ve disketleriyle birlikte gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir. Metin 11 punto, dipnot 9 punto olmalıdır.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s. 58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, C: I, s. 186.

Birden çok yazarlı eserlerde: Yazar Adı Soyadı-İkinci Yazar Adı Soyadı-Üçüncü Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık-Dursun Ali Akbulut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2004, s. 58.

Çevireni veya hazırlayanı olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Çeviren (Çev.) veya Hazırlayan (Haz.) adı soyadı, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâaddin Şenel, İstanbul 2003, s. 58.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, “Makale adı”, *Dergi Adı* (veya kısaltması), Cildi, Sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, C: LI, S: 420, Ankara 1986, s. 504-511.

Gazetelerden yapılan alıntılarda *Gazete adı*, sayı (no), tarih, (Hicri veya Rumi tarihli ise parantez içinde Miladi tarih) verilmelidir. Hicri ve Rumi ay adları bitişik olarak yazılmalıdır.

Örnek: *İstikbal*, No: 356, 15 Kânunusani 1327 (28 Ocak 1912).

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde yazar soyadından sonra *a.g.e.*, şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise yazar soyadından sonra *a.g.m.*, olarak kısaltılmalıdır.

Makalenin sonunda bir “Kaynaklar” bölümü bulunmalıdır. Burada yazar soyadı (büyük harflerle), adı, kitap adı, varsa çeviren veya hazırlayan adı, cilt, yayınevi, basım tarihi, basım yeri verilmelidir. Makalelerde ayrıca sayfa aralıkları da verilmelidir.

Örnek: ÜÇÜNCÜ, Uğur, *İkinci Dönem TBMM’de Bir Muhalifin Portresi Kadırbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Yayınevi, Konya 2011.

Arşiv malzemelerinin kullanımında arşiv adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

Örnek: TŞS, Defter No: 1899, s. 44. veya BOA, MAD, Defter No: 3598, s. 37.

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 2’şer adet basılı dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.